

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 36 (1981)
ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΘΗΝΑ 1989

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΖΕΔΑΚΙΣ, Προϊστάμενος Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟ

ΜΥΡΩΝ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Προϊστάμενος Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών
Αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΣΠΟΙΝΗ, Έφορος Αρχαιοτήτων

ΚΑΙΤΗ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έφορος Αρχαιοτήτων

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ, Έφορος Αρχαιοτήτων

ΜΑΝΤΩ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, Διευθύντρια Νομισματικού Μουσείου Αθηνών

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, Έφορος Αρχαιοτήτων

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 57, 10564 ΑΘΗΝΑ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΕΥΑΓΓ. ΚΥΠΡΑΙΟΥ

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΓΙΑΝΝΑ ΜΕΝΝΕΝΓΚΑ

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: ΓΙΑΝΝΑ ΜΕΝΝΕΝΓΚΑ, ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΑΖΙΓΟΥ

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ: ΒΑΝΑ ΜΑΡΗ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ: Δ. ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΣ

ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ: Ι. ΚΥΡΙΑΚΑΚΗΣ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 36 (1981)

ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΘΗΝΑ 1989

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Α. ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ, Οι γεωμετρικοί τάφοι της Τραγάνας στην ανατολική Λοκρίδα (Σ χ έ δ. 1-23· Π ί ν. 1-32)	1 - 57
ΑΙ. ΒΛΑΒΙΑΝΟΥ-ΤΣΑΛΙΚΗ, Ανασκαφή τάφων στην Ερέτρια (Σ χ έ δ. 1-4· Π ί ν. 33-42)	58 - 81
Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ, Δύο ταφές της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου στο χωριό Βολιώνες επαρχίας Αμαρίου (Σ χ έ δ. 1-15· Π ί ν. 43-50)	82 - 105
Α. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Διορθώσεις στην ερμηνεία παράστασης δωδέκαθλου: δύο κοπτικά υφάσματα (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 51-52)	106 - 112
Ε. ΠΑΠΟΥΤΣΑΚΗ-ΣΕΡΜΠΕΤΗ, Λήκυθοι ερυθρόμορφες με ακόσμητο μελαμβαφή ώμο (Π ί ν. 53-56)	113 - 126
Ε. ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ, Παραστάσεις πολεμιστών και κυνηγών στα βυζαντινά αγγεία (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 57-62)	127 - 138
Ε. ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ-ΚΑΛΛΙΡΗ, Νεολιθική κεραμική από την Άρεια Αργολίδας (Σ χ έ δ. 1-6· Π ί ν. 63-70)	139 - 167
Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Βασιλάκι της Λακωνίας (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 73-80)	168 - 187
Χ. ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ, Επιτύμβια στήλη στο Μουσείο Χαλκίδας (Π ί ν. 81-84)	188 - 198
Α. DESTROOPER-GEORGIADIS, Les monnaies chypriotes dans la Collection de Adonis Kyrou (ΡΙ. 85-86)	199 - 208
Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Ο «θησαυρός άσπρων τραχέων» 1983 από την Άρτα (Π ί ν. 87-88)	209 - 226
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ	229 - 236
ΠΙΝΑΚΕΣ	1 - 88

ΟΙ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΤΗΣ ΤΡΑΓΑΝΑΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΛΟΚΡΙΔΑ

(Σ χ έ δ. 1-23. Π ί ν. 1-32)

Το Σεπτέμβριο του 1981 το υδρευτικό αυλάκι που κατασκεύαζε η κοινότητα της Τραγάνας στην άκρη του οικισμού, κατά μήκος των νοτιότερων σπιτιών συνάντησε και κατέστρεψε στην πορεία του μια σειρά από ταφικά πιθάρια και στάθηκε έτσι η αφορμή για την ανακάλυψη μιας μεγάλης συστάδας γεωμετρικών τάφων (Π ί ν. 1 α-γ)¹. Ήταν ένα εύρημα εξαιρετικά ενδιαφέρον και ευπρόσδεκτο, επειδή τα γεωμετρικά ευρήματα στην ανατολική εν γένει Λοκρίδα είναι σπάνια και ιδιαίτερα στη νότια αυτή περιοχή των Οπουντίων Λοκρών², όπου σύνολα γεωμετρικών και πρωτογεωμετρικών χρόνων παρέμεναν μέχρι σήμερα εντελώς άγνωστα³. Και δεν ήταν μόνο η σπανιότητα που έδινε σημασία στο εύρημα, αλλά επίσης το γεγο-

1. Η είδηση για την ανακάλυψη των τάφων ανακοινώθηκε στον ημερήσιο τύπο από αναρμόδια άτομα και έτσι οι πληροφορίες που δημοσιεύθηκαν περιείχαν ανακρίβειες (όπως π.χ. η υποθετική εκείνη επιτύμβια στήλη με τα ψάρια), που πέρασαν, όμως, δυστυχώς σε έγκυρα αρχαιολογικά περιοδικά, όπως τα *Archaeological Reports* (1981-82), σ. 28). Μια πρώτη παρουσίαση των τάφων έγινε από την υπογράφουσα στο Συνέδριο του Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων τον Απρίλιο του 1984, στους Δελφούς.

Για την έγκαιρη μελέτη και παρουσίαση του υλικού των τάφων βοήθησαν, με την αποτελεσματική τους μεσολάβηση, οι έφοροι Αγγ. Λεμπέση, Π. Καλλιγιάς και Γ. Τζεδάκις, που επέτρεψαν και προώθησαν τη συντήρηση των χάλκινων στο εργαστήριο του Εθνικού Μουσείου και διευκόλυναν τη φωτογράφιση και τη σχεδίασή τους. Τα σχέδια των χάλκινων φιλοτέχνησαν με πολύ υπομονή η Ελ. Μπέζη και τα σχέδια των αγγείων η Έν. Μώρη. Οι συζητήσεις που είχα όσον αφορά στα χάλκινα αντικείμενα με τους Ι. και ΚΙ. Kilian και Β. Schmaltz, και ειδικότερα σχετικά με τη νεοιτιτική επιγραφή με τους Κ. Bittel, Η. Otten, G. Neumann, Em. Masson και Απ. Müller-Karpe, υπήρξαν πολύ χρήσιμες και στήριξαν τις απόψεις που παρουσιάζονται εδώ. Τους ευχαριστώ όλους θερμά.

2. Οι Οπούντιοι Λοκροί εμφανίζονται για πρώτη φορά στον ομηρικό Κατάλογο των Πλοίων να παίρνουν μέρος μαζί με Λοκρούς επτά άλλων πόλεων στην τρωική εκστρατεία υπό τον Αίαντα, γιο του Οϊλέα (Ιλιάς Β. 531. Βλ. και W. A. Oldfather, *Philological Quarterly* 3 (1924), σ. 1 κ.ε.). Η θέση του Οπούντα, μιας από τις σημαντικότερες πόλεις των ανατολικών Λοκρών καθ' όλη την ιστορική εποχή, δεν έχει μέχρι σήμερα εξακριβωθεί. Αν και μερικές μεταγενέστερες επιγραφές με το τοπωνύμιο αυτό έχουν βρεθεί στη γειτονική Αταλάντη (G. Klaffenbach, *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie zu Berlin*, 1935, σ. 18, σημ. 1), επικρατέστερη άποψη σήμερα τοποθετεί τον Οπούντα στην ενδιάμεση απόσταση μεταξύ Τραγάνας και Αταλάντης, στη θέση μιας πανώψηλης, οχυρωμένης με ισχυρά τείχη ακρόπολης, το σημερινό Καστράκι, 2 χλμ. περίπου δυτικά της Τραγάνας, κοντά στο Κυπαρίσσι, στους πρόποδες της οποίας έχει εντοπιστεί οικισμός και ναός (βλ. Ν. Α. Χαλκιάπουλος, *Περί Λοκρών των Οπουντίων*, 1885, C. W. Blegen, *AJA* 30 (1926), σ. 401, W. A. Oldfather, *RE XIII* 1, (λ. Lokris), στ. 1138, 1141, και ο ίδιος, *RE XVIII* 1 (λ. Orpus), στ. 813 κ.ε. Βλ. και Φ. Δακορώνια, *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 139 και 34 (1979): Χρονικά, σ. 187. Ο Οπούς φέρεται ως πατρίδα του Μενoitίου και του γιου του Πατρόκλου βλ. *RE XIII*, στ. 1167, 1178).

3. Η γεωμετρική εποχή στην ανατολική Λοκρίδα αντιπροσωπεύεται μέχρι σήμερα από τους είκοσι δύο κιβωτιόσχημους τάφους της Ανάβρας στην περιοχή των Επικνημιδίων Λοκρών, στα βόρεια της ανατολικής Λοκρίδας, που έδωσαν πλήθος χάλκινων κτερισμάτων, αλλά καθόλου —πλην ενός μικρού ΥΓ αρυβάλλου— κερα-

νός ότι επρόκειτο για το κλειστό και αδιατάρακτο σύνολο μιας εποχής, της γεωμετρικής, ένα πεδίο έρευνας με χρονική συνοχή και αυτοτέλεια. Όπως πράγματι απέδειξε η δοκιμαστική ανασκαφή που ακολούθησε και είχε ως αποτέλεσμα να ερευνηθεί έκταση 100 περίπου τ.μ., ο χώρος παρουσίαζε την εικόνα ενός οργανωμένου νεκροταφείου που είχε χρησιμοποιηθεί κατά τη ΜΓ και την ΥΓ περίοδο. Οι προοπτικές που ανοίγονταν με τη συνέχιση και ολοκλήρωση της ανασκαφής στο μέλλον δε διαγράφονταν ασήμαντες: μέσα από έναν αρκετά μεγάλο αριθμό κεραμικών και χάλκινων αντικειμένων του συνόλου των μέχρι στιγμής τριάντα έξι ανασκαμμένων τάφων, πρόβαλε η ιδιαιτερότητα ενός μέχρι τώρα άγνωστου, αλλά πάντως υπό αναζήτηση εργαστηρίου, του λοκρικού και μιας τοπικής έκφρασης, της οποίας τα στάδια εξέλιξης όφειλε κανείς να αναζητήσει μέσα από συσχετισμούς και αντιστοιχίες με άλλα, σύγχρονα εργαστήρια.

Η Τραγάνα είναι ένας νέος οικισμός που χτίστηκε στη θέση αυτή, στο μυχό του κόλπου της Αταλάντης ή Οπουντίου κόλπου, σε μια πεδινή έκταση 1 χλμ. πίσω από την ακτή, μετά τους καταστροφικούς σεισμούς του 1894. Νότια και πάνω από τον οικισμό δεσπόζουν οι χαμηλότερες κορυφές του όρους Χλωμόν που, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., αποτελούσε στην αρχαιότητα, μαζί με το Καλλίδρομο, το φυσικό σύνορο ανάμεσα στην ανατολική Λοκρίδα και τη χώρα των Φωκέων. Από τις κορυφές αυτές ξεκινούν το χειμώνα και κατεβαίνουν στην πεδιάδα ορμητικοί χείμαρροι παρασύροντας σωρούς πέτρες και κομμάτια βράχων, προκαλώντας κατά καιρούς πλημμύρες και καταστροφές. Ένας τέτοιος χείμαρρος, το Τραγανόρεμα, περνά σε απόσταση 100 μ. περίπου δυτικά από τη θέση των τάφων και με κατεύθυνση από Ν. προς Β. χύνεται στον κόλπο της Αταλάντης. Ένα άλλο ποτάμι, γνωστό αυτό από την αρχαιότητα, ο Πλατάνιος, το σημερινό Ρεβένικο, διασχίζει με την ίδια κατεύθυνση την πεδιάδα 1,5 χλμ. ανατολικά της Τραγάνας και εκβάλλει και αυτό στη θάλασσα. Στις εκβολές του μνημονεύει ο Girard το 1881 στη λατινιστί μονογραφία του για τους Οπουντίους Λοκρούς την ύπαρξη αρχαίων λειψάνων και πλήθος οστράκων επισημαίνοντας για πρώτη ίσως φορά τα αρχαία κατάλοιπα του Μήτρου, μιας μικρής χερσονήσου μπροστά στην παραλία της Τραγάνας, που, σε καιρό παλίρροιας, μετατρέπεται σε νησί⁴. Οι επιχώσεις της, που περιέχουν πλήθος νεολιθικών, πρωτοελλαδικών, μυκηναϊκών και γεωμετρικών οστράκων, σφραγίζουν τα λείψανα ενός πολύ σημαντικού οικισμού, η τελευταία φάση του οποίου πιθανώς συνδέεται με τους τάφους της Τραγάνας.

Οι τάφοι στο εσωτερικό της υδρευτικής αύλακας που κατασκεύαζε το εκσκαφικό μηχάνημα για λογαριασμό της Κοινότητας μπροστά στη νότια πλευρά του ΟΤ 6 του οικισμού με κατεύθυνση Α.-Δ., έγιναν δυστυχώς αντιληπτοί αφού ήδη είχαν καταστραφεί μερικοί

μική (βλ. Δ. Θεοχάρης, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 242, Φ. Δακορώνια, ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 104 κ.ε. και ΚΙ. Kilian, PZ 50 (1975), σ. 26), καθώς επίσης και από τους τάφους του Καινούργιου στην παραλία της ίδιας περιοχής (βλ. Δ. Θεοχάρης, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 144 και ΚΙ. Kilian, ό.π., σ. 27). Δύο άλλες θέσεις με σημαντικά ευρήματα γεωμετρικής εποχής, όπως το ιερό της Αρτέμιδος ή του Απόλλωνα στο Καλαπόδι (βλ. R. Felsch, AA 1980, σ. 48 κ.ε. και Proceedings, σ. 123 κ.ε.) και το νεκροταφείο της Παναγίτσας στην Ελάτεια (βλ. Π. Πάντος, ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 221, ανήκουν στην παραμεθόριο χώρα των Φωκέων. Το μέχρι σήμερα κενό στις γνώσεις μας για τη γεωμετρική εποχή στην ανατολική Λοκρίδα, όσον αφορά ιδίως στο εργαστήριο κεραμικής της, επισημαίνει τελευταία και ο J. N. Coldstream, Proceedings, σ. 21).

4. P. Girard, De Locris Opuntiis, 1881, σ. 39. Ο Oldfather (RE XIII 1, στ. 1137) μάταια αναζήτησε τα κατάλοιπα αυτά γύρω στο 1914 στη θέση που αναφέρει ο Girard, πιστεύοντας τελικά ότι παρασύρθηκαν κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας με το βύθισμα που υπέστη η ακτή από το σημείο αυτό μέχρι τη Σκάλα της Αταλάντης στους σεισμούς του 1894.

από αυτούς και άρχισαν να έρχονται στην επιφάνεια μεγάλα κομμάτια από σπασμένα πιθά-ρια, αγγεία, οστά και χάλκινα κοσμήματα. Μια προσεκτική έρευνα στα τοιχώματα και τον πυθμένα της τάφρου βάθους 1,40-1,80 μ. από την επιφάνεια και πλάτους 0,65 μ. αποκάλυψε τις θέσεις πέντε τουλάχιστον κατεστραμμένων πιθαριών⁵. Από την καταστροφική δράση του εκσκαφέα διασώζονταν τμήματα τριών ταφικών πιθαριών του Π-1 και Π-2, Π-3, ενώ στο δυτικότερο σημείο της τάφρου ξεχώριζε σχεδόν ανέπαφος ο κιβωτιόσχημος τάφος Κ-1. Κατεστραμμένοι ή μισοκατεστραμμένοι οι τάφοι διακρίνονταν μέσα στην τάφρο σε μήκος 45 μ. περίπου, επιτρέποντας έτσι να υπολογίσουμε κατά προσέγγιση την έκταση της συστάδας. Από τα αντικείμενα, αγγεία και χάλκινα κοσμήματα που παραδόθηκαν από τους παρευρι-σκόμενους, οι οποίοι και υπέδειξαν ως τόπο προέλευσής τους τη θέση του κατεστραμμένου πιθαριού Π-1, γινόταν αμέσως αντιληπτή η σπουδαιότητα του ευρήματος και η ανάγκη της συστηματικής έρευνας του χώρου.

Η ανασκαφή έγινε με τη μέθοδο των τετράγωνων πεντάμετρων τομών και είχε ως απο-τέλεσμα να διακρίνουμε δύο διαδοχικά επίπεδα ταφών, ένα ανώτερο και ένα κατώτερο⁶. Το ανώτερο επίπεδο κατελάμβαναν μικρά ταφικά αγγεία τοποθετημένα κατά ομάδες ή μεμονω-μένα (Π ί ν. 8 δ, 24 α), στο σύνολό τους —πλην ενός— αμφορείς χειροποίητοι με ευρύ ή στενό στόμιο, που περιείχαν οι πέντε υπολείμματα καύσεων (Τεφροδόχοι - Τ), οι δεκαέξι ενταφιασμούς νηπίων (Εγχυτρισμοί - Ε). Ας σημειωθεί ότι οι θέσεις στις οποίες βρέθηκαν τα περισσότερα από τα αγγεία αυτά αντιστοιχούσαν σε δύο επιμέρους επίπεδα που κυμαίνονταν για τα Ε-1, 2, 3, 15, 16 και Τ-3 μεταξύ 1-1,30 μ. και για τα Τ-1, 2, 4, 5, Ε-4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 μεταξύ 0,40-0,85 μ.⁷, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι υψομετρικές διαφορές των τάφων αυτών αντα-ποκρίνονταν αναγκαστικά και σε χρονικές διαφορές. Αξιοπρόσεκτο στοιχείο για την οργάνωση του ταφικού αυτού επιπέδου αποτέλεσε και η παρουσία τριών όρθια τοποθετημένων, αδρά πελεκημένων ασβεστολίθων (Π ί ν. 24 β) που πρόβαλλαν στο πλάι μιας συστάδας αγγείων (Τ-1, 2, Ε-4, 5 και 6) και έδιναν την εντύπωση τμήματος περιβόλου ή κάποιου είδους σήμαν-σης των τάφων⁸.

Το κατώτερο επίπεδο κατείχαν σχεδόν αποκλειστικά (αν εξαιρέσουμε και το μοναδικό μέχρι στιγμής κιβωτιόσχημο τάφο, που ανήκε και αυτός στο ίδιο επίπεδο), ογκώδη ταφικά πιθάκια, ύψ. 1,30-1,60 μ., πλαγιασμένα μέσα σε τετράπλευρους λάκκους, που περιείχαν το κα-θένα τα λείψανα ενός μόνο νεκρού. Η συστηματική έρευνα που ακολούθησε αποκάλυψε την ύπαρξη επτά νέων ταφικών πιθαριών⁹, που εδράζονταν σε βάθος 1,80-2,58 μ.¹⁰. Το στρώ-

5. Με επιφύλαξη, και μόνο ενδεικτικά, αναφέρομαι εδώ στους τάφους Π-4, Π-5, Π-6 και Π-7 θέλοντας απλώς να επισημάνω τη θέση των καταλοίπων που παρατήρησα. Από τους τάφους αυτούς δε σώθηκε κανένα κτέρισμα, σύμφωνα με τη μαρτυρία του χειριστή του εκσκαφικού μηχανήματος. Με επιφύλαξη επίσης, ως προς την ακρί-βεια της πληροφορίας, παραθέτω στην αντίστοιχη θέση του Καταλόγου (βλ. σ. 7,8) το σύνολο των παραδοθέν-των αντικειμένων ως προερχομένων από τον τάφο Π-1.

6. Με τη βοήθεια τεσσάρων πεντάμετρων τομών, Α,Β,Γ,Δ, στη σειρά από Δ.-Α. κατά μήκος της νότιας πλευράς της υδρευτικής αύλακας ερευνήθηκε συνολικά έκταση 115 τ.μ.

7. Για τα βάθη καθενός από τους τάφους αναλυτικά βλ. στον Κατάλογο, σ. 7 κ.ε.

8. Σημάνσεις γεωμετρικών τάφων είναι γνωστές π.χ. από την Ελευσίνα (Α. Σκιάς, ΑΕ 1898, σ. 86 κ.ε., μία όμως πλάκα), το Λευκαντί (Lefkandi I, σ. 108), την Τίρυνθα (Ch. Podzuweit, Ein geometrisches Grab mit Stele aus Tiryns, Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar, Marburg 17 (1984), σ. 53), κ.α.

9. Βλ. υποσημ. 5 και 6. Το σύνολο των βεβαιωμένων πιθαριών μαζί με αυτά της κοινοτικής τάφρου (Π-1, Π-2, Π-3 και του Π-8 που ανασκάφηκε σε ενδιάμεσο στάδιο) ανήλθε τελικά σε 10.

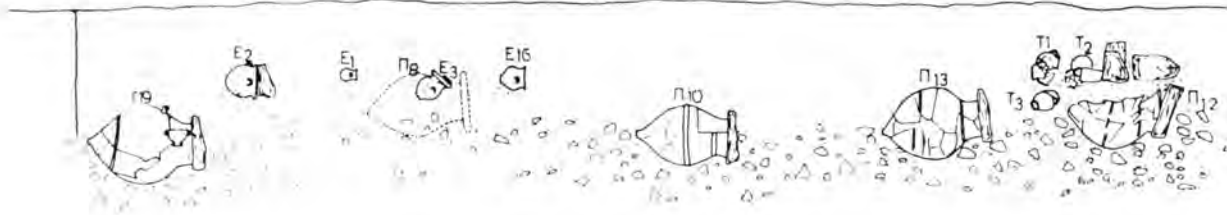
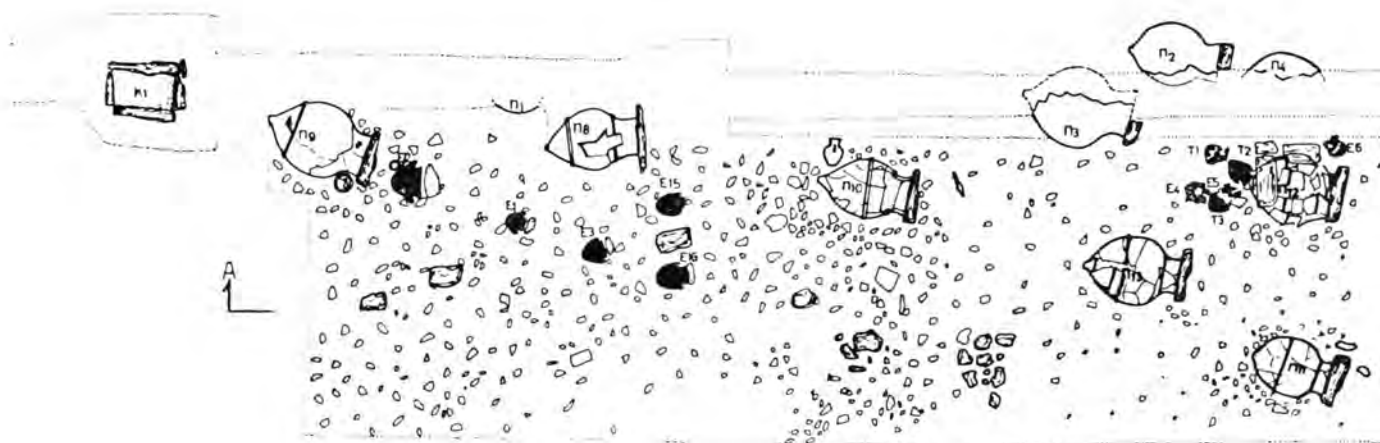
10. Τα βάθη έδρασης των πιθαριών αναλυτικά είναι τα εξής: 2,58 μ. (Π-9), 2,30 μ. (Π-10 και Π-14), 2,10 μ.

017

Δ Ρ Ο Μ Ο Σ Κ Ο Ι Ν Ο Τ.

Κ Ο Ι Ν Ο Τ Ι Κ Ο Σ

Δ Ρ Ο Μ Ο Σ

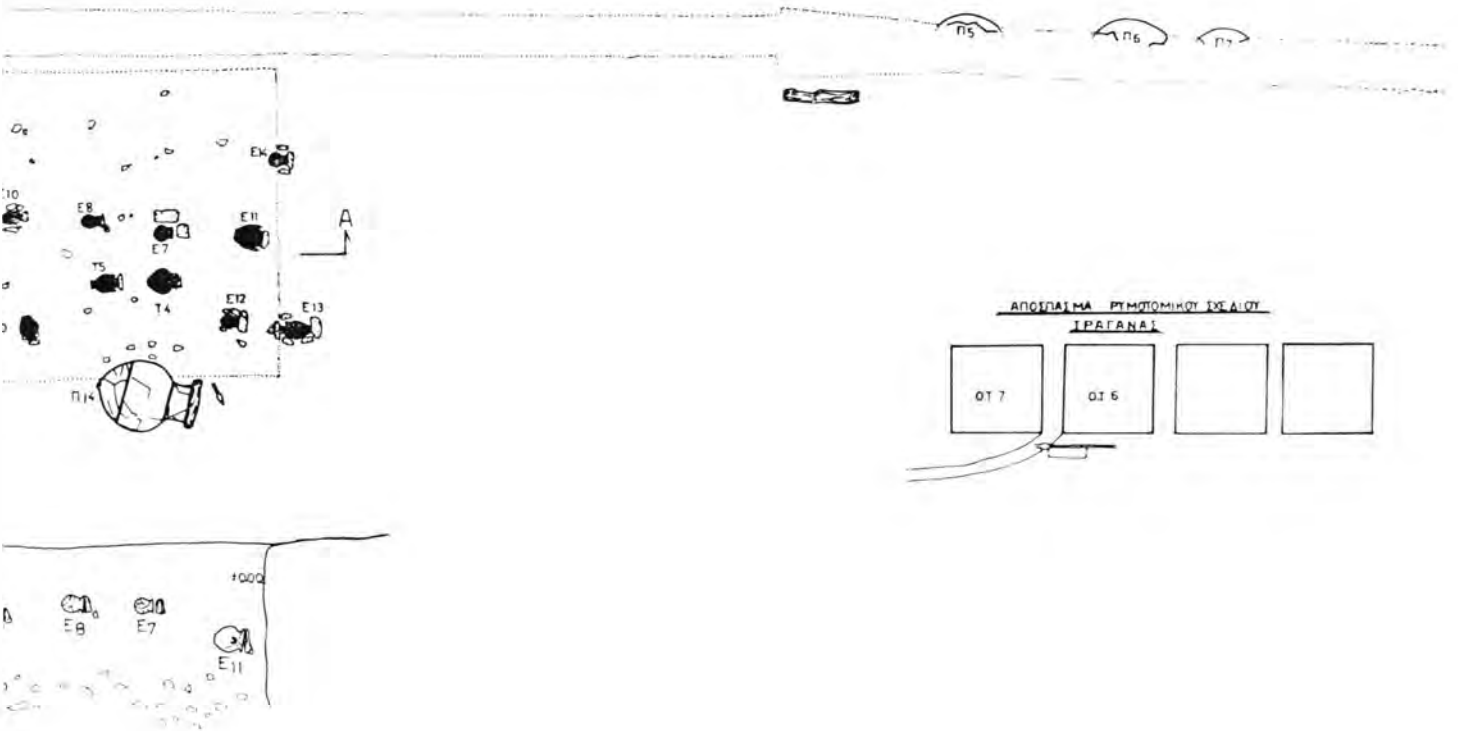
ΤΟΜΗ Α-Α

Σχέδ. 1. Τραγάνα Λοκρίδος. Κάτοψη και τομή

Ο.Τ 6

φής στον αγρό Π. Καλλιμπαση - Δ. Ανέστη.

μα μέσα στο οποίο βρίσκονταν τα πιθάρια ξεχώριζε επιπλέον και από την ιδιοσυστασία του, την περιεκτικότητά του δηλαδή σε χοντρά ποταμίδια χαλίκια που έμοιαζαν να ανήκουν στην «κατεβασία» ενός ποταμού (Πί ν. Ι β-γ). Το πέρασμα εκεί κοντά στη θέση των τάφων του χειμάρρου της Τραγάνας, του Τραγανορέματος, ήταν μια πρόκληση για μας να συνδέσουμε την παρουσία του με το σωρό αυτό των χαλικιών, αποδίδοντας έτσι μια μακραίωνη δράση σε έναν κατά τα άλλα ταπεινό και ασήμαντο ξεριά.

Τα πιθάρια, εντυπωσιακά στην εμφάνιση, οξυπύθμενα, με σώμα ωειδές, στη βάση του οποίου εξείχε συμπαγές κυλινδρικό μέλος, με ψηλό ευθύγραμμο ή ελαφρά κοίλο λαιμό, με μία ή δύο πλαστικές ζώνες στην περιφέρεια, ανήκαν σε μια γνωστή κατηγορία πιθαρίων της γεωμετρικής εποχής προορισμένων για ταφική χρήση¹¹. Ενδιαφέρον είναι ότι το έθιμο της ταφής σε πιθάρια του ίδιου τύπου, αν και σφαιρικότερα ως προς το σώμα, διατηρείται στα νεκροταφεία ιστορικών χρόνων της νότιας Λοκρίδας, με αποκλειστική χρήση για ορισμένα από αυτά, όπως απέδειξαν πρόσφατες ανασκαφές της άμεσης και ευρύτερης περιοχής των Λειβανατών¹².

Όλοι οι τάφοι τόσο τα μεγάλα πιθάρια όσο και τα αγγεία των καύσεων και εγχυτρισμών παρουσίαζαν σταθερό προσανατολισμό με το στόμιο στραμμένο ανατολικά (Σ χ έ δ. Ι α-β), ένα έθιμο που τηρήθηκε ανελλιπώς ακόμα και στην οργάνωση των ύστερων νεκροταφείων της περιοχής¹³ μαρτυρώντας έτσι την αδιάσπαστη ενότητα της παράδοσης που χαρακτήριζε τις τοπικές ταφικές συνήθειες.

Το στόμιο των πιθαρίων και των αμφορέων έφραζε σε όλες τις περιπτώσεις μεγάλη πώρινη πλάκα (στα πιθάρια) ή μικρή πλακόσχημη πέτρα (στους αμφορείς)· το στόμιο δύο τεφροδόχων αγγείων, του T-2 και T-3, έφραζε επιπλέον σκύφος και κρατήρας¹⁴, αντίστοιχα.

Αναπάντεχη ήταν η εμφάνιση, ανάμεσα στις άλλες κοινές ταφόπετρες, της πλάκας που είχε χρησιμοποιηθεί για να σφραγίσει το στόμιο του πιθαριού Π-8 (Πί ν. β γ). Ήταν ένας

(Π-13), 1,80 μ. (Π-8, Π-11 και Π-12. Το τελευταίο είναι το μικρότερο από όλα τα πιθάρια, ύψ. μόλις 1,28 μ.).

11. Ταφικά πιθάρια της κατηγορίας αυτής είναι γνωστά κυρίως από το Άργος (Courbin, CGA, σ. 247), την Τίρυνθα (N. Verdalis, AM 78 (1963), σ. 46 κ.ε.), το Ναύπλιο (Σ. Χαριτωνίδης, ΠΑΕ 1953, σ. 191 κ.ε.), τον Κεραμεικό (Κεραμεικός V, σ. 13) I, την οδό Πειραιώς (A. Brückner - E. Pernice, AM 1893, σ. 133, 134 εικ. 30), την Ελευσίνα (Α. Σκιάς, ΑΕ 1898, σ. 92 εικ. 19), το Μαραθώνα (Γ. Σωτηριάδης, ΠΑΕ 1934, σ. 38, ΑΑ 1935, σ. 181 κ.ε. και ΑΕ 1940, σ. 178). Σποραδικές ταφές σε πιθάρια είναι γνωστές επίσης από το Δρέπανο της Αχαΐας (Ιφ. Δεκουλάκου, ΑΕ 1973, σ. 15, 18, 22, 27) και το Αίγιο (ή ίδια, ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 377, Πίν. 243), την Παλαιομάνινα κοντά στον Αχελώο (Coldstream, GG, σ. 161) κ.α. Από όλα τα παραπάνω πιθάρια, των οποίων το γενικό σχήμα παραλλάσσει ελαφρά κατά τόπους, τη μεγαλύτερη ομοιότητα με τα δικά μας εμφανίζουν πιθάρια από την Ελευσίνα, (δ.π.) και το Άργος (Courbin, CGA, πίν. 106, C. 3967, ΜΓ περίοδος).

12. Πρβλ. π.χ. τα πιθάρια του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιάς Λειβανατών (με σύνολο ογδόντα τάφων, κατ' αποκλειστικότητα σχεδόν ταφικών πιθαρίων και εγχυτρισμών), που ανέσκαψε η υπογράφουσα και χρονολογούνται από το τέλος του 6ου μέχρι και τον 3ο αι. π.Χ. —αν εξαιρέσουμε μία και μοναδική πυρά του 2ου αι. π.Χ. (ΑΔ 37 (1982): Χρονικά σ. 181-187, καθώς και τα πιθάρια από το Μεγαπλάτανο και τα Ρούστιανα δυτικά των Λειβανατών (Φ. Δακορώνια, ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 132-141, ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 183-199, ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 246 και Α. Ωνάσογλου, ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 188-189.

13. Βλ. υποσημ. 12. Η προς Α. κατεύθυνση των τάφων παρατηρείται επίσης στον Κεραμεικό στις αρχές του 8ου αι. π.Χ. (Κεραμεικός V, σ. 36 κ.ε.), στην Ερέτρια (Κ. Κουρουγιώτης, ΑΕ 1903, σ. 5), στο Μαραθώνα (Σ. Σωτηριάδης, ΠΑΕ 1934, σ. 38 και G. Karo, ΑΑ 1935, σ. 181 κ.ε.).

14. Τα αγγεία και άλλα αντικείμενα που συνόδευαν καθέναν από τους τάφους απαριθμούνται και περιγράφονται αναλυτικά στον Κατάλογο, στην αντίστοιχη για κάθε τάφο θέση.

σπασμένος ληνός, αχρηστευμένο σκεύος κάποιου εργαστηρίου, που είχε καταλήξει άδοξα στο περιβάλλον των νεκρών. Επρόκειτο για μια ογκώδη, στρογγυλή πώρινη πλάκα, διαμ. 0,79 μ., με κυκλικό κοίλωμα στην πάνω επιφάνεια, από το οποίο ξεκινούσε αυλάκι λαξευμένο στο μέσον προεξέχοντος μέλους, προορισμένο να διοχετεύει το γλεύκος σε παρακείμενο δοχείο (Πί ν. 6 δ).

Το σχήμα αυτό του σκεύους, αρκετά σαφές για να συμπεράνει κανείς τη χρήση του, διατηρείται αναλλοίωτο επί αιώνες. Έτσι ο γεωμετρικός ληνός της Τραγάνας, μοναδικό δείγμα για την εποχή του, παίρνει τη θέση του ανάμεσα σε ληνούς γνωστούς από τα προϊστορικά μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια¹⁵.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΑΦΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Αν εξαιρέσουμε τους τάφους που κατέστρεψε το εκσκαφικό μηχάνημα, και το πιθάρι Π-12, που βρέθηκε κενό και πιθανώς συλημένο, κάτω από τη συστάδα των αμφορέων T-1, T-2, E-4 κτλ. όλοι οι τάφοι ήταν αδιατάρακτοι με τους σκελετούς και τα αγγεία στη θέση τους. Οι τάφοι και τα αντικείμενα που τους συνόδευαν στα δύο επιμέρους επίπεδα που διακρίναμε, το επίπεδο των πιθαρίων (Π) και το επίπεδο των εγχυτρισμών (Ε) και των τεφροδόχων αμφορέων (Τ), περιγράφονται στη συνέχεια αναλυτικά. Η σειρά παρουσίασης ακολουθεί το χρόνο εύρεσης των τάφων. Προτάσσονται οι τάφοι από τη σωστική ανασκαφή της υδρευτικής αύλακας Π-1 ως E-16 και ακολουθούν οι τάφοι της συστηματικής ανασκαφής¹⁶.

Τάφοι στο εσωτερικό της κοινοτικής αύλακας

Π-1. Με την ένδειξη αυτή χαρακτηρίζονται τα υπολείμματα πίθου που διαπιστώθηκαν στον πυθμένα της κοινοτικής τάφου και υποδείχθηκαν ως θέση προέλευσης των παρακάτω δεκατριών αντικειμένων που παραδόθηκαν από τον εργολήπτη. Την πληροφορία δεχόμαστε με επιφύλαξη.

1. Προχοϊσκη (Πί ν. 2 α). Ύψ. 0,127 μ., σώμα σφαιρικό, βάση επίπεδη, λαβή ταινιωτή κάθετη από το λαιμό. Πηλός ρόδινος, καθαρός. Βαφή καστανόμαυρη αραιή καλύπτει το σώμα του αγγείου και τη λαβή, πλην του ώμου και του λαιμού, που διακοσμούνται με παράλληλες γραμμές. Λείπει τμήμα του χείλους.

2. Προχοϊσκη (Πί ν. 2 β, δεξιά). Ύψ. 0,068 μ., σώμα σφαιρικό, λαβή κάθετη από το χείλος. Πηλός ρόδινος, καθαρός. Το αγγείο καλύπτει μαύρη βαφή. Λείπει τμήμα του χείλους.

3. Χειροποίητος αρύβαλλος (Πί ν. 2 β, αριστερά). Ύψ. 0,05 μ. Πηλός ρόδινος, όχι αρκετά καθαρός, αλείφωμα κιτρινωπό. Συγκολλημένος. Λείπουν τμήματα του ώμου.

15. Βλ. ενδεικτικά το ληνό μιας ΥΜ I-III οικίας στον Κομμό της Κρήτης (J. W. Shaw, *Hesperia* 47 (1978), σ. 119 —wine press—, σ. 116 εικ. 3, 5, πίν. 35 a, b), το ληνό που βρέθηκε επίσης κατά χώραν σε μια οικία του 4ου αι. π.Χ. στους Αλιείς (T. D. Boyd - W. W. Rudolph, *Hesperia* 47 (1978), σ. 350, 348 εικ. 3, House D) και παραπλήσιο σκεύος προερχόμενο από την περιοχή της Ακρόπολης της Τίρυνθας που τοποθετείται στους ρωμαϊκούς ή υστερορωμαϊκούς χρόνους (U. Jantzen κ.ά., *Führer durch Tiryns*, 1975, σ. 107).

16. Τυχόν ελλείψεις σε στοιχεία των τάφων της πρώτης ομάδας έχουν προκύψει από τις ειδικές συνθήκες της σωστικής ανασκαφής τους. Η προωθημένη αρίθμηση των τάφων E-15 και E-16 της ομάδας αυτής έχει επιβληθεί από την ανάγκη αναθεώρησης των αρχικών ενδείξεών τους μετά το πέρας της συστηματικής ανασκαφής και της ταξινόμησης του συνόλου των τάφων.

4. Χάλκινη τοξωτή πόρπη (Π ί ν. 2 γ-δ). Μήκ. 0,094 μ., με τόξο που καταλήγει σε τετρά- πλευρη πλάκα πλάτους 0,04, σωζ. ύψους 0,035 μ. Λείπει η κάτω παρυφή της πλάκας και μια γω- νία της. Η πάνω πλευρά της πλάκας σχηματίζεται κοίλη καταλήγοντας στην κορυφή σε οξύ άκρο. Το τόξο, κυλινδρικού ατρακτοειδούς σχήματος, διακοσμείται στα άκρα με εγκάρσιες εγχαράξεις. Στο αντίθετο της πλάκας άκρο ενώνεται με κατακόρυφο στέλεχος ρομβοειδούς διατομής που καταλήγει μετά από διπλή περιέλιξη στη βελόνα, σπασμένη σήμερα, σε δύο τεμάχια. Η πλάκα διακοσμείται στις δύο πλευρές με εγχάρακτα μοτίβα: α) τριών παράλλη- λων ψαριών με διπλό περίγραμμα· πλαισιώνονται από ταινία σχηματισμένη με κυματοει- δή (ζιγκ-ζαγκ) γραμμή· στήλες κυματοειδών γραμμών πληρούν και το εσωτερικό των ψα- ριών (Π ί ν. 2 γ) και β) σβάστικας με διπλά περιγράμματα, το εσωτερικό της οποίας σχημα- τίζει ταινία κυματοειδούς γραμμής (Π ί ν. 2 δ).

5. Χάλκινη πόρπη όμοια με την προηγούμενη, σπασμένη σε τρία τεμάχια (Π ί ν. 3 α). Στην πλάκα διακρίνονται παραστάσεις: α) πουλιού που στρέφει το κεφάλι πίσω, ενώ μπροστά στο στήθος του διακρίνεται κλαδί και β) τριών παράλληλων ψαριών. Το εσωτερικό των μορ- φών πληρεί κυματοειδής (ζιγκ-ζαγκ) γραμμή.

6. Χάλκινος σπειροειδής σφηκωτήρας. Διάμ. 0,022 μ. Διατηρούνται πέντε έλικες.

7. Χάλκινο ταινιωτό δαχτυλίδι. Πλ. 0,02, διάμ. 0,023 μ., διακοσμημένο με εγχάρακτες ταινίες κυματοειδούς (ζιγκ-ζαγκ) γραμμής.

8. Χάλκινο βραχιόλι από έλασμα πλ. 0,01 μ., σε σχήμα φιδιού, διακοσμημένο με διπλή τεθλασμένη γραμμή, σπασμένο σε δύο κομμάτια.

9. Χάλκινο βραχιόλι (Π ί ν. 4 α). Διάμ. 0,07 μ., τετράγωνης διατομής, στρεπτό, τα άκρα του οποίου καταλήγουν σε σφαιρίδιο και κυλινδρικό επίμηκες στέλεχος διακοσμημένο με εγκάρσιες εγχαράξεις.

10. Χάλκινο βραχιόλι ρομβοειδούς διατομής. Πλ. 0,005, διάμ. 0,07 μ. Οι ακμές διακο- σμούνται κατά μήκος με τεθλασμένες μεταξύ παραλλήλων γραμμές. Στις απολήξεις εγχά- ρακτες ενάλληλες γωνίες.

11. Χάλκινο ταινιωτό δαχτυλίδι. Διάμ. 0,02 μ. Οι δύο άκρες καταλήγουν συρμάτινες δη- μιουργώντας σφενδόνη από δύο αντιθετικές σπείρες.

12. Χάλκινο αγκίστρι από λεπτό σύρμα. Μήκ. 0,027 μ. Οπή πρόσδεσης του νήματος στο ένα άκρο που σχηματίζεται πεπλατυσμένο.

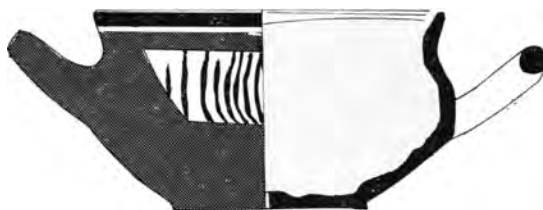
13. Είκοσι τρεις χάλκινες χάντρες περιδεραιού άνισες μεταξύ τους, διαμ. 0,004-0,007 μ., από κυκλικά λυγισμένο έλασμα τριγωνικής διατομής ή επίπεδο.

Π-2. Πιθάρι κατεστραμμένο κατά το 1/3 (Π ί ν. 3 β). Ύψ. 1,30, διάμ. 0,95 μ. Βρέθηκε εδρασμένο σε βάθος 2,20 μ. Περιείχε σκελετό ενήλικα σε στάση συνεσταλμένη. Μαζί του βρέθηκαν ένας αρύβαλλος, μία μικύλλη πρόχους, ένας σκύφος, δύο χάλκινες περόνες, τμήμα χάλκινου ταινιόσχημου βραχιολιού και τεμάχιο κυάθου.

1. Σκύφος (Σ χ έ δ. 2). Ύψ. 0,05, διάμ. 0,095 μ., βάση επίπεδη, χείλος που εξέχει ελαφρά, πηλός καστανός, ωχρός. Το αγγείο καλύπτεται με καστανόμαυρη βαφή, πλην εξηρημένης γραμμής μέσα και έξω από το χείλος και μετόπης εξωτερικά μεταξύ των λαβών, που διακο- σμείται με συνεχείς κάθετες γραμμές.

2. Αρύβαλλος (Π ί ν. 4 β, αριστερά). Ύψ. 0,068 μ., σώμα σφαιρικό, βάση επίπεδη, λαβή ταινιόσχημη, στόμιο χοανοειδές, λοξότμητο. Πηλός καστανός, ωχρός. Το σώμα του αγγείου και το χείλος καλύπτονται με μαύρη βαφή. Τον εξηρημένο ώμο και το λαιμό περιτρέχουν παράλληλες γραμμές. Η επιδερμίδα του αγγείου έχει σε πολλά σημεία καταστραφεί.

3. Μικύλλη πρόχους με τριγωνικό σώμα (Π ί ν. 4 β, δεξιά). Ύψ. 0,038 μ. Διακοσμείται

Σχέδ. 2. Ο σκύφος αριθ. 1 από τον τάφο Π-2.

στο σώμα, στη λαβή και στο λαιμό με παράλληλες γραμμές και στην επιφάνεια της επίπεδης βάσης με δικτυωτό από μαύρη βαφή.

4-5. Ζεύγος περονών, δίχως την ακίδα, που σώζονται σε μήκος 0,114 και 0,191 μ., αντίστοιχα. Οι κεφαλές και των δύο περονών διακοσμούνται από κάτω προς τα πάνω με σφαιρίδιο μεταξύ διπλών πλαστικών δακτυλίων και σε απόσταση 0,025 μ. με δίσκο, πάνω από τον οποίο ωόσχημο μέλος καταλήγει στην κορυφή σε δύο πλαστικούς δακτυλίους και κομβίοσχημο έξαρμα.

6-7. Το τμήμα κυάθου και το τμήμα του ταινιόσχημου βραχιολιού δυστυχώς δε βρέθηκαν στην αποθήκη κατά τη σύνταξη αυτού του Καταλόγου.

Π-3. Πιθάρι κατεστραμμένο κατά τα 2/3, σε μικρή απόσταση ΝΔ. του Π-2, στο ίδιο περίπου βάθος. Κοντά στο κρανίο του νεκρού, προς τη μεριά του στομίου, βρέθηκε σκύφος και στο εσωτερικό του πρόχους' επίσης βρέθηκε αρύβαλλος και τμήματα δύο σιδερένιων ραβδίσκων.

Σχέδ. 3. Ο σκύφος αριθ. 1 από τον τάφο Π-3.

1. Σκύφος (Σχέδ. 3· Πί ν. 4 δ). Ύψ. 0,075, διάμ. 0,134 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, χείλος που εξέχει ελαφρά. Πηλός καστανός, ωχρός. Όλο το αγγείο εσωτερικά και εξωτερικά είναι καλυμμένο με μαύρη βαφή, εκτός από το λαιμό και μια μετόπη στο ύψος των λαβών που διακοσμείται από ομάδες πέντε κάθετων γραμμών κατά διαστήματα. Το λαιμό περιτρέχει μαύρη ταινία.

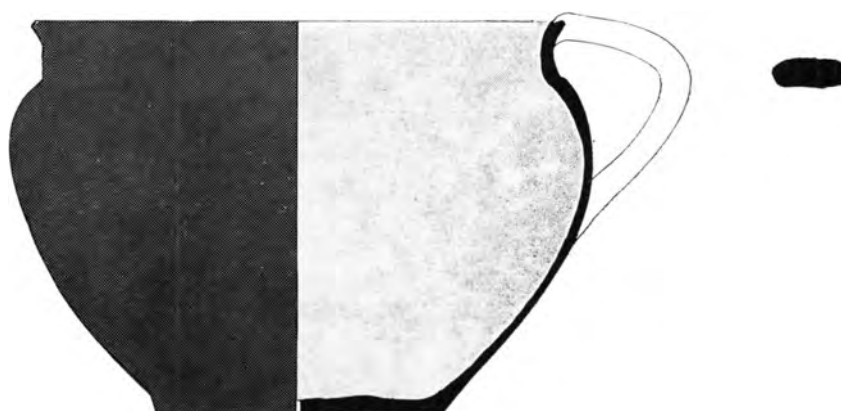
2. Πρόχους (Πί ν. 4 ε). Ύψ. 0,15, διάμ. 0,125 μ. Σώμα σφαιρικό, βάση επίπεδη, λαιμός σχετικά στενός, στόμιο χοανοειδές, λαβή ταινιωτή. Πηλός ρόδινος, καθαρός. Ολόκληρο το αγγείο και το εσωτερικό του χείλους καλύπτεται από μαύρη βαφή, εκτός από τέσσερις εξηρημένες παράλληλες ταινίες που περιτρέχουν το σώμα του αγγείου κάτω από τη μέση. Λείπει τμήμα του χείλους.

3. Χειροποίητος αρύβαλλος (Πί ν. 4 γ). Ύψ. 0,045, διάμ. 0,055 μ. Σώμα σε σχήμα πε-

πιεσμένης σφαίρας, βάση επίπεδη, λαιμός χαμηλός που καταλήγει σε χοανοειδές στόμιο, λαβή ταινιωτή, υπερυψωμένη. Πηλός καστανός, ωχρός. Καστανόμαυρη βαφή καλύπτει όλο το αγγείο εκτός από τη βάση.

4. Δύο τεμάχια σιδερένιων μικρών ράβδων κυκλικής διατομής. Μήκ. 0,065 και 0,05, διάμ. 0,005 μ.

K-1. Σε απόσταση 16 μ. δυτικότερα του Π-3 βρέθηκε ο μόνος μέχρι στιγμής κιβωτιόσχημος τάφος. Χτισμένος από τέσσερις όρθιες παρωλιθικές πλάκες μέσου ύψους 0,52 μ. και καλυμμένος με μια πέμπτη, σπασμένη πλάκα, παρουσίαζε εσωτερικές διαστάσεις 1,23×0,65 και εδραζόταν σε βάθος 2,10 μ. Περιείχε σκελετό σε στάση συνεσταλμένη με το κρανίο ανατολικά. Από την περιοχή του λαιμού προήλθαν σαράντα οκτώ χάλκινες ψηφίδες περιδεραίου και από την περιοχή του κρανίου τεμάχια ταινιωτού ελάσματος. Κοντά στο δεξιό ώμο βρέθηκε σπειροειδής σφηκωτήρας. Στους καρπούς των χεριών, που είχαν τοποθετηθεί με κατεύθυνση προς την κοιλιά, βρέθηκαν περασμένα τέσσερα χάλκινα βραχιόλια και στις φάλαγγες των δαχτύλων έξι δαχτυλίδια.

Σχέδ. 4. Ο κύαθος αριθ. 3 από τον τάφο K-1.

Στο ύψος της μέσης βρέθηκαν: τρία μικρά σιδερένια μαχαίρια, ενώ γύρω από το σκελετό είχαν τοποθετηθεί δύο αρύβαλλοι, μόνωτος βαθύς κύαθος και μικρή χάλκινη φιάλη¹⁷.

1. Χειροποίητος αρύβαλλος (Π ί ν. 5 α). Ύψ. 0,073, διάμ. 0,064 μ. Σώμα σφαιρικό, βάση επίπεδη, λαιμός κυλινδρικός που καταλήγει σε στόμιο χοανοειδές, λαβή ταινιωτή που ξεκινά από το χείλος, δύο μαστοειδείς αποφύσεις στον ώμο απέναντι από τη λαβή. Πηλός καστανός, ακάθαρτος. Ακέραιος.

2. Αρύβαλλος (Π ί ν. 5 β). Ύψ. 0,053, διάμ. 0,005 μ. Σώμα σφαιρικό, πεπιεσμένο, βάση επίπεδη, λαιμός κυλινδρικός, χαμηλός καταλήγει σε στόμιο χοανοειδές. Λαβή ταινιωτή που ξεκινά από το χείλος. Πηλός ωχρός, καστανός, καθαρός. Το σώμα και το εσωτερικό του στομίου, εκτός από τον ώμο και το λαιμό, καλύπτει μαύρη βαφή. Μαύρες παράλληλες γραμμές περιτρέχουν τα εξηρημένα τμήματα του λαιμού και του ώμου. Συστήματα παράλληλων γραμμών και στη λαβή. Ακέραιος.

17. Τους τάφους Π-3 και K-1 ανέσκαψε η επιμελήτρια Λ. Λαμπροπούλου, από το ανασκαφικό ημερολόγιο της οποίας προέρχονται τα στοιχεία που παραθέτω.

3. Μόνωτος κύαθος (Σ χ έ δ. 4· Π ί ν. 5 γ). Ύψ. 0,097, διάμ. 0,155 μ. Σώμα απιόσχημο με τη μέγιστη διάμετρο στο ύψος του ώμου, βάση επίπεδη, λαιμός κοντός, κυλινδρικός, χείλος που εξέχει ελαφρά, λαβή ταινιωτή από το χείλος. Πηλός καστανός, ωχρός. Όλο το αγγείο εσωτερικά και εξωτερικά, εκτός από τη βάση, καλύπτεται από μαύρη βαφή. Συγκολλημένος.

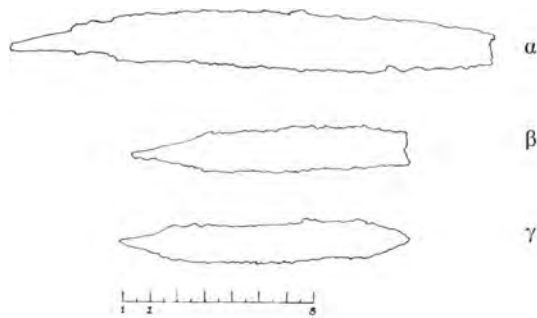
4. Χάλκινη ημισφαιρική φιάλη. Ύψ. 0,070, διάμ. 0,135 μ., κατεστραμμένη σε δύο σημεία του χείλους. Γαλαζοπράσινη πάτινα.

5. Χάλκινος σφηκωτήρας από έλασμα τριγωνικής διατομής. Πλ. 0,005, διάμ. 0,022 μ. Διατηρούνται, σπασμένες, έξι έλικες.

6. Χάλκινο δαχτυλίδι από λεπτό έλασμα τριγωνικής διατομής (Π ί ν. 5δ). Πλ. 0,04, διάμ. 0,021 μ. Τα δύο άκρα καταλήγουν σε αντιθετικές σπείρες. Ακέραιο.

7-8. Δύο χάλκινα δαχτυλίδια από έλασμα τριγωνικής διατομής. Πλ. 0,005 και 0,007, διάμ. 0,022 και 0,024 μ. Ανοιχτά στα άκρα.

9. Χάλκινο δαχτυλίδι από λεπτό έλασμα τριγωνικής διατομής. Πλ. 0,003, διάμ. 0,020 μ. Ανοιχτό στα άκρα.

Σχέδ. 5. Τα μαχαιρίδια αριθ. 17-19 από τον κιβωτιόσχημο τάφο Κ-1.

10. Χάλκινο δαχτυλίδι ταινιωτό. Πλ. 0,007, διάμ. 0,020 μ., διακοσμημένο με τεθλασμένη από εγχάρκτη κυματοειδή (ζιγκ-ζαγκ) γραμμή.

11. Σιδερένιο δαχτυλίδι. Διάμ. 0,020, μέσο πλ. 0,008 μ. Οξειδωμένο.

12-13. Δύο χάλκινα βραχιόλια από έλασμα ρομβοειδούς διατομής. Διάμ. 0,067 μ. Στα άκρα εγχάρακτες ενάλληλες γωνίες ανάμεσα σε συστήματα παράλληλων γραμμών. Προέρχονται από το δεξιό και το αριστερό χέρι του νεκρού, αντίστοιχα.

14-15. Ζεύγος βραχιολιών από σύρμα στρεπτό τετράγωνης διατομής (Π ί ν. 5 ε). Διάμ. 0,074 μ. Οι δύο άκρες είναι διακοσμημένες με ωόσχημο μέλος και συνεχόμενο κυλινδρικό στέλεχος που φέρει εγκάρσιες εγχαράξεις στα άκρα. Προέρχονται από το δεξιό και το αριστερό χέρι του νεκρού, αντίστοιχα.

16. Τμήμα περιδεραίου το οποίο αποτελούσαν: τριάντα δύο χάλκινες χάντρες αμφικωνικού σχήματος, διαμ. 0,002-0,004, με διάμ. τρήματος 0,001-0,002 μ., δεκατρείς οστέινες χάντρες διαμ. 0,002 μ., τρία τεμάχια χάλκινου σωληνωτού ελάσματος διαμ. 0,003, μήκ. 0,033, 0,18 και 0,15 μ., αντίστοιχα. Στο εσωτερικό των ψηφίδων και των ελασμάτων σώζονταν κατά τη στιγμή της εύρεσης τεμάχια νήματος από φυτική ύλη.

17. Μονόστομο σιδερένιο μαχαιρίδιο με συμφυή τριγωνική λαβή (Σ χ έ δ. 5 α). Σωζ.

μήκ. 0,178, πλ. λεπίδας 0,022 μ. Οξειδωμένο. Συγκολλημένο. Λείπει τμήμα της ακμής. Η ράχη σχηματίζεται ελαφρώς κυρτή.

18. Μονόστομο σιδερένιο μαχαιρίδιο με συμφυή τριγωνική λαβή (Σ χ έ δ. 5 β). Σωζ. μήκ. 0,102, πλ. 0,016 μ. Οξειδωμένο. Λείπει τμήμα της ακμής.

19. Μονόστομο σιδερένιο μαχαιρίδιο (Σ χ έ δ. 5 γ). Σωζ. μήκ. 0,107, πλ. 0,013 μ. Οξειδωμένο. Λείπει μικρό τμήμα της λαβής.

20. Δύο τεμάχια χάλκινου σωληνωτού ελάσματος (δε συνανήκουν) (Π ί ν. 5 στ-ζ). Μήκ. 0,050 και 0,020, διάμ. 0,022 μ. Οι κατά μήκος παρυφές του ελάσματος (σώζονται μόνο του μεγαλύτερου), παρουσιάζουν αναδίπλωση η μια προς τα μέσα, η άλλη προς τα έξω, προφανώς για να συνδέονται. Η επιφάνεια διακοσμείται με ταινία από εγχάρακτη κυματοειδή (ζιγκ-ζαγκ) γραμμή (που σχηματίζει μαιάνδρους και τεθλασμένες) και κύκλους χαραγμένους με διαβήτη.

21. Χάλκινο ταινιωτό έλασμα σε είκοσι οκτώ τεμάχια. Πλ. 0,009, συνολ. μήκ. 0,45 μ. Ένα τεμάχιο, προφανώς ακραίο, παρουσιάζει κυλινδρική αναδίπλωση. Όλα τα τεμάχια δε συνανήκουν. Τις δύο παρυφές του ελάσματος διακοσμεί σειρά από έκτυπες κοκκίδες. Το μεσαίο τμήμα του ελάσματος (που εμφανίζει τη μορφή διαδήματος), περιτρέπει τεθλασμένη από κυματοειδή (ζιγκ-ζαγκ) γραμμή.

Π-4 - Π-7. Την ύπαρξή τους υποδήλωναν ελάχιστα κομμάτια από τοιχώματα πιθαριών που εντοπίστηκαν σε τέσσερα σημεία της κοινοτικής τάφρου, σε αρκετή απόσταση ανατολικά των προηγούμενων (Σ χ έ δ. 1 α).

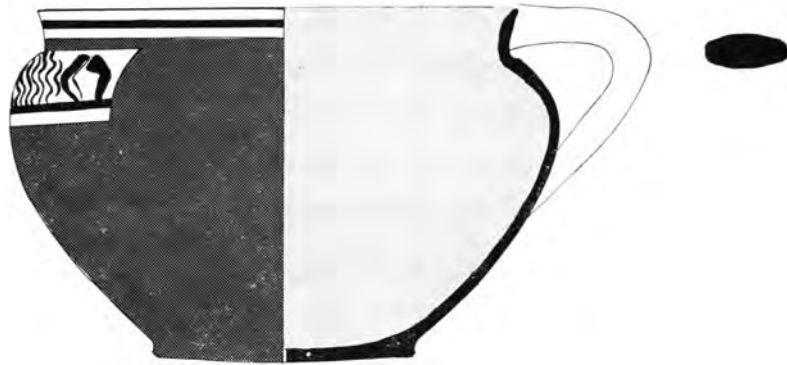
Π-8. Είναι το πρώτο μεγάλο πιθάρι της κοινοτικής υδρευτικής αύλακας που σώθηκε σχεδόν ακέραιο. Εδραζόταν σε βάθος 1,80 μ. Οξυθύμνο, ύψ. 1,57, διαμ. 0,92 μ., με δύο πλαστικές ζώνες στον ώμο και χαμηλά στην κοιλιά, μία από τις οποίες είναι διακοσμημένη με σειρές εμπίεστων κοκκίδων σε λοξή διάταξη. Ο λαιμός, ύψ. 0,385 μ., καταλήγει σε λοξότμητο χείλος που προεξέχει ελαφρά. Διάμ. στομίου 0,55, πάχ. τοιχωμάτων 0,025 μ. Στη βάση μικρή κομβιόσχημη προεξοχή διαμ. 0,08 μ., όμοια με αυτή του Π-9. Πηλός ρόδινος με προσμείξεις. Ως καλυπτήρια πλάκα του τάφου χρησιμοποιήθηκε αχρηστευμένος ληνός (Π ί ν. 6 γ, ε). Πρόκειται για μια στρογγυλή πωρολιθική πλάκα, διαμ. 0,79, πάχ. 0,10 μ., με κυκλικό κοίλωμα στην πάνω επιφάνεια, διαμ. 0,72, βάθ. 0,05 μ., που συγκοινωνεί μέσω οπής ανοιγμένης στο περιχειλίσμα με αυλάκι λαξευμένο στην επιφάνεια προεξέχοντος μέλους (το οποίο αποτελεί κρουνό), μήκους 0,25, μέσου πλάτους 0,16 μ. Λείπει τμήμα του περιχειλίσματος.

Η επίχωση στο εσωτερικό του τάφου περιείχε μικρά κομμάτια από κάρβουνα. Ο νεκρός σε στάση συνεσταλμένη με το κεφάλι ανατολικά, συνοδευόταν από δύο οινόχοες με τριφυλλόσχημο στόμιο, χειροποίητη και τροχήλατη, αντίστοιχα και έναν κύαθο με μαστοειδείς αποφύσεις¹⁸.

1. Χειροποίητη οινόχρη με τριφυλλόσχημο στόμιο (Π ί ν. 6 β). Ύψ. 0,15, διάμ. 0,125 μ., σώμα σφαιρικό, βάση επίπεδη, λαιμός κωνικός, λαβή ταινιωτή που ξεκινά από το χείλος. Πηλός κιτρινωπός με προσμείξεις, ίχνη καστανοκίτρινου αλειφώματος.

2. Βαθύς κύαθος (Σ χ έ δ. 6· Π ί ν. 6 α). Ύψ. 0,09, διάμ. 0,145 μ., σώμα τριγωνικό, βάση επίπεδη, ώμος έντονα κυρτός, λαιμός κοίλος, με χείλος που εξέχει ελαφρά, λαβή ταινιόσχημη· δύο πλαστικοί μαστοί στον ώμο απέναντι από τη λαβή. Πηλός ρόδινος, ωχρός.

18. Ο τάφος Π-8 βρέθηκε λίγο αργότερα από τους προαναφερθέντες με αφορμή την προέκταση προς Ν. της υδρευτικής τάφρου. Τόσο ο Π-8 όσο και δύο αμφορείς εγχυτρισμών (E-15, E-16), που βρέθηκαν σε ψηλότερο επίπεδο, ανασκάφτηκαν από την επιμελήτρια Α. Σίμωσι.

Σχέδ. 6. Ο κύαθος αριθ. 2 από τον τάφο Π-8.

Η εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια του αγγείου καλύπτονται με μαύρη βαφή, εκτός από εξηρημένη μετόπη στον ώμο που ορίζεται δεξιά και αριστερά από τους μαστούς και διακοσμείται στο εσωτερικό με κάθετες κυματοειδείς γραμμές. Εξηρημένος και ο λαιμός, φέρει περιμετρικά μαύρη γραμμή.

3. Οινοχόη με τριφυλλόσχημο στόμιο (Π ί ν. 6 δ). Ύψ. 0,29, διάμ. 0,20 μ. Σώμα σφαιρικό, βάση κωνική δισκοειδής, λαιμός σχετικά στενός, λαβή ταινιωτή από το χείλος. Πηλός ρόδινος, κατά τόπους καστανόφαιος από άνιση όπτηση. Όλη η επιφάνεια του αγγείου καλύπτεται με μαύρη βαφή, απολεπισμένη. Στη μέγιστη διάμετρο της κοιλιάς και στον ώμο τρεις παράλληλες ταινίες γραμμένες με λευκή βαφή. Στη λαβή λευκά κοσμήματα σε σχήμα Χ μεταξύ παράλληλων γραμμών. Λείπει τμήμα της λαβής.

E-15. Χειροποίητος πιθαμοφόρας (Π ί ν. 7 α). Άβαφος. Βρέθηκε τοποθετημένος σε βάθος 1,05 μ. Ύψ. 0,47, διάμ. 0,34 μ. Σπασμένος σε πολλά κομμάτια που είναι δύσκολο να συγκολληθούν. Το σχήμα σε γενικές γραμμές μοιάζει με αυτό του επόμενου αγγείου. Ανάμεσα στα κομμάτια σωζόταν μια κάθετη λαβή όπως αυτή του E-2 (βλ. παρακάτω). Στο εσωτερικό του βρέθηκαν λίγα αποσπασμένα οστά.

E-16. Χειροποίητος πιθαμοφόρας (Π ί ν. 7 β). Άβαφος. Βρέθηκε σε βάθος 1,10 μ. Ύψ. 0,415, διάμ. 0,40, διάμ. στομίου 0,26 μ. Σώμα απίσχημο, βάση επίπεδη, λαιμός κοίλος που καταλήγει σε προεξέχον χείλος· δύο λαβές αγκύλες στον ώμο με εμπέστα βαθουλώματα στις απολήξεις τους. Πηλός ρόδινος με προσμείξεις, αλείφωμα κιτρινωπό. Λείπει το μισό του στομίου και τμήμα του ώμου. Συγκολλημένος. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τμήμα κρανίου και λίγα οστά μαζί με χάντρες περιδεραιίου και ταινιωτό έλασμα.

1. Τριάντα τρεις χάλκινες χάντρες περιδεραιίου αμφικωνικού σχήματος, διάμ. 0,007 μ., από έλασμα τριγωνικής διατομής.

2. Χάλκινο ταινιωτό έλασμα, πλ. 0,010 μ., που στενεύει σταδιακά στις άκρες και αποτελείται από δεκαπέντε κομμάτια. Βρέθηκε πάνω στο κρανίο· προφανώς διάδημα.

Τάφοι από τις ανασκαφικές τομές

Τ' ο μ ή Α'

E-1. Χειροποίητο χυτροειδές αγγείο, άβαφο. Βρέθηκε σε βάθος 1 μ. Ύψ. 0,30, διάμ. 0,18 μ. Σώμα σφαιρικό, λαιμός έντονα κοίλος καταλήγει σε προεξέχον χείλος, βάση αδιαμόρφωτη, κυρτή, που δεν εξασφαλίζει στήριξη, δύο λαβές αγκύλες οριζόντιες στον ώμο. Πηλός ρόδι-

νος με προσμειξείς. Συγκολλημένο. Το στόμιο έφραζε πωρόλιθος. Στο εσωτερικό δε διαπιστώθηκαν σαφή ίχνη οστών.

E-2. Χειροποίητος πιθαμοφόρας (Π ί ν. 8 β, δ). Άβαφος. Βρέθηκε σε βάθος 1,32 μ. Ύψ. 0,52, διάμ. 0,40 μ. Σχήμα παρόμοιο με αυτό του E-3 (βλ. σ. 14) αλλά με δύο επιπλέον κάθετες λαβές κυκλικής διατομής στον ώμο. Πηλός καστανός ωχρός, ακάθαρτος με πυρήνα γκρίζο από κακή όπτηση, αλείφωμα καστανοκίτρινο. Συγκολλημένος. Το στόμιο του έφραζε πωρόλιθος. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν λίγα δόντια από παιδί 3-4 χρονών και κοσμήματα όπως:

1-2. Ζεύγος χάλκινων βραχιολιών (Π ί ν. 8 α), διαμ. 0,073 μ., από στρεπτό σύρμα τετράγωνης διατομής. Στις δύο άκρες αμφικωνικό μέλος και συνεχόμενο κυλινδρικό στέλεχος διακοσμημένο με εγκάρσιες εγχαράξεις στην αρχή και το πέρας.

3. Χάλκινος σπειροειδής σφηκωτήρας από έλασμα τριγωνικής διατομής. Διάμ. 0,020 μ. Διατηρούνται πέντε έλικες.

4. Χάλκινο περίαπτο αποτελούμενο από πέντε επάλληλα σφαιρίδια αμφικωνικού σχήματος που στηρίζουν στην κορυφή μορφή σχηματοποιημένου πουλιού (Π ί ν. 8 γ). Ύψ. 0,069 μ. Τα σφαιρίδια έχουν διάμετρο 0,011 το κατώτερο και 0,007 μ. τα υπόλοιπα. Ανάμεσα στα δύο κατώτερα μεσολαβεί πλαστικός δακτύλιος. Πέντε παρόμοιοι επάλληλοι δακτύλιοι μεταξύ του ψηλότερου σφαιριδίου και του πουλιού, το σώμα του οποίου έχει κατασκευαστεί από τρία κομμάτια για την κοιλιά, το κεφάλι και την ουρά, αντίστοιχα, συνολικού μήκους 0,025 μ. Στο κεφάλι και την ουρά του πουλιού υπάρχουν εγκάρσιες εγχαράξεις· στο σώμα διαμπερής οπή για ανάρτηση.

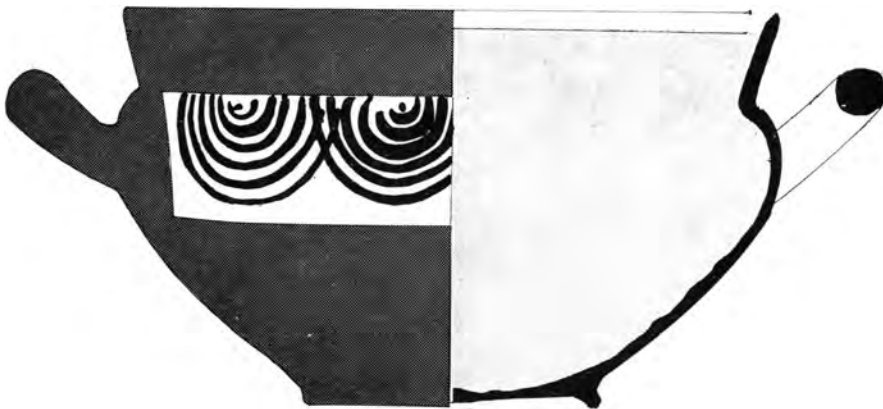
5. Οκτώ χάλκινες ψηφίδες περιδεραιού, διαμ. 0,003 μ., από έλασμα λυγισμένο κυκλικά.

E-3. Χειροποίητος πιθαμοφόρας (Π ί ν. 9 α-β). Βρέθηκε σε βάθος 1,26 μ. Ύψ. 0,40, διάμ. 0,38 μ. Σώμα απιόσχημο, λαιμός έντονα κοίλος που καταλήγει σε προεξέχον χείλος. Βάση επίπεδη, δύο λαβές αγκύλες, οριζόντιες πάνω στον ώμο. Πηλός ρόδινος, ακάθαρτος, αλείφωμα υπόλευκο. Συγκολλημένος. Το στόμιο έφραζε πωρόλιθος. Στο εσωτερικό δε διαπιστώθηκαν σαφή ίχνη οστών· βρέθηκαν μόνο δύο χάλκινα βραχιόλια.

1-2. Ζεύγος χάλκινων βραχιολιών. Διάμ. 0,054 και 0,056 μ., από στρεπτό έλασμα τετράγωνης διατομής που καταλήγει στις άκρες σε πέντε σφαιρίδια, ένα μεγαλύτερο και τέσσερα μικρότερα.

Π-9. Ο πλουσιότερος από όλους τους τάφους. Πιθάρι κατασκευαστικά παρεμφερές με το Π-8, αλλά σφαιρικότερο στην περιφέρεια (Π ί ν. 9 γ). Εδραζόταν με το στόμιο στραμμένο ανατολικά, σε βάθος 2,58 μ., σε στρώμα από χαλίκι. Οξυψύθμενο, ύψ. 1,60, διαμ. 1,15 μ., με κομβιόσχημη προεξοχή, διαμ. 0,05 μ., στη βάση και δύο πλαστικές ζώνες στον ώμο και χαμηλά προς τη βάση. Λαιμός ευθύγραμμος, ύψ. 0,27 μ., που καταλήγει σε ελαφρά προεξέχον λοξόμητο χείλος με διάμετρο στομίου 0,69 μ. Πηλός κόκκινος με λίγες προσμειξείς. Στο τοίχωμα της κοιλιάς, πάχ. 0,025 μ., διακρίναμε δύο διαμπερείς οπές που δεν πρόδιδαν, όμως, ποιους ακριβώς σκοπούς εξυπηρετούσαν (λόγοι κατασκευαστικοί του πιθαριού ή λόγοι κάποιας ταφικής διαδικασίας;)¹⁹. Το πιθάρι βρέθηκε ραγισμένο, αλλά σχεδόν πλήρες, το στόμιο έκλεινε μεγάλη πωρολιθική πλάκα. Έξω από το πιθάρι βρέθηκαν πέντε αγγεία: τοποθετημένος όρθιος στο κοίλωμα του λαιμού μεγάλος κρατήρας που περιείχε σκύφο και χειροποίητη πρόχου. Πάνω στο λαιμό είχε τοποθετηθεί μικρός χειροποίητος αρύβαλλος και μπροστά από την καλυπτήρια πλάκα χειροποίητος μόνωτος ημισφαιρικός κύαθος. Στο εσωτερικό βρέ-

19. Μια τέτοια οπή διακρίνεται και στη φωτογραφία του πιθαριού Π-8 (Π ί ν. 6 γ).

Σχέδ. 7. Ο σκύφος αριθ. 3 από τον τάφο Π-9.

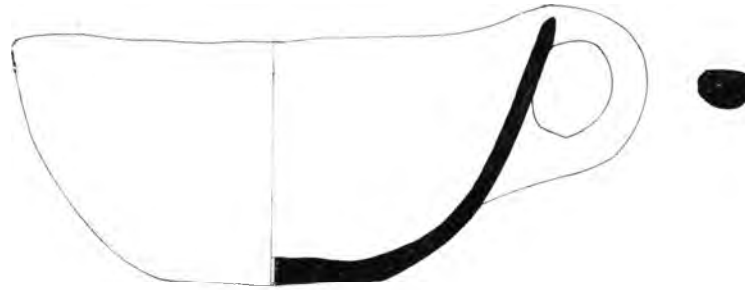
θηκε σε αρκετά καλή κατάσταση ο σκελετός νεαρής γυναίκας²⁰ με το κεφάλι ανατολικά, σε στάση συνεσταλμένη (Π ί ν. 10 γ). Είχε ταφεί φορώντας όλα της τα κοσμήματα, δώδεκα χάλκινα βραχιόλια και είκοσι δαχτυλίδια περασμένα στους βραχίονες και στα δάχτυλα, αντίστοιχα, περιδέραιο από χάλκινες χάντρες στο λαιμό, σφηκωτήρα στα μαλλιά. Πάνω από τον αριστερό ώμο βρέθηκαν οκτώ χάλκινες περόνες και οκτώ πόρπες, όλες κατά ζεύγη, από τις οποίες δύο οκτώσχημες και έξι τοξωτές με πλάκα διακοσμημένη με εγγάρακτες μορφές ζώων. Στα πόδια της νεκρής είχαν τοποθετηθεί δύο χάλκινες ημισφαιρικές φιάλες (Π ί ν. 10 α) η μια μέσα στην άλλη, η εσωτερική μεσόμοφαλη, εισηγμένη προφανώς, όπως μαρτυρεί το χαραγμένο κάτω από το χείλος, με νεοχιτιτική ιερογλυφικά, όνομα του κατόχου της (κάποιου Muwazi), από κάποια νεοχιτιτική ηγεμονία από αυτές που είχαν ιδρυθεί σε περιοχές της Κιλικίας, Καππαδοκίας και βόρειας Συρίας κατά τον 9ο και 8ο αι. π.Χ.²¹ Ανάμεσα στις δύο φιάλες βρέθηκαν κομμάτια απανθρακωμένης οργανικής ύλης (Π ί ν. 10 δ), που στάλθηκαν για ανάλυση στο Römisch-Germanisches Museum, Mainz, χωρίς όμως ιδιαίτερα αποτελέσματα²². Μετά την αποκόλλησή τους η εσωτερική μεσόμοφαλη φιάλη διατηρούσε στη βάση της ίχνη από την πλεκτή υφή κάποιου απροσδιόριστου υλικού (υφάσματος ή ψάθας) (Π ί ν. 10 β).

1. Κρατήρας με ψηλό πόδι και σύνθετες λαβές (συνδυασμός κάθετων ταινιωτών από το χείλος και αγκύλων στον ώμο) (Π ί ν. 11 α). Ύψ. 0,265, διάμ. 0,30 μ., σώμα απιόσχημο, πόδι κωνικό, χείλος πλατύ, ελαφρά προεξέχον. Πηλός ωχρορόδινος, καθαρός. Ακέραιος. Το αγγείο μέσα και έξω, εκτός από τη ζώνη του ώμου, είναι καλυμμένο με καστανόμαυρη βαφή. Τέσσερις λεπτές εξηρημένες ταινίες στο κάτω τμήμα της κοιλιάς. Στον ώμο, στις δύο ζώνες μεταξύ των λαβών, εναλλάσσονται κοσμήματα σχήματος Χ με ομάδες κάθετων γραμμών. Ομάδες γραμμών επίσης στην περίμετρο του χείλους και στην επιφάνεια των κάθετων λαβών.

20. Κατά την εκτίμηση του παλαιοντολόγου J. Boesnek, ο οποίος εξέτασε μερικά οστά και δόντια, ο σκελετός ανήκει σε νεαρή γυναίκα περίπου 18 χρονών.

21. Για τη φιάλη και την επιγραφή βλ. αναλυτικά στο σχολιασμό των ευρημάτων, σ. 21, 48-51).

22. Από τη θέση αυτή ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή Ο. Η. Frey (Marburg) που μεσολάβησε και τον καθηγητή Η. J. Hundt (Mainz) που προσπάθησε με τη σχετική ανάλυση να εξακριβώσει την ιδιοσυστασία της ύλης. Το πόρισμα της ανάλυσης ανέφερε σχετικά ότι «από τα δείγματα δε διαπιστώνεται δυστυχώς κανένα ίχνος υφάσματος, δέρματος ή ξύλου».

Σχέδ. 8. Ο χειροποίητος κύαθος αριθ. 5 από τον τάφο Π-9.

2. Πρόχους χειροποίητη (Πί ν. 11 β). Ύψ. 0,25, διάμ. 0,18 μ., με τριφυλλόσχημο στόμιο, προεξέχον χείλος, λαιμό κωνικό, βάση επίπεδη, ταινιωτή λαβή. Δύο πλαστικοί μαστοί στον ώμο απέναντι από τη λαβή. Πηλός ωχρορόδινος, καθαρός, αλείφωμα ομοιόχρωμο. Ακέραιη.

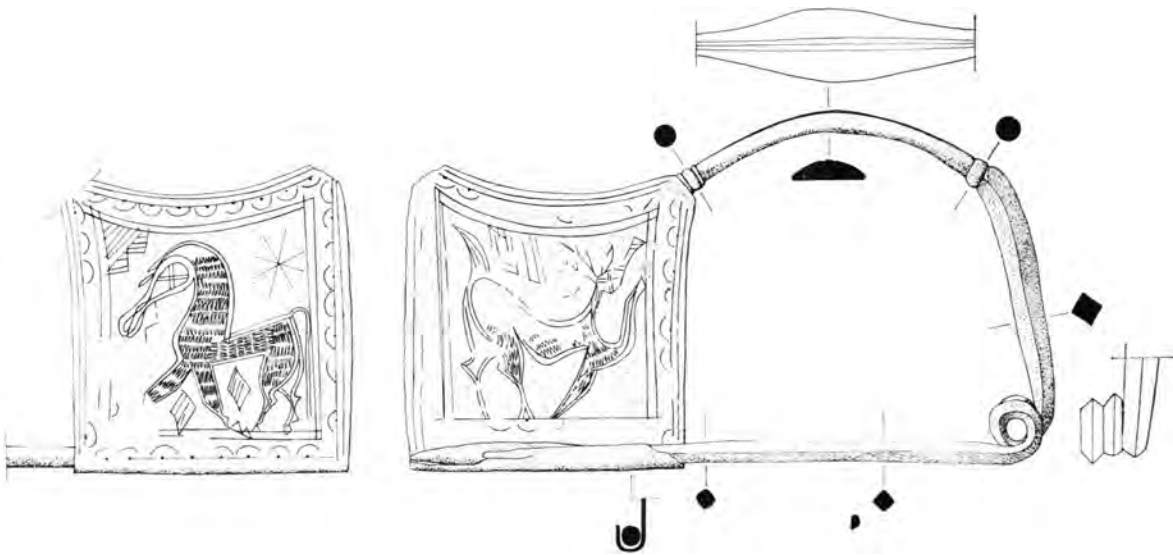
3. Σκύφος (Σ χ έ δ. 7· Πί ν. 11 γ). Ύψ. 0,10, διάμ. 0,18 μ., αβαθής και αρκετά ανοιχτός με τονισμένο ώμο, χείλος ευθύγραμμο, ύψ. 0,023 μ., λοξά ανερχόμενο, βάση δακτυλιόσχημη. Πηλός ωχρορόδινος. Ολόκληρο το αγγείο μέσα και έξω και οι λαβές, εκτός από ζώνη μεταξύ των λαβών και λεπτής ταινίας στο εσωτερικό του χείλους, καλύπτεται με καστανόμαυρη βαφή. Στις δύο μετόπες μεταξύ των λαβών ανά τρεις ομάδες αιωρούμενων ημικυκλίων που έχουν αποδοθεί με διαβήτη. Λείπει μικρό τμήμα του χείλους.

4. Χειροποίητος αρύβαλλος (Πί ν. 11 δ). Ύψ. 0,085, διάμ. 0,065 μ., σώμα σφαιρικό, βάση επίπεδη, λαιμός στενός που καταλήγει σε χοανοειδές στόμιο, λαβή ταινιωτή από το χείλος, δύο πλαστικοί μαστοί στον ώμο απέναντι από τη λαβή. Πηλός ωχροκάστανος, καθαρός. Ακέραιος.

5. Χειροποίητος κύαθος (Σ χ έ δ. 8· Πί ν. 11 ε). Ύψ. 0,065, διάμ. 0,135 μ., σώμα ημισφαιρικό, βάση επίπεδη, λαβή ταινιωτή. Πηλός ωχροκάστανος με προσμείξεις. Συγκολλημένος.

6. Χάλκινη τοξωτή πόρπη με τόξο που καταλήγει σε τετράπλευρη πλάκα (Πί ν. 12 α-β). Ακέραιη, λείπει μόνο τμήμα από το οξύ πάνω άκρο της πλάκας. Συνολικό μήκος 0,12 μ., διαστάσεις πλάκας στο μέσον 0,051×0,51 μ. Φυλλόσχημο τόξο, φέρει στη ράχη κατά μήκος τρεις εγχαράξεις. Συνδέεται αφενός με την πλάκα, αφετέρου με το ρομβοειδούς διατομής στέλεχος μέσω δύο σφαιριδίων. Το στέλεχος πριν καταλήξει στη βελόνα σχηματίζει διπλή περιέλιξη και διακοσμείται δεξιά και αριστερά της ακμής του με λοξές εγχαράξεις. Πλάκα τετράπλευρη με κοίλη την προς το τόξο συνεχόμενη πλευρά, ενώ η απέναντι προς αυτή, ευθύγραμμη, σχηματίζει αναδίπλωση για να συγκρατήσει τη βελόνα. Τις παραστάσεις των δύο όψεων της πλάκας πλαισιώνει σειρά ημικυκλίων που περιβάλλονται από διπλές γραμμές. Όψη α: άλογο με διπλό περίγραμμα, το εσωτερικό του οποίου πληρούν στήλες από κυματοειδείς (ζιγκ-ζαγκ) γραμμές· στο μάτι διασταυρούμενες γραμμές σχηματίζουν Χ. Πάνω από τη ράχη του αλόγου ακτινωτό αστέρι από τέσσερις τεμνόμενες γραμμές· ανάμεσα στα σκέλη ρόμβοι. Την προς το τόξο γωνία της πλάκας ορίζουν κατά την υποτεινούσα παράλληλες γραμμές που συγκρατούν αιωρούμενα τρίγωνα. Όψη β: ελάφι με ανασηκωμένο το μπροστινό πόδι. Το εσωτερικό του σώματος πληρούν στήλες από κυματοειδή (ζιγκ-ζαγκ) γραμμή (Σ χ έ δ. 9).

7. Χάλκινη πόρπη όμοια με την προηγούμενη (Σ χ έ δ. 10· Πί ν. 13 α-β, 14). Ακέραιη, λείπουν μόνο μικρά τμήματα από τις αιχμές πάνω και κάτω από την πλάκα και την αναδίπλουμενη πλευρά. Συνολ. μήκ. 0,114, διαστάσεις πλάκας 0,050×0,049 μ. Οι δύο όψεις της πλά-

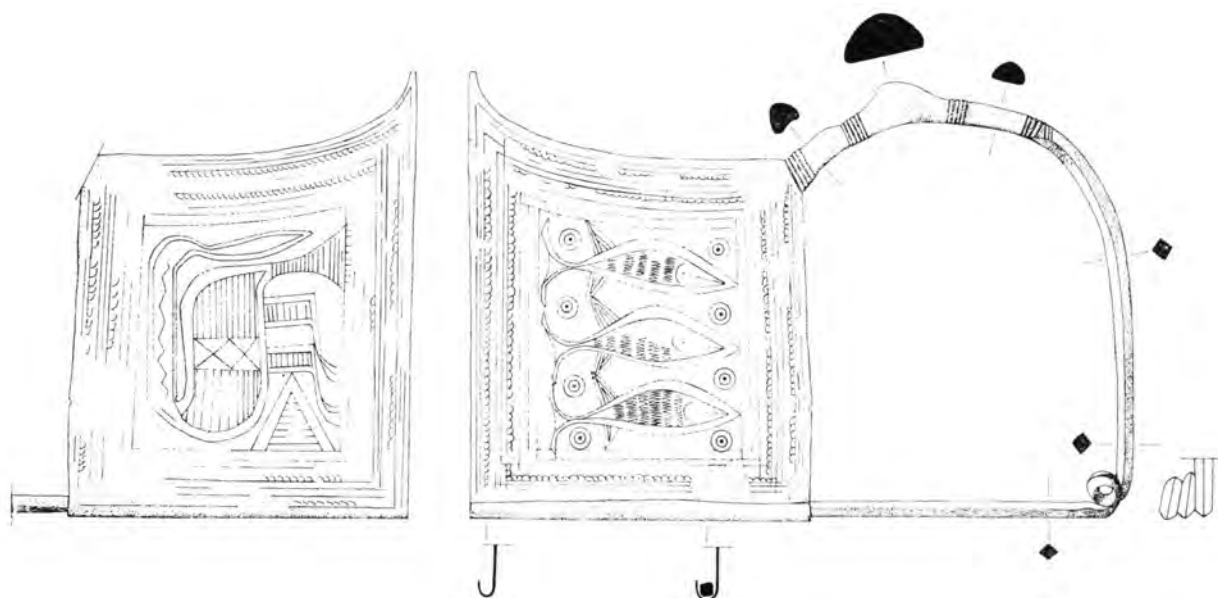
Σχέδ. 9. Η πόρπη αριθ. 6 από τον τάφο Π-9.

κας διακοσμούνται, όπως και η προηγούμενη, με αλόγο και ελάφι σε στάση βαδίσματος. Δύο ακτινωτά αστέρια ανάμεσα στα σκέλη του ελαφιού· ρόμβος με γέμισμα παράλληλων γραμμών μπροστά στο στήθος του ελαφιού και στα σκέλη του αλόγου.

Σχέδ. 10. Οι δύο όψεις της πόρπης αριθ. 7 από τον τάφο Π-9.

8. Χάλκινη τοξωτή πόρπη της οποίας το τόξο καταλήγει σε τετράπλευρη πλάκα (Σχέδ. 11· Πί ν. 15 α-β). Ακέραιη, μήκ. 0,126 μ. Διαστάσεις πλάκας στο μέσον 0,065×0,068 μ. Το τόξο διακοσμείται στο μέσον της ράχης του με αμφικωνικό έξαρμα μεταξύ έξι και πέντε εγκαρσίων εγχαραξέων. Τέσσερις ως πέντε παρόμοιες εγχαραξείς, αντίστοιχα στα σημεία ένωσής του με το στέλεχος και την πλάκα. Οι δύο εξωτερικές πλευρές του στελέχους, ρομβοειδούς διατομής, διακοσμούνται κατά μήκος με λοξές εγχαραξείς. Το στέλεχος πριν καταλήξει στη βελόνα σχηματίζει διπλή περιέλιξη. Πλάκα τετράπλευρη με ελαφρά κοίλη την πάνω πλευρά, που εκτείνεται στην κορυφή σε οξύ άκρο. Η απέναντι πλευρά σχηματίζει αναδίπλωση για να συγ-

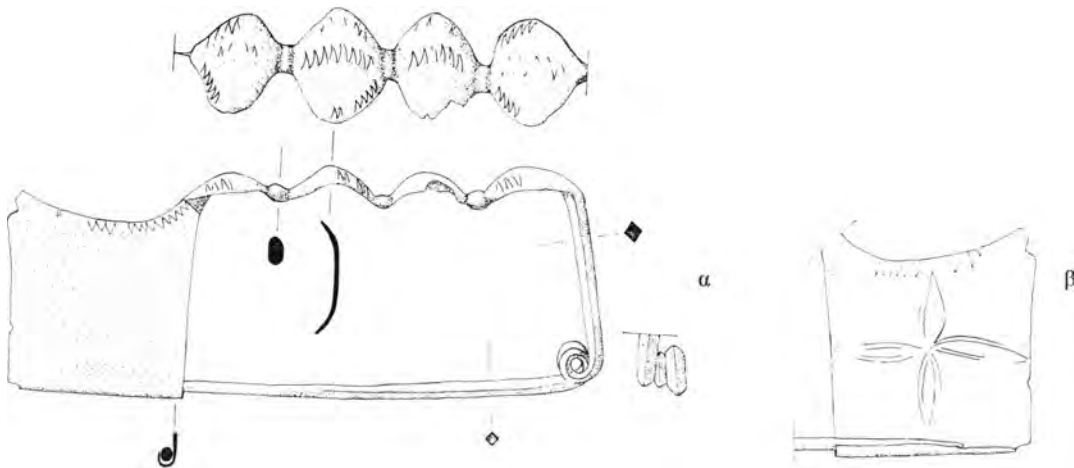
Σχέδ. 11. Η πόρπη αριθ. 8 από τον τάφο Π-9.

κρατήσει τη βελόνα. Το χώρο της κεντρικής παράστασης περιορίζει σημαντικά ένα αρκετά πλατύ πλαίσιο από εννέα (ανά τρεις τοποθετημένες) παράλληλες γραμμές, δύο από τις οποίες φέρουν επιπλέον συνεχές φεστόνι τεταρτοκυκλίων. Στις όψεις: α) υδρόβιο πουλί που στρέφει έντονα προς τα πίσω το λαιμό και το κεφάλι. Η εσωτερική επιφάνεια καλύπτεται με πυκνή διαγράμμιση παράλληλων γραμμών που διακόπτεται στη μέση του κορμού από κάθετη ταινία με μοτίβα Χ. Στο λαιμό τεθλασμένη γραμμή. Κάτω από το στήθος παραπληρωματικό τρίγωνο, β) τρία ψάρια σε παράλληλη διάταξη αποδίδονται με διπλό περίγραμμα. Το εσωτερικό τους πληρούν στήλες με κυματοειδή (ζιγκ-ζαγκ) γραμμή. Παραπληρωματικοί ομόκεντροι κύκλοι ανάμεσα στα κεφάλια και τις ουρές των ψαριών.

9. Χάλκινη πόρπη εντελώς όμοια με την προηγούμενη (Πί ν. 16 α-β). Μήκ. 0,127, διαστάσεις πλάκας 0,064×0,066 μ. Ακέραη.

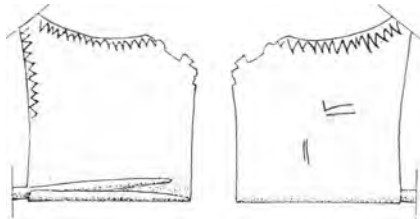
10-11. Ζεύγος χάλκινων τοξωτών πορπών με τόξο που καταλήγει σε τετράπλευρη πλάκα (Σχέδ. 12, 13· Πί ν. 17 α). Μήκ. 0,083, διαστ. πλάκας 0,024×0,025 μ. Το τόξο αποτελείται από σειρά τεσσάρων ελλειψοειδών κυρτών ελασμάτων μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται κόμβοι. Το ρομβοειδούς διατομής στέλεχος ενώνεται με τη βελόνα, αφού σχηματίζει διπλή περιέλιξη. Η προς το τόξο πάνω πλευρά της πλάκας σχηματίζεται κοίλη και καταλήγει σε οξύ άκρο, τμήμα του οποίου λείπει και από τις δύο πόρπες. Η απέναντι κάτω πλευρά της πλάκας παρουσιάζει αναδίπλωση προορισμένη για να υποδεχτεί τη βελόνα. Οι πλάκες στις δύο όψεις διατηρούν ίχνη πλαισίου από κυματοειδή (ζιγκ-ζαγκ) γραμμή. Στη μια όψη της πλάκας διακρίνονται στο κέντρο—όσο το επιτρέπει η οξειδωση—τμήματα ενός «τετράφυλλου» που σχηματίζεται από τεμνόμενα ημικύκλια. Τη σειρά των ελασμάτων του τόξου διασχίζει στο μέσον κυματοειδής (ζιγκ-ζαγκ) γραμμή, η οποία διακοσμεί επίσης και τις παρυφές τους.

12. Χάλκινη οκτώσχημη πόρπη (Πί ν. 17 β). Μήκ. 0,123 μ., από σύρμα ρομβοειδούς διατομής, που με συνεχή περιέλιξη δημιουργεί δύο σπείρες μεταξύ των οποίων το σύρμα αναδι-

Σχέδ. 12. Η πόρπη αριθ. 10 από τον τάφο Π-9 και λεπτομέρεια της πλάκας της πόρπης.

πλώνεται σε σχήμα 8. Το σύρμα ξεκινά ενιαίο από το πίσω μέρος της πόρπης στο κέντρο της σπείρας, ως αγκιστροειδής υποδοχή της βελόνας, και καταλήγει, περνώντας μέσα από το κέντρο της άλλης σπείρας, στην οριζόντια βελόνα.

Σχέδ. 13. Λεπτομέρεια της πλάκας της πόρπης αριθ. 11 από τον τάφο Π-9.

13. Χάλκινη οκτώσχημη πόρπη. Μήκ. 0,12 μ. Παρόμοια με την αριθ. 12.

14-19. Έξι χάλκινα δαχτυλίδια από ταινιωτό έλασμα (Π ί ν. 17 γ), πλ. 0,005-0,009 μ., που διχάζεται στα άκρα σχηματίζοντας αντιθετικές σπείρες διαμ. 0,018 μ. Η επιφάνεια του ενός διακοσμείται με πέντε εγχάρακτους ομόκεντρους κύκλους, τριών άλλων με τεθλασμένη αποτελούμενη από ζιγκ-ζαγκ γραμμή. Τα δύο δαχτυλίδια βρέθηκαν περασμένα στις φάλαγγες των δαχτύλων.

20-23. Τέσσερα δαχτυλίδια από έλασμα τριγωνικής διατομής (Π ί ν. 17 δ). Πλ. 0,007-0,011, εσωτ. διάμ. 0,018-0,020 μ. Φέρουν κατά μήκος των παρυφών και της μεσαίας ακμής ποικίλες εγχαραξίσεις, όπως σειρά λοξών γραμμών, απλή τεθλασμένη ή τεθλασμένη αποτελούμενη από ζιγκ-ζαγκ γραμμή.

24-29. Έξι χάλκινα δαχτυλίδια τύπου σφηκωτήρα (Π ί ν. 18 α). Διάμ. 0,017 μ., από σύρμα τριγωνικής διατομής πλ. 0,004 μ. Διατηρούνται έξι, επτά, εννέα και δέκα έλικες. Τα τέσσερα βρέθηκαν περασμένα στις φάλαγγες των δαχτύλων.

30. Χάλκινο ταινιωτό δαχτυλίδι από έλασμα (Π ί ν. 18 β, δεξιά). Πλ. 0,016, διάμ. 0,019 μ., ανοιχτό στα άκρα. Στο μέσον της περιφέρειας του ελάσματος σχηματίζεται νεύρω-

ση εκατέρωθεν της οποίας εγχάρακτη τεθλασμένη ταινία από κυματοειδή (ζιγκ-ζαγκ) γραμμή, πλαισιωμένη από παράλληλες ευθείες κατά μήκος των παρυφών.

31. Χάλκινο ταινιωτό δαχτυλίδι από έλασμα (Π ί ν. 18 β, αριστερά). Πλ. 0,022, διάμ. 0,019 μ., ανοιχτό στα άκρα, ακόσμητο. Βρέθηκε περασμένο σε φάλαγγα δαχτύλου.

32. Χάλκινο σωληνωτό δαχτυλίδι αμφικωνικού σχήματος από έλασμα (Π ί ν. 18 β, μέσον). Πλ. 0,035, διάμ. 0,021 μ., ακόσμητο. Βρέθηκε περασμένο σε φάλαγγα δαχτύλου.

33. Χάλκινο ταινιωτό δαχτυλίδι. Πλ. 0,006, διάμ. 0,017 μ. Τα δύο άκρα του ελάσματος καταλήγουν στη σφενδόνη σε ημικυκλικά, αντιθετικά συρμάτινα άκρα.

34. Χάλκινος σφηκωτήρας από σύρμα πεπλατυσμένο, με αυλάκωση στο μέσον. Πλ. 0,003, διάμ. 0,16 μ. Στις παρυφές λοξές εγχαράξεις. Σπασμένος· διατηρούνται πέντε κρίκοι από τις έλικες και έξι ακόμα τεμάχια παρόμοιων κρίκων.

Τα επόμενα δώδεκα βραχιόλια, τα περισσότερα από τα οποία αποτελούν ζεύγη, βρέθηκαν μοιρασμένα στους βραχιόνες και στους καρπούς της νεκρής:

35. Χάλκινο βραχιόλι ταινιωτό, ανοιχτό στα άκρα (Π ί ν. 18 γ). Διάμ. 0,068 μ., από έλασμα πλ. 0,02, πάχ. 0,002 μ., ακέραιο. Οι απολήξεις των δύο άκρων —που διασταυρώνονται— διακοσμούνται με σφαιρίδιο και κυλινδρικό μέλος, μήκ. 0,018-0,020 μ., που φέρει στα δυο άκρα του εγκάρσιες εγχαράξεις. Το βραχιόλι διακοσμείται κατά μήκος των παρυφών και του μεσαίου άξονα από συνδυασμό ευθείας και τεθλασμένης γραμμής.

36. Χάλκινο βραχιόλι όμοιο με το αριθ. 35, ακέραιο (Π ί ν. 18 δ). Τα βραχιόλια 35 και 36 βρέθηκαν περασμένα στους καρπούς, ενώ όλα τα άλλα στους βραχιόνες.

37. Χάλκινο ταινιωτό βραχιόλι από έλασμα τριγωνικής διατομής (Π ί ν. 18 ε). Πλ. 0,017, πάχ. 0,002, διάμ. 0,067 μ., ανοιχτό στα άκρα. Οι απολήξεις των δύο άκρων —που διασταυρώνονται μεταξύ τους— διακοσμούνται με σφαιρίδιο και κυλινδρικό μέλος μήκ. 0,011 μ., που φέρει στα δυο άκρα του εγχαράξεις. Κατά μήκος των παρυφών και της μεσαίας ακμής παράλληλες εγχάρακτες γραμμές· εκατέρωθεν της ακμής ανά μία τεθλασμένη από κυματοειδή (ζιγκ-ζαγκ) γραμμή. Στα άκρα του ελάσματος συστήματα λοξών αντιθετικών γραμμών (chevrons) πλαισιωμένα από ομάδες ευθειών. Λείπουν μικρά τεμάχια από τη μία παρυφή του ελάσματος.

38. Χάλκινο ταινιωτό βραχιόλι όμοιο με το αριθ. 37, ακέραιο (Π ί ν. 18 στ). Διαφέρει από αυτό ως προς το διακοσμητικό στοιχείο της τεθλασμένης, που σχηματίζεται κατά τόπους διπλή.

39. Χάλκινο βραχιόλι από έλασμα ρομβοειδούς διατομής (Π ί ν. 19 δ). Πλ. 0,007, διάμ. 0,069, πάχ. 0,006 μ., ανοιχτό στα άκρα —που διασταυρώνονται—, ακέραιο. Κατά μήκος των παρυφών τεθλασμένη· εκατέρωθεν της μεσαίας ακμής δύο εγχάρακτες γραμμές. Συστήματα δυσδιάκριτων παράλληλων γραμμών στα άκρα.

40. Χάλκινο βραχιόλι, όμοιο με το αριθ. 39, ακέραιο.

41. Χάλκινο ταινιωτό βραχιόλι από έλασμα τριγωνικής διατομής (Π ί ν. 19 β-γ). Πλ. 0,035, πάχ. 0,001-0,002, διάμ. 0,08 μ., ανοιχτό στα άκρα, ακέραιο. Τα δύο άκρα —που διασταυρώνονται μεταξύ τους— διακοσμούνται με σφαιρίδιο, επίμηκες μέλος τετράγωνης διατομής μήκους 0,010 μ., σφαιρίδιο και κυλινδρικό μέλος μήκους 0,013 μ. Τα επιμήκη μέλη φέρουν πολλαπλές εγκάρσιες εγχαράξεις στα άκρα. Κατά μήκος των παρυφών και εκατέρωθεν της μεσαίας ακμής διπλές και τριπλές ευθείες γραμμές.

42. Χάλκινο βραχιόλι, όμοιο με το αριθ. 41, ακέραιο. Στις παρυφές αντί απλών ευθειών, λεπτές ταινίες από κυματοειδή (ζιγκ-ζαγκ) γραμμή.

43-46. Τέσσερα όμοια βραχιόλια από στρεπτό σύρμα τετράπλευρης διατομής (Π ί ν. 19 α). Πλ. 0,003, διάμ. 0,07 μ., ανοιχτά στα άκρα. Οι απολήξεις διακοσμούνται με σφαιρίδιο και

κυλινδρικό μέλος μήκους 0,012 μ., που φέρει τρεις και τέσσερις εγκάρσιες εγχάρυξεις στα άκρα.

47. Δύο χάλκινα ταινιωτά, κοίλα ελάσματα πλάτους 0,051-0,052 μ., που συνανήκουν και ενωμένα σχηματίζουν ανοιχτό κύλινδρο διαμ. 0,07 μ. Τρεις μικρές οπές στα άκρα των ελασμάτων δείχνουν ότι το ενιαίο έλασμα αποτελούσε επένδυση (πάνω σε ύφασμα ή δέρμα). Κατά μήκος της περιφέρειας τα ελάσματα φέρουν έξι διπλές σειρές από έκτυπες κοκκίδες, που πυκνώνουν προς τις παρυφές (περιβραχιόνιο; περικάρπιο;).

48-49. Ζεύγος χάλκινων περονών (Πί ν. 20 α-β, το β). Μήκ. 0,248 μ., με βελόνα και στέλεχος κυκλικής διατομής. Μεταξύ βελόνας και στελέχους σφαιρίδιο και στην κορυφή του στελέχους, μήκ. 0,021 μ., δίσκος διαμ. 0,013 μ. Η κεφαλή, μήκ. 0,015 μ., διακοσμείται στην κορυφή με σφαιρικό μέλος πλαισιούμενο κάτω από πέντε, πάνω από δύο πλαστικούς δακτυλίου. Παρόμοιοι δακτύλιοι διακοσμούν τη βάση (πέντε) και την κορυφή (δύο) του στελέχους. Ακέραιες.

50-51. Ζεύγος χάλκινων περονών (Πί ν. 20 α-β, το γ). Μήκ. 0,23 μ., με βελόνα και στέλεχος κυκλικής διατομής, εκτός από το πάνω τμήμα της βελόνας που σχηματίζεται τετράπλευρο. Το στέλεχος διακοσμείται με δύο αμφικωνικά μέλη σε απόσταση μεταξύ τους. Το ανώτερο τμήμα του στελέχους, η κεφαλή μήκ. 0,013 μ., διακοσμείται στην κορυφή με εγκάρσια εγκοπή. Ακέραιες.

52-53. Ζεύγος χάλκινων περονών, όπως και οι αριθ. 50, 51, αλλά μικρότερες (Πί ν. 20 α-β, το δ). Μήκ. 0,220 μ., χωρίς εγκάρσια εγκοπή στην κορυφή του στελέχους. Ακέραιες.

54-55. Ζεύγος χάλκινων περονών (Πί ν. 20 α-β, το α). Μήκ. 0,305 μ., με βελόνα και στέλεχος κυκλικής διατομής, εκτός από το πάνω τμήμα της βελόνας που σχηματίζεται τετράπλευρο. Το στέλεχος διακοσμείται με δύο, σε απόσταση μεταξύ τους, αμφικωνικά εξάρματα. Το ανώτερο τμήμα του στελέχους, η κεφαλή μήκ. 0,016 μ., φέρει πάνω και κάτω ομάδες τεσσάρων πλαστικών δακτυλίων. Παρόμοιες ομάδες δακτυλίων διακοσμούν και τα δύο άλλα τμήματα του στελέχους. Λείπει μικρό τμήμα από την αιχμή της μιας περόνης.

56. Τριακόσιες χάλκινες χάντρες περιδεραιίου αμφικωνικού σχήματος, διαφορετικού μεγέθους, από έλασμα τριγωνικής διατομής (Πί ν. 19 ε). Πλ. 0,002-0,006, διάμ. 0,001-0,005 μ. Στο περιδέραιο ανήκουν τέσσερα σωληνωτά ελάσματα μήκ. 0,013 μ., στο εσωτερικό των οποίων (διάμ. 0,002-0,004 μ.) διατηρήθηκαν τεμάχια νήματος από φυτική ουσία, που συγκρατούσε τις χάντρες του περιδεραιίου.

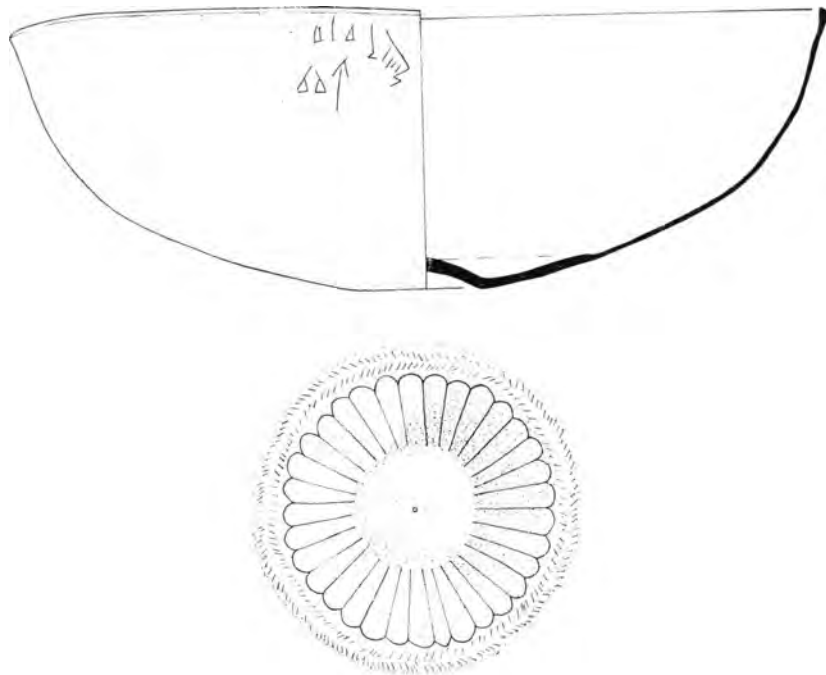
57. Εβδομήντα πέντε μικρές χάντρες περιδεραιίου από λευκή υαλόμαζα. Διάμ. 0,002 μ.

58. Χάλκινη ημισφαιρική φιάλη (Πί ν. 21 α). Ύψ. 0,120, διάμ. 0,210, πάχ. τοιχωμάτων 0,001-0,002 μ., βάρος 405 γρ. Από τα τοιχώματά της λείπουν δύο μικρά τεμάχια. Επιφάνεια οξειδωμένη. Στο εσωτερικό της βρέθηκε σφηνωμένη η παρακάτω φιάλη.

59. Χάλκινη ομφαλωτή φιάλη (Σχέδ. 14-15· Πί ν. 21 β-δ). Ύψ. 0,070, διάμ. 0,210, πάχ. τοιχωμάτων 0,002-0,003 μ., βάρος 608 γρ. Στον πυθμένα, τον ομφαλό περιβάλλουν εγχάρυκτα πέταλα που σχηματίζουν ρόδακα, την περίμετρο του οποίου εξωτερικά παρακολουθεί ιχθυάκανθα. Στο εξωτερικό, κάτω από το χείλος, εγχάρυκτη επιγραφή μνημονεύει σε νεοχιτιτική γραφή το όνομα του πρώτου κατόχου της φιάλης (βλ. σ. 50). Διατηρείται σε άριστη κατάσταση.

Το μύ Β'

Π-10. Το πιθάρι διαφέρει κατασκευαστικά από τα Π-8 και Π-9, γιατί δεν παρουσιάζει την πρόσθετη κομβιόσχημη προεξοχή της βάσης, αλλά ένα κυλινδρικό (διάμ. 0,09 μ.) άκρο, που αποτελεί φυσική απόληξη των τοιχωμάτων και επίσης φέρει πλατύτερες (0,07 και 0,09 μ.)

Σχέδ. 14-15. Η φιάλη αριθ. 59 με τη νεοχιτιτική επιγραφή από τον τάφο Π-9 και σκαρίφημα του ομφαλού της.

πλαστικές ταινίες στον ώμο και στη μέγ. διάμετρο της κοιλιάς (Π ί ν. 22 α-β). Εδράζεται σε βάθος 2,30 μ. σε στρώμα χαλικιών που αρχίζει στο 1,50 μ. Έχει ύψος 1,33 και διάμετρο 0,95 μ. Ο λαιμός, ύψ. 0,25 μ., καταλήγει σε πλατύτερο από τα προηγούμενα πιθάρια χείλος, που στρέφεται έντονα προς τα έξω και κάτω. Διάμ. στομίου 0,55, πάχ. τοιχωμάτων 0,025 μ. Πηλός κόκκινος με προσμείξεις. Το πιθάρι παρουσίαζε ένα ιδιόμορφο σπάσιμο στην επιφάνεια, μεταξύ χείλους και ζώνης της κοιλιάς, με ευθύγραμμες πλευρές σα να ήταν επίτηδες κομμένο. Το στόμιο του πιθαριού έφραζε πάρινη πλάκα. Έξω από το πιθάρι και λίγο ψηλότερα, σε βάθος 1,75 μ., βρέθηκε χειροποίητος αμφορέας, ενώ ανατολικά, μπροστά από την καλυπτήρια, είχε τοποθετηθεί ακόντιο ή δόρυ του οποίου σώθηκε μόνο η σιδερένια αιχμή. Στο εσωτερικό του πιθαριού βρέθηκαν ελάχιστα οστά: τμήματα βραχιόνων, μηρών και λεκάνης, από τα οποία συμπεραίνει κανείς την αρχική συνεσταλμένη στάση του νεκρού. Το νεκρό συνόδευαν μέσα στον τάφο μακρύ σιδερένιο ξίφος (μήκ. 0,66 μ.) μαζί με τον ξύλινο κολεό του, βαθύς κύαθος, πρόχους με τριφυλλόσχημο στόμιο και χάλκινη φιάλη.

1. Αμφορέας χειροποίητος (Π ί ν. 22 γ). Ύψ. 0,405, διάμ. 0,30 μ. Σώμα σφαιρικό, λαιμός ψηλός, στόμιο χοανοειδές, βάση επίπεδη· δύο κάθετες λαβές τετράγωνης διατομής φέρουν στην κορυφή κερατοειδείς αποφύσεις. Πηλός ρόδινος με προσμείξεις, αλείφωμα κιτρινωπό. Πρβλ. το αγγείο του E-10 της τομής Δ'.

2. Βαθύς κύαθος (Σ χ έ δ. 16· Π ί ν. 23 α). Ύψ. 0,085, διάμ. 0,13 μ. Σώμα απιόσχημο, ώμος έντονα κυρτός, χείλος που εξέχει ελαφρά, λαβή ταινιόσχημη, βάση επίπεδη. Πηλός ωχρορόδινος. Εσωτερικά και εξωτερικά το αγγείο καλύπτεται από καστανόμαυρη βαφή, εκτός από τη λαβή και μία μετόπη ανάμεσα σε πλαστικούς μαστούς που διακοσμείται με διπλή τεθλασμένη γραμμή. Το εξηρημένο χείλος περιτρέχει εξωτερικά ταινία. Η λαβή διακοσμείται με παράλληλες γραμμές.

Σχέδ. 16. Ο κύαθος αριθ. 2 του τάφου Π-10.

3. Πρόχους με τριφυλλόσχημο στόμιο (Π ί ν. 23 β). Ύψ. 0,15, διάμ. 0,115 μ. Σώμα ωοειδές, βάση επίπεδη, λαβή ταινιωτή. Πηλός καστανός, ωχρός. Το σώμα του αγγείου καλύπτεται, εκτός από τη λαβή και τον ώμο, με σκούρα καστανή βαφή. Στη ζώνη του ώμου, πάνω σε λευκό βάθος, τρίγωνα διακοσμημένα στο εσωτερικό εναλλάξ με δικτυωτό και ενάλληλες γωνίες· στη λαβή, Χ μεταξύ παράλληλων γραμμών.

4. Χάλκινη ημισφαιρική φιάλη. Ύψ. 0,112, διάμ. 0,210, πάχ. τοιχωμάτων 0,001-0,002 μ., βάρος 370 γρ., επιφάνεια οξειδωμένη. Μικρή οπή διακρίνεται κοντά στη βάση. Ακέραιη.

5. Ξίφος σιδερένιο, αμφίστομο, συγκολλημένο από τέσσερα κομμάτια (Π ί ν. 23 γ). Λείπει μικρό τμήμα της αιχμής και του άκρου της λαβής· παρουσιάζει έντονη οξείδωση. Σωζ. μήκ. 0,74, πλ. λεπίδας 0,040-0,047, μήκ. λαβής 0,075 μ. Η λαβή σχηματίζεται πλατύτερη στο μέσον και λεπτότερη στην κορυφή και προς τη λεπίδα. Στις παρυφές της λαβής και στις δύο όψεις υπάρχει περιχέλωμα που χρησίμευε για να συγκρατεί την ξύλινη επένδυση και που, προεκτεινόμενο, καταλήγει στην κορυφή σε κερατοειδείς αποφύσεις (χελιδονοουρά). Διατηρείται ένα καρφί στο μέσον της λαβής. Η λεπίδα στενεύει ελαφρά κάτω από τη λαβή και διευρύνεται αισθητά πριν καταλήξει στην αιχμή. Το ξίφος είχε τοποθετηθεί στον τάφο μέσα στην ξύλινη θήκη του, όπως προκύπτει από τα τεμάχια ξύλου που είχαν διατηρηθεί πάνω στη λεπίδα και ταυτίστηκαν στο εργαστήριο με ξύλο ελάτου²³.

6. Σιδερένια αιχμή δόρατος από ενιαίο έλασμα για τη λεπίδα και τον αυλό, σπασμένη σε δύο τεμάχια και συγκολλημένη (Π ί ν. 23 δ). Λεπίδα φυλλόσχημη. Ολικό μήκ. 0,303, μέγ. πλ. λεπίδας 0,034, διάμ. αυλού 0,025 μ.

Τομή Γ'

T-1, T-2, E-4, E-5, E-6. Συστάδα εγχυτρισμών και τεφροδόχων αμφορέων σε βάθος 0,50-0,85 μ. μπροστά στο βόρειο τοίχωμα της τομής. Τον αμφορέα του εγχυτρισμού E-6 χωρίζει από τους υπόλοιπους σειρά τριών πελεκημένων τραπεζιόσχημων ασβεστολίθων, ύψ. 0,50 μ.

23. Η ταύτιση έγινε από τον Π. Παπαμιχαήλ και την Αικ. Παρασκευοπούλου στο Ινστιτούτο Δασικών Ερευνών της Αθήνας, μετά από μικροσκοπική εξέταση δείγματος του ξύλου, το οποίο παρουσίαζε και τμήμα φλοιού. Σε έκθεσή τους της 11.4.83, αναφέρεται ότι «το δείγμα είναι από ελληνική ή κεφαλληνιακή ελάτη (*Abies cephalonica* loud), όπως προκύπτει σαφέστατα στην ακτινική τομή από το ύψος των ακτίνας και από την απόσταση των τραχειδών (κυττάρων) μεταξύ των». Για την κεφαλληνιακή ελάτη στην αρχαία Βοιωτία βλ. Ο. Rackham, BSA 78 (1983), σ. 317.

περίπου, που είναι στημένοι όρθιοι σχηματίζοντας γωνία. Ο τρόπος συναρμογής τους, που αφήνει ψηλά στους αρμούς τριγωνικά κενά σα να πρόκειται να δεχτούν βήσματα, θυμίζει έντεχνη τοιχοδομία (Πί ν. 24 α-β). Πολύ πιθανώς οι λίθοι, που εξείχαν κατά 0,20-0,30 μ. πάνω από τα αγγεία, να είχαν τοποθετηθεί για να υποδηλώσουν τη θέση των τάφων ή και να τους διαχωρίσουν (παρόμοια περίπτωση διαπιστώθηκε και στον εγχυτρισμό E-7 (βλ. σ 27-28.). Ανάμεσα στα αγγεία παρατηρούνται ελάχιστα ποταμίσια χαλίκια.

Όλα τα αγγεία είναι χειροποίητοι άβαφοι αμφορείς, από τους οποίους οι των εγχυτρισμών E-4, E-5 και E-6 βρέθηκαν σπασμένοι σε άπειρα μικρά κομμάτια, τα οποία δεν ήταν δυνατό να συγκολληθούν. Το περιεχόμενό τους καθόρισε το διαχωρισμό τους σε τεφροδόχα —όσα περιείχαν σαφώς καμένα οστά— και σε εγχυτρισμούς —όσα δεν περιείχαν απολύτως τίποτα—, με το σκεπτικό ότι τα οστά των βρεφών διαλύονται χωρίς να αφήνουν ίχνη. Κανένα αξιόλογο κτέρισμα δε συνόδευε τις ταφές, εκτός από τροχήλατο σκύφο προσαρμοσμένο στο στόμιο του T-2 και ένα χάλκινο σωληνωτό έλασμα στο εσωτερικό του²⁴. Μεταξύ T-1 και T-2 βρέθηκαν αρκετά κομμάτια καμένου ξύλου²⁵.

Από τους αμφορείς συγκολλήθηκαν μόνο οι εξής:

T-1. Χειροποίητος αμφορέας με έντονα ίχνη φωτιάς μέσα και έξω. Ύψ. 0,38, διάμ. 0,31 μ. Πηλός ρόδινος με προσμείξεις. Σώμα σφαιρικό, βάση κυρτή που δεν εξασφαλίζει στήριξη, χείλος που εξέχει ελαφρά, δύο λαβές αγκύλες, στρογγυλής διατομής στον ώμο.

T-2. Χειροποίητος αμφορέας (Πί ν. 25 γ). Ύψ. 0,42, διάμ. 0,31 μ., σώμα απιόσχημο, λαιμός ψηλός, χοανοειδές στόμιο, βάση επίπεδη, δύο λαβές αγκύλες τετράγωνης διατομής στον ώμο, στις απολήξεις των οποίων υπάρχουν κερατοειδείς αποφύσεις. Πηλός ρόδινος με προσμείξεις. Τη λειασμένη επιφάνεια του αγγείου καλύπτει κιτρινόφαιο αλείφωμα.

1. Χάλκινο σωληνωτό έλασμα ανοιχτό στα άκρα. Πλ. 0,026, διάμ. 0,02 μ. Τα άκρα του ενώνονται με αμοιβαία αναδίπλωση.

2. Σκύφος (Σ χ έ δ. 17· Πί ν. 25 α). Ύψ. 0,117, διάμ. 0,165 μ. Σώμα απιόσχημο, ώμος έντονα κυρτός, λαιμός σχετικά ψηλός, κατακόρυφος, βάση δαχτυλιόσχημη. Πηλός ωχρορόδινος, καθαρός. Το κάτω τμήμα του σώματος και το εσωτερικό του αγγείου, εκτός από τη ζώνη στον ώμο και μια εξηρημένη γραμμή στο χείλος, είναι καλυμμένο με καστανόμαυρη βαφή. Στη ζώνη του ώμου, μεταξύ των λαβών, ομάδες από οκτώ ελαφρά επικλινείς γραμμές. Συγκολλημένος. Λείπουν μικρά τμήματα από το χείλος και το σώμα.

E-4, E-5, E-6. Χειροποίητα αγγεία σπασμένα σε πολλά κομμάτια που κάνουν αρκετά δύσκολη τη συγκόλληση. Σε γενικές γραμμές τα σχήματα είναι τα εξής: E-4: χυτροειδές αγγείο με επίπεδη βάση και λαβές αγκύλες οριζόντιες στον ώμο. Πηλός κιτρινωπός. E-5 και E-6: χυτροειδή αγγεία με βάση κυρτή που δεν εξασφαλίζει στήριξη· σώζεται από μία ταινιωτή λαβή που ξεκινά από το χείλος. Μπορούν να συγκριθούν με τα E-1 και E-7, E-8 αγγεία.

T-3. Το αγγείο εδραζόταν σε βάθος 1,25-0,45 μ., δηλαδή κάτω από τον εγχυτρισμό E-5. Είναι ένας χειροποίητος αμφορέας, άβαφος (Πί ν. 25 δ). Ύψ. 0,41, διάμ. 0,36 μ. Έχει σώμα απιόσχημο, ακανόνιστο από το άτεχνο πλάσιμο, με κυρτή βάση που δεν εξασφαλίζει στήριξη, στόμιο φαρδύ, δύο λαβές κάθετες ταινιόσχημες που ξεκινούν από το χείλος προς τον

24. Για την περιγραφή τους βλ. παρακάτω.

25. Η προσπάθεια να προσδιοριστεί το είδος του ξύλου στα εργαστήρια του Δημόκριτου και στο Ινστιτούτο Δασικών Ερευνών δεν έφερε αποτελέσματα.

Σχέδ. 17. Ο σκύφος αριθ. 2 του τάφου T-2.

ώμο. Πηλός καστανόφαιος με προσμείξεις, το χρώμα του οποίου έχει επηρεάσει το άριστο ψήσιμο, αλείφωμα κιτρινωπό. Η μία όψη του αγγείου, εκτός από το τμήμα της κοντά στη βάση και την ίδια τη βάση, παρουσιάζεται έντονα μαυρισμένη, γεγονός που δείχνει ότι το αγγείο βρισκόταν σε άμεση επαφή με τη φωτιά και ήταν μάλιστα στηριγμένο όρθιο στη γη. Ελάχιστα ίχνη φωτιάς διακρίνονται και στο εσωτερικό. Συγκολλημένο. Το στόμιό του έφραζε κρατήρας.

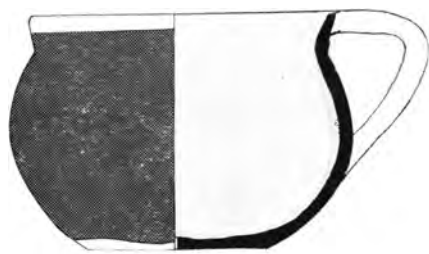
1. Κρατήρας (Πί ν. 25 β). Ύψ. 0,195, διάμ. 0,30 μ., σώμα απιόσχημο, λαιμός κατακόρυφος, βάση δαχτυλιόσχημη, δύο λαβές αγκύλες στον ώμο. Τις μετόπες του ώμου ορίζουν δεξιά και αριστερά δύο μαστοειδείς αποφύσεις. Πηλός καστανός ωχρός, όχι πολύ καθαρός. Το εσωτερικό και εξωτερικό του αγγείου, εκτός από το χείλος, τη βάση, και δύο ζώνες στον ώμο και δίπλα στη βάση, καλύπτει μαύρη αραιή βαφή. Οι μετόπες του ώμου διακοσμούνται στο μέσον με μοτίβο οκτώσχημης «ασπίδας» που σχηματίζεται από δύο ημικύκλια. Στο εσωτερικό της δικτυωτό. Την πλαισιώνουν δεξιά και αριστερά στήλες από Χ και τεθλασμένες γραμμές. Η ζώνη της βάσης φέρει σειρά κατακόρυφων γραμμών. Στο κέντρο της βάσης είναι γραμμένοι δύο ομόκεντροι κύκλοι. Λείπουν μικρά κομμάτια από το σώμα και το χείλος.

Π-11. Το μικρότερο μέχρι στιγμής πιθάρι (Πί ν. 26 δ). Ύψ. 1,28, διάμ. 0,90 μ. Εδραζόταν σε βάθος 1,80 μ. μέσα σε στρώμα χαλικιών που εμφανίστηκε σε βάθος 1,42 μ. Διαφέρει λίγο από τα υπόλοιπα πιθάρια, γιατί ο έντονα κυρτός ώμος προσδίδει σ' αυτό σχήμα τριγωνικό. Οξυπύθμενο, με κυλινδρική κομβιόσχημη βάση διαμέτρου 0,10 μ. Ο λαιμός ελαφρά κούφλος, ύψους 0,25 μ., καταλήγει σε χείλος που γυρίζει προς τα έξω και κάτω. Στόμιο διαμέτρου 0,52 μ. Φέρει δύο πλαστικές ζώνες πλάτους 0,05 μ. στη βάση του λαιμού και στην περιφέρεια. Πάχος τοιχωμάτων 0,015-0,02 μ. Πηλός κόκκινος με προσμείξεις. Το στόμιο έφραζε ογκώδης πρωλιθική πλάκα. Το πιθάρι βρέθηκε ραγισμένο. Έξω από τον τάφο, κοντά στη νοτιοανατολική άκρη της καλυπτήριας είχαν τοποθετηθεί ένας μόνωτος κύαθος, δύο χάλκινες περόνες και ταινιωτό δαχτυλίδι. Στο εσωτερικό του πιθαριού από τον αρκετά φθαρμένο σκελετό σώθηκαν ελάχιστα οστά του κρανίου, καθώς επίσης τεμάχια από τα μηριαία και τα οστά των βραχιόνων. Ανάμεσά τους μικρός σκύφος, αρύβαλλος, χάλκινη φιάλη (βρέθηκε διαλυμένη), δύο ταινιωτά δαχτυλίδια και κομμάτια σιδερένιας βελόνας.

1. Κύαθος (Σχ έ δ. 18· Πί ν. 26 γ). Ύψ. 0,06, διάμ. 0,09 μ., σώμα απιόσχημο, χείλος

που εξέχει ελαφρά, λαβή ταινιόσχημη από το χείλος, βάση επίπεδη. Πηλός ωχρορόδινος. Το εσωτερικό και το εξωτερικό του αγγείου, εκτός από τη βάση και εξηρημένη γραμμή στο χείλος, καλύπτεται με μαύρη βαφή. Συγκολλημένο.

2. Σκύφος (Σχ έ δ. 19· Π ί ν. 26 α). Ύψ. 0,055, διάμ. 0,115 μ. Σώμα απιόσχημο, βάση δαχτυλιόσχημη, λαιμός χαμηλός, λοξός προς τα έξω· τη βάση του λαιμού περιβάλλει αυλάκωση. Πηλός ρόδινος. Το εσωτερικό και το εξωτερικό του αγγείου, πλην του λαιμού και εξηρημένης μετόπης μεταξύ των λαβών, καλύπτει μαύρη βαφή. Η επιδερμίδα του αγγείου είναι απολεπισμένη σε πολλά σημεία. Τις μετόπες διακοσμούν πέντε ως έξι ομάδες κάθετων γραμμών κατά διαστήματα. Τον εξηρημένο λαιμό περιβάλλει μαύρη ταινία.

Σχέδ. 18. Ο κύαθος αριθ. 1 του τάφου Π-11.

Σχέδ. 19. Ο σκύφος αριθ. 2 του τάφου Π-11

3. Αρύβαλλος (Π ί ν. 26 β). Ύψ. 0,06, διάμ. 0,06 μ., σώμα σφαιρικό, λαιμός χαμηλός που καταλήγει σε χοανοειδές στόμιο, βάση επίπεδη, λαβή ταινιωτή, που ξεκινά κάτω από το χείλος. Πηλός ρόδινος. Το σώμα του αγγείου, πλην της βάσης, του λαιμού και του ώμου, καλύπτει μαύρη βαφή. Τον ώμο και το λαιμό διακοσμούν περιμετρικά παράλληλες γραμμές· στη λαβή ομάδες λοξών γραμμών.

4. Χάλκινη ημισφαιρική φιάλη. Πάχ. ελάσματος 0,002 μ. Ανασύρθηκε διαλυμένη σε πενήντα τρία κομμάτια. Διατηρούνται τμήματα του χείλους που σχηματίζεται επίπεδο και εισέχει ελαφρά προς τα μέσα.

5. Ζεύγος χάλκινων περονών (Π ί ν. 26 ε). Μήκ. 0,203, 0,207 μ. αντίστοιχα, με βελόνα και στέλεχος κυκλικής διατομής. Στη βάση του στελέχους αμφικωνικό μέλος και 0,025 μ. ψηλότερα δίσκος διαμ. 0,011 μ. Η κεφαλή του στελέχους διακοσμείται στην κορυφή με δύο στη μία και τρεις στην άλλη περόνη πλαστικούς δακτυλίους.

6. Χάλκινο ταινιωτό δαχτυλίδι. Πλ. 0,02, διάμ. 0,023 μ., από έλασμα τριγωνικής διατομής.

7. Χάλκινο ταινιωτό δαχτυλίδι. Πλ. 0,005, διάμ. 0,019 μ., από έλασμα τριγωνικής διατομής, ανοιχτό στα άκρα.

8. Χάλκινο δαχτυλίδι. Πλ. 0,002, διάμ. 0,02 μ., από έλασμα τριγωνικής διατομής. Συγκολλημένο.

9. Τεμάχιο σιδερένιας βελόνας. Σωζ. μήκ. 0,102, διάμ. 0,002 μ.

Π-12. Εδραζόταν σε βάθος 1,80 μ. μέσα στο στρώμα των χαλικιών κάτω ακριβώς από τους τρεις πελεκημένους ασβεστολίθους της συστάδας των τεφροδόχων και εγχυτρισμών T-1, E-5 κτλ., ενώ 0,30 μ. ψηλότερα, πάνω περίπου από τη βάση του, ήταν τοποθετημένος ο αμφορέας T-3 (Π ί ν. 27 γ). Το πιθάρι βρέθηκε σπασμένο σε πολλά κομμάτια και καταπλακωμένο, σε σημείο ώστε να μην είναι δυνατό να εξακριβωθεί το ακριβές σχήμα και οι διαστάσεις του. Μοιάζει με το Π-10 (του οποίου ίσως επαναλάμβανε και τις διαστάσεις, αν και η βάση του είναι πρόσθετη κυλινδρική προεξοχή διαμέτρου 0,10 μ.). Έτσι όπως βρέθηκε, παρουσίαζε

μήκ. 1,42 και πλ. 1,20 μ. Το στόμιό του έφραζε πωρολιθική πλάκα. Στο εσωτερικό του δε βρέθηκε ίχνος οστού ή κτέρισμα. Περισυλλέξαμε μόνο τρία χάλκινα, ελλειψοειδούς σχήματος ελάσματα —ένα από την περιοχή του ώμου του πιθαριού και δύο κοντά στη βάση.

1. Τρία χάλκινα ελάσματα (Π ί ν. 27 α-β). Διαστ. 0,110×0,047, 0,007×0,025 και 0,01×0,015 μ., αντίστοιχα. Το μεγαλύτερο έχει σχήμα ελλειψοειδές με τη μία παρυφή ελαφρά ανυψωμένη. Στην αντίθετη πλευρά είναι ανοιγμένες δέκα μικρές οπές, σε πέντε από τις οποίες διατηρούνται εφηλίδες. Τα ελάσματα αποτελούσαν προφανώς επένδυση αντικειμένου από φθαρτή ύλη.

Π-13. Το τρίτο πιθάρι της τομής Γ' εδραζόταν σε βάθος 2,10 μ. (Π ί ν. 28 α-β). Σπασμένο, όπως βρέθηκε, είχε διαστάσεις 1,64×1,17 μ. Οξυπύθμενο με κομβιόσχημη κυλινδρική προεξοχή στη βάση, διαμ. 0,10 μ., με λαιμό ελαφρά κοίλο, ύψ. 0,33 μ., που κατέληγε σε λοξότμητο χείλος. Μια πλαστική ζώνη στη βάση του λαιμού. Πάχος τοιχωμάτων 0,025-0,035 μ. Πηλός κόκκινος με προσμειξίεις. Το στόμιο, διαμ. 0,68 μ., έφραζε ογκώδης πωρολιθική πλάκα. Στο εσωτερικό του σκελετός, αρκετά φθαρμένος, διατηρούσε την οκλάζουσα στάση. Στο ύψος της λεκάνης βρέθηκε χάλκινη φιάλη, στα πόδια δύο αρύβαλλοι, ο ένας χειροποίητος με μαστοειδείς αποφύσεις. Αριστερά από το κρανίο βρέθηκαν τρεις σφηκωτήρες, οκτώ χάλκινοι κρίκοι και μία χάντρα από υαλόμαζα.

1. Χάλκινη ημισφαιρική φιάλη. Ύψ. 0,10, διάμ. 0,213, πάχ. ελάσματος 0,001-0,002 μ. Από τη βάση λείπουν κομμάτια.

2. Τρεις χάλκινοι σπειροειδείς «σφηκωτήρες», σπασμένοι σε πολλά κομμάτια, από σύρμα ημικυκλικής διατομής. Μέση διάμ. 0,018 μ. Στον καθένα ανήκουν έξι τουλάχιστον έλικες. Ο ένας βρέθηκε περασμένος σε φάλαγγα δαχτύλου.

3. Οκτώ χάλκινοι κρίκοι κυκλικής διατομής. Διάμ. 0,017 μ. (οι τέσσερις βρέθηκαν περασμένοι σε φάλαγγα δαχτύλου).

4. Σφαιρική χάντρα από υαλόμαζα. Διάμ. 0,008 μ., με διαμπερές τρήμα διαμέτρου 0,003 μ.

5. Αρύβαλλος. Ύψ. 0,06, διάμ. 0,05 μ. Σώμα σφαιρικό, βάση επίπεδη, λαιμός χαμηλός, στόμιο χοανοειδές, λαβή ταινιωτή, που ξεκινά από το χείλος. Πηλός ρόδινος. Το κάτω μέρος του σώματος καλύπτει καστανόμαυρη βαφή, τον ώμο και το λαιμό διακοσμούν περιμετρικά παράλληλες γραμμές, στη λαβή Χ μεταξύ οριζόντιων γραμμών.

6. Πάνω τμήμα από σπασμένο χειροποίητο αρύβαλλο με μαστοειδείς αποφύσεις στη ρίζα του λαιμού. Πηλός ρόδινος.

Τομή Δ'

E-7, E-8, E-9, E-10, E-11, E-12, E-13, E-14, T-4, T-5, Π-14. Στην τομή Δ' βρέθηκε ένα μόνο πιθάρι, το Π-14. Χαρακτηριστικό όμως της τομής αυτής είναι, σε σχέση με τις άλλες, ο μεγάλος αριθμός ταφών σε αγγεία —μεταξύ των οποίων οκτώ εγχυτρισμοί και δύο καύσεις— που βρέθηκαν σε ψηλότερο στρώμα, σε βάθος από 0,50 (E-8) ως 1,15 μ. (E-11). Όλα τα αγγεία αυτά, με μοναδική εξαίρεση —για πρώτη φορά στον ταφικό χώρο— τους εγχυτρισμούς E-9 και E-13, ήταν στραμμένα ανατολικά. Τα μικρότερα από τα αγγεία (E-7, E-10, E-12, E-13, E-14) βρέθηκαν προστατευμένα από μικρούς πλακόσχημους πωρολίθους, και σε δύο περιπτώσεις (E-14 και T-5) επιπλέον από τμήματα άλλων, σπασμένων αγγείων. Τα τεφροδόχα T-4 και T-5 περιείχαν σαφή υπολείμματα καμένων οστών, ενώ από τα υπόλοιπα αγγεία μόνο τα αγγεία των εγχυτρισμών E-7, E-8 και E-10 διατήρησαν στο εσωτερικό τους απειροελάχιστα τεμάχια οστών, χωρίς σαφή ίχνη φωτιάς. Από όλα τα ταφικά αγγεία μόνο τα τεφροδόχα T-4, T-5 και ο εγχυτρισμός E-11 περιείχαν αντικείμενα (Π ί ν. 29 α, 30 β).

E-7. Χειροποίητος αμφορέας ύψ. 0,35, διάμ. 0,25 μ. Βρέθηκε σε βάθος 0,55-0,80 μ. Σώμα

σφαιρικό, βάση κυρτή, λαιμός ψηλός, κοίλος, καταλήγει σε στόμιο χροανοειδές· δύο λαβές ταινιόσχημες κάθετες που ξεκινούν από το χείλος. Πηλός κιτρινωπός.

E-8. Χειροποίητη πρόχους. Το σχήμα του αγγείου είναι όμοιο με το προηγούμενο με μία αντί δύο λαβές. Πηλός κιτρινωπός. Βρέθηκε σε βάθος 0,40-0,60 μ.

E-9. Χειροποίητος αμφορέας (Π ί ν. 29 β). Ύψ. 0,41, διάμ. 0,35, διάμ. στομίου 0,115 μ. Βρέθηκε σε βάθος 0,59-0,82 μ. με το στόμιο, που έφραζε πωρόλιθος, στραμμένο νότια. Σώμα απιόσχημο, λαιμός κυλινδρικός με τοιχώματα που συγκλίνουν ελαφρά προς τα πάνω και χείλος που προεξέχει λοξά. Λαβές ελλειψοειδούς διατομής, κάθετες, ξεκινούν κάτω από το χείλος και φέρουν στη βάση εμπιέστα κοιλώματα. Βάση επίπεδη. Πηλός κοκκινωπός, ακάθαρτος. Από το αγγείο λείπουν κομμάτια του χείλους και του λαιμού. Περιείχε καθαρό, καστανό χρώμα, χωρίς ίχνος οστού.

E-10. Χειροποίητος αμφορέας (Π ί ν. 29 γ). Ύψ. 0,32, διάμ. 0,23, διάμ. στομίου 0,10 μ. Βρέθηκε σε βάθος 0,70-0,89 μ. με το στόμιο, που έφραζε πωρόλιθος, στραμμένο ανατολικά. Σώμα απιόσχημο, λαιμός κυλινδρικός, καταλήγει σε χείλος που προεξέχει ελαφρά. Λαβές κάθετες, ταινιωτές που ξεκινούν κάτω από το χείλος και φέρουν στην κορυφή και στη βάση τους κερατοειδείς αποφύσεις. Βάση επίπεδη. Πηλός καστανός σκούρος με προσμειξίσεις. Από το αγγείο λείπουν κομμάτια του χείλους. Στο εσωτερικό του βρέθηκε μικρό τεμάχιο οστού.

E-11. Χειροποίητος πιθαμφορέας (Π ί ν. 30 β). Ύψ. 0,47, διάμ. 0,43, διάμ. στομίου 0,22 μ. Ο αμφορέας είναι του ίδιου σχήματος με τους αμφορείς E-2 και E-3. Εμφανίστηκε σε βάθος 0,70-1,15 μ. με στόμιο, που κάλυπτε πωρόλιθος, στραμμένο ανατολικά. Πηλός ρόδινος, ακάθαρτος. Συγκολλημένος. Περιείχε ελάχιστα τεμάχια οστών και δύο δόντια από νήπιο ηλικίας περίπου 2-3 χρονών. Στο εσωτερικό του αγγείου ανάμεσα στα χρώματα βρέθηκε χάλκινο περιδέριο το οποίο αποτελούσαν χάντρες, σωληνίσκοι και συρμάτινες σπείρες.

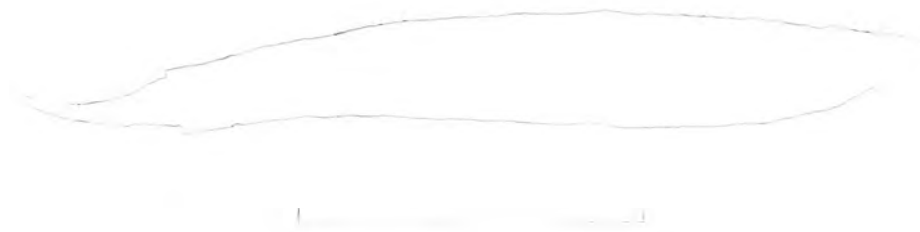
1. Πενήντα χάλκινες χάντρες αμφικωνικού σχήματος από κυκλικά λυγισμένο έλασμα τριγωνικής διατομής. Διάμ. 0,030, πλ. 0,025 μ. Δύο χάλκινοι σωληνίσκοι μήκ. 0,18 και 0,2 μ., αντίστοιχα. Ένδεκα διπλές σπείρες από σύρμα σε σχήμα Λ με άκρα διαμορφωμένα σε έλικες. Στην κορυφή του Λ κρίκος προσάρτησης. Μερικά κομμάτια διατηρούσαν ακόμα δεξιά και αριστερά από τον κρίκο σειρές από τις παραπάνω χάντρες επιτρέποντας έτσι τη συμπλήρωση της αρχικής μορφής του περιδεραιού.

E-12. Χειροποίητη πρόχους (Π ί ν. 30 β), ύψ. μόλις 0,24, διάμ. 0,24, διάμ. στομίου 0,13-0,18 μ., που επαναλαμβάνει το γενικό σχήμα των αγγείων E-7 και E-8, κυρτή βάση και πλατιά ταινιόσχημη λαβή, κάθετη που ξεκινά από το χείλος. Η πρόχους βρέθηκε σφηνωμένη ανάμεσα σε πωρολίθους σε βάθος 0,79-1,05 μ., με το στόμιο στραμμένο ανατολικά καλυμμένο από πωρόλιθο. Πηλός καστανοκόκκινος. Συγκολλημένη. Στο εσωτερικό του αγγείου δε βρέθηκε τίποτα άλλο εκτός από καθαρό χρώμα.

E-13. Χειροποίητος αμφορέας σφηνωμένος ανάμεσα σε πωρολίθους, ενώ ιδιαίτερος πωρόλιθος έφραζε το στόμιο (Π ί ν. 30 α-β). Βρέθηκε σε βάθος 0,68-1,04 μ. Το αγγείο κατ' εξαίρεση ήταν στραμμένο δυτικά. Ύψ. 0,42, διάμ. 0,33, διάμ. στομίου 0,11-0,16 μ. Το αγγείο παρεμφερές προς τον αμφορέα E-10. Σώμα απιόσχημο, λαιμός σχετικά ψηλός, κυλινδρικός με χείλος πεπλατυσμένο, προεξέχον. Βάση επίπεδη. Δύο λαβές ταινιωτές κάθετες ξεκινούν κάτω από το χείλος και φέρουν στην κορυφή τους κερατοειδείς αποφύσεις και εμπιέστους κύκλους στη ράχη. Με εγχαράξεις (νυχιές) διακοσμείται και η βάση του λαιμού. Πηλός καστανοκόκκινος. Συγκολλημένο. Στο εσωτερικό του δε βρέθηκε τίποτα άλλο εκτός από καθαρό χρώμα.

E-14. Χειροποίητος αμφορέας παρεμφερής σε σχήμα με τα αγγεία E-7, E-8, E-12. Βρέ-

θηκε πάνω στο ανατολικό τοίχωμα της τομής, σε βάθος 0,62-0,90 μ. σφηνωμένος ανάμεσα σε πωρολίθους με στόμιο σφραγισμένο και στραμμένο ανατολικά. Την πάνω επιφάνειά του προστάτευε τμήμα σπασμένου αγγείου. Ύψ. 0,30, διάμ. 0,28, διάμ. στομίου 0,16-0,20 μ., με δύο ταινιόσχημες λαβές κάθετες από το χείλος. Πηλός καστανός σκούρος, ακάθατος. Διατηρεί ίχνη από άνιση όπτηση. Το εσωτερικό του περιείχε μόνο καθαρό χώμα.

Σχέδ. 20. Η σιδερένια μάχαιρα του τάφου T-5.

T-4. Χειροποίητος πιθαμοφόρας (Πί ν. 31 α). Ύψ. 0,44, διάμ. 0,46 μ. Βρέθηκε σε βάθος 0,40-0,80 μ. Σώμα απιόσχημο, λαιμός ψηλός καταλήγει σε στόμιο χοανοειδές με χείλος που στρέφεται προς τα κάτω, βάση επίπεδη, δύο λαβές αγκύλες τετράγωνης διατομής στον ώμο, στις βάσεις των οποίων φύονται κερατοειδείς αποφύσεις (παρόμοιες με εκείνες του τεφροδόχου T-2 με πρόσθετο στοιχείο ένα κοίλωμα στη βάση των λαβών). Τον ώμο, το λαιμό και μια από τις λαβές διακοσμούν εμπιέστοι κύκλοι, καθώς και διπλή σειρά εγχαράξεων που έχουν κατασκευαστεί με οξύ όργανο (νυχιές). Πηλός ρόδινος, όχι πολύ καθαρός. Αλείφωμα υπόλευκο. Λείπουν κομμάτια από το χείλος και την κοιλιά.

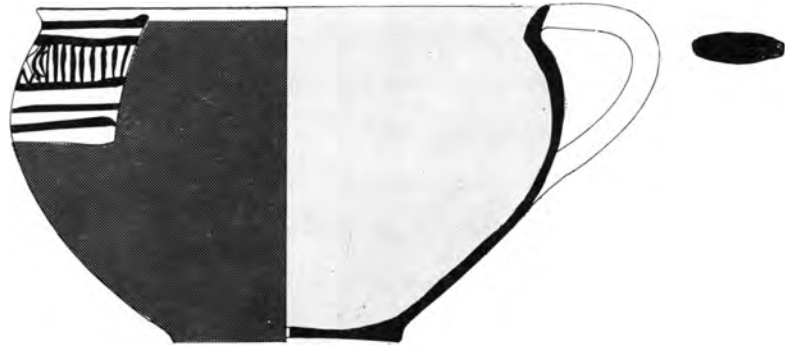
1. Σιδερένιο μαχαιρίδιο με συμφυή λαβή (Πί ν. 31 γ). Μήκ. 0,134, μέγ. πλ. λεπίδας 0,015 μ. Η ράχη της λεπίδας σχηματίζεται ελαφρώς κυρτή σε αντιστοιχία με την κοίλη αιχμή. Λείπει μικρό κομμάτι της ακμής.

T-5. Ταφικός αμοφόρας (Πί ν. 31 β). Ύψ. 0,41, διάμ. 0,28 μ. Σώμα ωσειδές, λαιμός ψηλός, στόμιο χοανοειδές, χείλος πλατύ, προεξέχον, βάση ψηλή, κωνική, με ανασηκωμένο άκρο στην περιφέρεια. Δύο λαβές αγκύλες όρθιες πάνω στον ώμο. Πηλός ρόδινος, καθαρός. Όλη η επιφάνεια του αγγείου και το εσωτερικό του στομίου εκτός από τον ώμο και το χείλος καλύπτεται με καστανοκόκκινη βαφή. Τη ζώνη του ώμου καλύπτουν σε πυκνή διάταξη συστήματα κάθετων κυματιστών γραμμών που διακόπτονται από ομάδες οριζόντιων ευθειών. Ομάδες οκτώ γραμμών διακοσμούν περιμετρικά το χείλος. Στην κωνική βάση, στο κάτω τμήμα του σώματος και στη βάση του ώμου ανά μία, τέσσερις και τρεις εξηρημένες γραμμές, αντίστοιχα.

1. Τέσσερα μικρά άμορφα κομμάτια χάλκινου ελάσματος.

2. Σιδερένια μάχαιρα με συμφυή λαβή (Σχέδ. 20· Πί ν. 31 δ). Μήκ. 0,54, πλ. λεπίδας 0,064 μ., σπασμένη σε δύο κομμάτια. Λαβή τριγωνικού σχήματος, μήκ. 0,09 μ. Η μάχαιρα βρέθηκε κουλουριασμένη στο εσωτερικό του αγγείου.

Π-14. Το μοναδικό πιθάρι της τομής Δ' εμφανίστηκε σε βάθος 1,09 μ. στραμμένο ανατολικά (Πί ν. 32 α). Το στόμιό του έφραζε μεγάλη πώρινη πλάκα πελεκημένη αδρά σε κυκλικό σχήμα. Οξυπύθμενο, διαστ. 1,50×1,20 μ., με βάση κομβιόσχημη κυλινδρική, διαμ. 0,08 μ. Ο κυλινδρικός λαιμός καταλήγει σε ελαφρώς προεξέχον χείλος με διάμ. στομίου 0,63 μ.

Σχέδ. 21. Ο κύαθος αριθ. 1 του τάφου Π-14.

Φέρει δύο πλαστικές ζώνες στη βάση του λαιμού και χαμηλά στην κοιλιά. Πάχος τοιχωμάτων 0,025-0,04 μ. Βρέθηκε ραγισμένο.

Στο εσωτερικό του πιθαριού εμφανίστηκε σκελετός ενηλίκου με το κεφάλι προς το στόμιο, αρκετά φθαρμένος (Πί ν. 32 β). Το νεκρό συνόδευαν δύο κύαθοι διακοσμημένοι με μετόπη και πλαστικούς μαστούς και ένα σιδερένιο μαχαιρίδιο. Έξω από το πιθάρι στο ύψος του λαιμού και νότια από αυτό περισυλλέξαμε κομμάτια μιας σπασμένης, σχεδόν διαλυμένης πρόχου, της οποίας η επιφάνεια διατηρούσε έντονα ίχνη φωτιάς. Μπροστά από την καλυπτήρια, κοντά στο βόρειο άκρο της, βρέθηκε σιδερένια αιχμή δόρατος που διέσωζε σε αρκετό μήκος το ξύλινο στέλεχος.

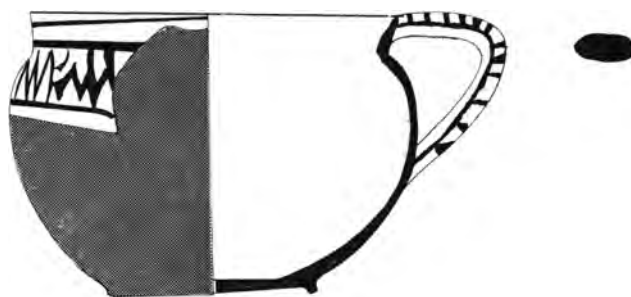
1. Κύαθος. Ύψ. 0,08, διάμ. 0,145 μ. (Σχέδ. 21). Σώμα απιόσχημο, ώμος κυρτός που καταλήγει σε χαμηλό λαιμό. Λαβή ταινιόσχημη, κάθετη από το χείλος. Βάση επίπεδη. Το αγγείο διακοσμείται με μετόπη τοποθετημένη διαμετρικά αντίθετα από τη λαβή, το εσωτερικό της οποίας καταλαμβάνουν δύο παράλληλες κατά μήκος τοποθετημένες τεθλασμένες γραμμές πλαισιωμένες δεξιά και αριστερά από ομάδες δέκα κάθετων γραμμών. Τα δύο άκρα της μετόπης καταλαμβάνουν δύο πλαστικοί μαστοί. Το υπόλοιπο σώμα του αγγείου εσωτερικά και εξωτερικά καλύπτεται με μαύρη βαφή. Πηλός καστανός ανοιχτός, καθαρός.

2. Κύαθος. Ύψ. 0,07, διάμ. 0,102 μ. (Σχέδ. 22). Σώμα απιόσχημο με μεγαλύτερη κάτω διάμετρο σε σχέση με τον προηγούμενο κύαθο. Ο κυρτός ώμος καταλήγει σε χαμηλό λαιμό με ελαφρώς λοξά προς τα έξω τοιχώματα. Λαβή ταινιόσχημη, κάθετη που ξεκινά από το χείλος. Βάση δακτυλιόσχημη. Διακοσμείται, όπως και ο προηγούμενος κύαθος, με μετόπη ανάμεσα σε δύο πλαστικούς μαστούς και με παρόμοια γραμμικά σχέδια. Το υπόλοιπο αγγείο καλύπτεται με μαύρη βαφή.

3. Σιδερένιο μαχαιρίδιο σπασμένο σε δύο κομμάτια, αρκετά οξειδωμένο, ώστε να μην είναι δυνατό να διαπιστωθούν όλες οι λεπτομέρειες του σχήματός του. Αποτελείται από σχεδόν ισοπαχή λάμα μήκ. 0,13, πλ. 0,011-0,015 μ.

4. Χειροποίητη πρόχους σπασμένη σε πολλά κομμάτια, η οποία δεν ήταν δυνατό να συλληθεί.

5. Σιδερένια αιχμή δόρατος από ενιαίο έλασμα για τη λεπίδα και τον αυλό. Λεπίδα φυλλόσχημη. Ολικό μήκ. 0,285, μέγ. πλ. λεπίδας 0,038, διάμ. αυλού 0,025 μ. Σφηνωμένο μέσα στον αυλό βρέθηκε τμήμα του ξύλινου στελέχους του δόρατος, μήκ. 0,30 μ. Κατά την εξέταση που έγινε από την Αικ. Παρασκευοπούλου στο Ίδρυμα Δασικών Ερευνών, την οποία και από τη θέση αυτή ευχαριστώ θερμά, διαπιστώθηκε ότι το ξύλο ανήκει σε πλατύφυλλο δένδρο.

Σχέδ. 22. Ο κύαθος αριθ. 2 του τάφου Π-14.

Μέσα από το σύνολο των μέχρι σήμερα ανασκαμμένων τάφων καταγράφεται μια αξιόλογη μαρτυρία από το χώρο δράσης και δημιουργίας μιας κοινωνίας Οπουντίων Λοκρών που κατοίκησε τα νότια παράλια της ανατολικής Λοκρίδας στους γεωμετρικούς χρόνους και τεκμηριώνεται αρχαιολογικά η πολιτιστική φυσιογνωμία ενός έθνους σε μια πρώιμη φάση της ιστορίας του.

Προϊόντα καθημερινής χρήσης του τόπου που τα παρήγαγε, τα αγγεία και τα χάλκινα κοσμήματα των τάφων δίνουν μια εικόνα των δυνατοτήτων του τοπικού δημιουργικού στοιχείου και προσφέρουν ευκαιρίες σκιαγράφησης επιμέρους «εργαστηρίων». Ακμαίο και ποιητικό σημαντικό προβάλλει μέσα από τις σειρές των αγγείων το κεραμικό εργαστήριο που φαίνεται να συναγωνίζεται το κορινθιακό στην κατασκευή των χειροποίητων. Η ίδια η επιλογή και χρήση πιθαριών για ταφικές ανάγκες είναι ενδεικτική της διάδοσης και της θέσης της κεραμικής τέχνης και του σημαίνοντα ρόλου ενός εργαστηρίου κεραμοπλαστικής μέσα στην κοινωνία στην οποία ανήκουν οι τάφοι. Ο μεγάλος εξάλλου αριθμός και η ποικιλία των χάλκινων κοσμημάτων —ιδίως του τάφου Π-9— και η σχετικά συχνή παρουσία των φιαλών στους τάφους προϋποθέτουν την ύπαρξη μιας αναπτυγμένης μεταλλοτεχνίας που διοχετεύει τα προϊόντα της στην περιοχή.

Εκτός από μια απόδειξη της εντοπιότητάς τους οι σειρές των ομοειδών αγγείων και των χάλκινων κοσμημάτων, έτσι όπως επανέρχονται με κάποια συχνότητα μέσα στους τάφους, εξασφαλίζουν στο μελετητή έναν τρόπο προσέγγισης του υλικού παρέχοντας δυνατότητες ταξινόμησης, που διευκολύνουν τη συγκριτική μελέτη με προϊόντα άλλων εργαστηρίων και επιτρέπουν μέσα από αλυσιδωτούς συσχετισμούς τη διαπίστωση, ενδεχομένως, μιας εξέλιξης των σχημάτων. Η επιδίωξη αυτή, βέβαια, αρκείται προς το παρόν στη διατύπωση γενικών παρατηρήσεων και καταρχήν συμπερασμάτων που φιλοδοξούν να τύχουν μιας επαλήθευσης μετά την ανασκαφή και των υπόλοιπων τάφων του νεκροταφείου και τη συμπλήρωση των σειρών των αγγείων και των χάλκινων αντικειμένων με νέα ευρήματα.

Τα πιθάρια Π-2, Π-3 και Π-11 περιείχαν το καθένα, εκτός των άλλων, από ένα σκύφο διακοσμημένο ανάμεσα στις λαβές με μετόπη που έφερε σειρές κάθετων γραμμών (Σχέδ. 2, 3, 19· Πί ν. 4 δ, 26 α). Σκύφοι του τύπου αυτού δημιουργούνται στην Αττική στην ΠΓ ΙΙ περίοδο (875-850)²⁶ και διαδίδονται στη συνέχεια στις Κυκλάδες²⁷, την Εύβοια (Λευκα-

26. Coldstream, GGP, πίν. 2 b και σ. 14 κ.ε. Αναφερομένη σε περιόδους και υποπεριόδους της γεωμετρικής εποχής ακολουθώ τις υποδιαιρέσεις του Coldstream, GG, σ. 385.

27. Coldstream, GGP, πίν. 34 c, d, g (ΜΓ). Βλ. και σκύφο από την Καρδιανή της Τήνου με διακόσμηση κάθετων γραμμών D. Levi, ASAtene 8-9 (1925-26), σ. 232, εικ. 35, αριθ. 9.

ντί)²⁸, την Κόρινθο²⁹, γνωστοί και από το γειτονικό Ορχομενό³⁰. Αν λάβουμε υπόψη ότι από τα μέσα του 9ου αι. π.Χ., δηλαδή από τη ΜΓ περίοδο για την Αττική³¹ και από το τελευταίο τέταρτο του ίδιου αιώνα για τα «καθυστερημένα» εργαστήρια, όπως το βοιωτικό³², οι σκύφοι αυτοί εμφανίζουν ψηλό και ευθύγραμμο χείλος—στοιχείο που στερούνται οι σκύφοι μας—, τότε μπορούμε να θεωρήσουμε τη γενική χρονολόγηση των παραπάνω σκύφων μέσα στο β' μισό του 9ου αι. π.Χ. ως την ενδεδειγμένη³³.

Γύρω στα μέσα του 9ου αι. π.Χ. χρονολογείται ο κύαθος του τάφου Π-11 (Σχέδ 18· Πί ν. 26 γ). Μελαμβαφής, με εξηρημένο το χείλος και τη βάση, ανήκει σε μια κατηγορία κύαθων που διαμορφώνεται στην Αττική κατά τη μεταβατική περίοδο μεταξύ πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής εποχής³⁴, και διαδίδεται έπειτα στις Κυκλάδες³⁵, την Εύβοια³⁶, την Κόρινθο³⁷, το Άργος³⁸ κ.α.³⁹. Έτσι με βάση τον κύαθο αυτό είναι δυνατό να υποστηριχθεί για τον τάφο Π-11 μια χρονολόγηση μετά τα μέσα του 9ου αι. π.Χ., λαμβανομένου υπόψη και του τροχήλατου, με γραμμική διακόσμηση αρυβάλλου—παρόμοιου με αυτό του Π-2— που βρέθηκε στον τάφο και που χρονολογείται επίσης από τα μέσα του 9ου αι. π.Χ. και εξής⁴⁰.

Πέντε ακόμα κύαθοι βρέθηκαν ανά ένας στους τάφους Π-10, Π-8 και τον κιβωτιόσχημο τάφο Κ-1 (Σχέδ. 16, 6, 4· Πί ν. 5 γ, 6 α, 23 α) οι υπόλοιποι δύο στον τάφο Π-14 (Σχέδ. 21, 22). Βαθύτεροι από τον κύαθο του Π-11, με σώμα τριγωνικό, ψηλότερη τη βάση (η οποία σχηματίζεται σε όλους επίπεδη, εκτός από τη βάση ενός από τους κύαθους του Π-14, που είναι δαχτυλιόσχημη), και ελαφρώς κοίλο λαιμό, ανήκουν στο θεσσαλοκυκλαδικό τύπο του

28. Lefkandi I, πίν. 226 ε της υπο-πρωτογεωμετρικής ΙΙΙ περιόδου που αντιστοιχεί με το α' μισό της ΜΓ Ι της Αττικής (850-825 π.Χ.), βλ. Lefkandi I, σ. 364.

29. Coldstream, GGP, πίν. 16 c (ΠΓ).

30. Ό.π., πίν. 42 d, e, g και σ. 197 (ΠΓ-ΜΓ).

31. Ό.π., σ. 119, πίν. 24 e.

32. Ό.π., πίν. 42 g (ΜΓ) βλ. και Coldstream, GG, σ. 385, όπου η ΜΓ στη Βοιωτία αρχίζει γύρω στο 825 π.Χ.

33. Ας σημειωθεί ότι ο σκύφος του Π-2 διαφέρει από τους άλλους ως προς την επίπεδη και όχι δαχτυλιόσχημη βάση και τις συνεχείς και όχι καθ' ομάδες γραμμές της μετόπης, στοιχείο που ίσως αποβεί στο μέλλον, σε μια στενότερη τυπολογική μελέτη, χρονολογικά αξιοποιήσιμο. Φυσικά, δεν είμαστε ακόμα σε θέση να αντιληφθούμε πόσο «καθυστερημένο» είναι το τοπικό εργαστήριο.

34. Βλ. C. Blegen, *Hesperia* 21 (1952), πίν. 75, αριθ. 20, σ. 284, 292. Επίσης W. Kraiker, *AA* 1934, σ. 241, εικ. 27. Από ΠΓ τάφους πρβλ. Kerameikos I, πίν. 33, αριθ. 582, σ. 105 και Desborough, PGP, σ. 101 και τους θεσσαλικούς κύαθους, Βερδελής, ΠΓΡΘ, σ. 30, πίν. 11 και W. A. Heurtley - T. C. Skeat, *BSA* 31 (1930-31), πίν. VI, 85.

35. D. Levi, *ASAtene* 8-9 (1925-26), σ. 223, εικ. 24, 8 και Desborough, PGP, σ. 188 (αρχές 9ου αι. π.Χ.).

36. Lefkandi I, πίν. 226 e, σ. 186.

37. S. Weinberg, *Corinth* VII, πίν. 2, 21, σ. 9 (900 π.Χ.).

38. Courbin, CGA, πίν. 70, C.98. Παρόμοιοι κύαθοι βρέθηκαν στην Αργολίδα χρονολογούμενοι μέχρι και την ΥΓ ΙΙ εποχή (Courbin, CGA, πίν. 71-72, σ. 223). Οι διαφορές των ΠΓ με τους ΥΓ σκύφους είναι δυσδιάκριτες. Κατά τον Courbin παλιά στοιχεία είναι: 1) το συχνά ευθύγραμμο χείλος, 2) η βαριά λαβή, 3) η φαρδύτερη βάση, ενώ νεότερα στοιχεία είναι: 1) το συχνά λοξό χείλος, 2) η ανασηκωμένη λαβή που συνήθως ξεπερνά το χείλος και 3) η στενότερη βάση που προσδίδει στο αγγείο κομψό σχήμα.

39. Βλ. και από την ανατολική Μεσόγειο, Coldstream, GG, σ. 67 εικ. 20 a.

40. Για την εμφάνιση των τροχήλατων και διακοσμημένων αρυβάλλων στην Αργολίδα κατά τη ΜΓ Ι περίοδο βλ. Coldstream, GGP, σ. 119.

Desborough⁴¹. Οι τέσσερις από αυτούς (του Π-8, Π-10 και Π-14) είναι διακοσμημένοι με εξηρημένη μετόπη, της οποίας το εσωτερικό πληρούν αντίστοιχα οριζόντιες τεθλασμένες, κάθετες τρεμουλιαστές και ευθείες γραμμές που πλαισιώνονται δεξιά και αριστερά από δύο πλαστικούς μαστούς. Ο κύαθος του Κ-1 διαφέρει από τους άλλους, γιατί είναι ολόβαφος εσωτερικά και εξωτερικά, έχει ψηλότερο λαιμό και λοξότμητο προεξέχον χείλος. Οι παραπάνω τέσσερις κύαθοι μπορούν να συγκριθούν με τα ΜΓ παραδείγματα από την Τήνο και το Άργος⁴², που έχουν εξελιχθεί από παλιότερους κύαθους της ΠΓ II περιόδου, γνωστούς από τον Κεραμικό, το Ναύπλιο, τη Ρήνεια και το Λευκαντί⁴³. Αν οι κύαθοι αυτοί μπορούν, λόγω διακόσμησης, να υπαχθούν στη σφαίρα επιρροής της αττικής κεραμικής, ο ολόβαφος κύαθος του Κ-1 ανταποκρίνεται σε έναν κατά τον Coldstream θεσσαλικό τύπο, προϊόν τοπικού εργαστηρίου⁴⁴. Με περισσότερο ρευστά και καμπύλα περιγράμματα, με ανασηκωμένη τη λαβή, ο κύαθος αυτός δείχνει κατασκευαστικά πιο εξελιγμένος από τα γνωστά παραδείγματα της πρώιμης γεωμετρικής περιόδου, ώστε μια χρονολόγησή του στους μεσογεωμετρικούς χρόνους να θεωρείται δυνατή. Από τον ίδιο τάφο (Κ-1) ο τροχήλατος, με μαύρα γραμμικά σχέδια αρύβαλλος οδηγεί, όπως και αυτοί των Π-2 και Π-11 (Πί ν. 5 β, 26 β) σε μια χρονολόγηση μετά τα μέσα του 9ου αι. π.Χ. Παρόμοιοι αρύβαλλοι με αυτούς του Π-2 και Π-11 βρέθηκαν επίσης ανάμεσα στα λιγιστά ευρήματα του Π-13, παρέχοντας και για την ταφή αυτή μια χρονολογική ένδειξη στη μεσογεωμετρική περίοδο.

Ανακεφαλαιώνοντας τα παραπάνω και αναφερόμενοι κυρίως στους τάφους που περιείχαν κύαθους (Π-8, Π-10, Π-11, Π-14 και Κ-1), υπογραμμίζουμε τη χρονολόγησή τους γενικά στο β' μισό του 9ου αι. π.Χ. με παλιότερο ίσως τον τάφο Π-11. Τη χρονολόγηση αυτή ενισχύει επιπλέον, όσον αφορά στον τάφο Π-10, η πρόχους με το τριφυλλόσχημο στόμιο και τη διακόσμηση δικτυωτών τριγώνων και ενάλληλων γωνιών στον ώμο (Πί ν. 23 β).⁴⁵

Από τα υπόλοιπα χάλκινα αντικείμενα των τάφων αυτών δεν οδηγούμαστε, δυστυχώς, σε ειδικότερα συμπεράσματα.

Από το εσωτερικό του τάφου Π-10 προήλθε σιδερένιο ξίφος αρκετά μακρύ, σωζ. μήκους 0,74 μ. (Πί ν. 23 γ), ενώ έξω από τον τάφο βρέθηκε τοποθετημένη σιδερένια αιχμή δόρατος (Πί ν. 23 δ), του οποίου το ξύλινο στέλεχος είχε διαλυθεί. Το ξίφος ανήκει στον τύπο II του Naue⁴⁶, έναν από τους πιο συνηθισμένους τύπους ξιφών στην Ελλάδα κατά την πρωτογεω-

41. Desborough, PGP, σ. 157 και πίν. 19, Α 1472.

42. Coldstream, GGP, πίν. 34 h (Τήνος) και σ. 166, 170, σημ. 10 και πίν. 23 e (Άργος).

43. Ό.π., πίν. 2 c, σ. 14 και Kerameikos VI, πίν. 105, αριθ. 4364, σ. 51 (Κεραμικός), Coldstream, GGP, πίν. 23 e, σ. 117. Lefkandi I, πίν. 112, P 4 (1) και 222, βλ. και σημ. 43 επίσης Délos XV, πίν. 27, αριθ. 33 (Ρήνεια).

44. Coldstream, GGP, σ. 151 (flat-based cup). Πρβλ. επίσης τον κύαθο από τον κιβωτιόσχημο τάφο 4 της Άλου, A. J. B. Wace - M. S. Thompson, BSA 18 (1911-12), σ. 3, εικ. 2, αριθ. 1, σ. 6 (τον οποίο ο Desborough θεωρεί διαφορετικό από τους κύαθους της Μαρμάριανης και άλλων θεσσαλοκυκλαδικών εργαστηρίων, γιατί είναι βαθύτερος και ολόβαφος, όπως και ο δικός μας (Desborough, PGP, σ. 150, 168), βλ. επίσης και τον κύαθο του Πλατυκάμπου Λαρίσης, Μ. Θεοχάρη, Θεσσαλικά 5 (1966), σ. 44 (γύρω στο 900 π.Χ.).

45. Πρβλ. δύο παρόμοιες στο σχήμα και τη διακόσμηση πρόχους (με πεπλατυσμένο όμως και όχι τριφυλλόσχημο στόμιο) από τις Κλένιες (Coldstream, GGP, πίν. 17 b, c και σ. XIV). Διακόσμηση ενάλληλων γωνιών στον ώμο εμφανίζεται σε αγγεία από τη νησιωτική Ελλάδα πρβλ. πιθαμορφισκό από τη Δήλο (Délos XV, πίν. 14, αριθ. 62) και δύο οινόχοες με τριφυλλόσχημο στόμιο από την Πάρο και την Κω (O. Rubensohn, AM 42 (1917), σ. 79, εικ. 88 και Coldstream, GGP, πίν. 60 a).

46. J. Naue, Die vorrömischen Schwerter, 1903, πίν. 6, 8.

μετρική και τη γεωμετρική εποχή⁴⁷. Ο τύπος αυτός επιβιώνει και χρησιμοποιείται επί μακρό χρονικό διάστημα χωρίς ουσιώδεις μεταβολές, ενώ κάποιες παραλλαγές που διαπιστώνονται, δεν αποτελούν σταθμούς εξέλιξης που μπορούν να χρονολογηθούν στενότερα⁴⁸. Η έντονη οξειδωση εξάλλου, που παρουσιάζουν τα περισσότερα από τα ξίφη αυτά, αποκλείει την αξιολόγηση για το σκοπό αυτό κάποιων χαρακτηριστικών λεπτομερειών. Έτσι στην κατάσταση που σώθηκε και που βρίσκεται σήμερα το ξίφος μας, συγκολλημένο από μικρά κομμάτια και απολεπίσματα του σιδήρου, δεν ευνοεί ακριβείς τυπολογικές παρατηρήσεις και χρονολογικές τοποθετήσεις. Γενικά και ενδεικτικά μόνο μπορεί να συσχετιστεί με ξίφη από την Άλω —κατηγορία με στενή λεπίδα⁴⁹—, τη Βεργίνα⁵⁰, το Λευκαντί⁵¹ και την Ερέτρια⁵². Το ξίφος είχε κατατεθεί στον τάφο μέσα στην ξύλινη θήκη του που, όπως απέδειξε η μικροσκοπική εξέταση των υπολειμμάτων, ήταν κατασκευασμένη από «κεφαλληνιακή ελάτη»⁵³.

Η αιχμή δόρατος από τον τάφο Π-10, όμοια με μια άλλη που βρέθηκε έξω από τον τάφο Π-14 (βλ. στον Κατάλογο), μήκους 0,30 μ. περίπου, ανήκει σε ένα σπάνιο τύπο αιχμών που χαρακτηρίζεται από φυλλόσχημη, με ελαφρά κυρτές όψεις λεπίδα και κωνικό, σχετικά κοντό αυλό, τμήματα κατασκευασμένα σε ενιαίο σύνολο με συνεχές και αδιάσπαστο περίγραμμα. Ο τύπος είναι γνωστός από πυρές της Άλως, από τους Δελφούς και από τις Βάσσες⁵⁴. Η συγχρότερη εμφάνισή του στη ζώνη μεταξύ Άλως και Δελφών συμπεριλαμβανομένων και των σημερινών δειγμάτων ενισχύει την άποψη ότι ιδιαίτερος χώρος διάδοσης του τύπου αυτού ήταν η περιοχή της ανατολικής κεντρικής Στερεάς Ελλάδας.

Ανάμεσα στα μεταλλικά αντικείμενα του Π-11 ανήκαν: χάλκινη ημισφαιρική φιάλη, σχεδόν διαλυμένη, του γνωστού και αρκετά διαδεδομένου τύπου φιαλών του 9ου και 8ου αι. π.Χ.⁵⁵, χάλκινα δαχτυλίδια από έλασμα τριγωνικής διατομής και ζεύγος περονών. Δαχτυλίδια του τύπου αυτού που έχουν μακρά ιστορία και ευρεία διάδοση βρέθηκαν και στο νεότερο τάφο Π-9 (βλ. στον Κατάλογο). Η ψηλή χρονολόγηση των δαχτυλιδιών του Π-11, όπως προκύπτει και από την κεραμική του τάφου, μπορεί να συνδιαστεί με την άποψη που διατυπώνει η Η. Philipp σύμφωνα με την οποία η έλλειψη εγχάρακτων διακοσμητικών σε δαχτυλίδια (πρβλ. π.χ.

47. Για τον τύπο των ξιφών αυτών στην Ελλάδα βλ. A. Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons*, 1964, σ. 93 κ.ε. (τύπος 1), Ανδρόνικος, Βεργίνα I, σ. 261 κ.ε., Lefkandi I, σ. 253 κ.ε., Cl. Bérard, *Eretria III*, 1970, σ. 16.

48. Snodgrass, ό.π., σ. 106, βλ. και Bérard, ό.π.

49. A. J. B. Wace - M. S. Thompson, *BSA* 18 (1911-12), σ. 26 κ.ε., εικ. 15, αριθ. 2 (8ος αι. π.Χ.).

50. Ανδρόνικος, Βεργίνα I, σ. 263, εικ. 102, ΑΕ XI.

51. Lefkandi I, πίν. 245 Α, σ. 253 (γύρω στο 875 π.Χ.).

52. Bérard, ό.π., σ. 16, εικ. 3:6, 13, πίν. 9, εικ. 37 (τέλος 8ου αι. π.Χ.).

53. Βλ. στον Κατάλογο (Π-10, αριθ. 5) και υποσημ. 23. Ξίφη μαζί με τις ξύλινες θήκες τους βρέθηκαν επίσης σε τάφους του Αρείου Πάγου βλ. Ev. Lord Smithson, *Hesperia* 43 (1974), σ. 341. Για την κεφαλληνιακή ελάτη στην αρχαία Βοιωτία βλ. O. Rackham, *BSA* 78 (1983), σ. 317.

54. Είναι ο τύπος Q του Snodgrass, ό.π., σ. 130, 125, εικ. 8 f, αλλά με κυκλική κάτω διατομή του αυλού και πιο κοντό αυλό. Για τις αιχμές της Άλως: A. J. B. Wace - M. S. Thompson, *BSA* 18 (1911-12), σ. 26, 27, εικ. 15, αριθ. 5, Kl. Kilian, *PZ* 50 (1975), πίν. 21, αριθ. 4, 5, πίν. 22, αριθ. 2. Των Δελφών: P. Perdrizet, *FdDV* (1908), σ. 215 εικ. 936 και 214, αριθ. 751 (936). Των Βασσών: K. Κουρουγιώτης, *ΑΕ* 1910, σ. 319, εικ. 39 Ε. Για αιχμές ακοντίων-δοράτων βλ. και Ανδρόνικος, Βεργίνα I, σ. 270 κ.ε.

55. Παρόμοιες φιάλες βρέθηκαν στους τάφους Π-10, Π-13, Κ-1 και στο νεότερο τάφο Π-9. Βλ. σχετικά πιο κάτω στο σχολιασμό των ευρημάτων του τάφου αυτού και υποσημ. 168.

τα δαχτυλίδια του Π-9), αποτελεί γι' αυτά στοιχείο πρωιμότητας⁵⁶. Οι περόνες του τάφου (Πί ν. 26 ε) ανήκουν στον τύπο ΙΑ της I. Kilian-Dirlmeier, τύπο που διακρίνεται από την κυκλική διατομή της βελόνας και του στελέχους και τη διακόσμηση του τελευταίου με δίσκο και σφαιρίδιο⁵⁷. Δείγματα του τύπου αυτού είναι γνωστά σε όλο το διάστημα μεταξύ της πρώιμης γεωμετρικής ΙΙ και της υστερογεωμετρικής περιόδου⁵⁸. Ο τύπος αυτός, εμπλουτισμένος όμως με σειρές πλαστικών δακτυλίων και με σφαιρίδια στο στέλεχος, εμφανίζεται σε ζεύγος περονών από το ΜΓ/ΥΓ τάφο Π-9 (βλ. στη συνέχεια και στον Κατάλογο Π-9: 48, 49), μορφή που εκτός από περίτεχνο δημιούργημα κάποιου τοπικού εργαστηρίου μπορεί γενικά να θεωρηθεί εξελιγμένη και χρονολογικά ύστερη⁵⁹.

Ένα χαρακτηριστικό που δεν περνά απαρατήρητο τόσο στις περόνες του Π-11, όσο και σε όλες εκείνες του Π-9, σε σύγκριση με τις περόνες που έχουν βρεθεί στην Πελοπόννησο, αλλά και στην υπόλοιπη κεντρική Στερεά Ελλάδα, είναι οι επιμήκεις κεφαλές, στοιχείο που πρέπει μάλλον να καταχωρηθεί στα μορφολογικά γνωρίσματα του νεοδιαγραφόμενου εργαστηρίου⁶⁰.

Σημαντικότερος όμως από όλους τους τάφους υπήρξε ο Π-9 για τα πολυπληθή και εντυπωσιακά του ευρήματα, ανάμεσα στα οποία μας αιφνιδίασε η παρουσία μιας εισηγμένης χάλκινης φιάλης, της οποίας η χαραγμένη κάτω από το χείλος επιγραφή γραμμένη με δυσνόητα για μας στοιχεία έδειχνε να μας απευθύνει ένα κάποιο μήνυμα (βλ. σ. 50-51). Ο τάφος Π-9 ανήκε σε νεαρή γυναίκα, πράγμα που μπορούσε κανείς εύκολα να συμπεράνει από το είδος των κτερισμάτων, τα πολυάριθμα κοσμήματα (είκοσι δαχτυλίδια, δώδεκα βραχιόλια, οκτώ πόρπες, οκτώ περόνες, δύο περιδέριαι), με πολλά από τα οποία ήταν καταστόλιστα τα χέρια και ο λαιμός της, ενώ τα υπόλοιπα είχαν τοποθετηθεί σε σωρό πάνω από τον αριστερό της ώμο. Την άποψη αυτή ενίσχυσε και η εξέταση μερικών τεμαχίων οστών και δοντιών από το σκελετό⁶¹. Η χρονολόγηση του πλήθους των κοσμημάτων αυτών εξαρτάται αποκλειστικά από τα κεραμικά ευρήματα του τάφου, δηλαδή τον κρατήρα, το σκύφο, την πρόχου, τον κύαθο και τον αρύβαλλο που βρέθηκαν έξω από τον τάφο. Και επειδή τα τρία τελευταία αγγεία, ως χειροποίητα, δεν προσφέρουν σημαντική βοήθεια στη χρονολόγηση του συνόλου⁶², η όλη προσπάθεια στρέφεται στα δύο τροχήλατα, δηλαδή τον κρατήρα και το σκύφο.

Ο κρατήρας με την ψηλή βάση (Πί ν. 11 α) ανήκει στον τύπο ΙΙ του Coldstream που δημιουργήθηκε στην Αττική κατά τη ΜΓ Ι, με επιπλέον όμως στοιχείο τα πλαστικά δαχτυλίδια

56. Philipp, *Bronzeschmuck*, σ. 143 κ.ε.

57. Kilian-Dirlmeier, *NFAP*, σ. 86 κ.ε., πρβλ. ιδίως πίν. 14, αριθ. 362, 373, βλ. επίσης υποσημ. 118.

58. Ό.π., σ. 89.

59. Η απλή μορφή των περονών του Π-11 παρουσιάζεται και σε ύστερα σύνολα, όπως αυτό του Καλαποδιού (R. Felsch, *AA* 1980, σ. 55, εικ. 22, δεύτερη από αριστερά, σ. 54) —στρώμα στάχτης του β' μισού του 8ου αι. π.Χ.— και αυτό του ιερού της Δήμητρας στη Σουβάλα Φωκίδας που χρονολογείται από τα τέλη του 8ου και κατά τον 7ο αι. π.Χ. (Π. Θέμελης, *ASAtene* 61 (1984), σ. 225, εικ. 12, με σφαιρίδια και όχι με αμφικωνικά εξάρματα στο στέλεχος, πράγμα που μας εμποδίζει να χρονολογούμε κάθε περόνη του απλού τύπου σε πρώιμη φάση) (απλής μορφής είναι και η περόνη της Ανάβρας, Kf. Kilian, *PZ* 50 (1975), πίν. 24, αριθ. 4 και σ. 26, που θεωρείται γενικά ΥΓ χρόνων).

60. Βλ. υποσημ. 124.

61. Βλ. υποσημ. 20.

62. Για τη χειροποίητη κεραμική βλ. γενικά A. M. Snodgrass, *The Dark Age of Greece*, 1971, σ. 38, 61, 74, 94, 95 κ.ε. και σ. 329, Coldstream, *GGP*, σ. 3, Courbin, *CGA*, σ. 30, 34.

στην κωνική βάση⁶³. Στην επόμενη ΜΓ II περίοδο ο τύπος αυτός είναι αρκετά συνηθισμένος και διαδεδομένος σε όλη την υπόλοιπη Ελλάδα⁶⁴, ενώ κατά την ΥΓ περίοδο ο κρατήρας είναι σαφώς χαμηλότερος εμφανίζοντας παράλληλα μια απλή, δακτυλιόσχημη βάση⁶⁵. «Καθυστερημένα» εργαστήρια, όπως το βοιωτικό, διατηρούν ανάμεσα στα σχήματά τους στην ΥΓ περίοδο το ΜΓ II τύπο την προχωρημένη, όμως, εποχή αυτών των δειγμάτων προδίδει σαφώς η διακόσμησή τους με στοιχεία τυπικά του ΥΓ θεματολογίου⁶⁶, ενώ κρατήρες από το γειτονικό Λευκαντί εμφανίζουν κατά την περίοδο αυτή ήδη τη δακτυλιόσχημη βάση⁶⁷.

Ο τρόπος διακόσμησης του κρατήρα μας (μετόπη στον ώμο και ταινία στον εξηρημένο λαιμό) θυμίζει παρόμοιες μορφές διακόσμησης ΜΓ σκύφων που φθάνουν ως τις αρχές της ΥΓ περιόδου⁶⁸. Ο συνδυασμός των στοιχείων Χ που εναλλάσσονται με κάθετες γραμμές στη μετόπη, χωρίς να είναι τυπικό στοιχείο διακόσμησης για μια συγκεκριμένη περίοδο, απαντάται αδιακρίτως σε πολλές περιοχές από την πρώιμη γεωμετρική ως την ΥΓ II περίοδο⁶⁹.

Έτσι, σταθμίζοντας τις παραπάνω ενδείξεις και χωρίς να μπορούμε ακόμα να υπολογίσουμε ποσο το λοκρικό είναι «καθυστερημένο» εργαστήριο, είμαστε αναγκασμένοι να τοποθετήσουμε τον κρατήρα μας καταρχήν στο α΄ μισό του 8ου αι. π.Χ. (μεσογεωμετρική II), αναζητώντας στο δεύτερο αξιόλογο αγγείο του τάφου, το σκύφο (Σχέδ. 7· Πί ν. ΙΙ γ) μια στενότερη χρονολόγηση.

Αυτό το τόσο δημοφιλές σχήμα της γεωμετρικής εποχής, ο σκύφος με τα αιωρούμενα ημικύκλια⁷⁰, δημιούργημα που διεκδικούν τόσο η Αθήνα όσο και οι βόρειες Κυκλάδες και που διαδόθηκε με εκπληκτική ταχύτητα σε όλη την Ελλάδα από την κοιλάδα του Αξιού⁷¹ μέχρι την Πελοπόννησο⁷² και την Κρήτη⁷³ και κατέκλυσε όλο το Αιγαίο από την Ιταλία και τη Σικελία⁷⁴ μέχρι την Αιολία, την Κύπρο και τη βόρεια Συρία⁷⁵, είτε εισηγμένο είτε υιοθε-

63. Coldstream, GGP, σ. 18.

64. Ό.π., σ. 48.

65. Στην αττική ΥΓ I περίοδο οι κρατήρες του τύπου I, συνηθέστερα, αλλά και του II, διατηρούνται.

66. Βλ. A. Ruckert, Frühe Keramik Böotiens, 1976, πίν. 17, αριθ. 1-4, Θ. Σπυρόπουλος, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 217, Πίν. 188 ε.

67. Lefkandi I, σ. 67.

68. Πρβλ. τους αττικούς σκύφους, Coldstream, GGP, πίν. 9 a-c (ΥΓ Ia), και από την Ξερόπολη του Λευκαντί Lefkandi I, πίν. 46, αριθ. 103, 104, 109 και σ. 62. Τον ίδιο τρόπο διακόσμησης παρουσιάζουν και οι ΜΓ II κρατήρες από το Καπακλί (Coldstream, GGP, σ. 162, πίν. 33 f, g), με αρκετές ομοιότητες ως προς το γενικό σχήμα του αγγείου με τον κρατήρα μας, αν εξαιρέσουμε τα πλαστικά δακτυλίδια της βάσης.

69. Πρβλ. π.χ. από το Άργος (Courbin, CGA, πίν. 76, C.62 (ΠΓ), και Coldstream, GGP, πίν. 28 (ΥΓ II), από την Ξερόπολη (Lefkandi I, πίν. 63, αριθ. 248), από τη Σελλάδα (H. Dragendorff κ.ά., Thera II, Theräische Graeber, 1903, σ. 46, εικ. 147).

70. Ένα διεξοδικό κατάλογο με τους γνωστότερους σκύφους από την αρχή της εμφάνισής τους (τέλος πρωτογεωμετρικής εποχής) μέχρι τα τέλη του 8ου αι. π.Χ. από πλείστες περιοχές του ελληνικού χώρου και τις χώρες της ανατολικής Μεσογείου παρουσιάζει ο Desborough, PGP, σ. 181 κ.ε., θεωρώντας τόπο καταγωγής τους την Αττική ή τις βόρειες Κυκλάδες (ό.π., σ. 192). Ο κατάλογος πρέπει να συμπληρωθεί με τα νεότερα ευρήματα από την Κάτω Ιταλία, τη Σικελία και την Πελοπόννησο (βλ. παρακάτω). Βλ. επίσης και Coldstream, GGP, σ. 155 κ.ε.

71. Desborough, PGP, σ. 190 κ.ε., Coldstream, Proceedings, σ. 18.

72. Γ. Χατζή, Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, 25-31/5/1980, τ. Β΄, σ. 331, 340, 344.

73. M. Popham κ.ά., BSA 78 (1983), σ. 281.

74. J. P. Descoeudres - R. Kearsley, BSA 78 (1983), σ. 41.

75. Γνωστός από τη Λάρισα επί του Έρμου (Desborough, PGP, σ. 181, 191), την Κύπρο και την πολύ ση-

τημένο το ίδιο ως σχήμα από τοπικά εργαστήρια, έχει αρχίσει τελευταία να απασχολεί την έρευνα προκειμένου να διαπιστωθούν τοπικές παραλλαγές και κριτήρια προσδιοριστικά της εξέλιξής του⁷⁶.

Μια από τις πιο πρόσφατες απόπειρες ταξινόμησης του συνόλου των σκύφων αυτών σε τύπους σύμφωνα με το σχήμα του αγγείου από τους J. P. Descœudres και R. Kearsley δημιουργεί μια πρώτη βάση προσέγγισης του υλικού⁷⁷, ενώ αφήνει παράλληλα να διαφανούν οι δυσκολίες για μια ανεπιφύλακτη ένταξη του σκύφου μας σε έναν από τους έξι προτεινόμενους τύπους. Οι δυσκολίες συνοψίζονται στα εξής σημεία:

1. Το σχήμα του αγγείου μας ρηχό και ανοιχτό διαφέρει από το βαθύ, σφαιρικό, με σχετικά στενό στόμιο σχήμα των παλιότερων τύπων 1-5 που τοποθετούνται χρονολογικά στο διάστημα μεταξύ των προ του 850 χρόνων ως το 750 π.Χ., ενώ εμφανίζει το σύνθηρες ύψος (0,10 μ.) των τύπων 1 και 2, το αρκετά ψηλό χείλος (0,023 μ.) και τη δακτυλιόσχημη (εδώ ελαφρά ανυψωμένη) βάση, που αποτελεί σταθερό γνώρισμα των σκύφων αυτών.

2. Τα τρία τελευταία γνωρίσματα λείπουν από τα συνήθη χαρακτηριστικά του νεότερου τύπου 6 της υστερογεωμετρικής περιόδου, από τον οποίο όμως το αγγείο μας εξαρτά το γενικά αβαθές και ανοιχτό σχήμα του, όχι όμως και τη χαρακτηριστική επίπεδη βάση, καθώς και το κοντό, κοίλο χείλος του τύπου αυτού.

Το ψηλό και ευθύγραμμο χείλος εμφανίζεται κατεξοχήν στους σκύφους από το Λευκαντί, (στοιχείο που υπογραμμίζει τη σχέση του σκύφου μας προς το ευβοϊκό εργαστήριο), οι οποίοι όμως, όλως παραδόξως, λείπουν από τους αποθέτες της ΥΓ περιόδου, χρονολογούμενοι πριν από αυτή⁷⁸. Ιδιομορφία του σκύφου μας αποτελούν και οι τριπλές ομάδες ημικυκλίων της μετόπης αντί των δύο που απαντούν συνήθως. Τριπλά ημικύκλια γνωστά από τεμάχια σκύφων που βρέθηκαν στο Καλαπόδι⁷⁹ και στο Λευκαντί⁸⁰ είναι εξαιρετικά σπάνια και δίνουν έτσι αφορμή να επισημανθεί ένα τοπικό χαρακτηριστικό διαμορφωμένο στα εργαστήρια των δύο αυτών περιοχών.

Πέρα από τις τοπικές ιδιαιτερότητες δεν μπορούμε εδώ να αποσιωπήσουμε κάποιες ομοιότητες στο γενικό σχήμα του σκύφου μας με ΥΓ Ια αττικούς σκύφους της περιόδου πριν τα μέσα του 8ου αι. π.Χ. (760-750 π.Χ.)⁸¹ με τους οποίους συμμερίζεται το ευρύ και ανοιχτό σώμα, την ελαφρά ανυψωμένη βάση, ακόμα τα καμπύλα τοιχώματα και το ευθύγραμμο χείλος.

μαντική ΑΙ Μίνα (Coldstream, GGP, σ. 157 και M. Popham κ.ά., BSA 78 (1983), σ. 281 κ.ε.), προκειμένου για το ευβοϊκό εργαστήριο.

76. V. R. d' A. Desborough, Lefkandi I, σ. 299 κ.ε. (όπου οι σκύφοι ταξινομούνται χρονολογικά με βάση το ύψος του χείλους σε συνάρτηση με στρωματογραφικά δεδομένα) και M. Popham κ.ά., BSA 78 (1983), σ. 281 κ.ε.

77. J. P. Descœudres - R. Kearsley, BSA 78 (1983), σ. 41 κ.ε. και σ. 43 σημ. 116.

78. Lefkandi I, σ. 299 κ.ε., 367 και M. Popham κ.ά., ό.π., σ. 281 σημ. 2. Έτσι χάνουμε κάποια βάση για να αναγνωρίσουμε το Λευκαντί ως τόπο προέλευσης των ΥΓ δειγμάτων σκύφων της ΑΙ Μίνα (JHS 60 (1940), σ. 3, εικ. 1 g-k και Coldstream, GGP, σ. 157).

79. Για την ύπαρξή τους με πληροφόρηση ο R. Felsch, τον οποίο ευχαριστώ από τη θέση αυτή.

80. Lefkandi I, πίν. 25, αριθ. 655 και M. Popham κ.ά., BSA 78 (1983), σ. 281, πίν. 32 a1.

81. Coldstream, GGP, πίν. 9 b, c και σ. 48, πρβλ. επίσης και αττικό σκύφο με ημικύκλια από τη Σαλαμίνα της Κύπρου (V. R. d'A. Desborough, AA 1963, σ. 205, εικ. 42, αριθ. 106), καθώς και τους αττικίζοντες σκύφους από τον αποθέτη καθαριού της Ρήνειας (Délös XV, πίν. 27, αριθ. 26-31), τους οποίους ο Coldstream, GGP, σ. 157, θεωρεί ΜΓ ΙΙ. Βλ. επίσης και το σκύφο από την Αμαθόντα, V. Karageorghis, BCH 104 (1980), σ. 768, εικ. 25 (ΜΓ ΙΙ).

Οι σκύφοι αυτοί, βέβαια, δεν παρουσιάζουν πια την άρθρωση του κατά τα άλλα στενού ώμου (στοιχείο παλιότερων σκύφων)⁸² που, όμως, διατηρεί ο δικός μας.

Έτσι, σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα, η μορφή του σκύφου μας έχει προκύψει από τη συνένωση παλιών (μεσογεωμετρικών) και νεότερων (υστερογεωμετρικών) στοιχείων και μπορεί να χρονολογηθεί σε μια μεταβατική φάση μεταξύ της μιας και της άλλης εποχής, δηλαδή γύρω στα μέσα του 8ου αι. π.Χ.⁸³.

Το πλήθος από τα χάλκινα κοσμήματα που ακολούθησαν στον τάφο τη νεκρή παρουσίαζαν το εξής αξιοπρόσεκτο φαινόμενο: αποτελούσαν σχεδόν όλα μεταξύ τους ζεύγη⁸⁴.

Εντυπωσιακότερα από όλα τα αντικείμενα του συνόλου τόσο για το μέγεθος όσο και για την καλή τους διατήρηση ήταν οι πόρπες, δύο οκτώσχημες και έξι τοξωτές. Οι τελευταίες, των οποίων το τόξο κατέληγε στο ένα άκρο σε πλάκα διακοσμημένη με εγχαράξεις, ανήκαν οι δύο στον «ελλαδικό», οι υπόλοιπες τέσσερις στον «αττικοβοιωτικό» λεγόμενο τύπο⁸⁵. Με μόνη εξαίρεση το ένα ζεύγος των μικρών «αττικοβοιωτικού» τύπου πορπών με τόξο που αποτελείται από σειρά κοίλων ελασμάτων και των οποίων οι πλάκες παρουσίαζαν προχωρημένη οξείδωση, οι υπόλοιπες πόρπες και οι παραστάσεις τους είχαν άριστα διατηρηθεί. Η κατάσταση αυτή της διατήρησής τους αναδείχθηκε με την υποδειγματική συντήρηση των πορπών στο εργαστήριο χαλκών του Εθνικού Μουσείου.

Στο ένα ζεύγος πορπών «αττικοβοιωτικού» τύπου⁸⁶ (Σ χ έ δ. 1, 10· Π ί ν. 12 α, 13 α) το τόξο αποτελείται από παχύ, φυλλόσχημο έλασμα με τρεις κατά μήκος εγχαράξεις στην πάνω επιφάνεια που διαγράφει χαμηλή καμπύλη πριν καταλήξει στην πάνω άκρη της πλάκας⁸⁷. Η πλάκα, ισόπλευρη, σχηματίζεται κοίλη στο πάνω μέρος, με οξύ υπερυψωμένο άκρο. Τις δύο πλευρές των πλακών διακοσμούν: την κύρια όψη άλογο, την πίσω όψη ελάφι (Σ χ έ δ. 9, 10· Π ί ν. 12 β, 13 β, 14). Και τις δύο όψεις περιβάλλει στις τέσσερις πλευρές πλαίσιο από μονή σειρά ημικυκλίων. Η μορφή του τόξου με τη χαμηλή καμπύλη, η ισόπλευρη πλάκα και το απλό πλαίσιο που περικλείει τις παραστάσεις αποτελούν τα βασικότερα γνωρίσματα του «αττικοβοιωτικού» λεγόμενου τύπου πόρπης, γνωρίσματα που τον διαφοροποιούν από τον «ελλαδικό»⁸⁸. Ένα ακόμα ζεύγος διαλυμένων πορπών, τις οποίες παρέδωσαν οι κάτοικοι του χωριού

82. Πρβλ. γι' αυτό το στοιχείο π.χ. τους σκύφους από τον αποθέτη της Ρήνειας, Délos XV, πίν. 26 και Coldstream, GGP, σ. 157 για τη χρονολόγηση.

83. Μια ύστερη μορφή σκύφου με αιωρούμενα ημικύκλια των προχωρημένων ΥΓ χρόνων —τέλος 8ου αι. π.Χ.— αποδίδουν σκύφοι από τους Σόλους, με κύριο χαρακτηριστικό το ευθύγραμμο και όχι πια καμπύλο περίγραμμα των τοιχωμάτων (V. Karageorghis, BCH 85 (1961), σ. 277, εικ. 28 α).

84. Εκτός από την ιδιαίτερη φροντίδα που αφιέρωνε προφανώς η νεκρή στην εμφάνισή της, όπως υποδηλώνουν οι πλήρεις σειρές των κοσμημάτων, η αφθονία και η πολυμορφία των ειδών αυτών μέσα στον τάφο πληροφορούν για το εύπορο γένος από το οποίο προερχόταν η νεκρή.

85. Οι όροι ανήκουν στον Blinkenberg, Fibules, σ. 132, τύπος VII, ελλαδικός και σ. 174 τύπος VIII, αττικοβοιωτικός. Την ανάγκη να αναθεωρηθεί η ταξινόμηση αυτή του Blinkenberg, επειδή δεν περιλαμβάνει αμιγείς τύπους, τονίζει ο Herrmann, GFTU, σ. 249 σημ. 4.

86. Βλ. στον Κατάλογο Π-9, αριθ. 6 και 7.

87. Παρόμοιο σε σχήμα τόξο παρουσιάζουν πόρπες από τους Δελφούς, P. Perdrietz, FdD V (1908), σ. 111, εικ. 388, αριθ. 573-577 και από το Καλαπόδι, R. Felsch, Proceedings, σ. 125, εικ. 6.

88. Για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των «αττικοβοιωτικών» και των «ελλαδικών» πορπών βλ. P. Blome, AntK 23 (1980), σ. 117 κ.ε., K. De Vries, Forschungen und Berichte 14 (1972), σ. 111 κ.ε., Philipp, Bronzeschmuck, σ. 270 και 276, Herrmann, GFTU, σ. 249, Coldstream, GG, σ. 203. Η μορφή την οποία εμφανίζουν οι δύο αυτές «αττικοβοιωτικές» πόρπες αποτελεί ενδιάμεσο στάδιο ενός αρχικού τύπου που αναπτύχθηκε στην

αναφέροντας ως τόπο προέλευσής τους τα λιγοστά ίχνη του τάφου Π-1, παρουσιάζει περισσότερα κοινά στοιχεία με τον «αττικοβοιωτικό» παρά με τον «ελλαδικό» τύπο. Τις πλάκες τους διακοσμούν εγχάρακτες παραστάσεις ψαριών και σβάστικας, ψαριών και πουλιού⁸⁹.

Οι «ελλαδικού» τύπου πόρπες (Σ χ έ δ. 11· Π ί ν. 15 α-β, 16 α-β)⁹⁰ έχουν τόξο ημικυλινδρικό (με επίπεδη την κάτω επιφάνεια), η κορυφή του οποίου διακοσμείται με αμφικωνικό έξαρμα πλαισιωμένο δεξιά και αριστερά από εγκάρσιες εγχαράξεις. Παρόμοιες εγχαράξεις διακοσμούν και τις απολήξεις του τόξου. Η πλάκα δε σχηματίζεται όπως στις προηγούμενες πόρπες ισόπλευρη, αλλά παραλληλόγραμμη, δηλαδή με ανάπτυξη του κατακόρυφου άξονα σε σχέση με τη βάση αναγκάζοντας έτσι το τόξο να διανύσει μικρότερη απόσταση και να πάρει τη μορφή τεταρτοκυκλίου. Ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του «ελλαδικού» τύπου πορπών, το πολλαπλό πλαίσιο που περιβάλλει τις παραστάσεις της πλάκας περιορίζοντας έτσι σημαντικά το χώρο της παράστασης, αποτελείται εδώ από τρεις σειρές ημικυκλίων που περιβάλλουν ένα υδρόβιο πουλί στην κύρια, και παράλληλα τοποθετημένα ψάρια στην πίσω όψη (Σ χ έ δ. 11· Π ί ν. 15 β, 16 β).

Η δυνατότητα να διακρίνουμε στις πόρπες κύρια και πίσω όψη —από τη θέση της υποδοχής της βελόνας— οδηγεί στην παρατήρηση ότι όταν οι πόρπες στόλιζαν ή συγκριτούσαν ανά δύο —ως ζεύγος δηλαδή— το ένδυμα στο ύψος των ώμων⁹¹, τότε παρουσίαζαν μεταξύ τους αντιθετική φορά, με τις πλάκες δηλαδή προς τα μέσα ή προς τα έξω.

Οι διαφορές στο σχήμα της πλάκας και στο πάχος του πλαισίου των παραστάσεων που περιγράψαμε παραπάνω και που έγιναν κυρίως αιτία για να αποδοθούν οι πόρπες σε καθένα από τους δύο τύπους, τον «ελλαδικό» και τον «αττικοβοιωτικό», διαπιστώνονται επίσης στη σύλληψη των θεμάτων που διακοσμούν τις πλάκες και την ποιοτική τους απόδοση: συγκεκριμένα στις στερεότυπες τριάδες των ψαριών στις «ελλαδικές» πόρπες και στο πουλί με τον αφύσικα συνεστραμμένο λαιμό (στάση που δανείζεται κάτι από το σχήμα της σβάστικας) διακρίνει κανείς ένα στυλιζάρισμα και έναν εμβληματικό χαρακτήρα. Στις «αττικοβοιωτικές» πόρπες, αντίθετα, οι μορφές του αλόγου και του ελαφιού σε στάση βάδην, σχεδιασμένες με αρκετή

Αττική κατά τη ΜΓ II περίοδο (Coldstream, GG, σ. 79, εικ. 25 a και σ. 126, K. De Vries, ό.π., σ. 113) και πέρασε στη συνέχεια στη Βοιωτία, όπου και κατασκευάστηκαν τα αντιπροσωπευτικότερα δείγματα του τύπου αυτού, γνωστά κυρίως από τις εκλεπτυσμένες και πλούσιες σε περιεχόμενο παραστάσεις της πλάκας και από το τόξο που παρουσιάζει τη μορφή λεπτού ελάσματος, τα οποία και χρονολογούνται συνήθως στα τέλη του 8ου αι. π.Χ. (R. Hampe, Frühe griechische Sagenbilder in Bóotien, 1936, Coldstream, GG, σ. 203). Για τα παλιότερα δείγματα του τύπου αυτού (α' μισό 8ου αι. π.Χ.), που βρέθηκαν, ίσως εισηγμένα, στη Θεσσαλία βλ. Kilian, Fibeln, σ. 108.

89. Βλ. στον Κατάλογο Π-1, αριθ. 4 και 5. Δυστυχώς οι πλάκες δε σώζονται πλήρεις. Το τόξο είναι κυλινδρικό και σχηματίζεται στο μέσον παχύτερο και λεπτότερο στα άκρα. Τις παραστάσεις ψαριών και σβάστικας, πουλιού και ψαριών, περιβάλλει απλό πλαίσιο. Για το τόξο πρβλ. τις πόρπες από τους Δελφούς (P. Perdrizet, FdD V (1908), σ. 111, εικ. 390 και σ. 112, αριθ 578) και από το Καλαπόδι (R. Felsch, Proceedings, σ. 125, εικ. 8).

90. Βλ. στον Κατάλογο Π-9, αριθ. 8 και 9.

91. Όπως συμπεραίνει κανείς από μεταγενέστερη παράσταση του 5ου αι. π.Χ. (H. Bicsantz, Thessalische Grabreliefs, 1965, πίν. 5, 6, I. Kilian-Dirlmeier, The P. Getty Museum Journal 6-7 (1978-79), σ. 127 σημ. 10). Βλ. και R. Hampe κ.ά., Heidelberger Neuerwerbungen, 1957-70, Katalog der Sammlung Antiker Kleinkunst, 1971, σ. 88, Ανδρόνικος, Βεργίνα I, σ. 158, Kilian, Fibeln, σ. 107, 118.

επιδεξιότητα⁹² και αίσθηση του φυσικού, προδίδουν μια τάση για ακριβή αναπαράσταση⁹³.

Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία η εξάρτηση των δύο τύπων από δύο διαφορετικά «εργαστήρια»⁹⁴ είναι προφανής. Πού ακριβώς, όμως, τοποθετούνται τα εργαστήρια αυτά και πότε δρουν, όταν για τη δημιουργία και την εξέλιξη του «αττικοβοιωτικού» τύπου «συνυπεύθυνες» είναι από κοινού η Αττική και η Βοιωτία (η πρώτη για την κατασκευή των παλιότερων, ΜΓ II, «αττικοβοιωτικών» πορπών, η δεύτερη κυρίως για τη διάδοση των εξελιγμένων δειγμάτων του τύπου αυτού του τέλους του 8ου αι. π.Χ.⁹⁵, ενώ τον «ελλαδικό» διεκδικούν —κατά την άποψη διαφόρων ερευνητών— εργαστήρια της Θεσσαλίας,⁹⁶ της Πελοποννήσου⁹⁷ και, από τη Στερεά Ελλάδα, εργαστήρια της Φωκίδας⁹⁸ και, πρόσφατα, της Λοκρίδας⁹⁹.

Τα θέματα που απεικονίζονται στις πόρπες μας, τα ψάρια και το πουλί, το άλογο και το ελάφι, δεν ανήκουν στην αποκλειστικότητα του ενός ή του άλλου εργαστηρίου, αλλά εμφανίζονται αδιακρίτως σε πόρπες με «αττικοβοιωτικά» ή «ελλαδικά» γνωρίσματα¹⁰⁰.

Από μια πρώτη στατιστική αξιολόγηση των ενδείξεων προέλευσης σαράντα τριών δημοσιευμένων και άλλων σε εμένα γνωστών πορπών (βλ. Σχ έ δ. 23)¹⁰¹, με παραστάσεις ψαριών,

92. Εδώ πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα η σχεδιαστική αρτιότητα ενός από τα δύο ελάφια, που παριστάνεται να βαδίζει αγέρωχο με ψηλά καπούλια και προτεταμένο στήθος σε σύγκριση με το αντίστοιχό του της άλλης πόρπης, του οποίου το μοστινό μέρος του σώματος «βουλιάζει» αφύσικα σε μια αδέξια προσπάθεια να υψώσει το πόδι προς τα πάνω. Οι δύο παραστάσεις ανήκουν προφανώς σε δύο διαφορετικούς σε επιδεξιότητα χαράκτες, οι οποίοι κατασκεύασαν και τις παραστάσεις των αλόγων στις κύριες όψεις. Σχεδιαστικές ατέλειες διαπιστώνονται και στο άλογο της πόρπης με την ανεπιτυχή παράσταση του ελαφιού (ασαφή περιγράμματα του ρύγχους, δυσανάλογα μεγάλο κεφάλι και «βαριά» καπούλια).

93. Τις διαφορές στην απόδοση των μορφών ανάμεσα στις «ελλαδικές» και τις «βοιωτικές» (βλ. «αττικοβοιωτικές») πόρπες επισημαίνει και ο Herrmann, GFTU, σ. 250), περιγράφοντας τις παραστάσεις των «ελλαδικών» ως συγκεχυμένες, χαώδεις και ακατανόητες που συνοσιάζονται στο χώρο της πλάκας, στυλιζαρισμένες και σε τέτοιο βαθμό αφαίρεσης, που ξεπερνά και αυτά τα επιτρεπτά όρια της γεωμετρικής εποχής. Αντίθετα, οι μορφές στις «βοιωτικές» πόρπες είναι σαφείς και η τοποθέτησή τους στο πλαίσιο της πλάκας καλά υπολογισμένη βλ. και P. Blome, *AntK* 23 (1980), σ. 120.

94. Στον όρο αυτό —εντός εισαγωγικών— αποδίδω εδώ σχετική ευρύτητα, εννοώντας τις γενικότερες τυπολογικές-στυλιστικές κατευθύνσεις που έχει καθορίσει ένα πρωτοποριακό εργαστήριο, δημιουργώντας έτσι κατά κάποιο τρόπο παράδοση και «σχολή».

95. Βλ. υποσημ. 88.

96. Αν και αποδέχεται κάποια ευρύτητα στην καταγωγή των πορπών του τύπου αυτού (VII) με τον όρο «ελλαδικές» πόρπες, ο Blinkenberg (*Fibules*, σ. 129 κ.ε.), τοποθετεί το εργαστήριο κάπου στα θεσσαλικά σύνορα ή μέσα στη Θεσσαλία. (βλ. και K. De Vries, *Teiresias* I (1971), σ. 10, Hermann, GFTU σ. 249, Philipp, *Bronzeschmuck*, σ. 271).

97. P. Jacobsthal, *Greek Pins and their Connections with Europe and Asia*, 1956, σ. 7 κ.ε., B. Schweitzer, *Die geometrische Kunst Griechenlands*, 1969, σ. 217, Herrmann, GFTU, σ. 259, (βλ. και το σχολισμό της H. Philipp, *Bronzeschmuck*, σ. 271 κ.ε. και σημ. 456, για τη δυσκολία εντοπισμού εργαστηρίου του τύπου VII του Blinkenberg.

98. Philipp, *Bronzeschmuck*, σ. 273 και P. Blome, *ό.π.*, σ. 122.

99. Από τις πόρπες του Καινούργιου στα βόρεια της ανατολικής Λοκρίδας ο K. Kilian παίρνει αφορμή για να υποθέσει την ύπαρξη ενός νέου τοπικού εργαστηρίου στη Λοκρίδα (Kilian, *Fibeln*, σ. 4 κ.ε., ο ίδιος, *PZ* 50 (1975), σ. 27).

100. Εκτός από αυτές του τάφου Π-9, αναφέρομαι εδώ και στις δύο πόρπες από τον τάφο Π-1 (βλ. στον Κατάλογο Π-1, αριθ. 4, 5) με χαρακτηριστικά του «αττικοβοιωτικού» τύπου (τόξο κυλινδρικό ατρακτοειδές, πλάκα ισόπλευρη —όπως υπολογίζεται από τις υπάρχουσες διαστάσεις και τη συμπλήρωση της παράστασης—, πλαίσιο απλό. Θέματα: α) ψάρια, β) σβάστικα, α) ψάρια, β) πουλί).

101. Η κατανομή των θεμάτων στις πόρπες αυτές παρουσιάζεται σχηματικά στο Σχ έ δ. 23.

	Πουλί	Ψάρια	Άλογο	Ελάφι	Λεοντάρι	Σβάστικα	Πλοίο	Διάφορα
Τραγάνα (2)	●	●						
Τραγάνα	●	●						
Δελφοί (2)	●	●						
Ελάτεια	●●							
Τανάγρα (2)	●	●						
Ολυμπία	●	●						
Tübingen	●	●						
Ανάβρα		●	●					
Δαδί (2)		●	●					
Δελφοί (2)		●	●					
Καινούργιο		●	●					
Θεσπιάς		●	●					
Φίλια		●	●					
Φερέζ		●	●					
Λαδώνη		●	●					
Κλείτορ		●	●					
Basel		●	●					
Tübingen			●		●			
Houston		●			●			
Φίλια			●					●
Τραγάνα (2)			●	●				
Δαδί		●		●				
Ολυμπία				●	●			
Ρόδος				●				●
Ανδρίτσαινα	●							●
Δελφοί (2)		●						
Τεγέα		●						●
Σκύρος (2)		●	●				●	
Τραγάνα		●				●		
Καινούργιο (2)		●				●		
St Germain en Laye						●		
Ανάβρα (2)		●				●		

Σχέδ. 23. Συγκριτικός πίνακας.

πουλιού, αλόγου, ελαφιού και σβάστικας και με όμοιο ή παρεμφερές σχήμα τόξου, προκύπτει ότι ο κατ'εξοχήν χώρος διάδοσής τους είναι η ανατολική Στερεά Ελλάδα. Από τις σαράντα τρεις δηλαδή αυτές πόρπες εκτός Ελλάδος οι είκοσι πέντε προέρχονται από περιοχές της Φωκίδας, Βοιωτίας και Λοκρίδας¹⁰², έξι από την Πελοπόννησο¹⁰³, τρεις από τη Θεσσαλία¹⁰⁴,

102. Στην ομάδα αυτή ανήκουν, εκτός από τις έξι πόρπες της Τραγάνας (δύο από τον τάφο Π-1 και οι τέσσερις από τον Π-9), και οι παρακάτω: έξι από τους Δελφούς (L. Lerat, BCH 61 (1937), σ. 50, αριθ. 6, εικ. 4, 5, P. Perdrizet, FdD V (1908), σ. 113, εικ. 406 a, b., P. Amandry, BCH 48-49 (1944-45) σ. 42, εικ. 6, 7), μία από την Ελάτεια (B. Schweitzer, Die geometrische Kunst Griechenlands, 1969, σ. 217, εικ. 110), τρεις από το Δαδί (αρχαία Αμφίκλεια) (BCH 78 (1954), σ. 132. Οι πόρπες εκτίθενται στο Εθνικό Μουσείο, αριθ. 16462-16464). Δύο από την Τανάγρα (H. Kyrieleis, Antiken aus dem Akademischen Kunstmuseum Bonn, 1959, σ. 35, αριθ. 32, εικ. 20). Μία από τις Θεσπιάς (Θ. Σπυρόπουλος, ΑΔ 26, (1971): Χρονικά σ. 225, Σχέδ. 18, 19). Τρεις από το Καινούργιο (Kilian, Fibeln, σ. 4, 161, πίν. 62, αριθ. 1884 και 112, αριθ. 1325 πίν. 46 και ο ίδιος, PZ 50 (1975), σ. 27 και πίν. 25, αριθ. 3, 3 a, 4). Τρεις από την Ανάβρα (Φ. Δακορόνια, ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 104 και Κ1. Kilian, PZ 50 (1975), πίν. 24, 1, σ. 26).

103. Δύο από την Ανδρίτσαινα (P. Jacobsthal, Greek Pins and their Connections with Europe and Asia, 1956, σ. 6, εικ. 17-20), μία από τον Κλείτορα (E. Bielefeld, Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 2 (1952-53), σ. 83, αριθ. 7, πίν. 2, 3).

δύο από τη Σκύρο¹⁰⁵, μία από τη Ρόδο¹⁰⁶, μία από την Ήπειρο¹⁰⁷ και πέντε από συλλογές του εξωτερικού, χωρίς ένδειξη προέλευσης¹⁰⁸. Αν λάβουμε υπόψη ότι εννέα από τις δεκατρείς πόρπες που βρέθηκαν εκτός Στερεάς Ελλάδας προέρχονται από ιερά, είναι δηλαδή δυνατό να αποτελούν αναθήματα ξένων προσκυνητών, μειώνονται σημαντικά οι πιθανότητες δημιουργίας του είδους στις περιοχές αυτές των ιερών. Έτσι, με τη συμβολή κυρίως των ευρημάτων μας, διαγράφεται καθαρότερα ως χώρος παραγωγής των συγκεκριμένων αυτών «ελλαδικών» και «αττικοβοιωτικών» πορπών η ανατολική Στερεά Ελλάδα, με τη Λοκρίδα να καταλαμβάνει πλέον τη θέση που υποθετικά μέχρι τώρα της αναγνώριζαν, ενώ διαφαίνεται η ανάγκη μιας ειδικότερης μελέτης του υλικού, με σκοπό τη διάκριση στο χώρο αυτό επιμέρους εργαστηρίων με ιδιαίτερο και προσωπικό ύφος¹⁰⁹.

Στο λιγότερο καλά διατηρημένο ζεύγος των μικρότερων «αττικοβοιωτικού» τύπου πορπών¹¹⁰ με τόξο από σειρά τεσσάρων κοίλων ελασμάτων (Σ χ έ δ. 12, 13· Π ί ν. 17 α) είναι δυνατόν, παρά την οξειδωση, να διακρίνει κανείς το μοτίβο σε δύο από τις όψεις: η κύρια όψη της μιας και η πίσω όψη της άλλης διέσωζε αποσπασματικά, αλλά ευδιάκριτα, το σχήμα ενός τετράφυλλου με διπλά περιγράμματα που είχε αποδοθεί με τη βοήθεια τεμνόμενων ημικυκλίων. Τις παρυφές της πλάκας διακοσμούσε ταινία από κυματοειδή (ζιγκ-ζαγκ) γραμμή. Ο τύπος και η συγκεκριμένη μορφή της πόρπης αυτής, γνωστός ήδη από τη ΜΓ ΙΙ περίοδο¹¹¹, είναι ευρύτατα διαδεδομένος στη Βοιωτία¹¹², από όπου προέρχονται τα 2/3 των μέχρι σήμερα γνωστών πορπών του τύπου αυτού¹¹³. Το είδος του απλού και μεμονωμένου μοτίβου που διακοσμεί την πλάκα και που, κατά τον Coldstream, εμφανίζεται σε πρώιμες μορφές του τύπου αυτού της πόρ-

Δύο από την Ολυμπία (B. Schweitzer, ό.π., σ. 217 εικ. 111 και σ. 218 εικ. 113). Μία από την Τεγέα (B. Schweitzer, ό.π., σ. 217 εικ. 112).

104. Δύο από τη Φίλια (Δ. Θεοχάρης, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 163, Σχέδ. 1, ο ίδιος, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 247, Πίν. 291 δ). Ένα από τις Φερές (Kilian, Fibeln, σ. 113, πίν. 47, αριθ. 1337). Ο Κι. Kilian με πληροφορεί ότι από τη Φίλια προέρχονται και άλλες ακόμα πόρπες, τις οποίες πρόκειται προσεχώς να δημοσιεύσει και στις οποίες ο ίδιος αναγνωρίζει χαρακτηριστικά ενός εργαστηρίου που τοποθετεί στη Λοκρίδα (βλ. Kilian, Fibeln, σ. 4 κ.ε.).

105. Χρ. Ντούμας - Α. Μαραγκού, Έκθεση Αρχαίας Ελληνικής Τέχνης. Συλλογή Ν. Π. Γουλανδρή, 1978, σ. 203, αριθ. 58, σ. 204, αριθ. 59.

106. P. Jacobsthal, ό.π., σ. 8, εικ. 23 b.

107. Δ. Ευαγγελίδης, ΠΑΕ 1931, σ. 87, εικ. 3 και Coldstream GG, σ. 186.

108. Δύο στο Tübingen (παραλείπω το τμήμα μόνο τρίτης, Herrmann, GFTU, σ. 251 εικ. 1, 253, εικ. 3, 257, εικ. 5, 6). Μία στην Basel (P. Blome, AntK 23 (1980), σ. 119, εικ. 1, 2). Μία στο Houston (H. Hoffmann, Ten Centuries that Shaped the West, 1970, σ. 150, αριθ. 71, εικ. 71 a, b, c). Μία από το St Germain-en-Laye, Blinkenberg, Fibules, σ. 132, εικ. 163).

109. Για το σκοπό αυτό προσφορότερη είναι η μελέτη των παραστάσεων στις πλάκες που παρέχουν στοιχεία στυλιστικά και τυπολογικά, από ότι τα ίδια τα σχήματα των πορπών (βλ. και Kilian, Fibeln, σ. 109, σχετικά με το στυλ στις πόρπες των Δελφών, Δωδώνης, Φίλιας και Καινούργιου. Επίσης βλ. και την παρατήρηση της Philipp, Bronzeschmuck, σ. 271 σημ. 456, ότι «ήταν δυνατόν τόξο και πλάκα να κατασκευάζονταν χωριστά, ώστε να δημιουργούνται παραλλαγές και αλληλοεπιδράσεις μοτίβων» και κατά συνέπεια να συνδυάζονται πλάκα και τόξο διαφορετικών εργαστηρίων.

110. Βλ. στον Κατάλογο Π-9, αριθ. 10 και 11. Για τον τύπο αυτό Blinkenberg, Fibules, σ. 147 (τύπος VIII), αριθ. 7-11. Βλ. επίσης Coldstream, GG, σ. 203 και Kilian, Fibeln, σ. 111.

111. Coldstream, GG, σ. 203. R. Felsch, Proceedings, σ. 124 σημ. 16.

112. Philipp, Bronzeschmuck, σ. 283, αριθ. 1020.

113. Βλ. και H. Kyrieleis, Antiken aus dem Akademischen Kunstmuseum Bonn, 1971, σ. 35, αριθ. 33. Πρβλ. και Blinkenberg, Fibules, σ. 172 εικ. 205.

πη¹¹⁴, επιτρέπει μια καταρχήν τοποθέτηση των παραδειγμάτων μας στους χρόνους γύρω στα μέσα του 8ου αι. π.Χ. ή λίγο πριν, χρονολόγηση που συμφωνεί με τα υπόλοιπα ευρήματα του τάφου.

Οι τελευταίες πόρπες του τάφου ήταν ένα ζεύγος μεγάλων οκτώσχημων (Πί ν. 17 β), είδος που δημιουργήθηκε τον 11 αι. π.Χ. στην κεντρική Ευρώπη, πέρασε στη συνέχεια νοτιότερα στην Ιταλία και δια μέσου της Μακεδονίας (Βεργίνα κ.α.) διαδόθηκε ευρύτατα στην κεντρική και νότια Ελλάδα, ιδίως μεταξύ 9ου και 7ου αι. π.Χ.¹¹⁵. Την εντυπωσιακή της εξάπλωση η οκτώσχημη πόρπη οφείλει σίγουρα στην περίτεχνη, αν και κατασκευαστικά απλή μορφή της, όπου τα διακοσμητικά και τα λειτουργικά της στοιχεία προκύπτουν από το τύλιγμα ενός μοναδικού σύρματος. Τη βασική μορφή των δύο συνεχόμενων σπειρωμάτων ποικίλλουν συχνά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που ευνοούν τη διάκριση τύπων και παραλλαγών. Οι πόρπες μας ανήκουν στον «τύπο με ομοιόμορφη οκτώσχημη περιέλιξη» του Kilian, τύπο τον οποίο διακρίνει η ρομβοειδής διατομή του σύρματος¹¹⁶. Πρόκειται για ευρύτατα διαδεδομένο τύπο, τόσο ώστε να μην είναι δυνατή η απόδοσή του σε συγκεκριμένο τοπικό εργαστήριο και η τοποθέτησή του σε στενά χρονολογικά πλαίσια. Παρόμοιες πόρπες είναι γνωστές στον ελληνικό χώρο —εκτός από τα Βαλκάνια— από τη Βεργίνα, την Αμφίκλεια, την Άμφισσα, τους Δελφούς, το Ηραίο του Άργους, την Ολυμπία, τους Λουσούς κ.α.¹¹⁷.

Τα τέσσερα ζεύγη περονών (Πί ν. 20 α-β), που βρέθηκαν ανάμεσα στις πόρπες του σωρού πάνω από το κεφάλι της νεκρής, ανήκουν σύμφωνα με τη διακόσμηση του στελέχους σε δύο τύπους: στον τύπο όπου το στέλεχος (η λαβή) διακοσμείται με σφαιρίδιο χαμηλά και δίσκο ψηλότερα¹¹⁸ και στον τύπο εκείνο στον οποίο τη θέση των δύο αυτών στοιχείων καταλαμβάνουν αμφικωνικά εξάρματα¹¹⁹. Στον τελευταίο αυτό τύπο ανήκουν τα τρία από τα τέσσερα ζεύγη¹²⁰.

Οι περόνες του τάφου με σφαιρίδιο και δίσκο στην κεφαλή (αριθ. 48 και 49) ανήκουν στο γενικό τύπο (ΙΑ) που διέκρινε η I. Kilian-Dirlmeier στην πρόσφατη μονογραφία της για τις πελοποννησιακές περόνες, χωρίς όμως η συγκεκριμένη μορφή τους να ανταποκρίνεται σε κάποια από τις παραλλαγές του τύπου αυτού¹²¹. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των περονών

114. Coldstream, GG, σ. 203.

115. Blinkenberg, Fibules, σ. 253 κ.ε. (τύπος XIV). J. Sundwall, Die älteren italischen Fibeln, 1943, J. Alexander, AJA 69 (1965), σ. 7 κ.ε., Ανδρόνικος, Βεργίνα I, σ. 227 κ.ε., Kilian, Fibeln, σ. 142 κ.ε., Philipp, Bronzeschmuck, σ. 295 κ.ε.

116. Kilian, Fibeln, σ. 146, πίν. 57, BIIc (1579-1603) BIIIc (1619-1626).

117. Την ευρεία διάδοσή τους παρουσιάζει παραστατικά ο ΚΙ. Kilian, PZ 50 (1975), πίν. 78, αριθ. 2 και σ. 128. Για τις πόρπες από τους Λουσούς βλ. Η. Kyrieleis, ό.π., αριθ. 34. Μ. Maaß, Griechische und römische Bronzwerke der Antikensammlungen, 1979, αριθ. 39.

118. Βλ. στον Κατάλογο Π-9, αριθ. 48, 49. Στον ίδιο τύπο ανήκουν και οι περόνες του Π-11 βλ. στον Κατάλογο αριθ. 5, 6 και εδώ σ. 35. Περόνες με τη γενική αυτή μορφή —περόνη αποτελούμενη από πέντε τμήματα μεταξύ των οποίων σφαιρίδιο και δίσκος— συνθέτουν την ομάδα Ι στην πρόσφατη εμπειρισταωμένη μελέτη για τις πελοποννησιακές περόνες της Kilian-Dirlmeier, NFAP, σ. 86 κ.ε. Σύμφωνα με την κυκλική διατομή στελέχους και βελόνας οι περόνες του τάφου ανήκουν στην υποδιαίρεση ΙΑ της Kilian-Dirlmeier, NFAP, σ. 86, πίν. 13, 14. Περόνες της μορφής αυτής απαρτίζουν ομοίως την ομάδα Ι του P. Jacobsthal, ό.π., σ. 3 κ.ε.).

119. Βλ. σ. 44.

120. Βλ. στον Κατάλογο Π-9, αριθ. 50-55.

121. Βλ. Kilian-Dirlmeier, NFAP, σ. 86 κ.ε., τύπος ΙΑ, 1-5.

μας, που λείπει από τις πελοποννησιακές περόνες, είναι η παρεμβολή και η επανάληψη στο στέλεχος πλαστικών δακτυλίων που επιμηκύνουν τα επιμέρους τμήματά του, στοιχείο που αποτελεί ιδιομορφία προφανώς ενός τοπικού εργαστηρίου που μπορεί να αναζητηθεί στην ανατολική Στερεά Ελλάδα¹²². Από τις μέχρι σήμερα δημοσιευμένες και από χρονολογημένα σύνολα προερχόμενες περόνες του τύπου αυτού (ΙΑ) τόσο από την Πελοπόννησο όσο και από την κεντρική Στερεά Ελλάδα, δεν είναι δυστυχώς δυνατή μια ακριβής χρονολόγηση της εμφάνισης και διάδοσής του μέσα στη γεωμετρική εποχή¹²³.

Τα τρία άλλα ζεύγη περονών ανήκουν σε έναν αρκετά σπάνιο τύπο περόνης με δύο αμφικωνικά εξάρματα στη βάση και στο μέσον του στελέχους. Στέλεχος και βελόνα είναι κυλινδρικής διατομής πλην τμήματος στην κορυφή της βελόνας, που σχηματίζεται τετράγωνο. Το ένα από τα τρία ζεύγη, με τις μεγαλύτερες βελόνες, παραλλάσσει από τα δύο άλλα περιλαμβάνοντας ένα ακόμα τμήμα μεταξύ βελόνας και εξάρματος. Στο τελευταίο αυτό ζεύγος γίνεται άφθονη χρήση των πλαστικών δακτυλίων που διακοσμούν τα άκρα καθενός από τα τμήματα του στελέχους. Κοινό χαρακτηριστικό για όλες τις περόνες είναι η επιμήκης κεφαλή που δίνει την εντύπωση λαβής και όχι απλώς διακοσμητικής προεξοχής¹²⁴. Ο ιδιαίτερος αυτός τύπος περονών, σπανιότατος ή εντελώς άγνωστος, αντίστοιχα, στην Πελοπόννησο¹²⁵ και τη Θεσσαλία¹²⁶, εμφανίζεται με τρία παραδείγματα από τους Δελφούς¹²⁷ και με άλλα τρία από το Καλοπόδι¹²⁸. Η αριθμητική υπεροχή των περονών του τύπου αυτού ανάμεσα στις περόνες του συνόλου μας υποδηλώνει προφανώς την εντοπιότητά του.

Στα αντικείμενα που φορούσε η νεκρή την ώρα της ταφής της ανήκουν τα είκοσι δαχτυλίδια και τα δώδεκα βραχιόλια περασμένα στα δάχτυλα και τους βραχιόνες της. Ανάμεσα στα άλλα απλά ταινιόσχημα δαχτυλίδια και τους κοινούς σφηκωτήρες, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν τόσο στα μαλλιά όσο και στα χέρια, κάνουν αισθητή την παρουσία τους έξι ταινιωτά δαχτυλίδια, των οποίων το έλασμα διχάζεται στις άκρες σχηματίζοντας τέσσερις σπείρες ανά δύο αντιθετικές μεταξύ τους¹²⁹. Ο τύπος αυτός του δαχτυλιδιού είναι αρκετά διαδεδομένος ιδίως στην Πελοπόννησο και την κεντρική Στερεά Ελλάδα, αλλά και τη Θεσσαλία, Κρήτη

122. Αποκλείοντας εκτός από τα πελοποννησιακά και τα θεσσαλικά εργαστήρια, όπου (στα θεσσαλικά) ο τύπος αυτός της περόνης είναι άγνωστος (ΚΙ. Kilian, PZ 50 (1975), σ. 26), καταλήγουμε σχετικά με την προέλευση του εργαστηρίου στην ευρύτερη περιοχή εύρεσης του συνόλου μας (ανατολική Στερεά Ελλάδα), δεδομένου ότι παρόμοιοι δακτύλιοι διακοσμούν και περόνες από γειτονικές περιοχές, όπως το Καλοπόδι (R. Felsch, AA 1980, σ. 54 κ.ε., εικ. 22) και τη Θήβα (J. Böhlau, Jahrbuch 1888, σ. 362, εικ. d). Την ίδια άποψη υποστηρίζει και η Kilian-Dirlmeier, NFAP, σ. 90.

123. Βλ. Kilian-Dirlmeier, NFAP, σ. 89 και εδώ σ. 35, σχετικά με τις περόνες του Π-11.

124. Η επιμήκης κεφαλή χαρακτηρίζει περόνες του τύπου 2 του Jacobsthal, ό.π., σ. 10, και από την άποψη αυτή οι περόνες Π-9, αριθ. 48 και 49 προσεγγίζουν τον τύπο αυτό.

125. Βλ. Ι. Παπαποστόλου, ΠΑΕ 1982, πίν. 124 (Ρακίτα Παναχαϊκού). Τον τύπο αυτό θυμίζουν, χωρίς να τον αποδίδουν ακριβώς, οι περόνες της ομάδας XVI (βλ. Kilian-Dirlmeier, NFAP, σ. 139). Το ζεύγος περονών από την Ολυμπία (Philipp, Bronzeschmuck, πίν. 28, αριθ. 58, 59 σ. 49: «wohl vollständig erhalten»), αποδείχθηκε μετά τον καθαρισμό σπασμένο (βλ. Kilian-Dirlmeier, NFAP, πίν. 25, 1625, 1626, σ. 140). Το ίδιο συμβαίνει και στην περόνη του Άργους, J. Deshayes, Les fouilles de la Deiras, 1966, πίν. 26, αριθ. 6, σ. 231.

126. Kilian, Fibeln, σ. 170 κ.ε., πίν. 64.

127. R. Demangel, FdD II 3 (1926), σ. 53 εικ. 61 και σ. 125 εικ. 125. Μία τρίτη παρόμοια περόνη βρίσκεται αδημοσίευτη στο Μουσείο Δελφών, χωρίς αριθμό (την πληροφορία χρωστώ στην Ι. Kilian-Dirlmeier).

128. Αδημοσίευτα, με αριθμό καταγραφής Β679, Β777 και Β695.

129. Βλ. στον Κατάλογο Π-9, αριθ. 14-19.

και Χίο κατά τον 8ο και 7ο αι. π.Χ., γνωστός ήδη από τους ΥΕ ΙΙΙ Γ/ΠΓ χρόνους¹³⁰. Χωρίς ουσιαστικές παραλλαγές στη βασική τους μορφή — αν σ' αυτές δεν υπολογίσουμε τα διάφορα εγχάρακτα διακοσμητικά σχέδια της περιφέρειας του ελάσματος — τα δαχτυλίδια αυτά με τις τέσσερις αντιθετικές σπείρες δεν ευνοούν παρατηρήσεις σχετικά με τον προσδιορισμό της καταγωγής τους και την εξέλιξη του σχήματός τους.

Τέσσερα από τα υπόλοιπα δαχτυλίδια¹³¹, από έλασμα τριγωνικής διατομής, διαφορετικά σε πλάτος, αποδίδουν ένα σχήμα γνωστό ήδη από υπομηκοναϊκούς τάφους της Τίρυνθας¹³² και του Κεραμεικού¹³³, από πρωτογεωμετρικούς/γεωμετρικούς τάφους της Βεργίνας¹³⁴, από το Ηραίο του Άργους¹³⁵, την Ολυμπία¹³⁶, το Δρέπανο της Αχαΐας¹³⁷ και από τάφο της Ακαρνανίας¹³⁸. Ενδεικτικό στοιχείο για τη χρονολόγηση δαχτυλιδιών του τύπου αυτού στους γεωμετρικούς και όχι σε προγενέστερους χρόνους είναι η εγχάρακτη διακόσμηση τους π.χ. με ένστικτους κύκλους ή με κυματοειδή (ζιγκ-ζαγκ) γραμμή¹³⁹. Το δαχτυλίδι του Π-9, αριθ. 32, μοιάζει εξωτερικά με τον τύπο των προηγούμενων παρουσιάζει, όμως, υπερβολική ανάπτυξη του πλάτους του (0,035 μ.), ώστε εύλογα γεννά ερωτήματα για την άνεση με την οποία το φορούσαν ανάμεσα στα δάχτυλα. Παρόμοια δαχτυλίδια έχουν βρεθεί στους Δελφούς¹⁴⁰, στην Τεγέα¹⁴¹, στο Ηραίο του Άργους¹⁴², στη Ρακίτα Παναχαϊκού¹⁴³, στην Ολυμπία¹⁴⁴ και στις Φερέες¹⁴⁵. Στα ίδια περίπου σύνολα εμφανίζεται συχνότερα ο απλούστερος τύπος των δαχτυλιδιών μας¹⁴⁶ σωληνωτός με ευθύγραμμο τοιχώματα και με νεύρωση συνήθως στο μέσον της περιφέρειας¹⁴⁷.

130. Τα δαχτυλίδια του τάφου ανήκουν στον τύπο Β (παραλλαγή 1β, λόγω του ταινιωτού ελάσματος) της I. Kilian-Dirlmeier (JbZMusMainz 27, (1980) σ. 255 εικ. 3, σ. 251 κ.ε.). Ο τύπος αυτός εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Ελλάδα σε ΥΕ ΙΙΙ Γ τάφο από την Καλλιθέα στην Αχαΐα (I. Kilian-Dirlmeier, ό.π., σ. 260 και Έργον 1980, σ. 29 κ.ε.). Βλ. και το σχετικό κατάλογο της I. Kilian-Dirlmeier, JbMusMainz 27 (1980), σ. 260 κ.ε., ιδιαίτερα αριθ. 13, 17, 20, 37. Για τα δαχτυλίδια αυτά βλ. και Philipp, Bronzeschmuck, σ. 146 κ.ε.

131. Βλ. στον Κατάλογο Π-9, αριθ. 20-23.

132. Πρβλ. N. Verdelis, AM 78 (1963), σ. 7 εικ. 3, Α και Β, σημ. 5, Α, Β.

133. Κεραμεικος Ι, σ. 85, εικ. 3.

134. Ανδρόνικος, Βεργίνα Ι, σ. 238 κ.ε., εικ. 81, από τους τάφους των τύμβων Ν, Ρ, Τ, βλ. και σ. 279.

135. Waldstein, Heraeum, πίν. 88, αριθ. 955, 956, 957, σ. 250.

136. Philipp, Bronzeschmuck, πίν. 42, αριθ. 530-537, σ. 145 βλ. και σ. 143 σημ. 343 (τα δαχτυλίδια από τα Αθίκια ανήκουν μάλλον στο σωληνωτό τύπο με νεύρωση, όπως το δαχτυλίδι Π-9, αριθ. 30 του συνόλου μας).

137. Φ. Πέτσας, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, Πίν. 166, σ. 186.

138. Από την Παλαιομάνινα, Philipp, Bronzeschmuck, σ. 143, σημ. 343 και ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 184.

139. Philipp, Bronzeschmuck, σ. 143 κ.ε.

140. L. Lerat, BCH 61 (1937), σ. 49, εικ. 3 και P. Perdrizet, FdD V (1908), σ. 109, εικ. 375 a.

141. Ch. Dugas, BCH 45 (1921), σ. 382, εικ. 42, αριθ. 160, σ. 386.

142. Waldstein, Heraeum, πίν. 91, αριθ. 1487, σ. 261 (στενότερο).

143. I. Παπαποστόλου, ΠΑΕ 1982, πίν. 124.

144. A. Furtwängler, Olympia IV, Die Bronzen, 1890, πίν. 24, αριθ. 433, 434, 435, σ. 63. όπου θεωρούνται ψηφίδες περιδεραιού.

145. Kilian, Fibeln, πίν. 75, αριθ. 27-32, σ. 173 κ.ε. (ονομάζονται επίσης ψηφίδες περιδεραιού). Το μέγεθός τους, αλλά κυρίως το γεγονός ότι στο εσωτερικό του δικού μας βρέθηκε περασμένη φάλαγγα δακτύλου, επιβεβαιώνει τη χρήση τους ως δαχτυλίδια.

146. Βλ. στον Κατάλογο Π-9, αριθ. 30, 31.

147. Πρβλ. L. Lerat, ό.π., σ. 49, εικ. 3. Waldstein, Heraeum, πίν. 91, αριθ. 1488, 1500, 1513 κ.ά., σ. 261 κ.ε. A. Furtwängler, ό.π., πίν. 23, αριθ. 403 για την παρόμοια διακόσμησή του με το αριθ. 30 και το σχήμα του με το αριθ. 31. Kilian, Fibeln, πίν. 75, αριθ. 33 (πλατύτερο). Πρβλ. και από την Τίρυνθα, N. Verdelis, AM 78 (1963),

Ο αριθμός των βραχιολιών που στόλιζαν τα χέρια της νεκρής δεν υστερούσε από εκείνο των δαχτυλιδιών· δώδεκα βραχιόλια μετρήθηκαν περασμένα κατά μήκος των βραχιόνων και στους καρπούς, όλα σε ζεύγη, μοιρασμένα ίσα (δηλαδή ανά ξέι) στα δύο χέρια. Ως προς τη μορφή τους τα βραχιόλια ανήκουν σε τρεις διαφορετικούς τύπους: 1) στον τύπο που αποτελείται από απλή βέργα ρομβοειδούς διατομής με άκρα που επικαλύπτονται εν μέρει, διακοσμημένη στην περιφέρεια με εγχαράξεις (Π ί ν. 19 δ)¹⁴⁸, 2) στον τύπο από στρεπτό σύρμα με άκρα που ομοίως επικαλύπτονται διαμοσμημένα με σφαιρίδιο και κυλινδρικό μέλος (Π ί ν. 19 α)¹⁴⁹, 3) στον ταινιωτό τύπο από πλατύ έλασμα που στενεύει στα άκρα και καταλήγει, όπως και τα αμέσως προηγούμενα βραχιόλια, σε σφαιρίδιο και κυλινδρικό μέλος (Π ί ν. 18 γ-στ, 19 β-γ)¹⁵⁰. Στον τελευταίο αυτό τύπο ανήκουν και τα βραχιόλια αριθ. 37 και 38, με έλασμα τριγωνικής διατομής που φέρει στο μέσον της περιφέρειας νεύρωση, καθώς και τα αριθ. 41 και 42, των οποίων τα άκρα επιμηκύνονται με τη διπλή επανάληψη σφαιριδίου και κυλινδρικού μέλους.

Τα βραχιόλια του πρώτου τύπου από έλασμα ρομβοειδούς διατομής με εγχάρακτες διακοσμήσεις στην περιφέρεια και στα άκρα κάνουν συχνά την εμφάνισή τους σε σύνολα από όλη την Ελλάδα, από τη Μακεδονία μέχρι την Πελοπόννησο, γνωστά ειδικότερα από τάφους της Βεργίνας, το ιερό των Φερών (γύρω στο 700 π.Χ.), από τη Δωδώνη, από ΥΓ τάφο της Ανάβρας, από τους Δελφούς, την Ολυμπία, το Ηραίο του Άργους και την Πρόσυμνα¹⁵¹.

Ο δεύτερος τύπος βραχιολιών από στρεπτό σύρμα¹⁵² δεν παρουσιάζει την ανάλογη διάδοση στον ευρύτερο ελληνικό χώρο. Από στρεπτό σύρμα είναι κατασκευασμένα περιλαίμια γνωστά από το α' μισό του 9ου αι. από τη Βεργίνα και αργότερα από το Αξιόκαστρο και τις Φερές, και στη νότια Ελλάδα από την Αίγινα και τη Θήρα¹⁵³. Ένα από τα ελάχιστα δημοσιευ-

σ. 44, εικ. 14, σ. 43 (κουβαρίστρα); από τα Αθήκια, P. Lawrence, *Hesperia* 33 (1964), σ. 93 Α14, πίν. 17, από το Άργος, P. Courbin, *Tombes géométriques de l'Argolide*, 1974, πίν. 22, Β 21.

148. Βλ. στον Κατάλογο Π-9, αριθ. 39, 40.

149. Βλ. στον Κατάλογο Π-9, αριθ. 43-46.

150. Βλ. στον Κατάλογο Π-9, αριθ. 35-38 και 41, 42.

151. Από τη Βεργίνα, βλ. Αικ. Ρωμοπούλου, ΑΕ 1969 (Χρονικά), σ. 13, εικ. 2 α, β, σ. 14, εικ. 3 α, β, Φ. Πέτσας, ΑΔ 17 (1961-62): Μελέται, σ. 224, Πίν. 145γ Δ75, Δ76. Από τις Φερές, βλ. Kilian, *Fibeln*, σ. 171 κ.ε.. πίν. 66, αριθ. 32-31, πίν. 67, αριθ. 1-11. Από τη Δωδώνη, Δ. Ευαγγελίδης, ΠΑΕ 1929, σ. 117, εικ. 8, αριθ. 2. Από την Ανάβρα, ΚΙ. Kilian, *PZ* 50 (1975), πίν. 23, 6. Από τους Δελφούς, P. Perdritz, *FdDV* (1908), σ. 109, εικ. 380, αριθ. 560. Από την Ολυμπία, A. Furtwängler, ό.π., πίν. 23, αριθ. 388 (χωρίς επικαλυπτόμενα άκρα), 389, σ. 57. Philipp, *Bronzeschmuck*, σ. 199 κ.ε., πίν. 12, αριθ. 731, 732, πίν. 45, αριθ. 733, 734, πίν. 46, αριθ. 731, 732, 735 737. Από το Ηραίο του Άργους, Waldstein, *Heraeum*, πίν. 90, αριθ. 1362, σ. 258 και από την Πρόσυμνα, C. Blegen, *AJA* 43 (1929), σ. 439, εικ. 29, 1. Τη διάδοση του τύπου αυτού των βραχιολιών παρουσιάζει σχηματικά ο ΚΙ. Kilian, *PZ* 50 (1975), πίν. 86,3, σ. 109, τοποθετώντας τη βορειότερη εμφάνιση του τύπου αυτού στο Μάτι της Αλβανίας (*Studia Albanica* I (1964), σ. 103, πίν. 15, αριθ. 10, —όπου η κακή φωτογραφία του βραχιολιού δεν επιτρέπει λεπτομερείς παρατηρήσεις— και στην Τσαουζίτσα (*BSA* 24 (1919-21), σ. 14 κ.ε., εικ. 10 και 11 και ΚΙ. Kilian, *PZ* 50 (1975), πίν. 35, 18, 19), όπου ο τύπος του βραχιολιού διαφέρει ως προς τις άκρες από όσα βραχιόλια βρέθηκαν νοτιότερα από τη Βεργίνα.

152. Στρεπτό σύρμα έχει χρησιμοποιηθεί σε παλιότερους χρόνους (υπομυκηναϊκούς-πρωτοελλαδικούς) στην κατασκευή τοξωτών πορπών, ενός αρκετά διαδεδομένου τύπου (*Blinkenberg, Fibules*, σ. 79 κ.ε.. 1,2,3. H. Müller-Karpe, *JdI* 77 (1962), σ. 87, εικ. 5, αριθ. 8, 10, 13 κ.ά. *Lefkandi I*, πίν. 247, αριθ. 12-16 και σ. 260).

153. Βλ. Kilian, *Fibeln*, σ. 171, πίν. 65, αριθ. 4-12, ειδικότερα 6 και 13 για τη μορφή του σύρματός μας και σημ. 8 και 9. Ο τάφος 3 της Θήρας (βλ. E. Pfuhl, *AM* 28 (1903), σ. 233, εικ. 77, για τον κρίκο) χρησιμοποιήθηκε από το τέλος του 8ου και κατά τον 7ο αι. —βλ. αμφορέα Διπύλου—, ό.π., σ. 10 κ.ε. και σ. 287. Για τον κρίκο από την Αίγινα, A. Furtwängler, *Aegina. Heiligtum der Aphaia*, 1906, πίν. 116, αριθ. 60, σ. 418, αριθ. 165.

μένα βραχιόλια της μορφής αυτής προέρχεται από αχρονολόγητο σύνολο των Δελφών και έχει απολήξεις διακοσμημένες με σφαιρίδια με τη διαφορά ότι το σύρμα εδώ είναι εντονότερα συνεστραμμένο από ότι στο δικό μας¹⁵⁴. Παρόμοια με αυτό των Δελφών είναι δύο άλλα βραχιόλια που συνόδευαν τον εγχυτρισμό Ε-2, τα οποία και χρονολογούνται στα τέλη του 8ου αι. π.Χ.¹⁵⁵. Ίσως δεν αποτελεί απλή σύμπτωση ότι τα στρεπτά βραχιόλια, άγνωστα μέχρι σήμερα στα περισσότερα γεωμετρικά σύνολα, εντοπίζονται σε σύνολα περιοχών της Λοκρίδας και της Φωκίδας δίνοντας έτσι αφορμή να υποθέσουμε την ύπαρξη κάποιου τοπικού εργαστηρίου που διακινεί το είδος αυτό στην αμέσως γύρω περιοχή του.

Τα πλατιά ταινιωτά βραχιόλια του τρίτου τύπου με τις στολιδωτές απολήξεις εμφανίζονται σταθερά στην κεντρική Στερεά Ελλάδα και τη Θεσσαλία μέχρι τον Πηνεϊό¹⁵⁶. Μια πρώτη έρευνα των μέχρι σήμερα γνωστών βραχιολιών του τύπου αυτού οδηγεί στη διαφοροποίηση του τύπου των ελλαδικών από τα θεσσαλικά βραχιόλια και κατά συνέπεια στην αναγνώριση δύο τουλάχιστον διαφορετικών εργαστηρίων. Η διαφορά εντοπίζεται κυρίως στην ιδιαίτερη μορφή των στολιδωτών απολήξεων στα ελλαδικά βραχιόλια (γνωστά από τους Δελφούς, την Ανάβρα, το Καινούργιο (εκτός των δικών μας)¹⁵⁷ σε σύγκριση με τα Θεσσαλικά (γνωστά από τις Φερέες και τα Φίλια)¹⁵⁸ επίσης στη λιτότερη διακόσμηση της περιφέρειας των ελλαδικών με απλές εγχάρακτες ευθείες ή κυματοειδής (ζιγκ-ζαγκ) γραμμές στο μέσον και στις παρυφές¹⁵⁹.

Οι τριακόσιες χάλκινες αμφικωνικού σχήματος χάντρες του περιδεραιού της νεκρής (Π-9 αριθ. 56), μικρές και μεγάλες, ανήκουν σε έναν απλό τύπο που σχηματίζεται από έλασμα τριγωνικής διατομής λυγισμένο κυκλικά. Οι αρκετά ανοιχτές και λεπτές χάντρες¹⁶⁰ έρχονται σε αντίθεση με τα χαρακτηριστικότερα σχήματα αμφικωνικών χαντρών της εποχής, γνωστών κυρίως από τη Θεσσαλία και οι οποίες διακρίνονται για το πλάτος τους και το περιχέλιωμα γύρω από το τρήμα¹⁶¹.

Αν τα ευρήματα του τάφου στο σύνολό τους συγκεντρώνουν το ερευνητικό ενδιαφέρον σε μια προσπάθεια αναγνώρισης των τοπικών προϊόντων και της ιδιομορφίας τους, όμως το εύρημα που εντυπωσιάζει είναι μια εισηγμένη χάλκινη ομφαλωτή φιάλη, της οποίας η προέλευση συμπεραίνεται με αρκετή βεβαιότητα από την εγχάρακτη κτητορική επιγραφή κάτω από το χείλος. Στον τάφο βρέθηκαν κατατεθειμένες στα πόδια της νεκρής δύο φιάλες, η μία, η ομφαλωτή, μέσα σε μια άλλη βαθύτερη, του κοινού ημισφαιρικού τύπου¹⁶². Ανάμεσά τους πρέ-

154. P. Amandry, BCH 62 (1938), πίν. 33, αριθ. 6, σ. 314, αριθ. 17.

155. Βλ. στον Κατάλογο Ε-2, αριθ. 1, 2.

156. Αισθητή είναι η απουσία του στα γνωστότερα γεωμετρικά σύνολα της Πελοποννήσου. Για την εμφάνισή του στη Θεσσαλία βλ. ΚΙ. Kilian, PZ 50 (1975), σ. 109 και πίν. 86, 1. Για τα βραχιόλια της Στερεάς Ελλάδας βλ. πιο κάτω.

157. Από τους Δελφούς: P. Perdrizet, FdD V (1908), σ. 109, εικ. 382. Από την Ανάβρα: ΚΙ. Kilian, PZ 50 (1975), πίν. 24, σ. 26. Από το Καινούργιο: Δ. Θεοχάρης, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, Πίν. 286, σ. 242.

158. Από τις Φερέες: Kilian, Fibeln, πίν. 68, 69, σ. 172. Από τη Φίλια: Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Ανθρωπολογικά 4 (1983), σ. 64, εικ. 12.

159. Μια επιπλέον διαφοροποίηση είναι δυνατό να επιχειρηθεί μεταξύ των βραχιολιών του τάφου και αυτών από την Ανάβρα, το Καινούργιο και τους Δελφούς, όσον αφορά στη μορφή των στολιδώσεων που στα τελευταία καταλήγει σε κωνικό μέλος, στα δικά μας σε αρκετά επιμηκυμένο μέλος που θυμίζει το στέλεχος των περονών.

160. Βλ. Kilian, Fibeln, πίν. 75 αριθ. 26.

161. Ό.π., πίν. 75 αριθ. 24-58, πίν. 76, και σ. 173 κ.ε. Κ. Kilian, PZ 50 (1975), σ. 115 κ.ε., πίν. 97, αριθ. 1, 4.

162. Βλ. στον Κατάλογο Π-9, αριθ. 58, 59.

πει να υπήρχε αρχικά κάποιο ύφασμα, η πλεκτή υφή του οποίου είχε αποτυπωθεί στη βάση της ομφαλωτής φιάλης, όπως διαπιστώθηκε κατά την αποκόλλησή τους στο εργαστήριο χαλκών του Εθνικού Μουσείου (Πί ν. 10 β). Μικρά τεμάχια απανθρακωμένης ύλης σπογγοειδούς υφής που βρέθηκαν ανάμεσα στις φιάλες (Πί ν. 10 δ) θεωρήθηκαν, δικαιολογημένα, κατάλοιπα του υφάσματος και στάλθηκαν για εργαστηριακή εξέταση. Η έκθεση όμως που λάβαμε από το εργαστήριο του Römisch-Germanisches Zentralmuseum του Mainz ήταν αρνητική όχι μόνο ως προς την αναγνώριση υφάσματος, αλλά ακόμα και δέρματος¹⁶³. Έτσι η μόνη ερμηνεία που έμενε να λάβουμε σοβαρά υπόψη ήταν ότι τα τεμάχια αυτά αποτελούσαν κατάλοιπα τροφικών ουσιών που είχαν προφανώς κατατεθεί μέσα στη βαθιά φιάλη ως είδος προσφορών προς τη νεκρή¹⁶⁴. Αβέβαιο είναι, ωστόσο, αν το ύφασμα που αναγνωρίστηκε από το αποτύπωμά του στη βάση της εσωτερικής, ομφαλωτής φιάλης είχε τοποθετηθεί επίτηδες για να απομονώσει τις ουσίες αυτές ή αν το ίδιο αποτελούσε εξωτερικό περίβλημα της ομφαλωτής φιάλης. Χάλκινες ημισφαιρικές φιάλες με αποτυπωμένο ύφασμα στην εξωτερική επιφάνειά τους είναι γνωστές από τάφους της Ελευσίνας, του Γορδίου και της Ετρουρίας¹⁶⁵. Η έλλειψη όμως σαφούς πληροφόρησης για τις συνθήκες εύρεσής τους στις θέσεις αυτές αφήνει αναπάντητο το ερώτημα κατά πόσον το ύφασμα ανήκε π.χ. στο ένδυμα του νεκρού (πάνω στον οποίο προφανώς είχε τοποθετηθεί η φιάλη) ή σε κάποιο περίβλημα της φιάλης που χρησίμευε ίσως για την ανάρτησή της (όπως συνέβαινε αργότερα με τα ημισφαιρικά καλάθια¹⁶⁶).

Η μία από τις δύο, η εξωτερική βαθιά φιάλη (Πί ν. 21 α) με λεπτά και τελείως ακόσμητα τοιχώματα¹⁶⁷ ανήκει στην κατηγορία των κυπριακού τύπου φιαλών, που αποτελούν τα συνηθέστερα ευρήματα τάφων του 9ου και 8ου αι. π.Χ., γνωστών κυρίως από τον Κεραμεικό, την Ελευσίνα, την Ερέτρια, το Λευκαντί, το Άργος και τη Φορτέτσα¹⁶⁸ και που ασφαλώς συνδέονται με το τελετουργικό κάποιου ταφικού εθίμου. Πλην του ειδικού αυτού ρόλου, ο τρόπος κατάθεσης της βαθιάς φιάλης μέσα στον τάφο πρόδιδε και μια άλλη αποστολή της, την ανάγκη παροχής προστατευτικού περιβλήματος για την ομφαλωτή φιάλη.

Εντυπωσιακή πράγματι υπήρξε η διατήρηση της ομφαλωτής φιάλης (Σχ έ δ. 14· Πί ν. 21 β-γ), με τοιχώματα που παρουσίαζαν τη στιλπνότητα και το χρυσοκόκκινο χρώμα ενός σύγχρονου μακιρμένιου σκεύους. Αβαθέστερη, αλλά πιό βαριά, με παχύτερα τοιχώματα σε σύγκριση με την εξωτερική βαθιά φιάλη, διακρινόταν από μια άλλη κατασκευαστική ποιότητα. Διακοσμημένη με λιτό τρόπο έφερε στον πυθμένα, γύρω από τον ομφαλό, ρόδακα από εγχάρρακτα φύλλα, την περίμετρο του οποίου περιέβαλλε εγχάρρακτη ιχθυάκανθα.

163. Τα τεμάχια εξέτασε ο καθηγητής Dr. H. L. Hundt στα εργαστήρια του Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz.

164. Για «εναγίσματα» μιλά π.χ. ο Α. Σκιάς ερμηνεύοντας την «ικανή μέλαινα τέφρα» στο εσωτερικό παρόμοιας φιάλης που συνόδευε οστεοδόχο αμφορέα από τον τάφο (γ) στην Ελευσίνα (ΑΕ 1898, σ. 114).

165. Βλ. φιάλη από την Ελευσίνα, Α. Σκιάς, ό.π., σ. 11 «χαλκούν οστεοδόχον αγγείον... περιβεβλημένον υπό υφάσματος τινός», επίσης από το Γόρδιο, G. Körte - A. Körte, Gordion, Jahrbuch des Kaiserlichen Deutschen Archäologischen Instituts, ErgH V (1904), σ. 72, 74 (στα ίχνη του κολλημένου πάνω στη φιάλη υφάσματος αναγνωρίζονταν και μια ραφή) και την Ετρουρία, D. Lee Carroll, AJA 77 (1973), σ. 334, πίν. 61.

166. Βλ. D. A. Amyx, Hesperia 27 (1958), πίν. 51 α.

167. Παρόμοιες φιάλες βρέθηκαν και στους τάφους Π-10, Π-11 και Π-13.

168. Βλ. Coldstream, GG, σ. 32, 52, 196 κ.ε. και ιδιαίτερα Kerameikos V 1, σ. 205, πίν. 163. Α. Σκιάς, ό.π., σ. 114, Cl. Bérard, Eretria III, πίν. 6, αριθ. 24, σ. 25 Α1. Lefkandi I, σ. 248 κ.ε., πίν. 243 f. P. Courbin, Tombes géométriques d'Argos I, 1952-1958 (1974), σ. 129 κ.έ., πίν. 22, 23, 48 και Waldstein, Heraeum, πίν. 112, αριθ. 1892-1905, σ. 278 κ.ε. J. K. Brock, Fortetsa, Early Greek Tombs at Knossos, 1957, πίν. 112, αριθ. 1574.

Χάλκινες ομφαλωτές φιάλες κάνουν την εμφάνισή τους στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 9ου αι. π.Χ. εισηγμένες διά μέσου Κύπρου από χώρες της ανατολικής Μεσογείου¹⁶⁹. Αθηναϊκός τάφος του 900 π.Χ., όπου βρέθηκε μικρή σε μέγεθος φιάλη με αδιακόσμητα τοιχώματα και μικρό κωνικό ομφαλό στον πυθμένα¹⁷⁰, χρονολογεί την εμφάνιση μιας σειράς παρόμοιων φιαλών γνωστών από την Κόρινθο, το Ηραίο του Άργους και της Περαχώρας, το Δρέπανο, τους Δελφούς, το Λευκαντί και πρόσφατα την Ανάβρα στη βορειοανατολική Λοκρίδα¹⁷¹. Περισσότερο διαδεδομένες και πολυτελέστερες στο είδος τους είναι οι ομφαλωτές φιάλες με έκτυπη διακόσμηση, γνωστές περίπου από τα μέσα του 9ου αι. κ.ε. κυρίως από ιερά, αλλά και νεκροταφεία όπως τον Κεραμεικό, την Ολυμπία, το Ηραίο του Άργους και της Περαχώρας, τους Δελφούς, την Ανάβρα, την Κρήτη κ.ά., που θεωρούνται γενικά φοινικικής προέλευσης¹⁷². Καμιά δυστυχώς από τις ήδη γνωστές και δημοσιευμένες φιάλες του ελληνικού χώρου δεν παρουσιάζει διακοσμητικά στοιχεία ικανά να συγκριθούν με αυτά της φιάλης μας, δηλαδή τον εγχάρακτο ρόδακα και την ιχθυάκανθα. Στην προσπάθεια εντόπισης κάποιας παρεμφερούς διακόσμησης ανάμεσα στις φιάλες που βρέθηκαν σε περιοχές του ανατολικού Αιγαίου καταλήγει κανείς στις φιάλες από το Sendschirli της βόρειας Συρίας, που διακοσμούνται με εγχάρακτο ρόδακα γύρω από τον ομφαλό. Σε μια μάλιστα περίπτωση ο ρόδακας αυτός περιβάλλεται από ιχθυάκανθα¹⁷³, ένα διακοσμητικό στοιχείο που αποδεικνύεται τελικά σπάνιο. Παρόμοια ιχ-

169. Οι χάλκινες ομφαλωτές φιάλες εμφανίζονται στις χώρες της ανατολικής Μεσογείου, μεταξύ Φρυγίας και Φοινίκης, γύρω στα τέλη του 10ου-αρχές 9ου αι. π.Χ., έχοντας εξελιχθεί από παλιότερο τύπο της Μεσοποταμίας της 2ης χιλιετίας: βλ. γενικά E. Akurgal, *Phrygische Kunst*, 1955, σ. 85. A. Mallwitz - H. V. Herrmann, *Die Funde aus Olympia*, 1980, σ. 52. Για φιάλες της Κύπρου πρβλ. *Cesnola Coll.* III, πίν. 37, 4, 56, 3. Για την τυπολογία, καταγωγή, εξέλιξη των φιαλών αυτών βλ. H. Luschey, *Die Phiale*, 1939, και E. Hall Dohan, *AJA* 45 (1941), σ. 125 κ.ε., επίσης F. Matz, *Klio* 30 (1937), σ. 110 κ.ε. και T. Ozgüç - M. Akok, *Belleten XI* (1974), σ. 65 και σημ. 28.

170. C. Blegen, *Hesperia* 21 (1952), σ. 287 κ.ε., εικ. 4, πίν. 77 b. Για τη χρονολόγηση εκφράζει αμφιβολία ο Catling, *Lefkandi I*, σ. 251.

171. Από την Κόρινθο: G. R. Davidson, *Corinth XII*, σ. 68 κ.ε., αριθ. 517, εικ. 1, 517 (μέσα 8ου αι. π.Χ.). Από το Ηραίο Άργους: Waldstein, *Heraeum*, πίν. 113, αριθ. 1908, σ. 279. Από την Περαχώρα: T. J. Dunbabin, στο H. Payne, *Perachora*, 1940, πίν. 55, αριθ. 1, σ. 151. Από το Δρέπανο: Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 186, Πίν. 166. Από τους Δελφούς: R. Demangel, *FdD* II 3 (1926), σ. 46, εικ. 56. Από το Λευκαντί: *Lefkandi I*, σ. 186, 250, πίν. 243 e (για τη χρονολόγηση του τάφου T 31 στη ΜΓ I: 850-800 π.Χ., σ. 321). Από την Ανάβρα: Φ. Δακορώνια, *ΑΔ* 32 (1977): Χρονικά, σ. 105.

172. Από τον Κεραμεικό: *Kerameikos VI*, πίν. 162, σ. 187. Από την Ολυμπία: A. Furtwängler, *Olympia IV* (1890), πίν. 52, αριθ. 880-884, σ. 141. A. Mallwitz - H. V. Herrmann, *ό.π.*, σ. 52. Em. Kunze, *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, Πίν. 171, σ. 167. Από το Ηραίο Άργους: Waldstein, *Heraeum*, πίν. 113-116, σ. 278. Από την Περαχώρα: T. J. Dunbabin, στο H. Payne, *Perachora*, 1940, πίν. 51-56, σ. 148 κ.ε. Από τους Δελφούς: P. Perdrizet, *FdD V* (1908), σ. 90, εικ. 306, 307. Από την Ανάβρα: Φ. Δακορώνια, *ΑΔ* 32 (1977): Χρονικά, σ. 104. Από την Κρήτη: E. Kunze, *Kretische Bronzereliefs*, 1931, σ. 31.

173. F. von Luschan, *Die Kleinfunde von Sendschirli*, 1943, σ. 117 κ.ε., εικ. 165, πίν. 56, b, e, i (με ιχθυάκανθα διακοσμείται η φιάλη e). Οι φιάλες αυτές βέβαια διαφέρουν από τη δική μας στο ότι έχουν ιδιαίτερα διαμορφωμένο χείλος πάνω από ένα γωνιώδη ώμο και ο ομφαλός σχηματίζεται συμπαγής (von Luschan, *ό.π.*, e και i). Βλ. και Luschey, *ό.π.*, εικ. 3 και σ. 162 σχέδ. 3. Τη φιάλη του πίν. 56 i (von Luschan, *ό.π.*) τοποθετεί ο Matz στις αρχές του 7ου αι. π.Χ., χρονολογώντας την ασσυριακή κατάκτηση και την καταστροφή της ακρόπολης (από όπου προέρχονται οι φιάλες) με *terminus ante quem* το 670 π.Χ. (F. Matz, *Klio* 30 (1937), σ. 113), ενώ ο Luschey προτείνει μια υστερότερη χρονολόγηση (*ό.π.*, σ. 35 σημ. 220), χωρίς φυσικά να αποκλείεται ότι οι φιάλες κατασκευάστηκαν σε χρόνους παλιότερους από αυτούς της χρήσης τους. Κατά τον καθηγητή K. Bittel, τον οποίο συμβουλευτήκα στο θέμα της καταγωγής της φιάλης, δεν αποκλείεται

θυάκανθα μαρτυρείται σε χάλκινη φιάλη από ετρουσκικό τάφο (Tomba Regolini Galassi), όπου περιβάλλει τις παραστάσεις του πυθμένα. Η φιάλη θεωρείται κυπροφοινικικό προϊόν¹⁷⁴. Οι ενδείξεις λοιπόν τις οποίες προσφέρει το μέχρι σήμερα δημοσιευμένο —λιγοστό βέβαια κατά τους ειδικούς υλικό— οδηγούν στην πιθανότητα να προέρχεται η φιάλη μας από περιοχή της βόρειας Συρίας.

Η ίδια όμως η φιάλη προβαίνει σε πιο οικείες εκμυστηρεύσεις: κάτω από το χείλος της, εξωτερικά, υπάρχει χαραγμένη επιγραφή, ευδιάκριτη, αλλά γριφώδης για το μη μνημένο στην επιγραφική των ανατολικών γλωσσών. Η αναγνώριση της γλώσσας που χρησιμοποιείται και η ανάγνωσή της οφείλεται στους G. Neumann (Würzburg), Em. Masson (Paris) και A. Müller-Karpe (Kiel). Πρόκειται για μια νεοχιτιτική επιγραφή, γραμμένη με ιερογλυφικά σύμβολα, τέσσερα δηλαδή συλλαβογράμματα χαραγμένα σε δύο στίχους και από τα δεξιά προς τα αριστερά (Σ χ έ δ. 15· Π ί ν. 21 δ), τα οποία πληροφορούν το όνομα του αρχικού κατόχου της φιάλης, κάποιου Mu-wa-zi, σε πτώση γενική (Mu-wa-zi-sa)¹⁷⁵.

Το όνομα συμβαίνει να είναι γνωστό από μια πινακίδα του Maraš, στη βόρεια Συρία¹⁷⁶ και η σύμπτωση αυτή των ονομάτων δημιουργεί την εντύπωση ότι ο κάτοχος της φιάλης και ο άνθρωπος της πινακίδας ταυτίζονται. Η πινακίδα αναφέρεται στο Muwazi ο οποίος, σύμφωνα με το προτασσόμενο ιδεόγραμμα είναι πρίγκηπας του Gurgum (όπου το σημερινό Maraš), για τον οποίο είναι δύσκολο, προς το παρόν τουλάχιστο, να προσδιοριστεί ακριβώς η περίοδος κατά την οποία έζησε¹⁷⁷. Η σοβαρότερη όμως αιτία που μας εμποδίζει να συσχετίσουμε τα δύο πρόσωπα είναι η έλλειψη στην επιγραφή της φιάλης μας ενός όμοιου με αυτό της πινακίδας προσδιοριστικού συμβόλου από εκείνα που συνόδευαν απαραίτητα τα ονόματα των Χετταίων αξιωματούχων—στην προκειμένη περίπτωση του προσδιοριστικού των πριγκίπων¹⁷⁸. Έτσι ο Muwazi της φιάλης μας, στερημένος από κάποιο τίτλο ευγενείας καταχωρείται αναγκαστικά στους άσημους θνητούς της χώρας του, που εξασφάλισε όμως μια θέση στην ιστορία με την απλή καταγραφή του ονόματός του πάνω σε ένα σκεύος —ενθύμιο φιλίας ή μέσο εμπορικής συναλλαγής. Κρίνοντας από τα μέχρι σήμερα γνωστά και δημοσιευμένα ευρήματα η

οι ίδιες οι φιάλες του Sendschirli να προέρχονται από άλλη περιοχή. Η διακοσμητική συνύπαρξη ρόδακ-ιχθυάκανθας εμφανίζεται και στην τοιχογραφία. Ενδεικτικά αναφέρουμε εδώ τοιχογραφία από το Irepuni (Arin Berd) της Αρμενίας του 776 π.Χ. περίπου (W. Orthmann, *Der alte Orient*, 1975, πίν. 46).

174. G. Markoe, *Phoenician Bronze and Silver Bowls from Cyprus and the Mediterranean*, Univ. of California Publications, 1985, σ. 300, E 9 και σ. 196 κ.ε.

175. Τα συλλαβογράμματα, όπως εμφανίζονται εδώ, ανήκουν σε εξελιγμένο τύπο γραφής που χρησιμοποιείται μεταξύ 1100/1000-700 π.Χ. περίπου στην περιοχή που ιδρύθηκαν οι νεοχιτιτικές ηγεμονίες, μετά τη διάλυση του παλιού ισχυρού βασιλείου των Χετταίων και που περιέλαβε την Κιλικία, την Καπαδοκία και τη βόρεια Συρία (περιοχή του Tabal με πλούσια μεταλλοτεχνία βλ. M. Wäfler, *Orientalia* 52 (1983). Γενικότερα K. Bittel, *Die Hethiter*, 1976, σ. 237 κ.ε. και 356 (λ. Tabal) και W. Orthmann, *Das alte Orient*, 1975, σ. 106 κ.ε.). Η γραφή αποδίδει λουβίτικη γλώσσα. Αποφασιστικής σημασίας για την ανάγνωση της γραφής αυτής υπήρξε η ανακάλυψη των δίγλωσσων (σε χιτιτική και φοινικική γλώσσα) πινακίδων του Karatepe, λίγο βορειότερα από το Sendschirli. Για την αντιστοιχία των συμβόλων της επιγραφής μας βλ. Em. Laroche, *Les hiéroglyphes hittites*, 1960, σ. 68, αριθ. 107= mu, σ. 227, αριθ. 439=wa, σ. 199, αριθ. 376=i (σύμφωνα με νεότερη ανάγνωση=zi), σ. 219, αριθ. 415= sa/s.

176. Βλ. P. Meriggi, *Manuale di Eteo Geroglifico II*, 1967, σ. 129, αριθ. 33, πίν. XV (XXI). Em. Laroche, *Les hiéroglyphes hittites*, 1966², σ. 122, αριθ. 833. Για το Gurgum βλ. K. Bittel, *ό.π.*, σ. 346.

177. Βλ. Em. Laroche, *Les noms des Hittites*, 1966², σ. 122, αριθ. 833 e.

178. Em. Laroche, *Les hiéroglyphes hittites*, 1960, σ. 10 κ.ε.

φιάλη του τάφου μας είναι η πρώτη που έρχεται στον ελληνικό χώρο εφοδιασμένη με νεοχιτιτικά «διαπιστευτήρια»¹⁷⁹.

Η φιάλη κατατέθηκε στον τάφο γύρω ή πριν τα μέσα του 8ου αι. π.Χ., οι χρόνοι όμως εισαγωγής και κατασκευής της δεν μπορούν να προσδιοριστούν με τα σημερινά δεδομένα με ακρίβεια. Οπωσδήποτε, όμως, δεν είναι παλιότερη του 9ου αι. π.Χ., εποχή εμφάνισης και διάδοσης των φιαλών αυτών¹⁸⁰.

Οι τάφοι του ψηλότερου επιπέδου

Επειδή οι υψομετρικές διαφορές σε ανασκαφές τάφων δεν προσφέρονται συνήθως για στρωματογραφικές παρατηρήσεις, ασφαλέστερο κριτήριο για τη χρονολόγηση των επιμέρους τάφων του ψηλότερου αυτού επιπέδου, των τεφροδόχων και των εγχυτρισμών, οφείλει κανείς να αναζητήσει στα ίδια τα ταφικά αγγεία και στα λιγιστά, δυστυχώς, αντικείμενα που τα συνόδευαν. Η συμβολή των κτερισμάτων στη χρονολόγηση κρίνεται ουσιαστική μια και τα ταφικά αγγεία, είναι όλα, πλην ενός (του T-5), χειροποίητα και δεν προσφέρονται ιδιαίτερα για ακριβείς χρονολογήσεις. Τα αγγεία των επιμέρους συστάδων (αγγεία εγχυτρισμών και τεφροδόχα αγγεία π.χ. T-1, T-2, E-4, E-5, E-6) ανήκουν ασφαλώς στην ίδια φάση¹⁸¹.

Ανάμεσα στα αγγεία των εγχυτρισμών ξεχωρίζει ένα σχήμα που το συναντάμε τέσσερις τουλάχιστο φορές (E-2, E-3, E-11, E-16) (Πίνακ. 9 β). Είναι ένα χυτροειδές αγγείο, ύψ. 0,40-0,52 μ., με δύο οριζόντιες λαβές στον ώμο (που συνοδεύονται στην περίπτωση του E-2 με δύο επιπλέον κάθετες), με μέσο άνοιγμα λαιμού 0,26 μ., αρκετό για να περάσει το σώμα ενός νηπίου. Το ίδιο αυτό σχήμα του αγγείου εμφανίζεται άλλη μια φορά στη λεγόμενη «οικία του 7ου αι. π.Χ.» στους Δελφούς, δείγμα μιας, κατά το Lerat, τοπικής χειροποίητης κεραμικής¹⁸².

Στον εγχυτρισμό E-2 μαζί με τα λεπτά τεμάχια οστών και τα δόντια νηπίου βρέθηκαν δύο στρεπτά βραχιόλια, ένας σφηκωτήρας, οκτώ χάλκινες ψηφίδες περιδεραιού και ένα ιδιόμορφο χάλκινο περιάπτο από επάλληλα σφαιρίδια που έφερε στην κορυφή του σχηματοποιημένη μορφή πουλιού. Το σχήμα του περιάπτου μας περιλαμβάνεται στην κατηγορία εκείνη

179. Φιάλες που βρέθηκαν στην Ανατολή με εγχάρακτες επιγραφές αναφέρονται εδώ ενδεικτικά: φιάλες με χιτιτικά ιερογλυφικά από το Altintepe, F. Steinherr, *Anatolia* 3 (1958), σ. 97 κ.ε. (μετά το 740-732 π.Χ.) βλ. και H. V. Herrmann, *JdI* 81 (1966), σ. 130 και σ. 108 σημ. 87, η ασσυριακή φιάλη με το όνομα του Aššur-taklāk (Matz, *Klio* 30 (1937), σ. 112, αριθ. 1, του 805 π.Χ.), η φιάλη του Toprakkale (Matz, ό.π., αριθ. 5), αρκετές φιάλες από το Γόρδιο (R. S. Young κ.ά., *The Gordion Excavations Final Reports*, 1981, σ. 130 και 276). Πρόσφατο εύρημα από τον ελληνικό χώρο είναι η φοινικική φιάλη από τάφο των αρχών του 9ου αι. της Κνωσού (*ArchRep* 1976-77, σ. 12 κ.ε., εικ. 27, 28).

180. Βλ. Matz, ό.π., σ. 114.

181. Η διάκριση των τάφων σε εγχυτρισμούς και τεφροδόχους έγινε, όπως αναφέρεται και αλλού, από το περιεχομένο τους, δηλαδή την περιεκτικότητα σε τέφρα ή καθαρό χώμα με ίχνη όχι πάντοτε σαφή, οστών (πρβλ. την ίδια μορφή του περιεχομένου εγχυτρισμών από τον Κεραμεικό, *Kerameikos* V, σ. 13).

182. L. Lerat, *BCH* 85 (1961), σ. 331, εικ. 18 a, σ. 330, αριθ. 1, 336, 342. Για ένα παρεμφερές σχήμα, αλλά με στενότερο λαιμό, από τη Μεδεώνα βλ. και Π. Θέμελης, *ASAtene* 61 (1984), σ. 218, εικ. 5 (και σ. 216, 224, 226, 232, 237, 240 για τη χειροποίητη κεραμική θέσεων της Φωκίδας και δυτικής Λοκρίδας κατά τη γεωμετρική εποχή). Παρόμοια αγγεία εμφανίζονται και παλιότερα, βλ. C. Vatin, *Médéon de Phocide*, 1969, σ. 63, εικ. 62, Courbin, *CGA*, πίν. 92, σ. 236. Για τη χειροποίητη κεραμική γενικά βλ. A. M. Snodgrass, *The Dark Age of Greece*, 1971, σ. 38, 61, 74, 94, 95 κ.ε., 329. Coldstream, *GGP*, σ. 3. Courbin, *CGA*, σ. 30, 34. Την τακτική, σχεδόν ανελλιπή παρουσία των χειροποίητων αγγείων ανάμεσα στα κτερίσματα των τάφων επισημαίνει ο Desborough (*BSA* 40 (1955), σ. 240), παρουσία την οποία ο K. Kübler, *Kerameikos* IV, σ. 5, συνδέει με κάποια πράξη λατρείας όσον αφορά ιδίως στην παρουσία της χειροποίητης οινοχόης.

των επιμήκων περιάπτων, τα οποία η Kilian-Dirlmeier χαρακτηρίζει στο σύνολό τους συμβατικά ως «Bommeln» και τα οποία σε σπάνιες περιπτώσεις φέρουν στην κορυφή μορφή πουλιού ή ανθρώπου.¹⁸³ Μια παραλλαγή των περιάπτων αυτών εμφανίζει στην κορυφή τριγωνικό μέλος —παρόμοιο με αυτό που αποδίδει εδώ το σώμα του πουλιού— και το οποίο διαπερνάται από μια οριζόντια οπή ανάρτησης¹⁸⁴. Στα δύο άκρα του μέλους αυτού στο περιάπτό μας είναι προσαρτημένα το κεφάλι και η ουρά του πουλιού, ώστε στην ίδια την κατασκευή του να γίνεται εμφανής η συνένωση δύο τύπων περιάπτων (αυτού με το τριγωνικό μέλος και εκείνου με τη μορφή πουλιού στην κορυφή). Αποτέλεσμα του τμηματικού αυτού τρόπου κατασκευής στο περιάπτό μας είναι ένα χαρακτηριστικό γωνιώδες περίγραμμα του πουλιού, τέτοιο που δεν συναντά κανείς σε καμιά από τις πολυάριθμες μορφές περιάπτων σε σχήμα πουλιού για την κατασκευή των οποίων έχει χρησιμοποιηθεί ιδιαίτερη μήτρα¹⁸⁵. Στη διεξοδική παρουσίαση των περιάπτων αυτών (Bommeln) της Kilian-Dirlmeier δε βρίσκεται κανένα κατασκευαστικά και μορφολογικά παρεμφερές με το περιάπτό μας δείγμα, γεγονός που υπογραμμίζει την ιδιαιτερότητά του και το εγγράφει στο ενεργητικό ενός ιδιαίτερου εργαστηρίου¹⁸⁶. Όσον αφορά στην εξακριβωση μιας εξέλιξης και μιας στενής χρονολόγησης των περιάπτων αυτών, οι δυνατότητες που προσφέρουν τα μέχρι σήμερα ανασκαφικά δεδομένα δεν κρίνονται επαρκείς¹⁸⁷. Κάποιες ενδείξεις για τη διάδοσή τους σε συγκεκριμένη περίοδο παρέχουν τα στρωματογραφημένα σύνολα των αποθετών του Καλαποδιού (κάτω από δάπεδο του 700 π.Χ. περίπου, οι οποίοι περιείχαν πουλιά-περιάπτα και πουλιά-διακοσμητικά διαδήματος μαζί με άλλα αντικείμενα, που δεν ήταν παλιότερα των μέσων του 8ου αι. π.Χ.¹⁸⁸. Έτσι ελλείψει άλλων αξιολογικών ευρημάτων από τον εγχυτρισμό E-2, ο τάφος αυτός μπορεί να χρονολογηθεί γενικά στο β' μισό του 8ου αι. π.Χ.

Τα δύο ζεύγη βραχιολιών του E-2 και E-3, προϊόντα προφανώς τοπικού εργαστηρίου της ευρύτερης περιοχής —μία και είναι γνωστά μέχρι σήμερα μόνο στους Δελφούς¹⁸⁹— δεν προσφέρουν τίποτα σε μια προσπάθεια ακριβέστερης χρονολόγησης των δύο τάφων. Όσον αφορά δε στα ελικοειδή στοιχεία που παρεμβάλλονται ανάμεσα στις απλές ψηφίδες του περιδεραίου που βρέθηκε στον εγχυτρισμό E-11, αυτά βρίσκουν παράλληλα σε σύνολα από τους πρωτογεωμετρικούς και εξής χρόνους¹⁹⁰.

Μια ομάδα αγγείων εγχυτρισμού που βρέθηκαν σε βάθος από 0,40 (E-7, E-8) και 0,85 (E-4, E-5, E-6) ως 1 μ. (E-1, E-12, E-14) είναι αγγεία χυτροειδή και σχετικά μικρά, μέσου ύψους 0,30 μ., σχήματος σφαιρικού με βάση κυρτή που δεν εξασφαλίζει στήριξη, με μία ή δύο

183. I. Kilian-Dirlmeier, *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit*, 1979, σ. 68 κ.ε., βλ. και πίν. 24, αριθ. 444, 450, σ. 25, αριθ. 455, 488, 489.

184. Kilian-Dirlmeier, ό.π., σ. 61 κ.ε. και πίν. 23, αριθ. 394, πίν. 24, αριθ. 427 κ.ά.

185. Βλ. Kilian-Dirlmeier, ό.π., σ. 127 κ.ε., J. Bouzek, *Eirene* 6 (1967), σ. 115 κ.ε., Cl. Rolley, *FdDV* (1908), σ. 84 κ.ε.

186. Το χαρακτηριστικό, λόγω σπανιότητας, στοιχείο των έντονων εγχαράξεων που αυλακώνουν σε όλο του το μήκος το ράμφος του πουλιού και που εμφανίζεται συμπτωματικά σε δύο μορφές πουλιών από τη Θήβα (Kilian-Dirlmeier, ό.π., πίν. 54, αριθ. 1012, πίν. 57, αριθ. 1086 —σε τμήμα του ράμφους) είναι ίσως ενδεικτικό για την τοποθέτηση του εργαστηρίου αυτού μεταξύ Βοιωτίας και Λοκρίδας.

187. Βλ. Kilian-Dirlmeier, ό.π., σ. 3, Cl. Rolley, *FdDV* (1908), σ. 92 και Coldstream, *GG*, σ. 175.

188. R. Felsch, *Proceedings*, σ. 126 κ.ε., 129, βλ. και AA 1980, σ. 56 κ.ε.

189. Βλ. πιο πάνω σχετικά με παρόμοια βραχιόλια από τον Π-9 και υποσημ. 154.

190. Ανδρόνικος, Βεργίνα I, πίν. 88, N VII, γ, σ. 34 εικ. 6: 277, 279 (πρωτογεωμετρικής εποχής). Lefkandi I, πίν. 173, 13: 16, 17· 221 f· 231 β, σ. 175, αριθ. 17 (875-850 π.Χ.).

κάθετες ταινιωτές λαβές από το χείλος —πλην του E-1 που το διακρίνουν λαβές οριζόντιες αγκύλες στον ώμο. Το ίδιο περίπου σχήμα με αγκύλες λαβές, αλλά και επίπεδη βάση παρουσιάζει το αγγείο του E-4. Παρεμφερές σχήμα εμφανίζει το αγγείο του E-10 με τον αμφορέα που βρέθηκε ψηλότερα από το πιθάρι Π-10 (βλ. στον Κατάλογο Π-10, αριθ. 1). Τους εγχυτρισμούς αυτούς δε συνόδευε κανένα αντικείμενο.

Τα τεφροδόχα αγγεία έκαναν την εμφάνισή τους σε δύο συστάδες: στη μία πυκνά και ακανόνιστα τοποθετημένα (T-1, T-2 και T-3 μαζί με τους εγχυτρισμούς E-4, E-5 και E-6), στην άλλη (τα T-4 και T-5 μαζί με τους εγχυτρισμούς E-7 και E-8) στοιχισμένα σε δύο σειρές. Από το εσωτερικό τους προήλθε άφθονη τέφρα και τεμάχια από ασβεστοποιημένα οστά που, σε αντίθεση με το περιεχόμενο των εγχυτρισμών, δεν άφηνε καμιά αμφιβολία για τη χρήση τους. Από τα αγγεία, όλα χειροποίητα πλην του T-5, διακρίνονταν για τη φροντισμένη κατασκευή τους τα T-2 και T-4, αγγεία ευρύχωρα με απιόσχημο σώμα, επίπεδη βάση, ψηλό κυλινδρικό λαιμό και χοανοειδές στόμιο. Τα αγγεία αυτά έφεραν ως στοιχειώδη διακόσμηση στα άκρα των λαβών κερατοειδείς αποφύσεις, το T-4 επιπλέον εμπίεστους κύκλους και σειρές εγχαράξεων. Το μέγεθός τους (ύψ. 0,42-0,46 μ.) και η όλη κατασκευή τους —ενδεικτικό π.χ. είναι ένα κιτρινωπό ή υπόλευκο αλείφωμα— κάνει την κοινή εργαστηριακή τους προέλευση με τα αγγεία των εγχυτρισμών E-2, E-3, E-11 και E-16 εντονότερα αισθητή σε σχέση με τα άλλα αγγεία¹⁹¹.

Η χρονολόγηση των χειροποίητων αυτών αγγείων εξαρτάται μέχρι σήμερα αναγκαστικά από τα κτερίσματα που τα συνοδεύουν, ιδίως τα τροχήλατα κεραμικά, που στην περίπτωση μερικών τεφροδόχων ευτυχώς δεν έλειπαν. Η δυνατότητα λοιπόν μιας χρονικής τοποθέτησης των καύσεων —και κατά συνέπεια και των εγχυτρισμών με τους οποίους συνυπάρχουν— παρέχεται για τη μεν μία συστάδα από το σκύφο και τον κρατήρα που σφράγιζαν αντίστοιχα το στόμιο των τεφροδόχων T-2 και T-3 και για την άλλη από το ίδιο το τεφροδόχο αγγείο T-5, έναν τροχήλατο αμφορέα της γνωστής κατηγορίας των «ταφικών αμφορέων»¹⁹². Ο τεφροδόχος αμφορέας T-2 και η θέση στην οποία βρέθηκε, σε επίπεδο σαφώς χαμηλότερο από τα υπόλοιπα αγγεία της συστάδας (T-1, E-4, E-5, E-6) και πάνω περίπου από την βάση του Π-12 προσφέρει — με τη σχετική αντικειμενικότητα που παρέχει η στρωματογραφία— ένα στοιχείο χρονολόγησης ανάμεσα στην ταφή του πίθου και σ' αυτές της συστάδας¹⁹³. Το στόμιό του έφραζε σκύφος (Π ή ν. 25 α)¹⁹⁴ με σώμα βαθύ, βάση δακτυλιόσχημη, χείλος ευθύγραμμο και ψηλό που κλίνει ελαφρά προς τα μέσα, σχήμα που δείχνει σαφώς κάποια συγγένεια με τους ΥΓ κανθάρους από τη Δήλο («πάριο εργαστήριο»), οι οποίοι θεωρούνται κατασκευασμένοι σύμφωνα με αττικά ΥΓ I πρότυπα¹⁹⁵.

191. Μέσα από στερεότυπα σχήματα και επαναλαμβανόμενες λεπτομέρειες παρόμοιων χειροποίητων αγγείων θα είναι ίσως δυνατό στο μέλλον να προσδιορίσουμε τα ιδιαίτερα προϊόντα του τοπικού εργαστηρίου.

192. Βλ. υποσημ. 198.

193. Ο πίθος βρέθηκε σχεδόν άδειος —προφανώς συλημένος—, αλλά ο χρόνος της τοποθέτησής του δεν πρέπει να απείχε πολύ από αυτόν των υπόλοιπων πίθων.

194. Βλ. στον Κατάλογο T-2, αριθ. 2.

195. Βλ. Coldstream, GGP, πίν. 38 e. f και σ. 179. Παρεμφερές σχήμα, με πιο ανοιχτό λαιμό, και από την Ξερόπολη στο Λευκαντί, Lefkandi I, πίν. 62, αριθ. 129 και σ. 62, όπου και για τη διακόσμηση από ομάδες λοξών γραμμών πρβλ. πίν. 54, αριθ. 251, πίν. 33, αριθ. 36, πίν. 19, αριθ. 381, βλ. και BSA 18 (1911-12), σ. 15, εικ. 9, αριθ. 2.

Το στόμιο του τεφροδόχου αγγείου T-3 κάλυπτε αναποδογυρισμένος ένας κρατήρας (Πί ν. 25 β) με χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση, σχήμα που ανήκει κυρίως στην ΥΓ περίοδο¹⁹⁶. Μέσα από τα διακοσμητικά στοιχεία που καλύπτουν το σώμα του αγγείου διακρίνεται το πνεύμα της νέας εποχής. Τη συνηθισμένη εναλλαγή ταινιών και παράλληλων γραμμών στο κάτω μέρος του αγγείου ποικίλλει η παρεμβολή ζώνης με κάθετες πινελιές, ενώ ανάμεσα σε πυκνά τοποθετημένα γραμμικά κοσμήματα που καλύπτουν τη μετόπη του ώμου ξεχωρίζει η εμβληματική μορφή μιας σχηματοποιημένης, οκτώσχημης ασπίδας. Τον πλούσιο γραμμικό διάκοσμο της μετόπης συμπληρώνουν στα δύο της άκρα παρένθετοι δύο πλαστικοί μαστοί. Τόσο το σχήμα του αγγείου με τοιχώματα ευθύγραμμα πάνω από τη βάση, όσο και το χαρακτηριστικό και σχετικά σπάνιο μοτίβο της μεμονωμένης ασπίδας¹⁹⁷ επιβάλλουν μια χρονολόγηση γύρω στο 730 π.Χ. ή λίγο αργότερα.

Ο αμφορέας T-5 (Πί ν. 31 β) περιείχε άφθονα τεμάχια οστών από σκελετό ενήλικα, προφανώς άνδρα, αν κρίνει κανείς από τη μάχαιρα που είχε τοποθετηθεί κουλουριασμένη στο εσωτερικό του αγγείου. Ο αμφορέας είναι το μοναδικό μέχρι στιγμής τροχήλατο αγγείο του επιπέδου αυτού και ανήκει στην κατηγορία των «αφικτών αμφορέων», με το χαρακτηριστικό σχήμα, γνωστών κυρίως μεταξύ Βοιωτίας και Εύβοιας από τα τέλη του 8ου μέχρι τις αρχές του 6ου αι. π.Χ. με κατ' εξοχήν διάδοση στους υπογεωμετρικούς χρόνους¹⁹⁸. Παράλλαγές και ιδιομορφίες στο βασικό τους σχήμα —για τη δημιουργία του οποίου αποφασιστική θεωρείται η συμβολή του ευβοϊκού και του «παριακού», με πιθανή μόνο τη συμμετοχή ενός βοιωτικού εργαστηρίου¹⁹⁹ οδηγούν στη δημιουργία ομάδων με απώτερο σκοπό τη διάκριση το-

196. Βλ. στον Κατάλογο T-3, αριθ. 1. Για το σχήμα του αμφορέα πρβλ. παρόμοιο αγγείο από τη Θήρα (H. Dragendorf κ.ά., *Theraische Graeber*, 1903, σ. 36, εικ. 112. Ο κρατήρας με δακτυλιόσχημη βάση διαθέεται τον κρατήρα με πόδι, δε γνωρίζει όμως και την ευρεία διάδοση που παρουσίασε εκείνος σε όλη την Ελλάδα. Είναι γνωστός στην Κόρινθο και το Άργος ήδη από τη ΜΓ II περίοδο (Coldstream, GGP, σ. 97, πίν. 17 j, σ. 122), ενώ στην Αττική διαδίδεται κυρίως στην ΥΓ I και μετά (Coldstream, GGP, σ. 48). Λείπει κατά κανόνα από εργαστήρια όπως το θεσσαλικό, το ευβοϊκό και το βοιωτικό (Coldstream, GGP, σ. 161, 169, 174, 203). Στο τέλος της ΥΓ περιόδου τα τοιχώματα του αγγείου πάνω από τη βάση εμφανίζονται περισσότερο ευθύγραμμα (Coldstream, GGP, σ. 108).

197. Το θέμα της οκτώσχημης ασπίδας, το εσωτερικό της οποίας καλύπτει δικτυωτό, είναι θέμα που πρωτοεμφανίζεται στην Αττική περίπου το 735 π.Χ. (πρβλ. την ασπίδα σε κάρναρο από τον Κεραμεικό, Κεραμεικος VI, πίν. 87 και Coldstream, GGP, σ. 72 «Rattle Group»). Αγγεία με το μοτίβο αυτό βρέθηκαν επίσης στην Ξερόπολη (Lefkandi I, πίν. 54, αριθ. 260), στην Παραλίμνη (Θ. Σπυρόπουλος, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, Πίν. 188 β· το σχήμα του κανθάρου χρονολογεί ο Coldstream, GGP, πίν. 15 c, ο) στην ΥΓ II α-β, και πρόσφατα στην Παναγίτσα Ελάτειας (Π. Πάντος, ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 221 κ.ε., οινόχρηστο από τον τάφο 11). Η οκτώσχημη ασπίδα βρίσκεται ακόμα και σε ομάδα αγγείων από το Βρόκατρο (Lefkandi I, σ. 76), αλλά η κατεξοχήν σύνδεσή της με αγγεία από το χώρο της ανατολικής Στερεάς (μεταξύ Εύβοιας και Φωκίδας) αποκτά τέτοια σημασία, που μας επιτρέπει να τη θεωρήσουμε προσφιλές θέμα κάποιου τοπικού εργαστηρίου της περιοχής. Ας σημειωθεί εδώ και η χρησιμοποίηση του θέματος αυτού πολύ αργότερα ως έμβλημα των νομισμάτων της Θήβας.

198. Χαρακτηριστικά των αμφορέων αυτών είναι το ωοειδές σώμα πάνω σε ψηλή, κωνική, συχνά με διάτρητα τοιχώματα, βάση, ο κυλινδρικός λαιμός που καταλήγει αρκετές φορές σε χονοειδές στόμιο, οι μονές ή διπλές αγκύλες λαβές πάνω στον ώμο και το λευκό επίχρισμα που καλύπτει την επιφάνεια των περισσότερων από αυτά (βλ. γενικά Coldstream, GG, σ. 202 και Coldstream, GGP, σ. 190, 202, σημ. 7, επίσης J. Boardmann, BSA 47 (1952), σ. 13 κ.ε., Κ. Κουρουγιώτης, ΑΕ 1905, σ. 28 κ.ε.).

199. Coldstream, GGP, σ. 202. Προδρομικές μορφές αυτού του σχήματος παρουσιάζουν ΥΓ αμφορείς της ομάδας Ab που βρέθηκαν στη Δήλο (βλ. Coldstream, GGP, σ. 178 κ.ε. και Ch. Dugas - K. Rhomaios, Δέλος XV, πίν. XVI) και ευβοϊκοί αμφορείς όπως αυτός από την Πιθικόουσα (Coldstream, GGP, πίν. 41) με

πικών εργαστηρίων²⁰⁰. Το γενικό σχήμα του αγγείου μας παρουσιάζει, σε σχέση με άλλες σειρές αμφορέων, στενότερη μορφολογική συγγένεια με την ομάδα C των αγγείων που διέκρινε η A. Ruckert στη μονογραφία της για την πρώιμη κεραμική της Βοιωτίας (βλ. υποσημ. 200)—χωρίς όμως και να εντάσσεται ανεπιφύλακτα στην ομάδα αυτή λόγω κυρίως του χαμηλού του ύψους (0,41 έναντι 0,60-0,90 μ.), των μονών αντί διπλών λαβών και της έλλειψης λευκού επιχρίσματος. Το εργαστήριο της ομάδας αυτής, η οποία περιλαμβάνει τους παλιότερους βοιωτικούς ταφικούς αμφορείς από τα τέλη του 8ου αι. κ.ε., τοποθετεί ο Coldstream στη βορειοανατολική Βοιωτία, κοντά δηλαδή στην Εύβοια, την οποία θεωρεί πηγή παροχής προτύπων²⁰¹. Έτσι είναι δυνατό να υποθέσουμε ότι οι ομοιότητες του αγγείου μας με αυτά της ομάδας, απηχούν στην ουσία αλληλεπιδράσεις γειτονικών εργαστηρίων και οι μορφολογικές του αποκλίσεις αποτελούν γνωρίσματα ενός ιδιαίτερου, προφανώς λοκρικού εργαστηρίου. Όσον αφορά στη χρονολόγησή του από το ίδιο του το σχήμα, ο αμφορέας T-5 παρουσιάζει μια απλή, απέρριτη μορφή, χωρίς νεοτεριστικά στοιχεία, που αποπνέει το «συντηρητισμό» πρώιμων δημιουργημάτων και επιτρέπει μία κατ' αρχήν χρονολόγηση στα τέλη του 8ου αι. π.Χ.²⁰²

Από το εσωτερικό των αμφορέων T-4 και T-5 προήλθαν μαζί με την τέφρα ένα μαχαιρίδιο από τον πρώτο (Πί ν. 31 γ) και από το δεύτερο η μάχαιρα που προαναφέραμε. Το μαχαιρίδιο ανήκει σε έναν κοινότατο και ευρύτατα διαδεδομένο τόσο στην πρωτογεωμετρική, όσο και στη γεωμετρική εποχή τύπο με κύρια χαρακτηριστικά την ελαφρά κυρτή ράχη, την αντίστοιχα κοίλη αιχμή της λεπίδας και το οξύ εμβολοειδές άκρο της λαβής²⁰³. Είναι ένα σχήμα με διαχρονική διάρκεια, όπως συνήθως συμβαίνει στα εργαλεία καθημερινής χρήσης, που εξυπηρετούν σταθερά τις ίδιες πάντα βασικές ανάγκες του ανθρώπου. Τρία παρόμοια μαχαιρίδια βρέθηκαν, αρκετά όμως οξειδωμένα και ελλιπή, στον κιβωτιόσχημο τάφο K-1 (Σχ έ δ. 5 α-γ)²⁰⁴.

Ανάλογο σχήμα με το μαχαιρίδιο, μεγεθυμένο όμως κατά τρεις φορές, παρουσιάζει και η μάχαιρα του T-5 (Σχ έ δ. 20· Πί ν. 31 δ) με τη διαφορά ότι σ' αυτή δηλώνονται σαφώς οι ώμοι συμμετρικά στην αρχή της λεπίδας. Χαρακτηριστικό είναι το πλάτος της λεπίδας, όπως αυτή διευρύνεται από τους ώμους σταδιακά προς την αιχμή, ένα σχήμα σχετικά σπάνιο στους γεωμετρικούς χρόνους και συχνότερο κατά τον 7ο αι. π.Χ., οπότε όμως πάλι η λαβή αποκτά ένα κάθετο μέλος ως είδος φυλακτήρα²⁰⁵.

χαμηλή όμως βάση. Ένα παρεμφερές σχήμα αμφορέα είναι άγνωστο στο βοιωτικό εργαστήριο στους πρώιμους ΥΓ χρόνους.

200. Η έρευνα αυτή προς το παρόν δεν έχει προχωρήσει πολύ πιο πέρα από μια πρώτη συστηματική ταξινόμηση των βοιωτικών αμφορέων αυτής της κατηγορίας που επιχείρησε η A. Ruckert, *Frühe Keramik Böotiens*, 1976 σ. 19 κ.ε. και σ. 56. Βλ. επίσης και Coldstream, *GGP*, σ. 190, 202.

201. J. N. Coldstream, *Proceedings*, σ. 21 και σημ. 28.

202. Τη διακόσμηση του ώμου αποτελούν ομάδες κυματοειδών και ευθειών γραμμών σε κάθετη διάταξη μεταξύ τους, διακόσμηση γνωστή σε ΥΓ αγγεία της Αργολίδας (Courbin, *CGA*, πίν. 9 C.3072 και πίν. 34 C.703). Πρβλ. παρόμοια συστήματα γραμμών με άλλη όμως διάταξη σε κυκλαδικά αγγεία (Ch. Dugas - K. Rhomaios, *Délos XV*, πίν. 16, αριθ. 8 και πίν. 31, αριθ. 74) και σε κρατήρα της Μεδεώνας (Cl. Vatin, *Médéon de Phocide*, 1969, σ. 71, εικ. 78).

203. Βλ. Ανδρόνικος, Βεργίνα I, σ. 266 κ.ε., εικ. 104 (Ζπ5β) και σ. 26. Kerameikos VI, σ. 198 κ.ε. Kl. Kilian, *Proceedings*, σ. 133, 138, εικ. 7, ιδίως αριθ. 3-5.

204. Βλ. στον Κατάλογο K-1, αριθ. 17, 18, 19. Η οξειδωση που έχει υποστεί το μαχαιρίδιο από το πιθάρι Π-14 δεν επιτρέπει να προσδιορίσουμε το ακριβές σχήμα του.

205. Βλ. A. Snogdrass, *Early Greek Armour and Weapons*, 1964, σ. 100 (τύπος II και II A, όπου όμως κα-

Οι τάφοι της Τραγάνας παρέχουν μια συνοπτική προς το παρόν εικόνα ενός νεκροταφείου Οπουντιών Λοκρών που χρησιμοποιήθηκε συνεχώς από τη ΜΓ μέχρι και το τέλος της ΥΓ περιόδου. Η μεταβολή στο είδος των ταφών από τους ΜΓ ενταφιασμούς μέσα σε ογκώδη πιθάρια στις καύσεις της ΥΓ περιόδου, πληροφορεί για μια μεταβολή στην κοινωνία, που επήλθε μετά τα μέσα του 8ου αι. π.Χ. Μια κοινωνία εύπορη, που όπως μαρτυρούν ιδίως οι παλιότεροι τάφοι γνώριζε καλούς κεραμείς και χαλκουργούς, πολεμιστές και εμπόρους που ήλθαν σε επαφή με την Ανατολή, από το γένος ίσως εκείνο που οδήγησε κάποτε μαζί με άλλα λοκρικά γένη στην Τροία ο Αίας, γιός του Οϊλέα²⁰⁶ ή που συνέβαλαν αργότερα στον αποικισμό των Λοκρών της Κάτω Ιταλίας²⁰⁷. Σύγχρονοι με τη δημιουργία των Ομηρικών Επών, οι τάφοι της Τραγάνας εικονογραφούν το μύθο και δημιουργούν έναν πυρήνα ιστορίας.

Απρίλιος 1985

ARTEMIS ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εκτός από τις συνήθεις συντομογραφίες περιλαμβάνονται εδώ επιπλέον οι ακόλουθες:

Ανδρόνικος, Βεργίνα I AntK	M. Ανδρόνικος, Βεργίνα I. Το Νεκροταφείο των Τύμβων, 1969. Antike Kunst.
ASAtene	Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in oriente.
Βερδελής, ΠΓΡΘ	N. M. Βερδελής, Ο πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας, 1958.
Blinkenberg, Fibules Cesnola, Coll. III	Ch. Blinkenberg, Fibules grecques et orientales, Lindiaka V (1926). L. P. di Cesnola, A Descriptive Atlas of the Cesnola Collection of Cypriote Antiquities, III (1903).
Coldstream, GG Coldstream, GGP	J. N. Coldstream, Geometric Greece, 1977. J. N. Coldstream, Greek Geometric Pottery, A Survey of the Local Styles and their Chronology, 1968.
Courbin, CGA Délös XV	P. Courbin, La céramique géométrique de l'Argolide, 1966. Ch. Dugas - C. Rhomeios, Exploration Archéologique de Délos, 1934.
Desborough, PGP Eretria FdD	V. R. d' A. Desborough, Protogeometric Pottery, 1952. Eretria, Fouilles et recherches. Fouilles de Delphes.
Herrmann, GFTU	H. V. Herrmann, Geometrische Fibeln der Tübinger Universitätssammlung. Praestant Interna, Festschrift für U. Hausmann, 1982.
JbZMusMainz Kerameikos I Kerameikos IV	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz. W. Kraiker - K. Kübler, Die Nekropole des 12. bis 10. Jhs. (1939). K. Kübler, Neufunde aus der Nekropole des 11. und 10. Jhs. (1943).

μιά από τις μονόστομες μάχαιρες δεν ταυτίζεται απόλυτα με τη δική μας) π.χ. οι μάχαιρες της Άλου, Snodgrass, ό.π., εικ. 6 g και A. J. B. Wace - M. S. Thompson, BSA 18 (1911-12), σ. 27, εικ. 15, αριθ. 6, 7) παρουσιάζουν στενή λεπίδα και έναν ώμο, η μάχαιρα της Φορτέτσας (Snodgrass, ό.π., σ. 101, εικ. 6 h) παρεμφερές σχήμα λεπίδας, καθόλου ώμους και διαφορετική λαβή. Πρβλ. και τις μάχαιρες από τη Φιλία (Kl. Kilian, Proceedings, σ. 133, 138, εικ. 7, αριθ. 12 και 14, ιδίως 12, αν και αποσπασματική). Σε υστερότερους χρόνους, τον 6ο αι. π.Χ., χρονολογούνται παρόμοιες μάχαιρες από τον Άγιο Γεώργιο Λαρίσης (Αθ. Τζιαφάλιας, AAA XI (1978), σ. 173, εικ. 19 και σ. 180 για τη χρονολόγηση των τάφων).

206. Ιλιάς Β, 527. Βλ. την άποψη του D. L. Page (Η Ιλιάς και η ιστορία, 1968, passim και ιδίως σ. 177) ότι ο ομηρικός Κατάλογος των Πλοίων απηχεί γεγονότα και καταστάσεις της υστερομυκηναϊκής περιόδου.

207. Γύρω στο 680 ή το 700 π.Χ. (W. A. Oldfather, RE XIII, στ. 1189, 1191 (RE XIII², στ. 1311).

- Kerameikos V K. Kübler, Die Nekropole des 10. bis 8. Jhs., Kerameikos V, Ergebnisse der Ausgrabungen (1954).
- Kerameikos VI K. Kübler, Die Nekropole des späten 8. bis frühen 6. Jhs. (1970).
- Kilian, Fibeln Kl. Kilian, Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit, PBF 2, 1975.
- Kilian-Dirlmeier, NFAP I. Kilian-Dirlmeier, Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes, 1984.
- Lefkandi I M. R. Popham - L. H. Sackett with P. G. Themelis (Contributors J. Boardman κ.ά. Lefkandi I, I. The Iron Age. The Settlement, The Cemeteries, 1980.
- Philipp, Bronzeschmuck H. Philipp, Bronzeschmuck aus Olympia, Olforsch XIII (1981).
- Proceedings Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1-5 June 1981: The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C. Tradition and Innovation.
- PZ Prähistorische Zeitschrift.
- Teiresias Teiresias, A Review and Continuing Bibliography of Boeotian Studies.
- Waldstein, Heraeum Ch. Waldstein, The Argive Heraeum II (1905).
- ΠΓ Πρώμη Γεωμετρική.
- ΜΓ Μέση Γεωμετρική.
- ΥΓ Ύστερη Γεωμετρική.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΑΦΩΝ ΣΤΗΝ ΕΡΕΤΡΙΑ

(Σχ έδ. 1-4· Π ί ν. 33-42)

Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο του Ελ. Κιάκη το καλοκαίρι του 1983¹, έγινε μετά από αίτηση του ιδιοκτήτη προκειμένου να του χορηγηθεί οικοδομική άδεια. Το οικόπεδο βρίσκεται στη συμβολή των οδών Αριστονίκου Ερατωνύμου και Βρατσάνου (Σ χ έδ. 1, ΟΤ 116)² κοντά στη θάλασσα και έξω από τα αρχαία τείχη της πόλης, στα Δ.-ΝΔ. του δυτικού σκέλους.

Η ανασκαφή, που έγινε σε έκταση 8,10×5,60 μ. με τέσσερις τετράγωνες τομές διαστ. 3,30×3,20 (Σ χ έδ. 3), αποκάλυψε τμήμα νεκροταφείου υστεροαρχαϊκής και κλασικής εποχής, που κάλυπτε χρονικά ολόκληρο τον 5ο αι. π.Χ.

Οι ταφές αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,90-1,40 μ. πάνω σχεδόν στη σκληρή υποθαλάσσια πλάκα, κοινή στην παραλία της Ερέτριας σε αυτό το βάθος³. Η πρόσμειξη των αλάτων του θαλασσινού νερού με το αμμώδες έδαφος είχε δημιουργήσει ένα στερεό συμπαγές στρώμα που δυσκόλευε την ανασκαφή των τάφων και την επιτόπια έρευνα. Έτσι αρκετοί τάφοι-εγχυτρισμοί αφαιρέθηκαν ολόκληροι μαζί με το κολλημένο αδιαπέραστο στρώμα του εδάφους και μεταφέρθηκαν στην αποθήκη του Μουσείου της Ερέτριας, όπου έγινε ο καθαρισμός τους με τη βοήθεια χημικών μέσων.

Η επίχωση μέχρι 0,85 μ. βάθος ήταν ενιαία, γκρίζα και αμμουδερή όμοια με αυτή που είχε διαπιστωθεί στην ανασκαφή του οικοπέδου Σπανού (ΟΤ 6)⁴, που προφανώς αποτελεί τμήμα του ίδιου νεκροταφείου, και στα οικόπεδα Θεοφάνους (ΟΤ 115)⁵ και Ποδάρα (ΟΤ 118)⁶ που έφεραν σε φως τμήμα της αρχαϊκής νεκρόπολης, καθώς και στο οικόπεδο Καζιλάρη (ΟΤ 120)⁷ που έδωσε ταφές των αρχών του 5ου αι. π.Χ. (Βλ. για τη θέση των παραπάνω οικοπέδων Σ χ έδ. 1, αριθ. 2, 3, 4 και 5, αντίστοιχα).

1. Ευχαριστώ θερμά την έφορο Ε. Σακελλαράκη που πρόθυμα μου παραχώρησε την άδεια δημοσίευσης του υλικού και με διευκόλυνε με τις υποδείξεις και παρατηρήσεις της. Στη συνάδελφο Μ. Οικονομάκου, που επέβλεψε στην ανασκαφή και φωτογράφησε το υλικό, εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου και από τη θέση αυτή. Το σχέδιο της ανασκαφής οφείλεται στον αρχιτέκτονα της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής Fr. Liver. Το Σ χ έδ. 4 έγινε από τη σχεδιάστρια Δ. Χρήστου.

2. Ο αριθμός του οικοδομικού τετραγώνου αντιστοιχεί στο πολεοδομικό σχέδιο της πόλης που είχε συνταχθεί το 1834 από το Schaubert. Τμήμα αυτού του σχεδίου που δείχνει τη θέση του οικοπέδου (αριθ. 1) εικονίζεται στο Σ χ έδ. 1, ενώ στο Σ χ έδ. 2, που έχει εκπονηθεί από την Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή και έχουν ενταχθεί τα ήδη γνωστά μνημεία της πόλης, το οικόπεδό μας τοποθετείται στον τομέα C 14.

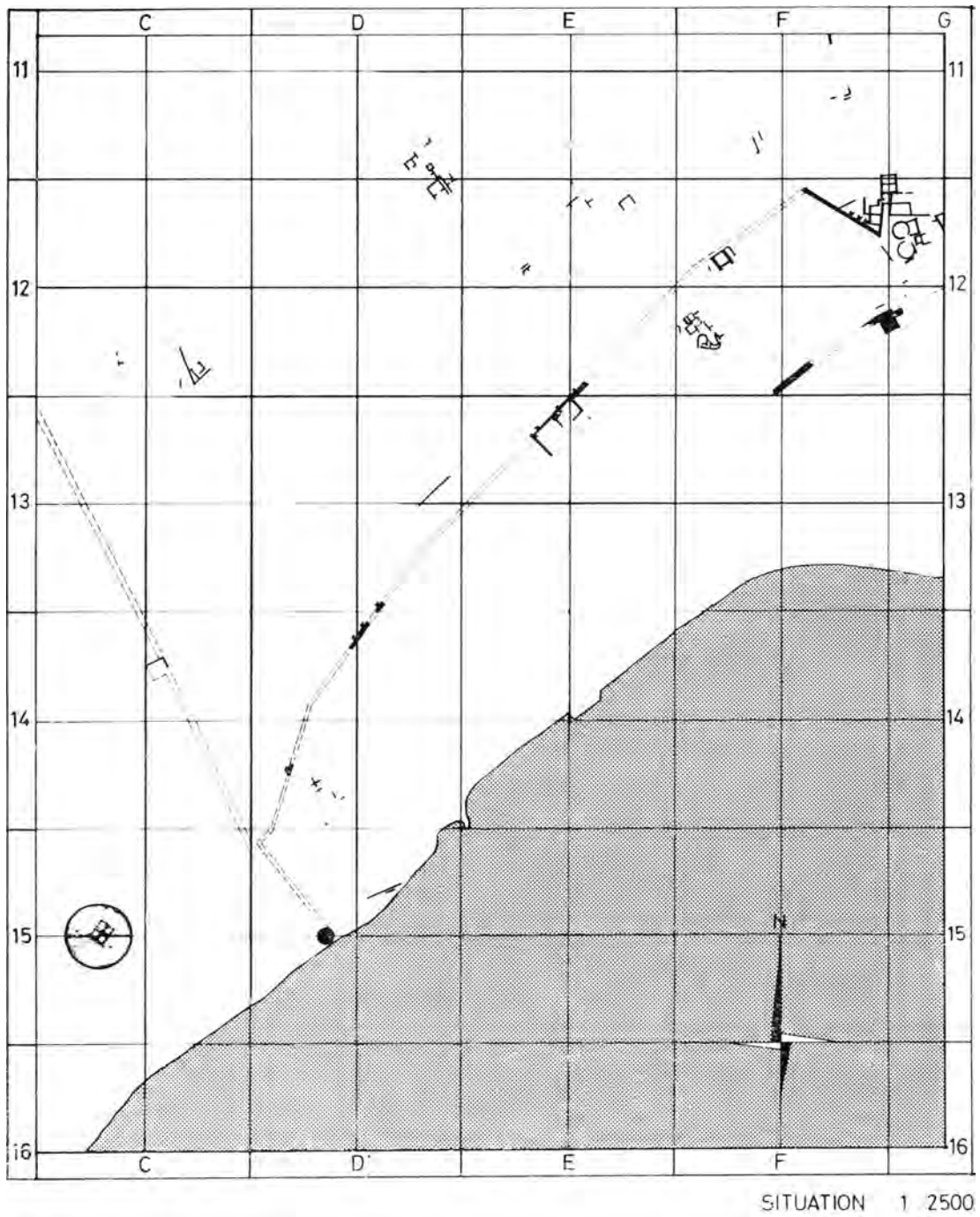
3. Κ. Κουρουγιώτης, ΑΕ 1903, σ. 4. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 230. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 357. Α. Ανδρειωμένου ΑΑΑ VII (1974), σ. 233 και ΑΑΑ IX (1976), σ. 201.

4. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 357. Για το ίδιο οικόπεδο βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 230-231 και ΑΑΑ IX (1976), σ. 197 κ.ε.

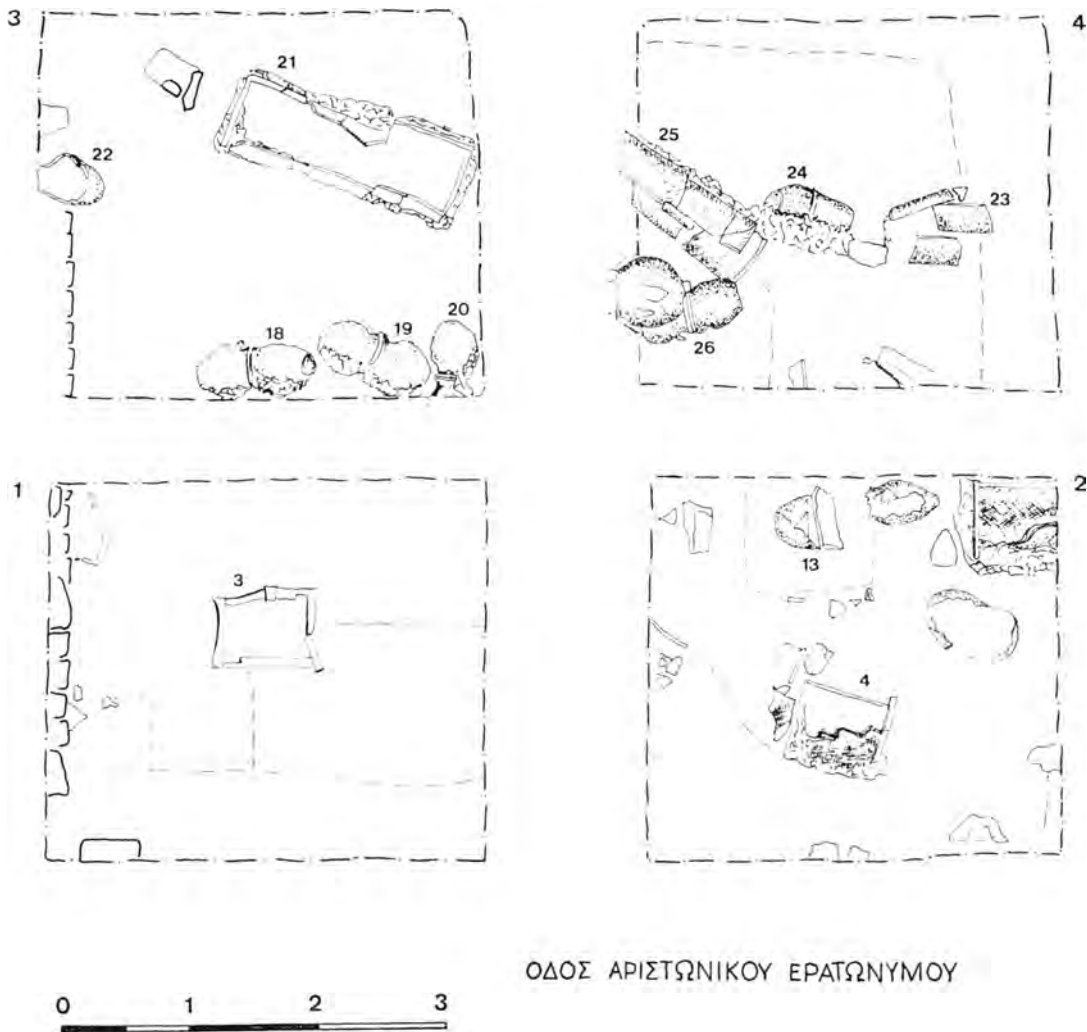
5. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 230-231.

6. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 135.

7. ΑΑΑ VII (1974), σ. 229 κ.ε.

Σχέδ. 2. Απόσπασμα τοπογραφικού σχεδίου της αρχαίας πόλης.

ΟΔΟΣ ΑΡΙΣΤΩΝΙΚΟΥ ΕΡΑΤΩΝΥΜΟΥ

Σχέδ. 3. Αποτύπωση του οικοπέδου με τους τάφους.

Η ύπαρξη παλιότερης οικοδομής στο ίδιο οικοπέδο είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή πολλών τάφων. Έτσι, μέχρι περίπου 1 μ. βάθος η επίχωση ήταν ανακατεμένη. Περιείχε πολλά κομμάτια κτερισμάτων, κυρίως ληκύθων και ταφικών αγγείων⁸.

Συνολικά αποκαλύφθηκαν είκοσι επτά τάφοι: δεκαεννέα εγχυτρισμοί, τρεις κεραμοσκεπείς, τρεις πήλινες λάρνακες και μία πυρά. Τα ταφικά αγγεία των εγχυτρισμών ήταν κυρίως πίθοι και οξυπύθμενοι αμφορείς με μία μόνο κυψέλη και μία λεκάνη. Εγχυτρισμός σε δύο αγγεία τοποθετημένα στο πλευρό και με ενωμένα τα στόμια ή κατά τρόπον ώστε ο πυθμένας του ενός να εφάπτεται στο στόμιο του άλλου, αποκαλύφθηκε σε έξι ταφές. Αυτός ο τρόπος ταφής, συνηθισμένος στην Ερέτρια⁹, είχε διαπιστωθεί και στη Ριτσώνα της Βοιωτίας, όπου

8. Για τα κτερίσματα και τη σημασία τους στα ταφικά έθιμα, ιδιαίτερα της ληκύθου, βλ. Kurtz - Boardman, σ. 100-105.

9. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 230 και ΑΑΑ VII (1974), σ. 233. Η ταφή σε διπλά αγγεία ανάγεται στην επο-

εκεί, όμως, κάλυπτε μικρή χρονική περίοδο. Η ομοιότητα που παρουσιάζει αυτό το είδος ταφής στη Βοιωτία και την Ερέτρια και το γεγονός ότι στη Ριτσώνα το έθιμο είναι προγενέστερο, αποδεικνύει, όπως έχει ήδη επισημανθεί,¹⁰ ότι έχει βοιωτική προέλευση.

Ο μεγάλος αριθμός εγχυτρισμών¹¹ που παρατηρείται στην περιοχή οφείλεται στο πλήθος των ελών που προκαλούσαν επιδημίες ικανές να ερημώσουν τον τόπο¹². Αν υπολογίσουμε ότι τα ταφικά αγγεία δεν αποτελούσαν το μοναδικό τρόπο ταφής νηπίων, το ποσοστό της παιδικής θνησιμότητας θα ήταν ιδιαίτερα ψηλό¹³.

Το περιεχόμενο των τάφων ήταν φτωχό· οι περισσότεροι δεν περιείχαν κτερίσματα, ενώ οι άλλοι, με εξαίρεση τον τάφο 4 που ήταν ο πλουσιότερος, έδωσαν λίγα αγγεία δεύτερης ποιότητας. Τα αγγεία αυτά, που χρονολογούνται από την αρχή του 5ου αι. π.Χ. μέχρι και το τέλος του, είναι αττικά ή μιμούνται αττικά πρότυπα κατά τη συνήθεια των τοπικών εργαστηρίων¹⁴, που υπαγόρευε η στενή σχέση της πόλης με την Αθήνα.

Τάφος 1 (Πίνακ. 33 α)

Κεραμοσκεπής πύλινη λάσκαρα. Σωζ. διαστ. εσωτ. 0,70×0,50, εξωτ. 0,85×0,65 μ. Κατεύθυνση Β.ΒΑ.-Ν.ΝΔ. Βρέθηκε σε βάθος 1 μ., στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, κάτω από τα θεμέλια του παλιού σπιτιού που την είχαν καταστρέψει. Διατηρείται μόνο ο πυθμένας, η νότια πλευρά και τμήμα της καλυπτήριας κεραμίδας. Περιείχε λίγα οστά σκορπισμένα και θραύσματα αγγείων. Ο τάφος είχε συληθεί στην αρχαιότητα.

Τάφος 2 (Πίνακ. 33 β)

Εγχυτρισμός σε οξυπόθιμο αμφορέα. Σωζ. διαστ. 1,55×0,40 μ., κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., με το στόμιο στη νοτιοδυτική πλευρά. Βρέθηκε και αυτός στο ίδιο βάθος με τον προηγούμενο, κάτω από την παλιά θεμελίωση. Έξω από τον πυθμένα του αγγείου, στη βορειοανατολική πλευρά, υπήρχε ένα μελαμβαφές θήλαστρο. Ο αμφορέας με την πάροδο του χρόνου είχε γεμίσει με άμμο στερεοποιημένη πια από τα άλατα της θάλασσας.

Θήλαστρο¹⁵ (αριθ. ευρ. 14918) (Πίνακ. 34 α). Ακέρατο. Ύψ. 0,052, διάμ. 0,052, διάμ. βάσης 0,031 μ. Πηλός κεραμοχρωμός. Το αγγείο καλύπτει μαύρο στιλπνό γάνωμα καλής ποιότητας. Βάση ψηλή με διπλή αυλάκωση. Ως προς το σχήμα το αγγείο ανήκει στον τύπο 2 του Robinson (Olynthus XIII, σ. 265).

Παρόμοια: Kerameikos, πίν. 41, 295-8 με εμπέστη διακόσμηση στο στόμιο και πίν. 63, 276-3 (γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.), Hesperia 6 (1937), σ. 363, εικ. 24, όπου η φθαρμένη προ-

χή της ακμής της Βαβυλώνας (P. N. Ure, *Aryballoi and Figurines from Rhitsona in Boeotia*, Cambridge 1934, σ. 6 κ.ε.).

10. AAA IX (1976), σ. 200-201, σημ. 6.

11. Για παιδικές ταφές γενικά κατά την κλασική εποχή βλ. Kurtz - Boardman, σ. 97-98.

12. P. Auberson - K. Schefold, *Ερέτρια*, Αρχαιολογικός Οδηγός, Αθήνα 1973, σ. 29 κ.ε., 50, 59.

13. Είναι γνωστό ότι ο δείκτης της παιδικής θνησιμότητας στην αρχαιότητα σε όλο τον ελλαδικό χώρο ήταν κατά πολύ ανώτερος της σύγχρονης εποχής. Βλ. Kurtz - Boardman, σ. 71, *Necrolynthia*, σ. 166 και 173.

14. A. Ure, *JHS* 82 (1962), σ. 138: «The close resemblance between Attic and Eretrian vase painting makes it difficult to distinguish Atticising work made in Eretria from Attic imports».

15. Έχει επικρατήσει ο όρος αν και είχε διατυπωθεί η άποψη ότι το αγγείο προοριζόταν για πιο πρακτική χρήση, δηλαδή να τροφοδοτεί τα λυχνάρια. Σε μερικά θήλαστρα, πάντως, διακρίνονται ίχνη από δόντια. Αυτό αποδεικνύει ότι τα χρησιμοποιούσαν παιδιά μεγαλύτερα των εννέα μηνών ή και ενήλικες ανάπηροι. Για τον τύπο και την εξέλιξη του αγγείου βλ. Agora XII, σ. 161-162 και Olynthus XII, σ. 264 κ.ε.

χοή μαρτυρεί τη χρήση του αγγείου. Χαριτωνίδης, σ. 79, εικ. 137 και Pots and Pans, εικ. 52, με εμπιστευτική διακόσμηση.

Το κτερίσμα τοποθετεί χρονολογικά τον εγχυτρισμό στο γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 3 (Σχέδ. 3)

Κεραμοσκεπής καλυβίτης, κατεστραμμένος. Σωζ. διαστ. 0,71×0,55 μ. Κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τάφος βρέθηκε στο μέσον περίπου του τετραγώνου Ι. Διατηρούνται κομμάτια από τις πλήλινες πλάκες του πυθμένα και των πλευρών, καθώς και διαλυμένα οστά από το κρανίο, ανατολικά. Κάτω από τη δυτική πλευρά του πυθμένα, στην άκρη, βρέθηκε ο εγχυτρισμός 3α.

Τάφος 3α

Εγχυτρισμός σε αμφορέα, κατεστραμμένος. Κατεύθυνση Α.-Δ., το στόμιο ανατολικά. Περιείχε θραύσματα δύο κυλίκων, διαλυμένα οστά, καθώς και κομμάτια από το σώμα του αμφορέα. Το περιεχόμενο αυτό είχε γίνει μια πολύ σκληρή συμπαγής μάζα, που οφείλεται στην ιδιαίτερη σύσταση του εδάφους της Ερέτριας, καθώς αυτό εφάπτεται στη θαλάσσια πλάκα.

Στο τετράγωνο Ι που βρέθηκαν οι παραπάνω τάφοι και σε βάθος που κυμαίνεται από 0-0,85 μ. υπήρχαν σκόρπια οστά, δύο αρυβαλλόσχημα ληκύθια και κομμάτια αγγείων.

α) Ερυθρόμορφη αρυβαλλόσχημη ληκύθος¹⁶ (αριθ. ευρ. 14923) (Πί ν. 34 γ). Ακέραιη, εκτός από δυο μικρές αποκρούσεις στη βάση. Ύψ. 0,105, διάμ. 0,056, διάμ. βάσης 0,046 μ. Πηλός κεραμόχρωμος, εύθριπτος. Γάνωμα μαύρο, στιλπνό, εξίτηλο καλύπτει το αγγείο εκτός από το κάθετο εξωτερικό τμήμα της βάσης και της παράστασης, που εξαιρούνται. Βάση ευρεία, δακτυλιόσχημη, σώμα ψηλό με τοιχώματα που κυρτώνουν ελαφρά προς τα πάνω, λαιμός που εξέχει λίγο του τονισμένου ώμου, στόμιο ρηχό, καλυκόσχημο. Λαβή ταινιοσχημη, αυλακωτή. Στον ώμο και στη βάση του λαιμού πλαστικός κύκλος. Στο σώμα του αγγείου κεφάλι γυναίκας με κεκρύφαλο, προς τα δεξιά. Με καστανό χρώμα έγινε το περίγραμμα του κεφαλιού και μικρές τούφες μαλλιών που ξεφεύγουν στο πίσω μέρος. Τα μαλλιά που πλαισιώνουν το πρόσωπο, το αυτί με το σκουλαρίκι, οι λεπτομέρειες του ματιού και του μαντιλιού, μαύρα. Η παράσταση πατάει σε εδαφόχρωμη γραμμή.

Παρόμοια σε σχήμα και διακόσμηση στη Ρόδο, CI Rh III, σ. 177, εικ. 166, και σ. 181, εικ. 170, με βλαστόσπειρα δεξιά. Για το θέμα πρβλ. και CVA Hoppin and Gallatin Collection, πίν. 26,2 με βλαστόσπειρα δεξιά, CVA Würzburg 2, πίν. 28,5-6, όπου και σχετική βιβλιογραφία, CVA Wien I, Universität, πίν. 31,13 (4ος αι. π.Χ.).

Τέλος του 5ου αι. π.Χ.

β) Αρυβαλλόσχημο ληκύθιο (αριθ. ευρ. 14922) (Πί ν. 34 β). Λείπει τμήμα του λαιμού και το χείλος. Σωζ. ύψ. 0,078, διάμ. 0,049, διάμ. βάσης 0,042 μ. Λαβή ταινιωτή με διπλή αυλάκωση. Στη βάση του λαιμού ζεύγος πλαστικών κύκλων· στην περιφέρεια του ώμου αυλάκωση. Πηλός κιτρινέρυθρος. Το αγγείο ολόβαφο, με μαύρο στιλπνό, εξίτηλο γάνωμα. Εξαιρείται ζεύγος εδαφόχρωμων κύκλων στο μέσον του σώματος. Επιφάνεια πολύ φθαρμένη.

Για το σχήμα πρβλ. Agora XII, πίν. 38, 1125 και σ. 154 (γύρω στο 425 π.Χ.).

Παρόμοια: Φιλιππάκη, σ. 109-110, εικ. 9,7 και CVA Hoppin and Gallatin Collection, πίν. 31,16.

Β' μισό του 5ου αι. π.Χ.

16. Γενικά για αρυβαλλόσχημες ληκύθους βλ. W. Rudolph, Die Bauchlekythos, Indiana 1971.

γ) Όμος ληκύθου, ελλιπής, με το λαιμό και το στόμιο (αριθ. ευρ. 14988) (Πί ν. 34 δ). Σωζ. ύψ. 0,111, διάμ. 0,14 μ. Πηλός κεραμόχρωμος. Γάνωμα μαύρο. Όρθια ανθήματα με επτά πέταλα χωρίς έλικες· μεταξύ τους ρόπαλα. Κάτω, ζώνη κύκλων με μαύρη κοκκίδα στο κέντρο. Στην περιφέρεια του ώμου μαύρος κύκλος. Στη βάση του λαιμού εκφυλισμένες γλώσσες και στο λαιμό μακριές ακτίνες (Haspels, σ. 43). Αυλάκι μεταξύ ώμου και λαιμού.

Το σχήμα του αγγείου είναι του τύπου G κατά τον Ure (σ. 44) και η διακόσμηση χαρακτηριστική της ομάδας της Φανυλλίδος¹⁷ (Haspels, σ. 63 κ.ε. και 199, Kurtz, σ. 145).

Παρόμοια: Ure, πίν. XIV 80.234, Haspels, πίν. 19,4a Athens 2246, Délos X, πίν. 38,549, CVA Hoppin and Gallatin Collection, πίν. 4,11-12, CVA Gela 3, πίν. 6,1, CVA Netherlands, Leiden, πίν. 89,1. Βλ. και ABV, σ. 463 κ.ε. και 699 και Para, σ. 204-208.

Αρχές του 5ου αι. π.Χ.

δ) Όμος ληκύθου με τη λαβή και τμήμα του λαιμού (αριθ. ευρ. 14990) (Πί ν. 34 ε). Σωζ. ύψ. 0,061, διάμ. 0,08 μ. Πηλός καστανός ανοικτός. Γάνωμα μαύρο. Στον ώμο πέντε ανθήματα με κοκκίδες μεταξύ τους, του τύπου του ζωγράφου της Αθηνάς· το μεσαίο ανεστραμμένο. Στη βάση του λαιμού αυλάκι και κάτω ακτινωτό κόσμημα μεταξύ κύκλων. Ο λαιμός μαύρος. Για το ζωγράφο της Αθηνάς βλ. Haspels, σ. 141 κ.ε. και Kurtz, σ. 104 κ.ε.

Πρβλ. και τα ανθήματα στον ώμο των ληκύθων του ίδιου ζωγράφου, CVA Låon I, πίν. 17,11, CVA Gotha I, πίν. 39.3-5, CVA Gela IV, πίν. 37,3 και πίν. 42,6.

Αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 4 (Σχ έ δ. 3· Πί ν. 34 στ)

Πήλινη λάονακα, κατεστραμμένη. Σωζ. εξωτ. διαστ. 0,87×0,67 μ. Κατεύθυνση Β.ΒΑ.-Ν.ΝΔ. Βρέθηκε σε βάθος 0,92 μ., στο τετράγωνο 2. Διατηρούνται τμήματα από τις πήλινες πλάκες των πλευρών, καθώς και μια άλλη, σπασμένη, που χωρίζει τον τάφο κατά μήκος, περίπου στο μέσον. Στον πυθμένα του τάφου το αμμουδερό χώμα είχε γίνει ένα σκληρό συμπαγές στρώμα. Κατά μήκος της πλάκας της ανατολικής πλευράς έχουν τοποθετηθεί τα κτερίσματα: πέντε λήκυθοι, ένα σκυφίδιο ελλιπές, κορινθιακού τύπου (αριθ. ευρ. 14924), ύψ. 0,04 μ., με γλωσσοειδές κόσμημα ερυθρού χρώματος στη ζώνη των λαβών, ένα φιαλίδιο μελαμβαφές (αριθ. ευρ. 14915), ύψ. 0,038, διάμ. 0,10 μ., το μισό περίπου από μελαμβαφή κύλικα του τύπου C¹⁸ (αριθ. ευρ. 15002 α,β) και θραύσματα από το σώμα και τον ώμο δύο ή τριών ληκύθων.

α) Μελανόμορφη λήκυθος (αριθ. ευρ. 14921) (Πί ν. 35 α). Λείπει τμήμα της κοιλιάς και του ώμου και το μισό περίπου της βάσης. Ύψ. 0,135, διάμ. 0,052, διάμ. βάσης 0,038 μ. Πηλός ερυθρωπός, γάνωμα μαύρο στιλπνό, κατά τόπους ερυθρωπό. Το σχήμα του αγγείου, που ο λαιμός σχηματίζει οξεία γωνία με τον ώμο, το περίγραμμα του σώματος, συνεχής καμπύλη, και η βάση που είναι δισκοειδής, ανήκει στην κατηγορία N₁ κατά τον Ure, σ. 52-54. Στον ώμο πετεινός προς τα δεξιά μεταξύ φύλλων κισσού με μίσχο. Στην περιφέρεια του ώμου μαύρος κύκλος. Στο σώμα του αγγείου παράσταση ορχουμένων· μεταξύ δύο ιματιοφόρων μορφών μαινάδα¹⁹ προς τα δεξιά, στρέφει το κεφάλι προς γυμνό νέο που την ακολουθεί σε ζωηρή κίνηση.

17. Kurtz, σ. 146, σημ. 3. Η ομάδα της Φανυλλίδος εντάσσεται μεταξύ της ομάδας των Πετεινών και της ομάδας των Αθηνών 581.

18. Agora XII, σ. 91-92 και πίν. 19. Γενικά για κύλικες τύπου C βλ. Bloesch, σ. 111-136 και πίν. 32-36.

19. Η έλλειψη του λευκού χρώματος για τη διάκριση του γυναικείου φύλου είναι χαρακτηριστική της κατηγορίας N (βλ. Ure, σ. 52 και Κανελλοπούλου, σ. 275, αριθ. 212).

Το αριστερό χέρι της μαινάδας είναι σηκωμένο και μοιάζει να κρατά κρόταλα, όπως σε λήκυθο στην Κοπεγχάγη (CVA III, πίν. 110,9) με όμοια παράσταση, αλλά χωρίς πετεινό στον ώμο του αγγείου. Ο Beazley (ABV, σ. 471,3) την αποδίδει στην ίδια κατηγορία των Πετεινών «although there are no cocks on the shoulder». Η πάνω επιφάνεια της βάσης, το κάτω μέρος του σώματος, το εξωτερικό μέρος της λαβής, το στόμιο μέσα και έξω και η ταινία κάτω από την παράσταση είναι βαμμένα με το χρώμα του γανώματος. Τρεις ιώδεις λοξές πινελιές στο σώμα του πετεινού· με το ίδιο χρώμα τα στεφάνια των θεατών και η διακόσμηση στο ιμάτιο του δεξιού θεατή. Χάραξη για τις ανατομικές λεπτομέρειες.

Παρόμοια: CVA Leiden 2, πίν. 86,9-10, CVA Gela IV, πίν. 18,2 και πίν. 19,3-4, CVA Bucarest 1, πίν. 27,2. Γενικά για την κατηγορία των Πετεινών βλ. Haspels, σ. 67-68, ABV, σ. 466-471 και Para, σ. 208-212.

Η κατηγορία των ληκύθων αυτών χρονολογείται από τη Haspels στο τέλος του 6ου αι. π.Χ., αν και εξακολουθεί η μαζική παραγωγή τους στα αττικά εργαστήρια και στο α' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. παράλληλα με τα τελειότερα δείγματα της αγγειογραφίας. Φαίνεται ότι η δεύτερη ποιότητα και, επομένως, η χαμηλή τιμή έκαναν τα αγγεία αυτά εμπορεύσιμα στις ασθενέστερες οικονομικά τάξεις (βλ. Boardman, σ. 115).

β) Λήκυθος με μελανόγραφα κοσμήματα (αριθ. ευρ. 14920) (Πίν. 35 β). Ακέραιη. Ύψ. 0,175, διάμ. 0,05, διάμ. βάσης 0,038 μ. Ο πηλός έχει χρώμα καστανό ανοιχτό. Γάνωμα καστανό καλύπτει το χείλος, τη λαβή εξωτερικά, το κατώτερο μέρος του σώματος και την πάνω επιφάνεια της βάσης. Μια ασύμμετρη πινελιά στο κάθετο τμήμα της βάσης. Η διακόσμηση, που έχει τελειώς απολεπιστεί, έγινε σε ζώνες πάνω σε υπόλευκη επιφάνεια. Τα τοιχώματα του σώματος σχηματίζουν οξεία γωνία στον ώμο, όπου κάλυκες λωτού και γλώσσες (εκφυλισμένα).

Ο τύπος της ληκύθου είναι ο γνωστός του εργαστηρίου του ζωγράφου της Μέγαιρας (Beldam) με γραμμικά και φυτικά μελανόγραφα διακοσμητικά στοιχεία (Pattern Lekythos) που εμφανίστηκε γύρω στο 470 π.Χ. και διατηρήθηκε μέχρι τα μέσα του αιώνα τουλάχιστο (βλ. Haspels, σ. 181-182). Η ανεύρεση όμως πολλών παρόμοιων ληκύθων σε τάφους της πλατείας Συντάγματος, που χρονολογούνται στο τέλος του αιώνα, αποδεικνύει τη συνεχή παραγωγή αυτών των αγγείων μέχρι το τέλος του 5ου αι. π.Χ. από μεταγενέστερο πιθανώς εργαστήριο (βλ. Χαριτωνίδης, σ. 23). Από το εργαστήριο του ζωγράφου της Μέγαιρας προέρχεται η τελευταία αξιόλογη μαζική παραγωγή μελανόμορφων αγγείων στην Αθήνα (βλ. Boardman, σ. 149).

Πρβλ. Φιλιππάκη, σ. 108, εικ. 6, Χαριτωνίδης για σχόλια και βιβλιογραφία και εικ. 146, σ. 86, Kurtz, σ. 143 κ.ε., για την εξέλιξη του τύπου, όπου και βιβλιογραφία.

Παρόμοια: CVA Palermo 1, Collezione Morgino, πίν. 11,15, λίγο ψηλότερη από τη δική μας (β' τρίτο του 5ου αι. π.Χ.) και πίν. 12,1 (β' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.), Olynthus XIII, πίν. 30, 18, Hesperia 22 (1953), σ. 71, πίν. 28,21 (μέσα 5ου αι. π.Χ.).

γ) Λευκή λήκυθος (αριθ. ευρ. 14919) (Πίν. 35 γ). Ακέραιη. Ύψ. 0,19, διάμ. 0,052, διάμ. βάσης 0,04 μ. Πηλός καστανός ανοιχτός, υπόλευκη επιφάνεια. Γάνωμα μαύρο καλύπτει το λαιμό, το στόμιο και τη λαβή μέσα και έξω, το πάνω μέρος της βάσης και το κάτω τμήμα του σώματος. Στο κυλινδρικό σώμα του αγγείου, από την παράσταση που έχει απολεπιστεί έχουν απομείνει ίχνη κόκκινου χρώματος· ίσως γυναίκα προς τα δεξιά, μπροστά σε στήλη. Στον ώμο ανθέμια(;) από τα οποία διατηρούνται μόνο δύο κόκκινες λοξές πινελιές.

Ως προς το σχήμα το αγγείο είναι του τύπου BL κατά την Kurtz (σ. 79, πίν. 14,15), δημιουργία του εργαστηρίου του ζωγράφου της Αθηνάς με κύριο εκπρόσωπο το ζωγράφο του

Bowdoin²⁰, που προτιμούσε αυτό το σχήμα (Kurtz, σ. 15). Δυστυχώς δεν μπορούμε να διακρίνουμε το κόσμημα του ώμου στη δική μας λήκυθο που είναι και το χαρακτηριστικό αυτού του ζωγράφου. Για το σχήμα βλ. και Χαριτωνίδης, σ. 69, πίν. 6, αριθ. 2, CVA Athènes I, πίν. 8,7-8 (γύρω στο 445 π.Χ.), Richter - Milne, εικ. 97, τύπος II.

Μεγάλος αριθμός λευκών ληκύθων του 5ου αι. π.Χ. προέρχεται από την Ερέτρια. Παλιότεροι μελετητές, όπως ο E. Gardner (JHS XIV (1894), σ. 184 κ.ε. και σ. 185, σημ. 36), πίστευαν ότι είναι παραγωγή τοπικού εργαστηρίου και ότι μερικοί από τους καλύτερους ζωγράφους λευκών ληκύθων της εποχής είχαν εγκατασταθεί στην Ερέτρια. Οι στενές πολιτικές και εμπορικές σχέσεις μεταξύ Αθήνας και Ερέτριας επιδρούν και στην τέχνη τόσο, που συχνά είναι δύσκολο να ξεχωρίσουμε τα αττικά αγγεία από αυτά των τοπικών εργαστηρίων²¹. Πρόσφατη μελέτη για την κατηγορία αυτών των αγγείων σε σχέση με τη μελανόμορφη και την ερυθρόμορφη κεραμική της εποχής αποτελεί η εργασία της D. Kurtz.

δ) Μελανόμορφη λήκυθος (αριθ. ευρ. 14926) (Πί ν. 36 α, αριστερά, 36 γ, αριστερά). Ακέραιη. Ύψ 0,15, διάμ. 0,064, διάμ. βάσης 0,045 μ. Πηλός κεραμόχρωμος. Γάνωμα μαύρο στιλπνό. Στον ώμο φύλλα λωτού. Στην περιφέρεια του ώμου λεπτός μαύρος κύκλος. Στο σώμα του αγγείου γυναίκα προς τα δεξιά ξαπλωμένη στο έδαφος στο πλάι, στηρίζεται στο αριστερό χέρι και στρέφει το κεφάλι δεξιά, σε δέντρο σχηματοποιημένο. Το ένδυμα, πολύ φροντισμένο, με κυματοειδές περίγραμμα, είναι διακοσμημένο με ζεύγος κάθετων εγχάρακτων κυματοειδών ταινιών που γεμίζουν με λευκές στιγμές. Στο βάθος σχηματοποιημένοι φοίνικες (Langlotz, πίν. 107, 337 και 376). Λευκό χρώμα για το πρόσωπο και το χέρι της γυναίκας και τις στιγμές του ενδύματος, καθώς και για μερικές στιγμές στο δέντρο δεξιά. Ιώδες για το μάτι της γυναίκας και λίγες σκόρπιες πινελιές στο ένδυμα: μια κάθετη ιώδης πινελιά στο δέντρο και δύο κύκλοι κάτω από την παράσταση. Με χάραγμα δηλώθηκαν οι ανατομικές λεπτομέρειες και οι ταινίες του ενδύματος.

Ως προς το σχήμα το αγγείο ακολουθεί τα χαρακτηριστικά της ομάδας των Αθηνών 581, που είναι η τελευταία παραλλαγή της ομάδας των Πετεινών: σώμα που το περίγραμμά του σχηματίζει βαθμιαία κώνο και ο λαιμός στρογγυλεύει ανεπαίσθητα προς τον ώμο. Τα αγγεία του εργαστηρίου αυτού, στο οποίο ανήκει και το δικό μας, ο Beazley διαιρεί σε δύο κατηγορίες ανάλογα με τη διακόσμηση στον ώμο (συνεχόμενοι κάλυκες λωτού ή ακτίνες). Το δικό μας ανήκει στη δεύτερη, 581-ii²². Πρβλ. επίσης (Richter - Milne, εικ. 95 (κοντά στον τύπο II) και Ure, σ. 46-47, Class H.

Αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Όμοια ακριβώς παράσταση σε λήκυθο στην αποθήκη του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου²³, αριθ. 587. Του ίδιου εργαστηρίου και προφανώς από τον ίδιο καλλιτέχνη (ABV, σ. 502, 107) και παρόμοια η αριθ. 16303 (ABV σ. 502, 106). Για παρόμοια παράσταση βλ. CVA Stuttgart I, πίν. 21,10 και 11, (Αριάδνη;), CVA Wien I, Universität, πίν. 6, 12 με παράσταση Διονύσου: σχετική σε κύλικα, CVA Madrid I, πίν. 3,2, με Διόνυσο και Αριάδνη, CVA Pologne, Warsovie I, πίν. 28,1-3 και στην Ελευσίνα (Ελευσίνα, πίν. 227, 125).

20. Ίσως πρόκειται για τον ίδιο καλλιτέχνη (Haspels, σ. 157-160 και ARV σ. 677).

21. Βλ. και παραπάνω υποσημ. 14. Φαίνεται πάντως ότι αυτή η δυσκολία στην ταύτιση δεν ισχύει για τα καλύτερα δείγματα των λευκών ληκύθων, που η προέλευσή τους είναι εξακριβωμένα αττική. Kurtz, σ. 137.

22. ABV, σ. 489 κ.ε., Paga, σ. 222-246, Kurtz, σ. 147-148, γενικά για το εργαστήριο, Haspels σ. 93.

23. Ευχαριστώ την Έφορο κ. Ηρώ Ζερβουδάκη που μου έδωσε την ευκαιρία να περιηγηθώ στις αποθήκες του Μουσείου και να παραπέμψω στις παραπάνω ληκύθους.

ε) Μελανόμορφη λήκυθος (αριθ. ευρ. 14925) (Πί ν. 36 α, δεξιά, 36 γ, δεξιά). Ακέραιη. Ύψ. 0,136, διάμ. 0,064, διάμ. βάσης 0,037 μ. Πηλός ερυθρώπός. Γάνωμα μαύρο και κατά τόπους καστανό. Όμοιο στο σχήμα και την τεχντροπία με τη λήκυθο α. Στην περιφέρεια του ώμου μαύρος κύκλος. Στον ώμο πετεινός προς τα αριστερά μεταξύ φύλλων κισσού. Τέσσερις ιώδεις λοξές πινελιές κοσμούν το σώμα του (βλ. και Κανελλοπούλου, αριθ. 199, σ. 270). Η παράσταση με τέσσερις μορφές. Καθισμένος σε δίφρο άνδρας προς τα δεξιά, με στεφάνι στο κεφάλι, έχει μπροστά του νέο γυμνό, προς τα δεξιά επίσης, που στρέφει το κεφάλι πίσω απλώνοντας το αριστερό χέρι από το οποίο κρέμεται ιμάτιο. Στα άκρα δύο θεατές (Haspels, «onlookers», σ. 10 και 151). Όλοι κρατούν δόρυ και έχουν στεφάνι στο κεφάλι. Η παράσταση πατάει σε μαύρη ταινία. Ιώδες χρώμα για τα στεφάνια, τις λεπτομέρειες του πετεινού και των ιματίων· χάραγμα για τις πτυχώσεις των ενδυμάτων και τις ανατομικές λεπτομέρειες. Γάνωμα στην εξωτερική πλευρά της λαβής, στο στόμιο μέσα και έξω, στην ταινία κάτω από την παράσταση, στο κατώτερο μέρος του σώματος και στην πάνω επιφάνεια της βάσης.

Ανήκει στην Ομάδα των Πετεινών (Haspels, σ. 67-68, Ure, σ. 52-54 και Kurtz, σ. 118 και 145, όπου παρατηρήσεις).

Για όμοια παράσταση πρβλ. CVA University of Reading I, πίν. 12,4, CVA Låon I, πίν. 14,10-12, CVA Gela IV, πίν. 18,1 και 19,1-2, ABV 469, 76-87, «athlete and youths».

στ) Σώμα ανθεωτής ληκύθου με τμήμα του ώμου και του λαιμού (αριθ. ευρ. 14992). Συγκολλημένο από τέσσερα κομμάτια²⁴. Σωζ. ύψ. 0,11, διάμ. 0,047, διάμ. βάσης 0,038 μ. Πηλός καστανός, γάνωμα μαύρο στιλπνό. Από την παράσταση σώζεται το ένα από τα τρία ανθέμια με άνθος λωτού μεταξύ τους. Το ανθέμιο, περικλειστο σε τόξο λευκού χρώματος, έχει δηλωθεί με εγχάραξη. Δεν υπάρχει το συνηθισμένο αλυσιδωτό κόσμημα κάτω, αλλά από δύο μικροί κύκλοι (σηματοποιημένες έλικες) στη βάση κάθε ανθεμίου, γραμμένοι με χάραγμα για το πάνω μισό του κύκλου και με λεπτό ημικύκλιο στο χρώμα του γανώματος για το άλλο μισό· μαύρη κοκκίδα στο κέντρο (βλ. Κανελλοπούλου, αριθ. 233, πίν. 126). Στον ώμο γλώσσες και ρόπαλα.

Ανήκει στην κατηγορία O₂²⁵. Λήκυθοι με αυτή τη διακόσμηση κατασκευάστηκαν στα μεγάλα εργαστήρια γύρω στο τέλος του βου αι. π.Χ. (όπως π.χ. το Εργαστήριο Αθηνών 581, του Αίμονα κτλ.). Οι νεότερες και τελευταίες προέρχονται από το εργαστήριο του ζωγράφου της Μέγαιρας, Haspels, σ. 185-186 και Corinth XIII, σ. 163-164, Group II.

Για ληκύθους με όμοια απόδοση των ανθεμίων πρβλ. CVA Leiden 3, πίν. 111,11 (490-480 π.Χ.), CVA Palermo I, Collezione Mormino, πίν. 20,1.

ζ) Θραύσμα από το σώμα μελανόμορφης ληκύθου (αριθ. ευρ. 14917). Εδώ ίσως ανήκουν και δύο θραύσματα από τον ώμο και τη βάση. Διαστ. 0,052×0,047 μ. Πηλός κιτρινέρυθρος. Γάνωμα μαύρο. Σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα της παράστασης: θεατής προς τα δεξιά και ένας νέος γυμνός, επίσης προς τα δεξιά. Στο άκρο δεξιά διακρίνεται τμήμα ιματίου μαινάδας. Δεν υπάρχει λευκό χάραγμα για τις λεπτομέρειες του ιματίου του θεατή και τις ανατομικές λεπτομέρειες του νέου. Κόκκινη οριζόντια πινελιά στο ιμάτιο του θεατή. Ιώδες στον κορμό του νέου και στη διακόσμηση των ιματίων του θεατή και της μαινάδας. Κάτω από την παράσταση μαύρη ταινία.

24. Τα τρία κομμάτια βρέθηκαν και συγκολλήθηκαν μετά τη φωτογράφιση.

25. Ο Ure (σ. 54), τοποθετεί τις ανθεωτές ληκύθους στην κατηγορία O με δύο υποδιαίρεσεις: O₁ για διπλή σειρά ανθεμίων (τα κάτω ανεστραμμένα) και O₂ για μια σειρά από όρθια ανθέμια. Και οι δύο κατηγορίες αντιπροσωπεύονται στα ευρήματα του Τύμβου του Μαραθώνα (Haspels, σ. 92, AM 1893, σ. 46-63).

Το σχήμα και το θέμα κοινό στην ομάδα των Πετεινών (Ure, πίν. XVI 80.251 και σ. 52). Όμοιο και με τη λήκυθο α.

Τάφος 5

Εγγυτρισμός σε πιθάρι (σπασμένο). Κατεύθυνση Β.-Ν., με το στόμιο προς Β. Βρέθηκε δίπλα στην ανατολική πλευρά του τάφου 4, στο επίπεδο του πυθμένα, σε βάθος 1,04 μ. Μέσα στα επιφανειακά χρώματα υπήρχαν κολλημένα δύο χάλκινα δαχτυλίδια. Το χρώμα που κάλυπτε την ταφή ήταν τόσο σκληρό από τα άλατα, που έκανε αδύνατη την έρευνα του περιεχομένου κατά την ανασκαφή. Έτσι αφαιρέθηκε ολόκληρο και μεταφέρθηκε στην αποθήκη του Μουσείου. Πάντως και μετά τον καθαρισμό αποδείχθηκε ότι δεν υπήρχαν άλλα κτερίσματα.

Τάφος 6

Εγγυτρισμός σε δύο μισά πιθάκια, ενωμένα. Διαστ. 0,90×0,45 μ. Κατεύθυνση Β.-Ν. Βρέθηκε κι αυτός στο ίδιο βάθος με τον προηγούμενο, ΒΑ. του τάφου 4. Τα πιθάκια είχαν κοπεί κατά μήκος καλύπτοντας το ένα το άλλο.

Τάφος 7 (Πί ν. 35 δ)

Εγγυτρισμός σε δύο πιθάκια, ενωμένα. Εξωτ. διαστ: μήκ. 0,67, πλ. 0,45, διάμ. πυθμένα περίπου 0,13 μ. Κατεύθυνση Β.-Ν. Βρέθηκε στη νότια πλευρά του τάφου 4, σε βάθος 1,05 μ. Το πιθάρι που περιείχε την ταφή είχε τον πυθμένα στραμμένο Β.-ΒΑ. Εξωτερικά στην άκρη του πυθμένα είχε τοποθετηθεί πέτρα. Το στόμιο του αγγείου κάλυπτε το μισό σώμα δεύτερου πιθαριού, που στηριζόταν πάνω σε μικρές πέτρες. Το περιεχόμενο φτωχό, με ελάχιστα οστά και γέμισμα από χώμα. Διαστάσεις μεγάλου πιθαριού: μήκ. 0,45, διάμ. στομίου 0,40 μ.

Τάφος 8

Πυρά. Διαστ: μήκ. 0,80, πλ. 0,40-0,79 μ. Κατεύθυνση Β.ΒΑ.-Ν.ΝΔ. Στη δυτική πλευρά του τάφου 4 εντοπίστηκε το μακρόστενο μαύρο στρώμα της πυράς που περιείχε λίγα οστά και μία μελανόμορφη λήκυθο σπασμένη και καμένη.

Μελανόμορφη λήκυθος (αριθ. ευρ. 14934) (Πί ν. 36 β). Σώζεται ως τη βάση του λαιμού. Ελλίπης σε τμήμα του σώματος και του ώμου. Σωζ. ύψ. 0,123, διάμ. 0,068, διάμ. βάσης 0,043 μ. Ο πηλός έχει χρώμα τεφρό από την καύση. Γάνωμα μαύρο. Στον ώμο πετεινός ωραία γραμμένος, με πλούσια διχαλωτή ουρά, προς τα δεξιά· στα άκρα φύλλα κισσού με μίσχο. Μελανός κύκλος στην περιφέρεια του ώμου, εξίτηλος. Στο σώμα παράσταση αναχώρησης πολεμιστή. Ο πολεμιστής σε πλήρη εξάρτυση, ασπίδα, περικεφαλαία, ακόντιο (που η άκρη του καταλήγει στον ώμο) προχωρεί προς τα αριστερά στρέφοντας το κεφάλι πίσω, σε άνδρα καθισμένο σε δίφρο προς τα αριστερά επίσης. Την παράσταση κλείνουν δύο όρθιες μορφές στεφανωμένες, που φορούν ιμάτιο και κρατούν, όπως και ο καθιστός άνδρας, ραβδί. Οι λεπτομέρειες της ασπίδας, του κράνους και των ιματίων δηλώθηκαν με εγχάραξη, όπως και ο κοντός χιτώνας του οπλίτη που οι πτυχές του καταλήγουν σε ζιγκ-ζαγκ, τεχνική που θα επικρατήσει στον ερυθρόμορφο ρυθμό (βλ. Boardman, σ. 104). Χάραγμα χρησιμοποιήθηκε επίσης και για τις ανατομικές λεπτομέρειες. Ιώδες για τις λεπτομέρειες του πετεινού, στα στεφάνια των θεατών και στα ιμάτιά τους· ιώδης πινελιά έγραφε το περίγραμμα των μαλλιών του πολεμιστή και το δυσδιάκριτο επίσημο της ασπίδας του. Το ιώδες έχει πάρει καστανή απόχρωση από την πυρά.

Όμοια παράσταση σε λήκυθο από τη Ριτσώνα, Ure, σ. 53, αριθ. 26.88 και 26.87. Για το ίδιο θέμα βλ. CVA Palermo 1, πίν. 4.5-6. Για άλλα ανάλογα πρβλ. ABV, σ. 467, 19-35. Για

παρόμοια απόδοση πετεινού βλ. Κανελλοπούλου, αριθ. 199. Όμοιο σε σχήμα και κατηγορία με τα αγγεία α και ε του τάφου 4.

Τάφος 9

Εγχυτρισμός σε δύο πιθάρια. Ενωμένα κατά μήκος, όπως και του τάφου 6. Διαστ. 0,70×0,45 μ. Κατεύθυνση Β.-Ν., με τα στόμια προς Β. Βρέθηκε σε απόσταση 0,08 μ. βόρεια του τάφου 6. Τα τοιχώματα των αγγείων είχαν γίνει ένα σώμα με το χώμα· επαναλήφθηκε και εδώ η ίδια διαδικασία με αυτή του τάφου 5, με τα ίδια αποτελέσματα.

Τάφος 10

Εγχυτρισμός σε πιθάρια. Όμοιος με τον προηγούμενο και δίπλα σ' αυτό, ανατολικά. Διαστ. 0,45×0,60 μ. Κατεύθυνση Β.-Ν., με τα στόμια προς Β. Μεταφέρθηκαν κι αυτά στο Μουσείο για καθαρισμό· δε βρέθηκαν κτερίσματα.

Τάφος 11 (Πί ν. 37 γ)

Εγχυτρισμός σε λεκάνη. Διαστ. 0,40×0,45, διάμ. στομίου 0,40 μ. Κατεύθυνση Β.-Ν., με το στόμιο προς Β. Βρέθηκε ανατολικά της ταφής 7, παράλληλα με αυτή και σε βάθος 1,05 μ. Το αγγείο, όπως και των τάφων 12, 13, 14, 15, 16 και 17 είχε τοποθετηθεί πάνω στη θαλάσσια πλάκα και αφαιρέθηκε μαζί με το τσιμεντοποιημένο χώμα για καθαρισμό. Ακτέριστος.

Λεκάνη (Πί ν. 37 δ). Ελλιπής σε μικρό τμήμα του χείλους. Συγκολλημένη από πολλά θραύσματα και συμπληρωμένη. Ύψ. 0,23, διάμ. στομίου 0,36, διάμ. βάσης 0,15 μ. Πηλός κεραμόχρωμος. Βάση δακτυλιόσχημη, σώμα ψηλό, κωνικό, χείλος στρογγυλεμένο που στρέφεται προς τα έξω, δύο λαβές τοξωτές οριζόντιες που εκφύονται κάτω από το χείλος²⁶. Μια ταινία από καστανέρυθρο γάνωμα περιτρέχει το αγγείο στη ζώνη κάτω από τις λαβές. Εσωτερικά καλύπτεται από το χρώμα του γανώματος (Hesperia 4 (1935), σ. 493).

Για το σχήμα της λεκάνης βλ. Αγορα XII, σ. 213-214 και πίν. 84, 1806.

Παρόμοια: Hesperia 4 (1935), εικ. 25, 70, σ. 512 και εικ. 16, 69, σ. 494. Χαριτωνίδης, εικ. 100, σ. 60.

Η λεκάνη τοποθετεί τον εγχυτρισμό στο γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 12 (Πί ν. 37 γ)

Εγχυτρισμός σε κρατήρα. Διαστ. 0,36×0,33, διάμ. στομίου 0,25 μ. Κατεύθυνση Β.-Ν., με το στόμιο στα Β. Βρέθηκε στο τετράγωνο 2, όπως και οι προηγούμενοι, ΒΔ. του τάφου 11, σε βάθος 1,12 μ. Ακτέριστος.

Κρατήρας (αριθ. ευρ. 15037) (Πί ν. 37 ε). Συγκολλημένος από πολλά κομμάτια· λείπει τμήμα του χείλους, του σώματος, της βάσης και η μία λαβή. Ύψ. 0,36, μέγ. διάμ. 0,34, διάμ. στομίου 0,25, σωζ. διάμ. βάσης 0,11 μ. Πηλός κεραμόχρωμος. Άβαφος. Βάση ελαφρά υψωμένη, σώμα σφαιρικό, λαιμός ευρύς και ψηλός, χείλος επίπεδο, πλατύ, με περιχείλωμα, λαβές τοξοειδείς κυλινδρικές κάθετες στον ώμο. Στη ζώνη των λαβών ταινία με εγχάρακτες θλαστές γραμμές (ζιγκ-ζαγκ) μεταξύ εγχάρακτων κύκλων.

Αττικά δείγματα αυτού του τύπου αγγείων βρίσκονται συνήθως σε νεκροταφεία και χρη-

26. Η βαθμιαία μετάβαση των λαβών προς το χείλος σταματά στην αρχή του 4ου αι π.Χ., όπου το χείλος «πιέζει» τις λαβές να πάρουν μια κλίση προς τα κάτω (L. Talcott, Hesperia 4 (1935), σ. 511-512).

σίμειαν ως τεφροδόχα. Η διακόσμηση που συναντάμε σε μερικά από αυτά αποδεικνύει ότι η αποστολή τους δεν ήταν αποκλειστικά οικιακή: αναμφίβολα όμως ο αρχικός προορισμός του σκεύους ήταν αποθηκευτικός (Αγορά ΧΙΙ, σ. 195· βλ. και σχετικό πίν. 67, 1532, των μέσων του 5ου αι. π.Χ.). Ίδιου τύπου και της Ελευσίνας, Ελευσίνα, πίν. 364 β, 734 με ψηλότερη βάση.

Τάφος 13 (Πί ν. 37 γ)

Εγχυτρισμός σε πιθάρι. Διαστ. $0,38 \times 0,24$ μ. Κατεύθυνση Β.-Ν., με το στόμιο προς Β. Βρέθηκε σε βάθος 1,20 μ., ΒΔ. του τάφου 12. Μια μεγάλη πέτρα έκλεινε το στόμιο. Η ταφή αυτή όπως και οι 14, 15 και 16 αποκαλύφθηκε κάτω από το στρώμα της πυράς 8. Ακτέριστος.

Τάφος 14 (Πί ν. 37 γ, 38 στ)

Εγχυτρισμός σε οξυπύθμενο αμφορέα. Διαστ. $0,60 \times 0,50$ μ. Κατεύθυνση Β.-Ν., με το στόμιο προς Β., όπως και οι προηγούμενοι. Βρέθηκε σε βάθος 1,05 μ., βόρεια του τάφου 12. Ακτέριστος.

Τάφος 15 (Πί ν. 38 στ)

Εγχυτρισμός σε πιθάρι. Διαστ. $0,50 \times 0,40$ μ. Κατεύθυνση και θέση στομίου όμοια με τον προηγούμενο. Βρέθηκε σε βάθος 1,30 μ., βόρεια του τάφου 14. Ακτέριστος.

Τάφος 16 (Πί ν. 38 στ)

Εγχυτρισμός σε πιθάρι. Διαστ. $0,45 \times 0,35$ μ. Κατεύθυνση, θέση στομίου και βάθος όμοια με τον προηγούμενο. Ήταν τοποθετημένος στην ίδια σειρά με τους άλλους, βόρεια του τάφου 15. Ακτέριστος.

Τάφος 17 (Πί ν. 38 στ)

Εγχυτρισμός σε πιθάρι. Διαστ. $0,65 \times 0,50$ μ. Κατεύθυνση Β.-Ν., με το στόμιο προς Β. Βρέθηκε ΒΑ. του τάφου 16, σε βάθος 1,34 μ., όπου το χώμα άρχισε να μεταβάλλεται σε υγρή καστανόχρυση άμμο. Η ιδιαίτερη σύσταση του εδάφους, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, επέβαλε τη μεταφορά των τάφων 5-17 στην αποθήκη του Μουσείου Ερέτριας για καθαρισμό και έρευνα. Ακτέριστος.

Τάφος 18 (Σ χ έ δ. 3)

Εγχυτρισμός. Δύο πιθάρια ενωμένα στα στόμια. Διαστ. $0,95 \times 0,40$ μ. Κατεύθυνση Β.-Ν. Βρέθηκε στο τετράγωνο 3, σε βάθος 1,05 μ., πρώτος από τη συστάδα των τάφων 18, 19, 20. Μετά την αφαίρεση των ταφικών αγγείων, που ήταν γεμάτα άμμο, αποκαλύφθηκαν μία μελανόμορφη λήκυθος και μία ταινιωτή κύλικα.

α) Μελανόμορφη λήκυθος (αριθ. ευρ. 14927) (Πί ν. 37 α). Ακέραη, εκτός από ελάχιστες απολεπίσεις στο χείλος. Ύψ. 0,115, διάμ. 0,054, διάμ. βάσης 0,031 μ. Πηλός κεραμόχρωμος ανοιχτός. Γάνωμα μαύρο και κατά τόπους καστανό. Στον ώμο πετεινός προς τα δεξιά μεταξύ φύλλων κισσού. Δεν υπάρχει χάραγμα. Αμελής εργασία. Πιθανώς να μην είναι ίδιος ο καλλιτέχνης που εκπόνησε την παράσταση του σώματος (βλ. Κανελλοπούλου, αριθ. 193, σ. 267). Στην περιφέρεια του ώμου μαύρος κύκλος. Στο σώμα παράσταση πολεμιστών που μάχονται μεταξύ ιματιοφόρων μορφών (βλ. και λήκυθος ε, τάφος 4). Οι λεπτομέρειες των ιματίων των θεατών, των χιτώνων των πολεμιστών, τα κράνη και το περίγραμμα της ασπίδας έγιναν με χάραγμα. Με χάραγμα δηλώθηκαν επίσης οι ανατομικές λεπτομέρειες. Ιώδες στην άκρη των ιματίων των θεατών και ελάχιστα ίχνη από το ίδιο χρώμα στο πρόσωπο και το χιτώνα των πολεμιστών. Τέσσερα ανθέμια με επίθετο υπόλευκο χρώμα κοσμούν την ασπίδα.

Ομάδα των Πετεινών (Cock Class). Σχήμα αγγείου N₁ κατά Ure (βλ. και όμοιες ληκύθους α και ε του τάφου 4 και τη λήκυθο της πυράς 8). Πρβλ. γενικά για την κατηγορία και τη χρονολόγηση Haspels, σ. 67-68, 93 σημ. 3 και 367.

Όμοιο θέμα: CVA Copenhagen III, πίν. 110,6, Ure, πίν. XVI 130.116, CVA Norway 1, πίν. 23,4, CVA Leipzig 2, πίν. 36,1-3 («um 500 v. Chr.»), CVA Palermo 1, πίν. 3, 7-10 (510-500 π.Χ.), Délos X, πίν. XXXVIII, σ. 557, Kerameikos IX, πίν. 77, 17,6. Για άλλα όμοια βλ. ABV, σ. 466, 1-16.

β) Κύλικά (αριθ. ευρ. 14928) (Πί ν. 37 β). Σχεδόν πλήρης. Συμπληρώθηκε μικρό τμήμα της μιας λαβής και δύο κομμάτια του χείλους. Πηλός κεραμόχρωμος ανοιχτός. Γάνωμα μαύρο, εξίτηλο κατά τόπους. Στη ζώνη των λαβών σχηματοποιημένα ανθέμια· μεταξύ τους ρόπαλα (κάλυκες λωτού). Λευκές κοκκίδες στον πυρήνα μερικών ανθεμίων. Από κάτω ζώνη με αλυσιδωτό κόσμημα. Η περιφέρεια του χείλους, το κάτω μέρος του σώματος με τη βάση, οι λαβές εξωτερικά και το εσωτερικό του αγγείου καλύπτονται με μαύρο γάνωμα· εξαιρείται δίσκος με μελανό κύκλο στο κέντρο. Δεν υπάρχει χάραγμα.

Η κύλικά ανήκει στην κατηγορία των ταινιωτών ανθεμωτών κυλίκων, που με ποικιλίες σε σχήμα και μέγεθος εμφανίζονται στο τέλος του βου και διαρκούν ολόκληρο τον 5ο αι. π.Χ. Συνήθως είναι δεύτερης ποιότητας. Βλ. για σχήμα P. Ure, Μελανόμορφοι κύλικες εκ Ριτσώνας της Βοιωτίας, AE 1915, σ. 119, τύπος C₂ εικ. 10, A. Ure, Floral black figured cups at Schimatari, JHS 46 (1926), σ. 54 και J. Beazley, JHS 52 (1932), σ. 189, για τα «floral band cups».

Για όμοιο θέμα πρβλ. CVA University of Reading 1, πίν. 9,5, CVA Copenhagen III, πίν. 118,4, CVA Bucarest 2, πίν. 15,3.

Τα κτερίσματα χρονολογούν τον εγχυτρισμό στο α' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 19 (Σ χ έ δ. 3)

Εγχυτρισμός. Δύο πιθάρια ενωμένα στα στόμια. Διαστ. 0,90×0,44 μ. Κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Βρέθηκε σε μικρή απόσταση από τον προηγούμενο και στο ίδιο βάθος. Ακτέριστος.

Τάφος 20 (Σ χ έ δ. 3).

Εγχυτρισμός σε πιθάρια. Διαστ. 0,40×0,40 μ. Κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Βρέθηκε διαγώνια του πυθμένα του προηγούμενου τάφου, στην άκρη του τετραγώνου και σε βάθος 1,05 μ. επίσης. Μια πέτρα έκλεινε το στόμιο. Μέσα στο πιθάρι, μετά την απομάκρυνση του συμπαγούς στρώματος της άμμου, αποκαλύφθηκαν μία λήκυθος μελανόμορφη, ένα αρυβαλλόσχημο ληκύθιο, ένα σκυφίδιο, ένα μικρογραφικό ανοικτό αγγείο και κομμάτια τριών ληκύθων.

α) Μελανόμορφη λήκυθος (Πί ν. 38 α-β). Λείπει το χείλος. Συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε τμήμα του σώματος και της βάσης. Ύψ. 0,15, διάμ. 0,069, διάμ. βάσης 0,041 μ. Πηλός καστανός ανοιχτός. Γάνωμα μαύρο και κατά τόπους καστανό, εξίτηλο. Στον ώμο πετεινός προς τα δεξιά μεταξύ φύλλων κισσού με μίσχο. Στην περιφέρεια του ώμου μαύρος κύκλος. Στη φθαρμένη επιφάνεια του σώματος παράσταση αθλητή προς τα δεξιά και νέων²⁷. Την παράσταση κλείνουν οι ιματιοφόρες μορφές, από τις οποίες η αριστερή έχει τελείως απολεπιστεί. Κάτω μαύρη ταινία. Με χάραγμα δηλώθηκαν οι ανατομικές λεπτομέρειες και οι πτυχώσεις στα ενδύματα. Τέσσερις ιώδεις λοξές πινελιές στο σώμα του πετεινού. Πινελιά ίδιου χρώματος στο ιμάτιο του καθιστού άνδρα και στο δόρυ του δεξιού θεατή. Για την Ο-

27. Βλ. και τη λήκυθο ε του τάφου 4.

μάδα των Πετεινών (Cock Class) βλ. Haspels, σ. 67-68 και πιο πρόσφατα Kurtz, σ. 145-146.

Σχήμα Ν₁ (Ure, σ. 52-54). Για όμοιο θέμα, εκτός από εκείνα που αναφέρονται στη λήκυθο ε του τάφου 4, βλ. και Corinth XIII, πίν. 34 257-10 και ABV, σ. 469, 85 κ.ε.

β) Μικρογραφικό σκυφίδιο κορινθιακού τύπου (Π ί ν. 38 γ). Ακέραιο, εκτός μικρής απόκρουσης στο χείλος. Ύψ. 0,03, διάμ. 0,047, διάμ. βάσης 0,025 μ. Πηλός ανοιχτός κεραμόχρωμος. Το αγγείο εσωτερικά καλύπτεται από καστανέρυθρο επίχρισμα, εξωτερικά από κιτρινέρυθρο. Στη ζώνη των λαβών κάθετες αμελείς γραμμές με φαιό ως ερυθρωπό επίχρισμα. Όμοιο κόσμημα στις λαβές. Στο μέσον του σώματος πλατιά ερυθρωπή ταινία.

Οι μικρογραφικοί σκύφοι κορινθιακού τύπου κατατάσσονται ανάλογα με το ύψος, το σχήμα και τη διακόσμηση από τον Ure, σ. 23, σε δύο κατηγορίες. Οι ψηλότεροι (0,03-0,05 μ.), με ποικιλία διακόσμησης στη ζώνη των λαβών, αποτελούν την κατηγορία II Aii, όπου ανήκει και το δικό μας αγγείο. Οι σκύφοι (Ai και Aii) εκτός από την παραπάνω διακόσμηση, φέρουν ταινίες μαύρου και κοκκινωπού-ιώδους χρώματος σε υπόλευκο έδαφος. Τα ευρήματα των τάφων της Ριτσώνας δείχνουν ότι τα αγγεία αυτά ήταν σε χρήση όλο σχεδόν τον 5ο αι. π. Χ. (Ure, ό.π.).

Παρόμοια: Kerameikos IX, πίν. 80, 31,8, Olynthus XIII, πίν. 193, 548 και 550 με ζιγκ-ζαγκ, Α. Κεραμόπουλλος, ΑΔ 3 (1917), σ. 263, πίν. 180,2.

γ) Αρυβαλλόσχημο ληκύθιο (Π ί ν. 38 δ). Σώζεται μέχρι το μέσον περίπου του λαιμού. Σωζ. ύψ. 0,052, διάμ. 0,039, διάμ. βάσης 0,031 μ. Πηλός κεραμόχρωμος. Γάνωμα μαύρο και κατά τόπους ερυθρωπό, κυρίως στον ώμο, καλύπτει το αγγείο εκτός από τρεις εδαφόχρωμες ανισόπαχες ταινίες στο σώμα. Το κάθετο εξωτερικό μέρος της βάσης και το τμήμα κάτω από αυτή εξαιρούνται.

Τα αρυβαλλόσχημα ληκύθια εμφανίζονται στο τέλος της αρχαϊκής περιόδου· το σχήμα αυτό όμως επικρατεί κυρίως μετά το β' μισό του 5ου αι. π.Χ., εποχή που αρχίζουν να παράγονται και τα μελαμβαφή (Agora XII, σ. 153-155 και πίν. 38,1125).

Παρόμοιο από την πλατεία Συντάγματος, Χαριτωνίδης, σ. 26, εικ. 42 (δεξιά) και Hesperia 4 (1935), εικ. 24, 54, σ. 509.

δ) Μικρογραφικό ανοιχτό αγγείο (Π ί ν. 38 ε). Συγκολλημένο από έξι κομμάτια, λείπει τμήμα του χείλους και η μία λαβή. Ύψ. 0,038, διάμ. 0,117, διάμ. στομίου 0,095, διάμ. βάσης 0,061 μ. Βάση ευρεία, ψηλή με ακμή στην περιφέρειά της, σώμα που ανοίγει προς τα πάνω, χείλος πλατύ, επίπεδο, που κλίνει προς τα έξω. Λαβή οριζόντια, ταινιωτή που εκφύεται κάτω από το χείλος. Το σχήμα παρεμφερές με αυτό της λεκάνης. Πηλός καστανός, ανοιχτός, γάνωμα καστανόφαιο, εξίτηλο. Η επιφάνεια του αγγείου που ήταν ολόβαφη, πολύ φθαρμένη.

Παρόμοιος τύπος: Olynthus XIII, πίν. 214, 681, 688, των μέσων του 5ου αι. π.Χ., αλλά με μία λαβή. Χωρίς λαβές: Corinth XIII, πίν. 27, 168, 10.

Τα κτερίσματα τοποθετούν τον τάφο γύρω στο 450 π.Χ.

Τάφος 21 (Σ χ έ δ. 3)

Πήλινη λάφρακα. Κατεστραμμένη. Εξωτ. διάστ. 1,90×0,57 μ. Κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Βρέθηκε σε απόσταση 0,90 μ. δυτικά του εγχυτρισμού 20· δεν υπήρχε κάλυμμα. Η ψηλότερη επιφάνεια αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,05 μ. Ακτέριστη.

Τάφος 22 (Σ χ έ δ. 3)

Εγχυτρισμός σε πήθари. Σωζ. διαστ. 0,50×0,40 μ. Κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Βρέθηκε απέναντι από τον προηγούμενο τάφο, στην άλλη άκρη του τετραγώνου, σε βάθος 1 μ. Το αγγείο ήταν σπασμένο και διαλυμένο από την κοιλιά και πάνω. Στο τετράγωνο 3 που βρέθηκαν οι τάφοι 18-22 εντοπίστηκαν σκόρπια κομμάτια αγγείων, όστρακα και θραύσματα ταφικών πίθων.

Κομμάτι από το πάνω μέρος μεγάλης κυλινδρικής ληκύθου (αριθ. ευρ. 14916) (Πί ν. 39 α). Σωζ. ύψ. 0,122, διάμ. 0,094 μ. Πηλός καστανός ανοιχτός. Γάνωμα μαύρο στιλπνό καλύπτει το καλυκόςχημο στόμιο²⁸ και την ταινιόσχημη λαβή εξωτερικά. Στον πλατύ και φουσκωτό ώμο σχηματοποιημένα φύλλα λωτού και ακτινωτό κόσμημα. Λεπτό αυλάκι μεταξύ ώμου και λαιμού. Από την παράσταση, που είχε γίνει σε υπόλευκη επιφάνεια, διατηρείται ζώνη με ωραία κιγκλιδωτό μεταξύ τεσσάρων λεπτών κύκλων στην περιφέρεια του σώματος (Haspels, πίν. 41, σ. 131). Από κάτω κλαδιά με φύλλα στα κενά μαύρες κηλίδες. Στο άκρο δεξιά τμήμα από το κεφάλι αλόγου (;). Η επανάληψη των κλαδιών και οι κηλίδες του βάθους μαρτυρούν την προσοχή του καλλιτέχνη για την αποφυγή του κενού (*horror vacui*, Haspels, σ. 134).

Παρόμοια: CVA Gallatin Collection 27,3 με μαϊάνδρο, πίν. 43,5.

Κοντά στο ζωγράφο του Αίμονα.

Γύρω στο 490 π.Χ.

Τάφος 23 (Σχέδ. 3· Πί ν. 39 β)

Κεραμοσκεπής καλυβίτης. Κατεστραμμένος. Σωζ. εξωτ. διαστ. 0,75×0,40, ύψ. 0,35 μ. Κατεύθυνση Β.ΒΑ.-Ν.ΝΔ. Βρέθηκε στο τετράγωνο 4 και όπως και οι υπόλοιπες ταφές εδών (24, 25, 26, 27), σε βάθος που κυμαίνεται από 1-1,40 μ. Περιείχε υπολείμματα οστών το κρανίο στα ανατολικά.

Τάφος 24 (Σχέδ. 3· Πί ν. 39 β)

Έγχυτρισμός. Τμήμα κυψέλης και μικρό πιθάρι ενωμένα. Διαστ. 0,70×0,35 μ. Κατεύθυνση Ν.ΝΔ.-Β.ΒΑ. Βρέθηκε στο μέσον περίπου του τετραγώνου 4, στα ΝΔ. του προηγούμενου τάφου. Περιείχε ένα θήλαστρο, ένα σκυφίδιο, μία λεκανίδα με πόμα και θραύσμα από αρυβαλλόσχημο ληκύθιο.

α) Θήλαστρο²⁹ (αριθ. ευρ. 14904) (Πί ν. 40 α). Ακέραιο. Ύψ. 0,05, διάμ. 0,067, διάμ. βάσης 0,044 μ. Πηλός κεραμόχρωμος. Ωραίο μαύρο στιλπνό γάνωμα καλύπτει το αγγείο. Στην περιφέρεια του στομίου εμπέστο γλωσσοειδές κόσμημα. Ως προς το σχήμα το αγγείο είναι όμοιο με το αγγείο του τάφου 2. Βλ. και Τ. Lau - H. Brunn - P. F. Krell, *Griechische Vasen*, Leipzig 1877, πίν. XX, 4.

Όμοιο κόσμημα σε θήλαστρο από την οδό Λένορμαν (*Hesperia* 32 (1963), πίν. 39 D8, σ. 121) με ανθέμια πάνω από τις γλώσσες (450-425 π.Χ.). Πρβλ. και *Kerameikos IX*, πίν. 42, 295-9 με γλώσσες και ανθέμια, *Délos XXI*, σ. 63, πίν. 49, 50, 193 με όμοιο κόσμημα και ανθέμια, που χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ., όπως και της οδού Λένορμαν παρόμοιο, CVA Cambridge 1, πίν. 41, 14.

Για τον τύπο του αγγείου γενικά βλ. *Agora XII*, σ. 161-162.

β) Μικρογραφικό σκυφίδιο κορινθιακού τύπου (αριθ. ευρ. 14903) (Πί ν. 40 β). Ακέραιο. Ύψ. 0,041, διάμ. 0,054, διάμ. βάσης 0,024 μ. Πηλός καστανός ανοιχτός. Γάνωμα μαύρο. Υπόλευκο εξίτηλο επίχρισμα καλύπτει το αγγείο εξωτερικά· εσωτερικά καλύπτεται με το χρώμα του γανώματος. Στη ζώνη των λαβών οκτώ ωραία πέταλα μαύρου χρώματος. Μαύρη ταινία περιτρέχει το αγγείο στο μέσον περίπου.

28. Το σχήμα αυτών των ληκύθων χρησιμοποιεί ο ζωγράφος του Αίμονα στην πρώτη φάση της καριέρας του. Αργότερα στρέφεται στις ληκύθους με στόμιο σε σχήμα καμινάδας (*chimney mouth*, Haspels, σ. 137. Βλ. για σχήμα και Uge, σ. 51, κατηγορία L.

29. Βλ. παρατηρήσεις και στο θήλαστρο του τάφου 2.

Σκυφίδιο τύπου II Aii³⁰ (Ure, σ. 23 και πίν. XXIV, 114 a2-a5.

γ) Λεκανίδα³¹ με πώμα (αριθ. ευρ. 14932 α-β), (Πί ν. 40 γ). Ακέραιη. Ύψ. 0,084 (χωρίς το πώμα 0,046 μ.) διάμ. 0,098, διάμ. βάσης 0,053 μ. Πηλός κιτρινέρυθρος. Γάνωμα μαύρο και κατά τόπους ερυθρωπό. Στην εξωτερική πλευρά της βάσης και της λαβής, όπως και στο σώμα του αγγείου, ταινία καστανέρυθρου χρώματος· το υπόλοιπο εδαφόχρωμο. Το πώμα καλύπτει μαύρο γάνωμα ως ερυθρωπό, προφανώς από κακό ψήσιμο· εξαιρείται η πλάγια όψη της λαβής και ο κύκλος στο κέντρο που δηλώθηκε με αραιωμένο πηλό. Εγχάρακτοι ομόκεντροι δακτύλιοι περιβάλλουν τον κύκλο.

Παρόμοια σε σχήμα και διακόσμηση, Kerameikos, πίν. 39, 135-5, αλλά λίγο μεγαλύτερη από τη δική μας (ύψ. 0,111 μ.). Του ίδιου τύπου, Agora XII, πίν. 42, 1258, εικ. 1, Ε και σ. 171-172 (430 περίπου π.Χ.).

Τα κτερίσματα χρονολογούν τον εγχυτρισμό στο γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 25 (Σχ έ δ. 3· Πί ν. 39 β)

Κεραμοσκεπίς. Σωζ. διαστ: εξωτερικά 1,45,×0,48, ύψ. 0,50 μ. και εσωτερικά 1,50×0,45 μ. Κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Περιείχε μόνο το σκελετό του νεκρού, μήκ. 1,35 μ., με το κρανίο ΒΑ.

Τάφος 26 (Σχ έ δ. 3· Πί ν. 39 β)

Εγχυτρισμός. Δύο πιθάρια ενωμένα στα στόμια. Σωζ. διαστ. 0,80×0,35 μ. Κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Βρέθηκε δίπλα στον προηγούμενο τάφο στα ΒΑ. Το ένα από τα δύο πιθάρια είχε καταστρέψει ο τάφος 27. Περιείχε μία κύλικα, ένα μικρογραφικό σκυφίδιο, μία μελανόμορφη και μία μελανόχρωμη λήκυθο.

α) Άποδη κύλικα. (Πί ν. 40 δ). Συγκολλημένη από έξι κομμάτια. Λείπει η μία λαβή και τμήμα της κοιλιάς με το χείλος. Ύψ. 0,048, διάμ. 0,111, διάμ. βάσης 0,05 μ. Πηλός καστανός ανοιχτός. Γάνωμα καστανόφαιο καλύπτει το αγγείο· εξαιρείται το εσωτερικό τμήμα των λαβών. Βάση δακτυλιόσχημη, σώμα χαμηλό με ακμή στην περιφέρειά του, χείλος ψηλό κάθετο που κλίνει ελαφρά προς τα έξω, δύο λαβές τοξοειδείς λοξά πάνω στο σώμα.

Η κύλικα του τύπου αυτού (Rheneia-cup) εμφανίζεται το β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. και διατηρείται μέχρι το τέλος του· από τις αρχές του 4ου αι. ο κάρθαρος παίρνει τη θέση της (Agora XII, σ. 98-100 για άποδα αγγεία και την εξέλιξη του τύπου και πίν. 21, 456. Γύρω στο 480/70 π.Χ.). Παρόμοια η κύλικα από τον Κεραμεικό, Kerameikos IX, πίν. 34, 162,3, αλλά με graffito στο κάτω μέρος της βάσης και πίν. 54, 160,1.

Πρβλ. και CVA Parma I, III L, πίν. 1,2 και Olynthus XIII, πίν. 210, 651.

β) Μικρογραφικό σκυφίδιο κορινθιακού τύπου. (Πί ν. 40 ε). Σχεδόν πλήρες. Συγκολλημένο. Λείπουν μικρό τμήμα του χείλους και της μιας λαβής και κομμάτι από το σώμα. Ύψ. 0,046, διάμ. 0,057, διάμ. βάσης 0,03 μ. Ο πηλός έχει χρώμα καστανό ανοιχτό. Γάνωμα καστανό μέχρι καστανέρυθρο. Εσωτερικά το αγγείο καλύπτει καστανέρυθρο χρώμα. Στη ζώνη

30. Για τα μικρογραφικά σκυφίδια βλ. παρατηρήσεις στο σκυφίδιο β του τάφου 20. Για μικρογραφικά αγγεία γενικά πρβλ. και Perachora II, σ. 290-291.

31. Σχήμα σχετικό με της λεκανίδας, με τη διαφορά ότι εδώ έχουμε μία λαβή αντί για δύο, η λαβή στο πώμα είναι επίπεδη και η βάση έχει σχήμα τόρου (Richter - Milne. εικ. 150-151, σ. 24 και Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, Τεχνική και σχήματα Αττικών αγγείων 6ου-4ου αι. π.Χ., Ιωάννινα 1983, σ. 97-98, πίν. 57γ).

των λαβών, σε υπόλευκο εξίτηλο έδαφος, φύλλα καστανού χρώματος. Στο μέσον του σώματος πλατιά καστανέρυθρη ταινία.

Ίδιου τύπου, με πιά τονισμένη βάση, το σκυφίδιο β του εγχυτρισμού 20, βλ. παραπάνω, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

γ) Μελανόμορφη λήκυθος. Σώζεται μέχρι τη βάση του λαιμού. Λείπουν μικρά τμήματα από τη βάση, το σώμα και τον ώμο. Σωζ. ύψ. 0,104, διάμ. 0,061, διάμ. βάσης 0,035 μ. Πηλός καστανός ανοιχτός, εύθρυπτος. Γάνωμα μελανόφαιο. Στον ώμο πετεινός προς τα δεξιά απολεπισμένος στο μεγαλύτερο μέρος. Λεπτός μαύρος κύκλος στην περιφέρεια του ώμου. Στο σώμα διονυσιακή σκηνή (βλ. και λήκυθος α τάφου 4). Στη φθαρμένη επιφάνεια του αγγείου διακρίνεται μαινάδα προς τα δεξιά που στρέφει το κεφάλι πίσω, στο άκρο δεξιά ιματιοφόρος μορφή³². Η υπόλοιπη παράσταση, χορευτής και η αριστερή φιγούρα του θεατή, διακρίνεται μόνο από το χάραγμα που έκανε ο αγγειογράφος πριν καλύψει το αγγείο με το γάνωμα. Χάραγμα για τις ανατομικές λεπτομέρειες, καθώς και για το περίγραμμα και τις πτυχώσεις των ενδυμάτων· ιώδες στα ιμάτια των θεατών και της μαινάδας και σε τμήμα των μαλλιών της.

Το σχήμα του αγγείου ανήκει στην κατηγορία N₁ (Ure, σ. 52). Ομάδα των Πετεινών (Haspels, σ. 67-68, Cock Class).

Παρόμοια: Ελευσίνα, πίν. 248, 196, CVA Bucarest 1, πίν. 27,2 και CVA Leiden 2, πίν. 86, 9,10. Βλ. και γενικά Paga, σ. 208-212 και ABV, σ. 466-471.

δ) Μελανόχρωμη λήκυθος (Πί ν. 40 στ). Ακέραιη εκτός του χείλους και μικρής απόκρουσης στο σώμα. Σωζ. ύψ. 0,079, διάμ. 0,044, διάμ. βάσης 0,024 μ. Πηλός καστανός ανοιχτός. Γάνωμα μαύρο εξίτηλο καλύπτει το σώμα και την εξωτερική πλευρά της λαβής και της βάσης. Στον ώμο κάλυκες λωτού και γλώσσες, εκφυλισμένα, με μαύρο στιλπνό χρώμα. Στην περιφέρεια του ώμου δύο ιώδεις κύκλοι και ένας στο μέσον του σώματος και στη βάση. Ως προς το σχήμα το αγγείο ανήκει στην κατηγορία των Μικρών Λιονταριών (Little-Lion shape, Haspels, σ. 107-109, 164). Τα ευρήματα των τάφων οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι λήκυθοι της κατηγορίας αυτής με τα λιοντάρια στον ώμο είναι μεταγενέστερες εκείνων που έχουν λωτούς (CVA University of Reading, πίν. 11, αριθ. 12 και 13). Βλ. επίσης για το σχήμα Ure, Class P, σ. 54 και Agora XII, σ. 153. Όμοιες στον Κεραμεικό, Kerameikos, πίν. 20, 8,18 και πίν. 49, 44-1.

Παρόμοια Agora XII, πίν. 38, 1115, γύρω στο 500. Πρβλ. επίσης και CVA Leiden 3, πίν. 160, 1 (500-490 π.Χ.), Délos X, πίν. XLII, 562 και πίν. XLIII, 563 με κάλυκες λωτού σε μαύρο χρώμα και λευκές γραμμές μεταξύ τους, CVA Tours, πίν. 94, γύρω στο 500, CVA Palermo, Collezione Morgmino III, πίν. 1,6 (510-500 π.Χ.) με παρόμοιες διαστάσεις με το δικό μας όπως και στο Τορόντο, CVA 1, πίν. 41,15, CVA Norway 1, πίν. 48, 1,2 και Hesperia 15 (1946), πίν. LXV, σ. 260-263, 321-322, και γενικά γι' αυτές τις λήκυθους ABV, σ. 515-516.

Η μελανόχρωμη λήκυθος χρονολογεί την ταφή γύρω στο 500 π.Χ. Η παρουσία της κύλικας όμως την τοποθετεί ασφαλέστερα στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 27 (Σ χέ δ. 3· Πί ν. 39 β)

Εγχυτρισμός σε οξυπύθμενο αμφορέα. Διαστ. 0,55×0,50 μ. Κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., με το στόμιο στα ΝΔ. Ήταν τοποθετημένος πάνω στον εγχυτρισμό 26 καταστρέφοντας το ένα από

32. Οι αγγειογράφοι πλαισιώνουν συχνά την παράσταση κατά τον 6ο αι. π.Χ. με παρατηρητές άσχετους με τα δράματα και απροσδιόριστου φύλου. Στις αρχές όμως του 5ου αι. π.Χ. επαναλαμβάνονται συγκεκριμένες μορφές (CVA Leiden 2, σ. 17 και Haspels, σ. 139).

τα διπλά αγγεία, γεγονός που πείθει ότι ο τάφος 26 είναι αρχαιότερος. Περιείχε ένα αλατοδοχείο, ένα φιαλίδιο και ένα αρυβαλλόσχημο ληκύθιο.

α) Μελαμπαφές αλατοδοχείο (salt cellar) (Π ί ν. 40 ζ). Λείπουν μικρά τμήματα από το χείλος και τον πυθμένα. Ύψ. 0,029, διάμ. 0,088, διάμ. βάσης 0,065 μ. Πηλός καστανός ανοιχτός. Το αγγείο ολόβαφο με μαύρο γάνωμα εξίτηλο. Βάση δακτυλιόσχημη, σώμα ημισφαιρικό, χείλος παχύ στρογγυλεμένο που κλίνει προς τα μέσα.

Παρόμοιο: Agora XII, εικ. 9,849 και σ. 132-138 για τον τύπο και την εξέλιξή του.

β) Μελαμπαφές φιαλίδιο (bowl) (αριθ. ευρ. 14931) (Π ί ν. 40 η). Ακέραιο, εκτός μικρής απόκρουσης στο χείλος. Ύψ. 0,041, διάμ. εξωτ. 0,13, εσωτ. 0,114, διάμ. βάσης 0,069 μ. Πηλός κεραμοχρωμος ανοιχτός. Γάνωμα καστανό ως ερυθρωπό καλύπτει το αγγείο, πλην του εξωτερικού κάθετου τμήματος της βάσης και του πυθμένα.

Για το σχήμα του αγγείου και τη χρήση του βλ. Agora XII, σ. 132-134.

Παρόμοιο από τάφο της πλατείας Συντάγματος του τέλους του 5ου αι. π.Χ., μικρότερο όμως (Χαριτωνίδης, εικ. 95, σ. 57).

γ) Αρυβαλλόσχημο ληκύθιο (Π ί ν. 40 θ). Ακέραιο. Ύψ. 0,067, διάμ. 0,038, διάμ. βάσης 0,035 μ. Πηλός καστανός ανοιχτός. Γάνωμα μαύρο ως καστανό, κατά τόπους εξίτηλο. Βάση δακτυλιόσχημη, λεπτό ψηλό σώμα με ακμή στην περιφέρειά του, λαιμός που εξέχει λίγο του ώμου και καταλήγει σε καλυκόσχημο στόμιο. Το αγγείο ολόβαφο· εξαιρείται εδαφόχρωμη ταινία στο μέσον του σώματος, καθώς και το κάθετο εξωτερικό μέρος της βάσης και το τμήμα κάτω από αυτή.

Πρβλ. για το σχήμα Agora XII, σ. 153-155, πίν. 38,1128, αλλά με τρεις κύκλους (420-400 π.Χ.). Τα μικρότερα ληκύθια με μια εξηρημένη ταινία, όπως το δικό μας, χρονολογούνται από την Talcott (ό.π., σ. 315, 1125) στο τέλος του 5ου αι. π.Χ. Βλ. και Φιλιππάκη, εικ. 9,7, σ. 109-110 (β' μισό 5ου αι. π.Χ.).

Τα κτερίσματα χρονολογούν τον εγχυτρισμό στο τέλος του 5ου αι. π.Χ.

Μεταξύ των τάφων του τετραγώνου 4 βρέθηκαν σκόρπια σπασμένα ταφικά αγγεία, ένα αρυβαλλόσχημο ληκύθιο, δύο κύπελλα, ένα σκυφίδιο, όστρακα και κομμάτια από χάλκινη στλεγγίδα. Τα ευρήματα αυτά, κτερίσματα από διαταραγμένες ταφές και υπολείμματα σπονδικών αγγείων, εντοπίστηκαν στην ανακατεμένη επίχωση και σε βάθος 0,10-1,05 μ.

α) Αρυβαλλόσχημο ληκύθιο (αριθ. ευρ. 14898) (Π ί ν. 41 α). Λείπει μικρό τμήμα του λαιμού και το χείλος. Σωζ. ύψ. 0,072, διάμ. 0,047, διάμ. βάσης 0,036 μ. Πηλός κιτρινωπός. Γάνωμα μαύρο. Λαβή ταινιόσχημη. Στον ώμο πλαστικός κύκλος. Το γάνωμα που καλύπτει το αγγείο εξίτηλο. Εξαιρείται ζώνη του σώματος με τρεις ταινίες εδαφόχρωμες· στη μεσαία κοκκίδες μαύρου χρώματος. Αμελής εργασία.

Παρόμοιο σε τάφο της Ελευσίνας (Ελευσίνα, πίν. 429 ΖΙ-373, σ. 245). Πρβλ. και το δικό μας αρυβαλλόσχημο του τάφου 20, όπου και η σχετική βιβλιογραφία για το σχήμα και τη χρονολόγηση.

Β' μισό του 5ου αι. π.Χ.

β) Μικρογραφικό σκυφίδιο κορινθιακού τύπου³³ (αριθ. ευρ. 14908) (Π ί ν. 41 γ, αριστερά). Σχεδόν ακέραιο εκτός της μιας λαβής και μικρών αποκρούσεων στο χείλος. Ύψ. 0,042, διάμ. 0,068, διάμ. βάσης 0,035 μ. Πηλός καστανός ανοιχτός. Το αγγείο εξωτερικά κάλυπτε υπό-

33. Βλ. και σχόλια στο σκυφίδιο β του τάφου 20.

λευκο επίχρισμα που έχει απολεπιστεί. Εσωτερικά καλύπτεται από ερυθρωπό χρώμα εξίτηλο. Με το ίδιο χρώμα ταινίες στο εξωτερικό μέρος του αγγείου. Στη ζώνη των λαβών φύλλα καστανέρυθρου χρώματος και όμοια ταινία στην περιφέρεια του χείλους.

Το αγγείο όμοιο σε σχήμα με τον τύπο Π Αii του Ure, σ. 23 και πίν. XXIV 114 a2-a5.

Α' μισό του 5ου αι. π.Χ.

γ) Μόνωτο μελαμβαφές μικρογραφικό κύπελο (αριθ. ευρ. 14907) (Πί ν. 41γ, δεξιά). Ακέραιο. Ύψ. 0,025, διάμ. 0,056, διάμ. βάσης 0,028 μ. Πηλός καστανός ανοιχτός. Το αγγείο καλύπτει μαύρο στιλπνό γάνωμα. Βάση δακτυλιόσχημη, σώμα σφαιρικό· λαβή ταινιόσχημη κάθετη.

Για μικρογραφικά αγγεία γενικά βλ. Agora XII, σ. 185-186 και Perachora, σ. 290-291. Λιγοστά παρόμοια δείγματα βρέθηκαν στην Αρχαία Αγορά σε κλασικά στρώματα, ενώ είναι κοινά στο τέλος του 4ου αι. π.Χ.

δ) Μόνωτο κύπελο³⁴ (αριθ. ευρ. 14906) (Πί ν. 41 β). Σχεδόν ακέραιο. Λείπει τμήμα του σώματος και του χείλους. Ύψ. 0,06, διάμ. 0,098, διάμ. βάσης 0,048 μ. Πηλός κεραμόχρωμος. Γάνωμα μαύρο και εσωτερικά ερυθρωπό, απολεπισμένο. Βάση ψηλή, δακτυλιόσχημη, σώμα βαθύ, σφαιρικό, με χείλος που κλίνει ελαφρά προς τα μέσα. Λαβή τοξωτή, κυκλική, οριζόντια στο σώμα.

Παρόμοιο: Kerameikos IX, πίν. 52, 99-4, κορινθιακό (480-470 π.Χ.), Corinth XIII, πίν. 42, 294-1 και πίν. 42, 297-1 (one handled cup, 475-465 π.Χ.) και Olynthus XIII, πίν. 214, 680, λίγο μικρότερο (πιθανώς κορινθιακό).

Α' μισό 5ου αι. π.Χ.

ε) Ώστρακο ερυθρόμορφου αγγείου (αριθ. ευρ. 14910) (Πί ν. 42 α). Σωζ. ύψ. 0,072, πλ. 0,058 μ. Πηλός κεραμόχρωμος, γάνωμα μαύρο στιλπνό. Το κομμάτι διατηρεί το κατώτερο τμήμα της παράστασης. Μία μορφή προς τα αριστερά. Πάνω από το λεπτό χιτώνα ιμάτιο με πλούσιες πτυχώσεις· αριστερά πόδι καθίσματος· κάτω ζώνη με μαϊάνδρο («stopped» maeander ή key, Kurtz, εικ. 4c).

Παρόμοια: CVA Oxford 1, πίν. X III 3 και 8 (480-470 π.Χ.) και CVA Genova 1, πίν. 6.3, όμοια απόδοση του μαϊάνδρου και σχετική παράσταση.

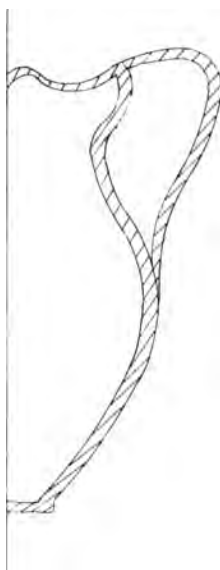
Στις οικοδομικές εργασίες που ακολούθησαν μετά τη συμπλήρωση της ανασκαφής και της αποτύπωσης, στην εκσκαφή των πεδίων αποκαλύφθηκε κι άλλη μελανόμορφη κεραμική: αγγεία σε θραύσματα, κομμάτια ληκύθων και όστρακα.

α) Μελαμβαφής τριφυλλόστομη οινοχόη (αριθ. ευρ. 14901) (Σχ έ δ. 4· Πί ν. 41 δ, αριστερά). Ακέραιη. Ύψ. 0,105, διάμ. 0,063, διάμ. βάσης 0,035 μ. Πηλός κεραμόχρωμος. Το αγγείο καλύπτει μαύρο γάνωμα εκτός του κάθετου εξωτερικού τμήματος της βάσης και της περιφέρειας του χείλους, που εξαιρούνται. Βάση χαμηλή, σώμα σφαιρικό που το περίγραμμά του είναι μια συνεχής καμπύλη από το στόμιο ως τη βάση, τριφυλλόσχημο στόμιο, λαβή χαμηλή. Η παραγωγή αυτών των αγγείων αρχίζει στο τέλος του 6ου και διαρκεί μέχρι τον 4ο αι. π.Χ. Τύπος 3 (χους). Βλ. για τον τύπο και την εξέλιξή του Agora XII, σ. 60 κ.ε., Richter-Milne, εικ. 118-121, σ. 19-20.

Τέλος 5ου αι. π.Χ.

β) Κομμάτι από μελαμβαφή λεκανίδα (αριθ. ευρ. 14902) (Πί ν. 41 δ, δεξιά). Συγκολλημένη.

34. Για τα μόνωτα αγγεία γενικά βλ. Agora XII, σ. 124-127, πίν. 30-31.

Σχέδ. 4. Οινοχόη (αριθ. ευρ. 14901).

Λείπουν το πώμα και το μισό περίπου του σώματος και της λαβής. Ύψ. 0,06, διάμ. 0,105, διάμ. βάσης 0,07 μ. Πηλός κεραμόχρωμος. Το αγγείο καλύπτει γάνωμα μαύρο και κατά τόπους ερυθρό. Εξαιρείται το κάθετο εξωτερικό τμήμα της βάσης με τον πυθμένα και το αυλάκι για την υποδοχή του πώματος. Βάση σε σχήμα τόρου, σώμα βαθύ σφαιρικό, λαβή τοξωτή οριζόντια.

Για το σχήμα της λεκανίδας βλ. Αγορα XII, σ. 164 κ.ε. και Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, Τεχνική και σχήματα αττικών αγγείων 4ου αι. π.Χ., Ιωάννινα 1983, πίν. 57γ σ. 97-98.

Β' μισό του 5ου αι. π.Χ.

γ) Δύο θραύσματα από τον ώμο και το λαιμό ληκύθου συγκολλημένα (αριθ. ευρ. 14899 α, β) (Πί ν. 42 β). Σωζ. ύψ. 0,063, διάμ. 0,076 μ. Πηλός κεραμόχρωμος. Γάνωμα μαύρο στιλπνό. Στον ώμο διατηρούνται τέσσερα από τα πέντε επτάφυλλα ανθέμια του τύπου του ζωγράφου της Αθηνάς. Στη βάση του λαιμού ακτίνες μεταξύ κύκλων³⁵, ο λαιμός μαύρος. Αυλάκι στη βάση του λαιμού.

Για το ζωγράφο της Αθηνάς και την τεχνική του βλ. Haspels, σ. 141 κ.ε. και Kurtz, σ. 104 κ.ε.

Πρβλ. τη λήκυθο CVA Würzburg 2, πίν. 27,4, CVA Gela IV, πίν. 43,2, Κανελλοπούλου, πίν. 121, αριθ. 214 και Haspels, πίν. 45,6.

Αρχές 5ου αι. π.Χ.

δ) Όστρακο από το σώμα μελανόμορφης ληκύθου (αριθ. ευρ. 14999) (Πί ν. 42 γ). Ύψ. 0,054, πλ. 0,045 μ. Πηλός καστανός ανοιχτός, γάνωμα μαύρο στιλπνό. Αρματοδρομία. Από την παράσταση που είχε γίνει σε υπόλευκη επιφάνεια διακρίνεται το σώμα τριών αλόγων που καλλάζουν προς τα δεξιά το μεσαίο σκύβει. Πάνω ζώνη με τέσσερις σειρές στιγμών μεταξύ

35. Ο ζωγράφος της Αθηνάς είναι ο πρώτος που στις μελανόμορφες ληκύθους του βάφει το λαιμό μαύρο και περικλείει το ακτινωτό κόσμημα στη βάση του λαιμού (Kurtz, σ. 15).

κύκλων. Ωραίο χάραγμα δήλωνε τις ανατομικές λεπτομέρειες, τη χαιτή των αλόγων και τα ηνία. Ίχνη επίθετου καστανού χρώματος.

Παρόμοιο: AAA IX (1976), σ. 210, εικ. 20.

Του ζωγράφου του Μαραθώνα (Haspels, σ. 89-94).

ε) Κομμάτι από το σώμα μεγάλης κυλινδρικής ληκύθου (αριθ. ευρ. 14930) (Π ί ν. 42 ε, αριστερά). Σωζ. ύψ. 0,148, διάμ. 0,097 μ. Πηλός κεραμόχρωμος. Γάνωμα μαύρο. Σώζεται το μισό περίπου της παράστασης. Δύο όρθιες μορφές προς τα δεξιά· μεταξύ τους καλάθι. Την παράσταση κλείνουν δίφρος αριστερά και καλάθι δεξιά. Κάτω από τη διακόσμηση ταινία με διπλή σειρά κοκκίδων μεταξύ ζεύγους λεπτών κύκλων. Δύο ζεύγη από ιώδεις και εδαφόχρωμους κύκλους στο μελαμβαφές κατώτερο μέρος του σώματος. Οι πτυχώσεις των ενδυμάτων και τα καρφιά του δίφρου δηλώθηκαν με χάραγμα· με πυκνό χάραγμα δηλώνεται επίσης η χιαστί διακόσμηση στα καλάθια.

Σχήμα L και M του Uge, σ. 51, πίν. XV, 113,56.

Κοντά στον κύκλο του ζωγράφου του Αίμονα (Haspels, σ. 130 κ.ε.).

Α' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

στ) Κομμάτι από το σώμα μεγάλης κυλινδρικής ληκύθου (αριθ. ευρ. 14929) (Π ί ν. 42 ε, δεξιά). Σωζ. ύψ. 0,15, διάμ. 0,087 μ. Πηλός κιτρινωπός. Γάνωμα μαύρο και κατά τόπους καστανό. Σώζεται τμήμα από το πίσω μέρος του αγγείου. Η διακόσμηση σε υπόλευκη επιφάνεια· το κατώτερο μέρος του σώματος καλύπτει μαύρο γάνωμα. Από τη διακόσμηση διατηρείται ταινία με θλαστές γραμμές (ζιγκ-ζαγκ) μεταξύ διπλού ζεύγους κύκλων καστανού χρώματος. Μαύρες κοκκίδες στα κενά, ζιγκ-ζαγκ για το τμήμα της ταινίας κάτω από την παράσταση. Στο μελαμβαφές κατώτερο μέρος του σώματος ζεύγος εδαφόχρωμων χαρακτών κύκλων (wet-incised lines, Haspels, σ. 171).

Το χρώμα του πηλού, το υπόλευκο (dirty) επίχρισμα, το κόσμημα ζιγκ-ζαγκ κάτω από την παράσταση και κυρίως οι χαρακτές γραμμές δεν αφήνουν αμφιβολία για την προέλευση της ληκύθου από το εργαστήριο του ζωγράφου της Μέγαιρας (Haspels, σ. 170 κ.ε. και Kurtz, σ. 153).

Β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

ζ) Σώμα από τριφυλλόστομη οινόχοη (αριθ. ευρ. 14905) (Π ί ν. 42 δ). Σώζεται το σώμα και μικρό τμήμα της βάσης. Σωζ. ύψ. 0,10, διάμ. 0,07 μ. Ο πηλός έχει χρώμα καστανό ανοιχτό. Γάνωμα μαύρο καλύπτει το αγγείο εκτός του εξηρημένου τμήματος της παράστασης. Διόνυσος προς τα δεξιά με μακριά γενειάδα και στεφάνι από κισσό στο κεφάλι κάθεται σε δίφρο και στρέφει το κεφάλι αριστερά. Ο θεός φοράει ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο· με το δεξί χέρι κρατάει ρυτό, με το αριστερό τσαμπί. Από τον ώμο του φυτρώνουν κλαδιά με φύλλα και τσαμπιά που γεμίζουν το έδαφος του αγγείου. Την παράσταση ορίζει ζεύγος μελανών γραμμών στις δύο πλευρές· δύο ιώδεις ταινίες κάτω· στον ώμο γλώσσες. Με λευκό επίθετο χρώμα δηλώθηκε ο χιτώνας, μερικά φύλλα από τα κλαδιά του εδάφους και το τσαμπί που κρατά στο χέρι του ο θεός. Ιώδες για τη γενειάδα και τα καρφιά του δίφρου, τις ταινίες κάτω από την παράσταση, καθώς και ζεύγος κύκλων στο κάθετο εξωτερικό τμήμα της βάσης. Με χάραγμα οι πτυχές του ιματίου, οι ανατομικές λεπτομέρειες, το στεφάνι, το περίγραμμα του ρυτού και των καρφίων του δίφρου.

Ως προς το σχήμα η οινόχοη είναι του τύπου V, Richter-Milne, εικ. 124, σ. 20. Η στάση του θεού (πλάγια στο κάτω μέρος του σώματος και μετωπική από τη μέση και πάνω) είναι επηρεασμένη από το νέο τρόπο απόδοσης του σώματος που χρησιμοποιούν οι αγγειογράφοι στην ερυθρόμορφη κεραμική (Boardman, σ. 104).

Ομάδα των Αθηνών 581 (Haspels, σ. 93-94 και 224-225 και ABV, σ. 487 κ.ε.). Το θέμα της παράστασης χρησιμοποιείται συχνά από τους αγγειογράφους της εποχής. Πρβλ. τη λήκυθο από τη Ριτσώνα, Ure, πίν. XIV 80.234, τον αμφορέα στη Βοστώνη, CVA Museum of Fine Arts I, πίν. 4, την οφθαλματώ κύλικα στη Νεάπολη, CVA I, πίν. 31,1, Langlotz, πίν. 104, 349.

Όμοιο θέμα από το ίδιο εργαστήριο: CVA Cambridge I, πίν. 22,19, Délos X, πίν. 38, 552, Haspels I, εικ. 18, σ. 74. Πρβλ. και για όμοια απόδοση του σε ιματίου σε λήκυθο από τη Ριτσώνα, Ure, σ. 49, πίν. XV 80.249.

Γύρω στο 500 π.Χ.

Τα νεκροταφεία στην Ερέτρια βρίσκονται κυρίως στη δυτική πλευρά, πολύ κοντά στα αρχαία τείχη και έξω από αυτά. Η χρήση τους καλύπτει μεγάλη χρονική διάρκεια, από την αρχαϊκή εποχή ως τους ελληνοιστικούς χρόνους.

Οι τάφοι που ερευνήθηκαν στο οικοπέδο Κιάκη αποτελούν τμήμα του δυτικού νεκροταφείου της πόλης. Το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος αυτών των τάφων ήταν εγχυτρισμοί ενισχύει την άποψη ότι υπήρχαν ξεχωριστές θέσεις για παιδικές ταφές, ίσως μάλιστα και ιδιαίτερα νεκροταφεία³⁶. Η διαφορά στα ταφικά έθιμα ανάλογα με την ηλικία του νεκρού, είναι προφανής και από τα κτερίσματα. Η απουσία π.χ. λευκών ληκύθων, ιδιαίτερα αγαπητών στην Ερέτρια που συνήθως εμφανίζονται σε μεγάλη συχνότητα, τη μεγαλύτερη μετά την Αττική, είναι αξιοσημείωτη. Η εναπόθεση μιας τέτοιας ληκύθου στον τάφο 4 δεν αποτελεί εξαίρεση αφού, όπως αναφέρθηκε, ανήκε σε ενήλικα.

Η αιτία αυτής της έλλειψης θα πρέπει να αναζητηθεί σε οικονομικούς κυρίως λόγους. Αντίθετα, ήταν χαρακτηριστική η αφθονία μελανόμορφων και μικρών ανθεματών ληκύθων, έργων μαζικής παραγωγής. Τα αγγεία αυτά, που εύκολα μπορούσαν να προμηθευτούν οι κάτοικοι της πόλης από τα εργαστήρια της περιοχής σε προσιτή τιμή, τοποθετήθηκαν μαζί με τα προσωπικά αντικείμενα των πεθαμένων παιδιών στα ταφικά αγγεία.

Μάρτιος 1985

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΒΛΑΒΙΑΝΟΥ-ΤΣΑΛΙΚΗ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εκτός από τις καθιερωμένες χρησιμοποιήθηκαν και οι ακόλουθες συντομογραφίες:

ABV	J. Beazley, Attic Black-Figure Vase Painters, Oxford 1951.
Agora XII	The Athenian Agora, Black and Plain Pottery, XII, Princeton 1970.
ARV	J. Beazley, Attic Red-Figure Vase Painters, Oxford 1963, 1968 ² .
Bloesch	H. Bloesch, Formen attischer Schalen, Bern 1940.
Boardman	J. Boardman, Athenian Black Figure Vases. London 1974.
Corinth XIII	Corinth, The North Cemetery, Princeton 1964.
Ελευσίνα	Γ. Μυλωνάς, Τό δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνας, Α-Γ, Αθήναι 1975.
Haspels	E. Haspels, Attic Black Figured Lekythoi, Paris 1936.
Κανελλοπούλου	Χ. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου, Ανασκαφή «Νοτίως Ακροπόλεως». Μελανόμορφη κεραμική, ΑΔ 27 (1972): Μελέται, σ. 185-302.
Kerameikos	U. Knigge, Kerameikos IX, Der Südhügel, Berlin 1976.
Kurtz	D. C. Kurtz, Athenian White Lekythoi, Patterns and Painters, Oxford 1975.
Kurtz - Boardman	D. C. Kurtz - J. Boardman, Greek Burial Customs, London 1971.
Langlotz	E. Langlotz, Griechische Vasen in Würzburg, München 1932.

36. Κ. Κουρουνιώτης, Αγγεία Ερετρίας, ΑΕ 1903, σ. 3 κ.ε.

- Necrolynthia O. Robinson, Excavations at Olynthus, Part XI, Baltimore 1942.
 Olynthus D. Robinson, Excavations at Olynthus, Baltimore 1929-1952.
 Para J. Beazley, Paralipomena, Oxford 1971.
 Payne H. Payne, Necrocorinthia, Oxford 1931.
 Perachora H. Payne, Perachora II, Oxford 1962.
 Pfuhl E. Pfuhl, Malerei und Zeichnung der Griechen, München 1923.
 Pots and Pans Pots and Pans of Classical Athens, American School of Classical Studies at Athens, Connecticut 1958.
 Richter - Milne G. Richter - M. Milne, Shapes and Names of the Athenian Vases, New York 1935.
 Ure P. N. Ure, Sixth and Fifth Century Pottery from Rhitsona, London 1927.
 Φιλιππάκη Β. Φιλιππάκη, Αττικός τάφος της τελευταίας τριακονταετίας του 5ου αι. π.Χ., ΑΕ 1953-54, Γ', σ. 98-110.
 Χαριτωνίδης Σ. Χαριτωνίδης, Ανασκαφή κλασικών τάφων παρά την πλατείαν Συντάγματος, ΑΕ 1958, σ. 1-151.

I. B. T.

ΔΥΟ ΤΑΦΕΣ ΤΗΣ ΥΜ ΙΙΙ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΤΟ ΧΩΡΙΟ ΒΟΛΙΩΝΕΣ, ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΜΑΡΙΟΥ*

(Σχ έ δ. 1-15· Πί ν. 43-50)

Το χωριό Βολιώνες ή Βολεώνες, της επαρχίας Αμαρίου, βρίσκεται σχεδόν στο κέντρο του νομού Ρεθύμνης και σε υψόμετρο 300 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας (Σχ έ δ. 1). Η αμαξιτή οδός που συνδέει το χωριό με το Ρέθυμνο έχει μήκος περίπου 24 χλμ. Το 1982 δύο ταφικές λάρνακες των ΥΜ ΙΙΙ χρόνων, συνοδευόμενες από μικρό αριθμό κτερισμάτων, αποκαλύφθηκαν στη θέση Μετόχι ή Μπόλολας (Σχ έ δ. 2). Η θέση αυτή είναι σε απόσταση —κατά προσέγγιση— 1 χλμ. σε ευθεία γραμμή ΝΑ. από το χωριό και σε υψόμετρο 450 μ. Οι αρχαιότητες που θα μας απασχολήσουν στο κείμενο αυτό αποτελούν τις πρώτες που έρχονται στο φως στην περιφέρεια των Βολιώνων. Η πλησιέστερη περιοχή προς τη θέση Μετόχι, στην οποία έχουν επισημανθεί αρχαία κατάλοιπα, είναι η κορυφή Βένη σε υψόμετρο 700 μ., όπου τοποθετείται η αρχαία πόλη Βήνη ή η Φάλαννα. Το δυτικότερο τμήμα της κορυφής αυτής απέχει από τη θέση Μετόχι περίπου 1 χλμ. σε ευθεία γραμμή. Κατά την επιφανειακή έρευνα Άγγλων αρχαιολόγων περισυνελέγη από την κορυφή Βένη κεραμική των υστερομινωικών, γεωμετρικών και κλασικών ή ελληνιστικών χρόνων¹.

Η σύσταση του εδάφους στο Μετόχι είναι εξαιρετικά αμμώδης και στις παρειές του αγροτικού δρόμου, που ανοίχτηκε εύκολα στη θέση αυτή, παρατηρείται πλήθος από απολιθώματα διαφόρων κογχυλιών.

Η πρώτη λάρνακα (αριθ. ευρ. 3145) επισημάνθηκε από τον Δ. Ιερωνυμάκη κατά την άρρωση του αγρού του με μηχανικό μέσο μέχρι βάθους περίπου 0,30 μ. από την επιφάνεια. Ο ευρέτης περισυνέλεξε αρκετά θραύσματα από τη λάρνακα και τα παρέδωσε στην ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Κατά την έρευνα που ακολούθησε διαπιστώθηκε ότι παρέμενε στη θέση του μόνο το κατώτερο τμήμα μιας πήλινης κιβωτιόσχημης σαρ-

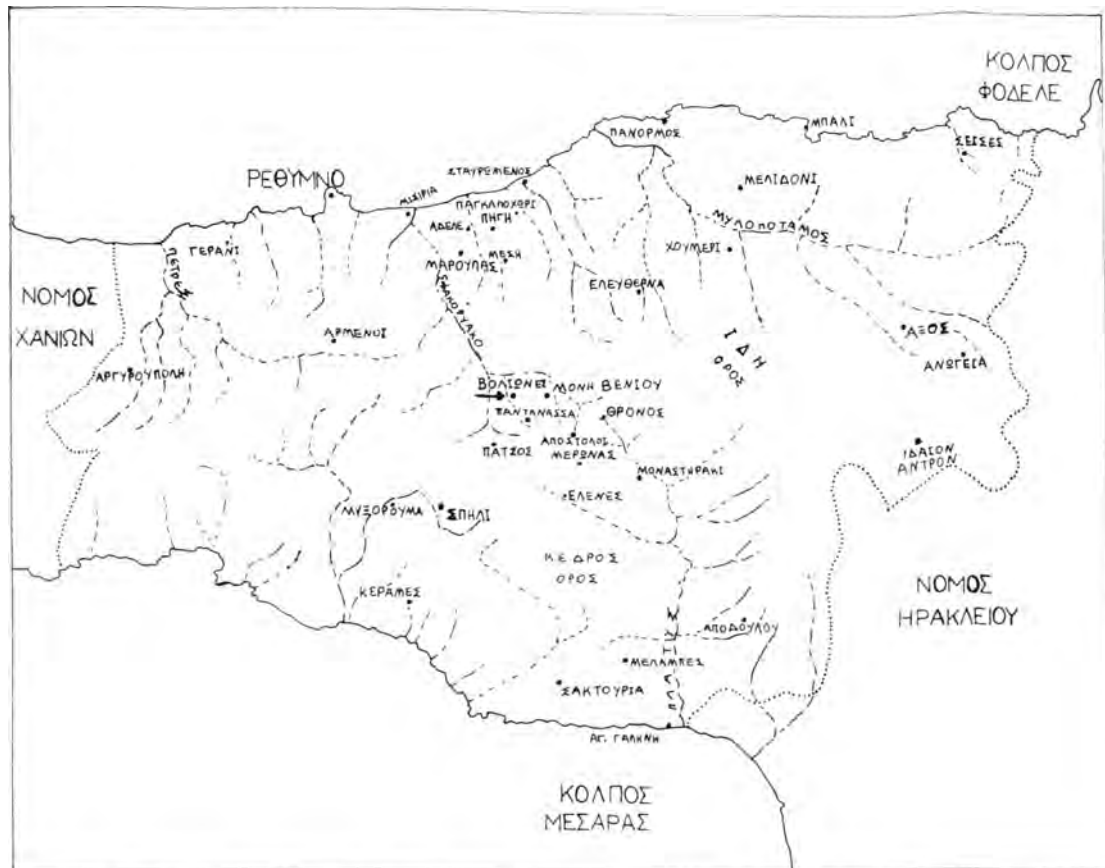
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιούνται και οι ακόλουθες:

- Kanta, LMPC A. Kanta, The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery and their Distribution, SIMA LVIII (1980).
Furumark, MP A. Furumark, The Mycenaean Pottery. Analysis and Classification, Stockholm 1941.
Μιχαηλίδου-Παππά Α. Μιχαηλίδου-Παππά, Κρητική λάρνακα στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, Κρητ. Χρον. 24 (1972), σ. 325 κ.ε.
Evans, PM I-IV A. Evans, The Palace of Minos at Knossos I-IV, London 1921-1935.

* Οι αριθμοί του ευρητηρίου αναφέρονται στους καταλόγους καταγραφής του Μουσείου Ρεθύμνου. Οι φωτογραφίες των Πί ν. 143 β, γ-48 α-δ οφείλονται στο φωτογράφο κ. Στ. Αλεξάνδρου και τα σχέδια του σφραγιδολίου, των χαντρών και των οστράκων της προσθήκης στη σχεδιάστρια της ΚΕ' Εφορείας κ. Π. Κατσικανδαράκη. Για τις υπόλοιπες φωτογραφίες και τα σχέδια υπεύθυνη είναι η υπογράφουσα.

I. S. Hood - P. Warren - G. Cadogan, BSA 59 (1964), σ. 70-71, όπου και βιβλιογραφία για την αρχαία πόλη.

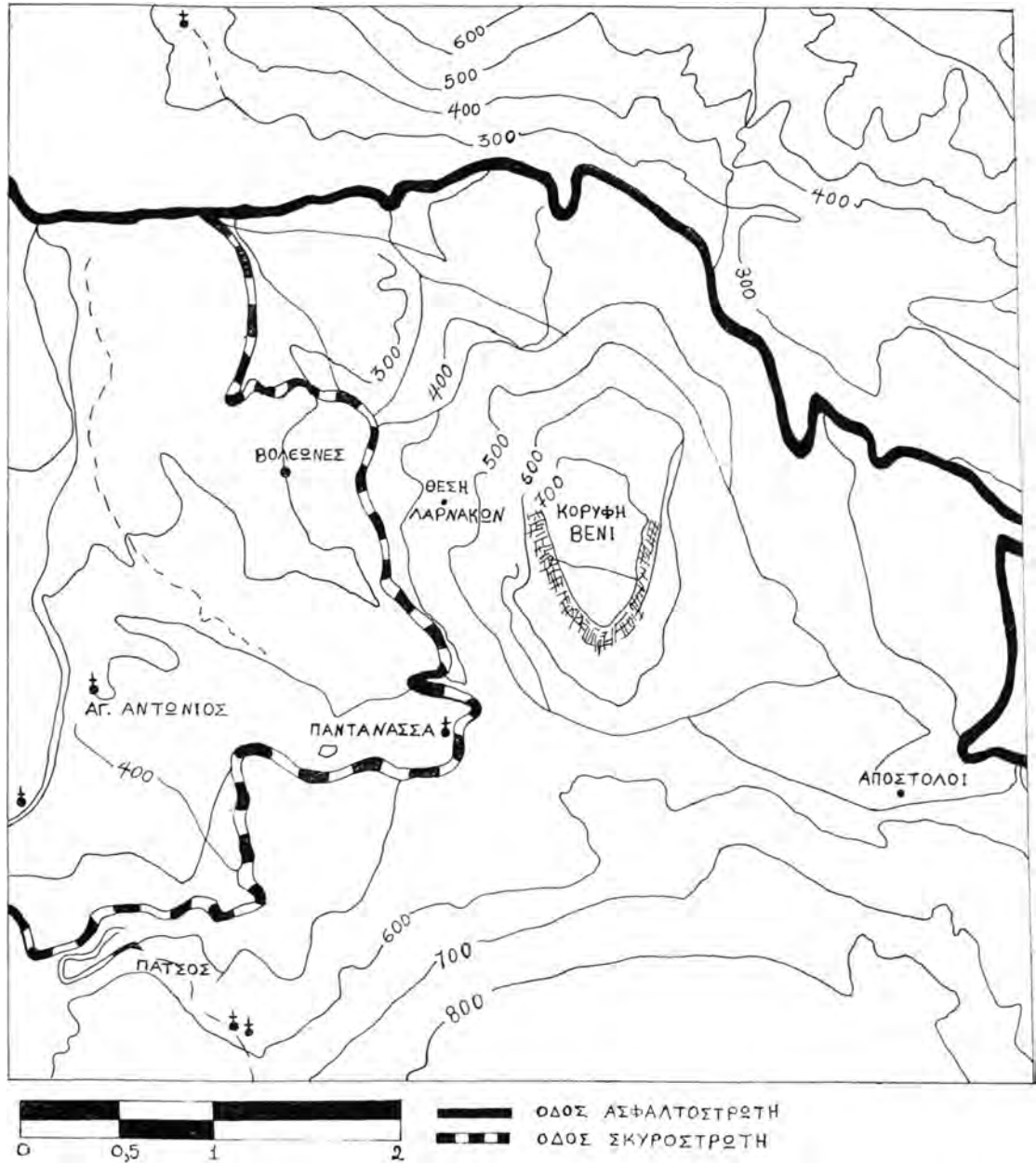
ΧΑΡΤΗΣ ΝΟΜΟΥ ΡΕΘΥΜΝΗΣ
 ΥΠΟΜΝΗΜΑ : ΟΡΙΑ ΝΟΜΩΝ
 --- ΠΟΤΑΜΟΙ

Σχέδ. 1. Χάρτης νομού Ρεθύμνης.

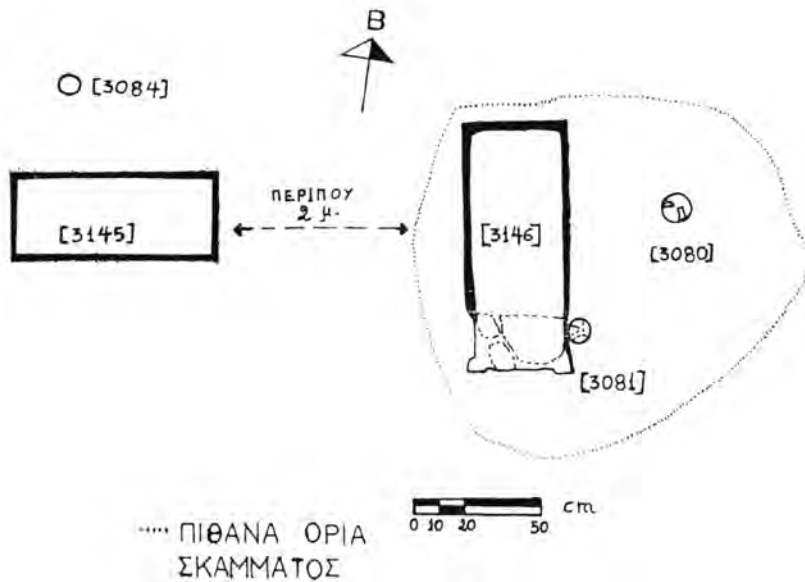
κοφάγου με προσανατολισμό Α.-Δ. (Σ χ έ δ. 3· Π ί ν. 43 α). Σε μικρή απόσταση βόρεια από αυτή βρέθηκε ένας ελλειπής και σπασμένος ψευδόστομος αμφορίσκος (αριθ. ευρ. 3084) και ένας δεύτερος ψευδόστομος, επίσης ελλειπής (αριθ. ευρ. 3083), περισυνελέγη από τα διαταραγμένα χώματα μαζί με θραύσματα της ίδιας λάρνακας. Κατά χώραν κάτω από τον πυθμένα της σαρκοφάγου, βρέθηκε ένα θυμιατήριο (αριθ. ευρ. 3083), με το κάλυμμα τοποθετημένο κανονικά πάνω στο πυροδόχο δοχείο. Η λάρνακα περιείχε λίγα οστά σε κακή κατάσταση. Το κρανίο δε βρέθηκε. Πιθανότατα είχε διαλυθεί. Η αμμώδης σύσταση του εδάφους δεν επέτρεψε να προσδιοριστεί το περίγραμμα του ορύγματος στο οποίο είχε τοποθετηθεί η λάρνακα. Αυτή μαζί με το περιεχόμενό της μεταφέρθηκε στο εργαστήριο του Μουσείου Χανίων, όπου κατά τον καθαρισμό βρέθηκαν επίσης ένας σφραγιδόλιθος από σαρδόνυχα (αριθ. ευρ. Σ 124) σε επαφή με το άκρο του ενός πήχεως που ανήκε σε ενήλικα, όπως επιβεβαίωσε η οστεολόγος Δρ. Tina McGeorge, και δύο χάντρες, μια πιεσμένου σφαιρικού σχήματος από σάρδιο (αριθ. ευρ. Μ.Ε. 4) και μια κυλινδρική από σαρδόνυχα (αριθ. ευρ. Μ.Ε. 5).

Σε απόσταση περίπου 2 μ. ανατολικότερα από την πρώτη σαρκοφάγο αποκαλύφθηκε και

Σχέδ. 2. Τοπογραφικό της περιοχής, όπου σημειώνεται η θέση των λαρνάκων.

δεύτερη (αριθ. ευρ. 3146), η οποία είχε καταστραφεί, επίσης, σε μεγάλο τμήμα από το μηχάνημα, αλλά το κατώτερο τμήμα της ήταν στη θέση του (Σχ έ δ. 3). Είχε προσανατολισμό Β.-Ν. και, όπως η πρώτη, ήταν πήλινη κιβωτιόσχημη. Τα όρια του ορύγματος στο οποίο είχε τοποθετηθεί καθορίστηκαν με αρκετές πιθανότητες, αλλά όχι με απόλυτη βεβαιότητα. Και στις δύο περιπτώσεις τα απλά ορύγματα είχαν ασήμαντο βάθος, προφανώς μόνο όσο χρειαζόταν για την τοποθέτηση των λαρνάκων. Γύρω από αυτές (ή στη μία πλευρά) δε δια-

Σχέδ. 3. Βολιώνες Αμαρίου. Θέση Μετόχι ή Μπόλολας. Αγρός Δ. Ιερωνυμική.

πιστώθηκε περίφραξη με λίθους, όπως συμβαίνει μερικές φορές στην ανατολική Κρήτη². Μέσα στο όρυγμα της δεύτερης λάρνακας και ανατολικά από αυτή αποκαλύφθηκαν δύο αγγεία: μία πρόχους (αριθ. ευρ. 3080) και ένας ψευδόστομος αμφορίσκος (αριθ. ευρ. 3081). Και τα δύο αγγεία βρέθηκαν ψηλότερα από το δάπεδο του ορύγματος, πάνω στο οποίο ήταν τοποθετημένη η λάρνακα σε βάθος περίπου 0,35 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, δηλαδή στο ίδιο βάθος, όπου αντιστοιχεί και το ανώτερο, ύψους 0,35 μ., σωζόμενο τμήμα της λάρνακας. Μέσα σ' αυτή δε βρέθηκαν ούτε οστά, τα οποία θα πρέπει να είχαν διαλυθεί, ούτε κτερίσματα.

Θραύσματα και από τις δύο λάρνακες περισυνελέγησαν σχεδόν σ' όλη την έκταση του αγρού, όπου τα είχε διασκορπίσει το μηχανικό άροτρο. Κομμάτια από κάλυμμα σαρκοφάγου δε βρέθηκαν.

Στην ΥΜ ΙΙΙ εποχή το έθιμο της ταφής σε λάρνακες είναι πολύ διαδεδομένο στην Κρήτη με εξαίρεση την περιοχή του σημερινού νομού Χανίων, όπου ως σήμερα έχουμε μόνο δύο παραδείγματα τέτοιου είδους ταφών³. Οι λάρνακες είτε τοποθετούνται σε τεχνητούς τάφους (σε λαξευτούς θαλαμωτούς —στο θάλαμο ή και στο δρόμο—, σε κτιστούς θολωτούς και σε λακκοειδείς) ή σε φυσικές σπηλιές, είτε αποτελούν ανεξάρτητες ταφές, συνήθως σε ομάδες, τοποθετημένες σε βραχώδεις κοιλάτιες ή καταχωσμένες στο έδαφος⁴. Στην τελευταία κα-

2. I. Pini, Beiträge zur minoischen Gräberkunde, Wiesbaden 1968, σ. 52, 55.

3. Μία κιβωτιόσχημη λάρνακα προέρχεται από λακκοειδή τάφο στα Δράμια Αποκορώνου (Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. 5 (1951), σ. 445 και 6 (1952), σ. 479 κ.ε.) και μία λουθηροειδής αποκαλύφθηκε πρόσφατα σε λαξευτό θαλαμωτό τάφο στην περιοχή Κουμπέ της πόλης Χανίων. Για τη σπανιότητα των λαρνάκων στο νομό Χανίων βλ. Κ. Μαυριγιαννάκη, Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου 1971, Α' (1973), σ. 191 κ.ε.

4. Pini, ό.π., σ. 54-55.

τηγορία υπάγονται και οι ταφικές λάρνακες των Βολιώνων. Στο νεκροταφείο της Ελούντας Μιραμπέλου αποκαλύφθηκαν είκοσι έξι περιπτώσεις ταφών σε λάρνακες, οι οποίες είχαν τοποθετηθεί σε βραχώδεις σχισμές και κοιλότητες⁵. Λάρνακες που χρησιμοποιήθηκαν ως οστεοθήκες, τοποθετημένες σε κοιλώματα του βράχου ή κατευθείαν στο έδαφος, είναι γνωστές και από την περιοχή του Παλαιοκάστρου Σητείας⁶. Εκτός από τις νεκροπόλεις με λάρνακες υπάρχουν και περιπτώσεις μεμονωμένων σαρκοφάγων, που αποκαλύφθηκαν σε απλά ορύγματα στο μαλακό βράχο ή στο χώμα, όπως π.χ. στην πόλη της Σητείας⁷, στη θέση Γούλα του Καλού Χωριού Ιεράπετρας⁸, στο Γάζι⁹, κ.α.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Ταφή 1

Αριθ. ευρ. 3145 (Σχ έ δ. 4, 5· Πί ν 43 β-γ, 44). Πήλινη κιβωτιόσχημη λάρνακα με τέσσερα πόδια.

Λείπει το κάλυμμα και κομμάτια από διάφορα σημεία του κιβωτίου. Συγκολλημένη και συμπληρωμένη κατά τόπους με γύψο. Αποτελείται από το κάτω τμήμα που αποκαλύφθηκε κατά χώραν, από κομμάτια προερχόμενα από την παράδοση του κ. Δ. Ιερωνυμάκη και από περισυλλογή στην οργωμένη έκταση του αγρού. Σώζονται επίσης διάφορα μικρά κομμάτια τα οποία δεν έχουν συγκολληθεί (Πί ν. 44 β-γ).

Διαστάσεις: εξωτ. μήκ. 0,89, πλ. 0,38, μέγ. σωζ. ύψ. 0,57, εσωτ. μήκ. 0,81, πλ. 0,325 μ. Διαστάσεις ποδιών: ύψ. 0,15, πλ. 0,10, πάχ. 0,07 μ., πλάτος οριζοντίου πλαισίου εξωτερικά στις μακριές και στενές πλευρές 0,035, πάχ. 0,005-0,01, πάχ. τοιχώματος 0,02 μ. Είναι ελαφρά ευρύτερη στο κατώτερο άκρο και στενότερη στο ανώτερο σωζόμενο.

Πηλός καστανός με τεφρό πυρήνα και πολλές προσμείξεις, επίχρισμα ανοιχτό καστανό, εντελώς φθαρμένο κατά τόπους, βαφή κόκκινη, απολεπισμένη σε διάφορα σημεία. Εσωτερικά είναι πρόχειρα λειασμένη, ενώ η εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα έχει αφεθεί τραχιά. Τα πόδια έχουν ορθογώνια διατομή και σχήμα Γ, η πάνω στενή κεραία του οποίου προεξέχει προς τα κάτω ανόμοια σε κάθε πόδι στα σημεία συγκόλλησης με το κιβώτιο (Πί ν. 44 δ). Εξωτερικά κάθε πλευρά αποτελεί μια ενιαία επιφάνεια, που πλαισιώνεται στο κάτω τμήμα από στενή ταινία (ανάλογη θα υπήρχε και στο πάνω τμήμα της λάρνακας), που δε σώζεται, και αριστερά και δεξιά από τις παραστάδες, οι οποίες αποτελούν συνέχεια των ποδιών. Το κάτω οριζόντιο πλαίσιο δε συνεχίζεται στις πλαϊνές παραστάδες ούτε με εγγάρακτη ή γραπτή υποδήλωση. Σε κάθε γωνία του πυθμένα υπάρχει μια οπή που διαπερνά κάθετα το αντίστοιχο πόδι (εκτός από ένα). Κατά μήκος του μακρού κεντρικού άξονα υπάρχουν πέντε διαμπερείς οπές διαμ. περίπου 0,02 μ. Η πρώτη απέχει από το τοίχωμα της στενής πλευράς 1 κατά 0,09, η δεύτερη από την πρώτη 0,115, η τρίτη από τη δεύτερη 0,14, η τέταρτη από την τρίτη 0,115, η πέμπτη από την τέταρτη 0,515 και από το τοίχωμα της στενής πλευράς 2 περίπου 0,11 μ.

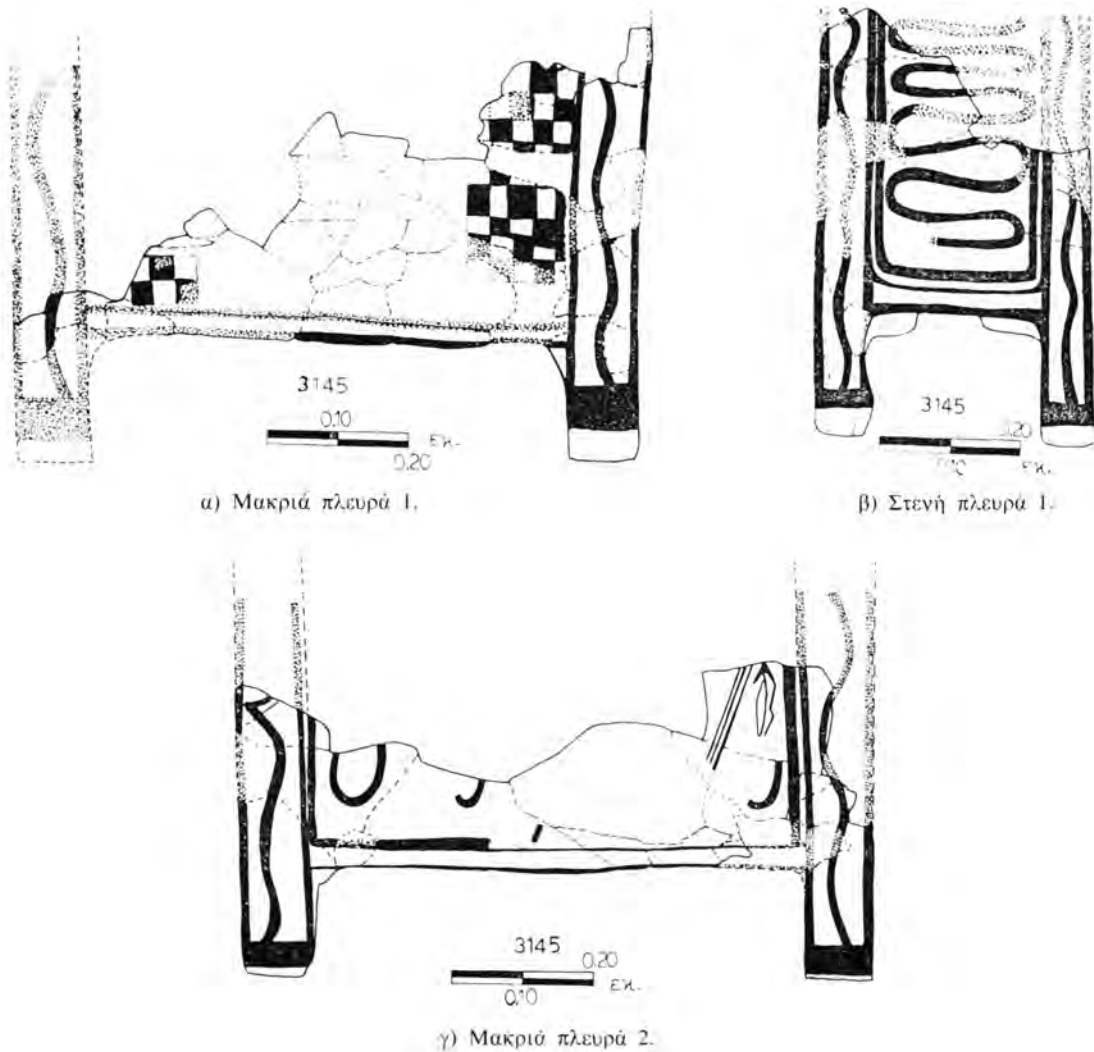
5. H. van Effenterre, *Nécropoles du Mirabello, Etudes Crétoises VIII*, Paris 1948, σ. 8 κ.ε. Pini, ό.π., σ. 36, 78. Αναθεωρημένη χρονολόγηση: Kanta, LMPC, σ. 129 κ.ε.

6. Pini, ό.π., σ. 54-55, 60, 89, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

7. Ό.π., σ. 91, αριθ. 9:4. Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1953, σ. 292.

8. Pini, ό.π., σ. 81, αριθ. 27:13. Κρητ. Χρον. 17 (1963), σ. 405. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 440.

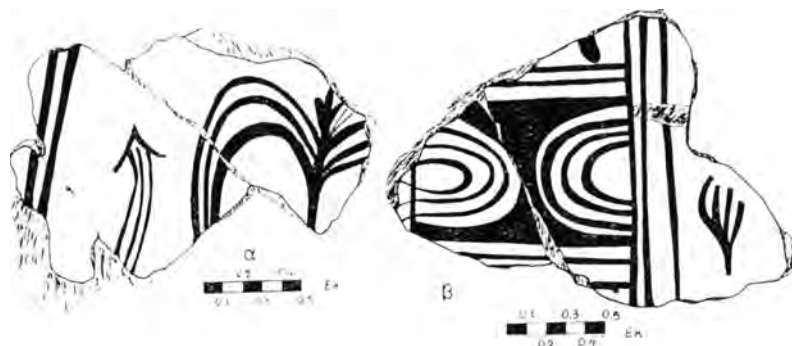
9. Στ. Αλεξίου, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σ. 496. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 493. ΠΑΕ 1970, σ. 253.

Σχέδ. 4. Πήλινη κιβωτιόσχημη λάρνακα της ταφής 1 (αριθ. ευρ. 3145).

Η διακόσμηση συνίσταται από γραπτά διακοσμητικά στοιχεία. Πλατιές οριζόντιες ταινίες ορίζουν το κάτω τμήμα των ποδιών στις δύο ορατές εξωτερικές πλευρές. Κάθετες γραμμές στις ακμές κάθε ποδιού που συνεχίζουν και στις παραστάδες. Ανάμεσα στις γραμμές αυτές μια απλή κάθετη κυματοειδής γραμμή αδιάσπαστη σ' όλο το ύψος του ποδιού και παραστάδας. Γραμμές επίσης στις ακμές του οριζόντιου πλαισίου στο κάτω τμήμα του κιβωτίου.

Στη μακριά πλευρά 1 διακρίνεται τμήμα από αβακωτό κόσμημα, το οποίο ίσως κάλυπτε όλη την επιφάνεια της πλευράς αυτής ανάμεσα στις παραστάδες. Στη μακριά πλευρά 2 η διακόσμηση είναι εξαιρετικά δυσδιάκριτη εξαιτίας της αποσπασματικής διατήρησης του τοιχώματος και του εξίτηλου της βαφής. Κάτω δεξιά, ως προς το αντικείμενο, διακρίνονται τμήματα από ημικύκλια (ίσως κυματοειδής ταινία) και αριστερά κλάδος με τριπλό κυματοειδές στέλεχος και τριγωνική απόληξη και υπολείμματα από άλλη γραμμική διακόσμηση. Στη στενή πλευρά 1, μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο, πλατιά οφιοειδής ταινία σε κατακόρυφη διάταξη σε όλο το ύψος του φατνώματος. Στη στενή πλευρά 2 σώζεται ελάχιστο τμήμα από το τοίχωμα

Σχέδ. 5. Τεμάχια από τη μακριά πλευρά 2 της πήλινης κιβωτιόσχημης λάρνακας της ταφής 1 (αριθ. ευρ. 3145).

(σωζ. ύψ. 0,10 μ.). Σώζεται μόνο τμήμα από οριζόντια γραμμή, πλαίσιο του γραπτού κοσμηματος που θα υπήρχε και στην πλευρά αυτή.

Δύο μικρά τεμάχια είναι πιθανό, λόγω της ομοιότητας του πηλού και της βαφής, να ανήκαν επίσης στη λάρνακα αριθ. 3145 και να προέρχονται από τη μακριά πλευρά 2 (Σχέδ. 5. Πί ν. 44 β).

α. Συγκολλημένο από τρία κομμάτια. Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 0,09×0,065 μ. Διακόσμηση: δεξιά δύο παράλληλες λοξές ταινίες, στο κέντρο κλάδος με τριπλό κυματοειδές στέλεχος και τριγωνική απόληξη. Αριστερά τμήμα από φοινικοειδές φυτό.

β. Συγκολλημένο από δύο κομμάτια. Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 0,092×0,072 μ. Διακόσμηση: τμήμα τριγλύφου και σύνθεση από ομόκεντρα ενάλληλα ημικύκλια, ανά τρία, σε αντιθετική διάταξη στις δύο πλευρές ολόβαφου αμφίκοιλου θέματος. Αριστερά τμήμα από φυτικό κόσμημα (:).

Το σχήμα της ορθογώνιας κιβωτιόσχημης λάρνακας αριθ. 3145 με τέσσερα πόδια και ενιαία επιφάνεια σε κάθε πλευρά είναι κοινό¹⁰. Με την αδιάσπαστη οπτική συνέχεια ποδιού και παραστάδας τονίζεται και ο καθ' ύψος άξονας του κιβωτίου της λάρνακας στα δύο άκρα του με τον περιορισμό κατά κάποιο τρόπο —αισθητικά και μόνο— του κατά μήκος άξονα. Τα πόδια σε σχήμα Γ απαντούν και σε άλλα παραδείγματα λαρνάκων¹¹. Η ύπαρξη οπών στον πυθμένα της λάρνακας φανερώνει ότι κατασκευάστηκε ευθύς εξ αρχής για ταφική χρήση¹². Γενικά το θέμα των οπών στις λάρνακες έχει συζητηθεί αρκετά και ερμηνευθεί ικανοποιητικά¹³. Οι οπές κατά μήκος του μακρού κεντρικού άξονα του πυθμένα θα διευκόλυναν την έξοδο των υγρών κατά τη σήψη, ενώ οι οπές στις τέσσερις γωνίες, οι οποίες διαπερνούν

10. Πρβλ. B. Rutkowski, *Larnaksy Egejskie*, Wrocaw - Warszawa - Krakow 1966, πίν. XLIV, αριθ. 1.

11. Μιχαηλίδου-Παππά, σ. 326, σημ. 8. Επίσης η λάρνακα αριθ. ευρ. Μουσείου Ηρακλείου 1898 5 από το Γάζι (Στ. Αλεξίου, ΑΕ 1972, πίν. 34α-β και 36α-β) έχει πόδια όμοιου σχήματος, όπως είναι σαφές από τις παρεχόμενες φωτογραφίες.

12. Μιχαηλίδου-Παππά, σ. 333 και σημ. 31.

13. Ό.π., σ. 333-344, όπου και η σχετική βιβλιογραφία και η ανάλυση της σκοπιμότητας των οπών ανάλογοι και με τη θέση που είχαν στη λάρνακα. Η διάταξη των οπών στον πυθμένα της δικής μας λάρνακας την εντάσσουν στην περίπτωση δ της Μιχαηλίδου-Παππά, σ. 335.

τα αντίστοιχα πόδια, πέρα από τη χρησιμότητα αυτή, θα βοηθούσαν και τη διείσδυση της θερμότητας στο πόδι, όπου ο πηλός είναι παχύτερος, κατά το ψήσιμο της λάρνακας¹⁴.

Διακοσμητικά στοιχεία

α. Κυματοειδείς γραμμές (στά πόδια και στις παραστάδες) (Furumark, MP, μοτίβο 67). Μία κάθετη κυματοειδής γραμμή στις παραστάδες ή ομάδες από δύο ή και περισσότερες παράλληλες κυματοειδείς είτε στις παραστάδες είτε στην υπόλοιπη διακοσμητική επιφάνεια, αποτελούν ένα πολύ συνηθισμένο κόσμημα σε όλο το θεματολόγιο των λαρνάκων¹⁵ της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου. Σε αρκετά παραδείγματα παρουσιάζεται επίσης η αδιάσπαστη συνέχεια αυτών των κυματοειδών γραμμών σ' όλο το ύψος ποδιού και παραστάδας¹⁶.

β. Αβακωτό κόσμημα (Furumark, MP, μοτίβο 56 και 75). Και το κόσμημα αυτό απαντά στις λάρνακες σ' όλες τις φάσεις της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου¹⁷. Στο κιβώτιο της λάρνακας χρησιμοποιείται για τη διακόσμηση είτε τμημάτων των πλευρών, είτε όλης της επιφάνειας της στενής πλευράς είτε των παραστάδων¹⁸. Η κακή διατήρηση της δικής μας λάρνακας δε μας επιτρέπει να γνωρίζουμε αν χρησιμοποιήθηκε σε δύο πλατιές ζώνες στα άκρα της μιας μακριάς πλευράς (πιθανώς με κάποιο άλλο διακοσμητικό στοιχείο στο ενδιάμεσο) ή αν κάλυπτε όλη την επιφάνεια της πλευράς αυτής.

γ. Οφιοειδής γραμμή (Furumark, MP, μοτίβο 53:14 = ΥΜ ΙΙΙΒ). Πρόκειται για ένα συνηθισμένο επίσης διακοσμητικό στοιχείο σε αγγεία και σε λάρνακες. Στις τελευταίες απαντά είτε στο κιβώτιο είτε στο κάλυμμα, σε οριζόντια ή κάθετη διάταξη¹⁹.

δ. Κλάδος με τριπλό κυματοειδές στέλεχος και τριγωνική απόληξη. Είναι παραπλήσιο προς το Furumark, MP, μοτίβο 19:6 = ΥΕ ΙΙΑΙ (θεωρούμενο ως παράγωγο από το Furumark, MP, μοτίβο 12), αλλά αρκετά απλοποιημένο στη δική μας λάρνακα. Παρόμοια διακοσμητικά στοιχεία πλαισιώνουν ένα ψάρι στη στενή πλευρά σαρκοφάγου από το Άδελε Ρεθύμνης (ΥΜ ΙΙΑ-Β)²⁰. Παρουσιάζονται επίσης ως παραπληρωματικά στη μακριά πλευρά λάρνακας, άγνωστης προέλευσης, στο Μουσείο Ρεθύμνου, που χρονολογείται προς το τέλος της ΥΜ ΙΙΙΒ²¹

14. Ό.π., σ. 335 και σημ. 43.

15. Ό.π., σ. 352-353, 359. Α. Κάντα, AAA VI (1973), σ. 318, εικ. 1-3. C. Mavriyannaki, Recherches sur les larnakes minoennes de la Crète occidentale, Incunabula Graeca LIV (1972), αριθ. 5, πίν. XIII-XVI και αριθ. 8, πίν. XXVIII. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 86, αριθ. 18985, πίν. 34 και 36α-β, αριθ. 18986, πίν. 35. Ι. Παπαποστόλου, ΠΑΕ 1974, σ. 247-248, αριθ. 2175, πίν. 185β, σ. 248, αριθ. 2176, πίν. 186α-β, σ. 253, αριθ. 2173, πίν. 186γ. Αλ. Καρέτσου, ΠΑΕ 1975, σ. 525, πίν. 338α. Ι. Τζεδάκις, AAA IV (1971), σ. 217, εικ. 4, σ. 221, εικ. 9. Ν. Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη - Γ. Ρεθεμιωτάκης, ΑΔ 33 (1978): Μελέτες, σ. 90-91, αριθ. ΜΗ 19024 και ΜΗ 19025.

16. Πρβλ. και τη διακοσμημένη λάρνακα από τον τάφο ΧΙ του Μαύρου Σπήλιου: E. J. Forsdyke, BSA 28 (1926-27), σ. 271, εικ. 26.

17. Μιχαηλίδου-Παππά, σ. 351-352, όπου συγκεντρωμένες και οι διάφορες θεωρίες για την προέλευση και την ερμηνεία του κοσμήματος και σ. 358-359, πίν. ΛΘ', εικ. 2 και πίν. ΜΒ'. Επίσης C. Mavriyannaki, ό.π. σ. 50-51 λάρνακες αριθ. 3 και 5, πίν. ΧΙ και ΧΙΥ.

18. Στις παραστάδες απαντά όχι μόνο στις μυκηναϊκές λάρνακες, αλλά και στις μινωικές βλ. Ι. Παπαποστόλου, ό.π., σ. 248-249, αριθ. 2177, πίν. 187, από το Μαρούλι Ρεθύμνης.

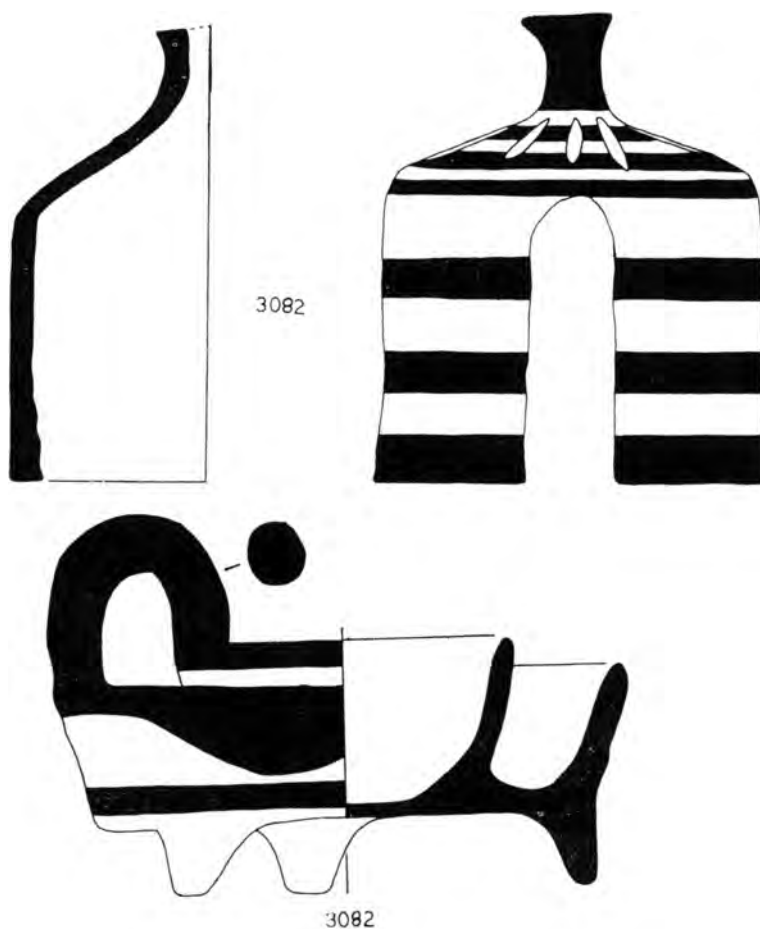
19. Μιχαηλίδου-Παππά. σ. 354 και 359 και πίν. ΛΖ-ΜΒ. Ι. Παπαποστόλου, ό.π., σ. 248, αριθ. 2176, πίν. 186α-β. Kanra, LMPC, εικ. 58,2. Ν. Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη - Γ. Ρεθεμιωτάκης, ό.π., σ. 92, αριθ. ΜΗ 21820, πίν. 17β.

20. Ι. Παπαποστόλου, ό.π., σ. 253, αριθ. 2173, εικ. 3β και πίν. 186δ.

21. C. Mavriyannaki, ό.π., αριθ. 10, σ. 75 κ.ε., πίν. XXXIV-XXXVI και ιδιαίτερα σ. 80, όπου συγκεντρωμένα παραδείγματα. Πρβλ. και E. T. Vermeule, JHS LXXXV (1965), σ. 134 για ΥΜ ΙΙΙΒ παραδείγματα.

και επίσης στις μυκηναϊκές λάρνακες της Τανάγρας²².

ε. Φοινικοειδές κόσμημα. (Furumark, ΜΡ, μοτίβο 15). Το αποσπασματικά σωζόμενο φοινικοειδές κόσμημα στο τεμάχιο α ίσως είναι παρόμοιο με το εικονιζόμενο σε λάρνακα από το Μαρούλι Ρεθύμνης (ΥΜ ΙΙΑ-Β)²³.

Σχέδ. 6. Ταφή 1. Θυματήριο (αριθ. ευρ. 3082).

στ. Ομόκεντρα ενάλληλα ημικύκλια σε αντιθετική διάταξη στις πλευρές ολόβαφου αμφίκοιλου κοσμήματος. Είναι παραπλήσιο προς το διακοσμητικό στοιχείο: Furumark, ΜΡ, μοτίβο 43:40 (ΙΙΓΓ1). Το ίδιο κόσμημα απαντά σε πυξίδα από την Πύλο, της ΙΙΓΓ περιόδου²⁴, και για το ολόβαφο θέμα ο Αλεξίου πιστεύει ότι απεικονίζει αμφίκοιλο βωμό²⁵.

Λοιθ. ευρ. 3082. Θυματήριο (Σ χ έ δ. 6· Π ί ν. 45 β-γ)

22. Εκτός από το αναφερόμενο από τη Vermeule, ό.π., πίν. 28, 1 παράδειγμα βλ. και την ΥΕ ΙΙΒ λάρνακα: Θ. Γ. Σπυρόπουλος, ΠΑΕ 1979, σ. 34, πίν. 20.

23. Ι. Παπαποστόλου, ό.π., σ. 247-248, αριθ. 2175, πίν. 185β.

24. Κ. Κουρουγιώτης, ΑΕ 1914, σ. 108, εικ. 14.

25. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 95, σημ. 5. Για τους αμφίκοιλους βωμούς βλ. και παρακάτω στη λάρνακα αριθ. 3146.

Αποτελείται από δύο μέρη, το κάλυμμα και το πυροδόχο δοχείο.

Το κάλυμμα είναι συγκολλημένο από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένο με γύψο σε σημείο της πάνω επιφάνειας. Το κάτω τμήμα, το πυροδόχο, είναι ακέραιο με εξαίρεση τη συγκόλληση ενός ποδιού. Κατά τόπους υπάρχουν ελαφρές αποκρούσεις. Διαστάσεις: ύψ. καλύμματος 0,122, διάμ. 0,101, μέγ. διάμ. λαβής 0,024, ύψ. κάτω τμήματος μαζί με τη λαβή 0,092 μ. Διάμ. φιάλης 0,14, διάμ. εσωτερικού κυπέλλου (στο χείλος) 0,082 μ., συνολ. ύψ. πυροδόχου δοχείου και καλύμματος 0,15 μ.

Πηλός καστανός με πολλές προσμειξεις, επίχρισμα κιτρινωπό, θαμπό, βαφή μαύρη, θαμπή, πολύ εξίτηλη. Κατά τόπους και κυρίως στο εσωτερικό του κυπέλλου, ίχνη, πιθανότατα από καύση (Πί ν. 45 δ). Σχήμα καλύμματος κυλινδρικό με ημικυκλικό άνοιγμα στη μια πλευρά. Απολήγει στο πάνω τμήμα θολωτό, με πηνιόσχημη λαβή κάθετα διάτρητη. Στην πάνω επιφάνεια δέκα ελλειψοειδείς οπές, άνισες ως προς τις διαστάσεις, διαταγμένες σε μια σειρά. Διακόσμηση: έξι πλατιές, οριζόντιες, παράλληλες ταινίες από το θολωτό τμήμα ως το κατώτερο άκρο. Η λαβή ολόβαφη. Σχήμα κάτω τμήματος: ευρεία φιάλη που στηρίζεται σε τρία συμφύη πεπλατυσμένα πόδια. Από το μέσον της υψώνεται το κυρίως πυροδόχο δοχείο, συμφύης επίσης, σε σχήμα κυπέλλου που ευρύνεται ελαφρά προς τα πάνω. Λαβή τοξοειδής, σχεδόν κυκλικής διατομής, συνδέει το χείλος του εσωτερικού κυπέλλου με το εξωτερικό περίβλημα. Διακόσμηση: δύο πλατιές ταινίες περιβάλλουν το χείλος και τη βάση του εσωτερικού κυπέλλου. Στο σημείο ένωσης λαβής και χείλους του κυπέλλου, στην εξωτερική επιφάνεια, η βαφή έχει «τρέξει» προς τα κάτω. Δύο πλατιές ταινίες περιτρέχουν τη φιάλη εξωτερικά. Η κάτω ταινία περιβάλλει και την πρόσφυση ενός ποδιού. Η πάνω ταινία στο μεγαλύτερο μήκος της είναι ευθύγραμμη, αλλά κατά τόπους μεταβάλλεται σε κυματοειδή, μάλλον εξαιτίας της μη σταθερότητας του χρωστήρα του τεχνίτη. Γραπτή ταινία, απολεπισμένη κατά το μεγαλύτερο μέρος, και στη ράχη της λαβής.

Το κάλυμμα τοποθετούνταν κατά τέτοιο τρόπο, ώστε το κυλινδρικό τμήμα να καλύπτει το εσωτερικό κύπελλο και η τοξοειδής λαβή να βγαίνει από το ημικυκλικό άνοιγμα.

Το σχήμα του καλύμματος του θυμιατηρίου αριθ. 3082 είναι κοινό στα αγγεία αυτού του τύπου. Πλησιέστερο παράλληλο, μόνο ως προς το σχήμα του καλύμματος, θα μπορούσε να θεωρηθεί ένα ωραία διακοσμημένο παράδειγμα (ΥΜ ΙΙΙΒ) στο Ashmolean Museum βλ. R. C. Bosanquet - R. M. Dawkins, *The Unpublished Objects from the Palaikastro Excavations 1902-1906*, BSA, Supplementary Paper I (1923), σ. 89, εικ. 73. Το πυροδόχο δοχείο έχει ένα κάπως ασυνήθιστο σχήμα σε σύγκριση με την πλειονότητα των γνωστών θυμιατηρίων. Κατά κανόνα το κυρίως πυροδόχο αγγείο είναι κυλινδρικού σχήματος με τοιχώματα κάθετα ή ελαφρά ευρυνόμενα προς τα κάτω, με τοξοειδή λαβή και πλατιά δισκοειδή βάση, της οποίας το άκρο κάποτε στρέφεται ελαφρά προς τα πάνω ως υποδοχή για το κάλυμμα²⁶. Κάποτε η βάση στηρίζεται σε τρία ποδαράκια, όπως και στο δικό μας αγγείο, και η τοξοειδής λαβή ενώνει το χείλος του κυλινδρικού κυπέλλου με το στραμμένο προς τα πάνω άκρο της αρκετά ευρείας βάσης, η οποία έχει σχήμα άβαθης φιάλης, όπως σ' ένα ΥΜ ΙΙΙΒ θυμιατήριο από την

26. Πρβλ. U. Jantzen, στο: F. Matz, *Forschungen auf Kreta 1942*, Berlin 1951, πίν. 53,5 (P 761) και πίν. 56,4 (P 767). Σπ. Μαρινάτος, *ΑΔ 11* (1927-28), σ. 78, εικ. 3 και Πίν. 1, αριθ. 2. Γ. Τζεδάκις, *ΑΔ 25* (1970): Χρονικά, σ. 477, Πίν. 418γ. *ΑΔ 26* (1971): Χρονικά, σ. 516, Πίν. 527β. Ι. Παπαποστόλου, *ό.π.*, σ. 256, αριθ. 2162, πίν. 189δ. Ε. Karantzali, *BCH 110* (1986), σ. 58, αριθ. V3, εικ. 7 και 10.

Πηγή Ρεθύμνης²⁷. Ένα άλλο παράδειγμα από τους Αρμένους Ρεθύμνης (πρώιμο ΥΜ ΙΙΒ) παρουσιάζει περισσότερες ιδιομορφίες²⁸. Το κάτω τμήμα του θυμιατηρίου είναι ένας βαθύς κύλινδρος που στηρίζεται σε τρία ποδαράκια και έχει μια τοξοειδή λαβή από το χείλος ως τη βάση· το κάλυμμα, χωρίς το ημικυκλικό άνοιγμα στο πλάι, τοποθετείται εσωτερικά στο πυροδόχο αγγείο. Ένα πρωιμότερο παράδειγμα (ΥΜ ΙΙΑ) με απλή διακόσμηση από γραπτές παράλληλες ταινίες από θαλαμωτό τάφο στη Μυρσίνη Σητείας έχει το πυροδόχο αγγείο σε σχήμα βαθιάς φιάλης, χωρίς ποδαράκια, και το κάλυμμα τοποθετείται μέσα σ' αυτό. Λαβή δε φαίνεται να υπάρχει²⁹. Το κάτω τμήμα ενός άλλου θυμιατηρίου της ίδιας χρονολόγησης με το προηγούμενο έχει τη συνηθισμένη επίπεδη βάση³⁰.

Ο τύπος του θυμιατηρίου με την εξωτερική βαθιά φιάλη και το εσωτερικό κύπελλο και στην ΥΜ ΙΙΓ περίοδο παρουσιάζεται σε ανάλογο τριποδικό αγγείο από το Καρφί³¹. Στο αγγείο αυτό δε βρέθηκε κάλυμμα και η χρήση του θεωρείται αβέβαιη, αν και έχει παραβληθεί από τη Seiradaki με πολύ πρωιμότερα κηροπήγια και θυμιατήρια. Το δικό μας θυμιατήριο θα μπορούσε να θεωρηθεί ένας πιο εξελιγμένος τύπος από εκείνον του παραδείγματος από την Πηγή ή ενδιάμεσος των παραδειγμάτων από τη Μυρσίνη και το Καρφί.

Χρήση: τα θυμιατήρια σχεδόν στο σύνολό τους έχουν αποκαλυφθεί σε ΥΜ ΙΙΙ τάφους και θεωρείται ότι χρησιμοποιούνταν για την προσφορά στους νεκρούς θυμιαμάτων ή αρωματικών ουσιών που καίγονταν³².

Σημαντικός αριθμός θυμιατηρίων έχει βρεθεί στους θαλαμωτούς τάφους της Μυρσίνης Σητείας³³ και των Αρμένων Ρεθύμνης³⁴. Θυμιατήριο, το οποίο μάλιστα περιείχε και άνθρακες, βρέθηκε σε θαλαμωτό τάφο στον Καρτερό κάτω από λάρνακα³⁵, όπως και στην περίπτωση του δικού μας θυμιατηρίου, το οποίο είχε τοποθετηθεί στο κενό ανάμεσα στα πόδια της λάρνακας αριθ. 3145. Ίχνη από καύση διαπιστώθηκαν επίσης σε θυμιατήριο από θαλαμωτό τάφο στα Χανιά³⁶. Πιθανότατα και στο δικό μας θυμιατήριο είχαν τοποθετηθεί κάποιες ουσίες για καύση, όπως δηλώνουν τα μαύρα στίγματα στο εσωτερικό του κυπέλλου.

Αριθ. ενρ. 3084. Ψευδόστομος αμφορίσκος (Σ χ έ δ. 7· Π ί ν. 45 α).

Συγκολλημένος από πολλά κομμάτια. Σώζεται η βάση και το μεγαλύτερο τμήμα από το σώμα. Σώζονται ακόμα ελάχιστα θραύσματα από το πάνω μέρος ανάμεσα στα οποία και τμήμα από το στόμιο, τα οποία δε συγκολλούνται.

27. Β. Δ. Θεοφανείδης, ΑΕ 1948-49, Παράρτημα, σ. 7, εικ. 13 και σ. 8, εικ. 14 και 15. Ε. Karantzali, ό.π., αριθ. VI, εικ. 7 και 10.

28. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 642, Πίν. 598δ.

29. BCH 86 (1960), σ. 820, εικ. 2, τρίτο από αριστερά. Kanta, LMPC, σ. 168.

30. Kanta, LMPC, σ. 168.

31. Μ. Seiradaki, BSA 55 (1960), σ. 9, τύπος 7, εικ. 4 και πίν. 4d, στο κέντρο.

32. Βλ. I. Pini, ό.π., σ. 66. Το κάλυμμα ενός θυμιατηρίου προέρχεται από οικιστική θέση στο Παλαιόκαστρο: Bosanquet-Dawkins, ό.π., σ. 90-91, εικ. 72a. Ένα άλλο κάλυμμα θυμιατηρίου (ΥΜ ΙΙΒ) έχει αποκαλυφθεί σε δωμάτιο του «Unexplored Mansion» στην Κνωσό: Μ. R. Popham, The Minoan Unexplored Mansion at Knossos, Oxford 1984, σ. 3 και 5, πίν. 105e. Η Γεωργίου, C. H. S. Georgiu, Κρητ. Χρον. 25 (1973), θεωρεί ότι τα παραδείγματα θυμιατηρίων υποδηλώνουν το δημοφιλές των αρωματικών στην Κρήτη.

33. Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. 13 (1959), σ. 372 κ.ε. BCH 84 (1960), σ. 819 κ.ε.

34. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 477, τάφος στ, Πίν. 418, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 513, τάφος 8, σ. 516, τάφος 24, ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 642, τάφος 52.

35. Σπ. Μαρινάτος, ΑΔ 11 (1927/28), σ. 70, 71, 78.

36. U. Jantzen, ό.π., σ. 78, αριθ. P 767.

Σχέδ. 7. Ταφή Ι. Ψευδόστομος αμφορίσκος (αριθ. ευρ. 3084).

Διαστάσεις: μέγ. σωζ. ύψ. 0,046, διάμ. βάσης 0,035, μέγ. διάμ. σώματος 0,098 μ.

Πηλός υπόλευκος, καθαρός, επίχρισμα καστανόλευκο, θαμπό, βαφή πορτοκαλοκόκκινη, θαμπή, εξίτηλη. Σώμα συμπίεσμένο σφαιρικό, βάση δακτυλιόσχημη. Διακόσμηση: πέντε ισοπαχείς οριζόντιες ταινίες από τον ώμο ως τη βάση. Στη ζώνη των λαβών σειρά από ρόμβους με δικυωτό πλέγμα εσωτερικά και θηλιές στα ενδιάμεσα κενά στο κάτω τμήμα. Αριστερά από τους ρόμβους τμήμα από δυσδιάκριτη διακόσμηση.

Οι ψευδόστομοι αμφορείς με το συμπίεσμένο σφαιρικό σώμα εμφανίζονται από το τέλος της ΥΜ ΙΙΑ2 περιόδου και είναι αρκετά κοινόι κατά τη διάρκεια της ΥΜ ΙΙΒ³⁷. Το διακοσμητικό στοιχείο της σειράς των ρόμβων (Furumark, ΜΡ, μοτίβο 73) με θηλιές στα ενδιάμεσα κενά απαντά στην ΥΜ ΙΙΒ περίοδο και στην πρώιμη βαθμίδα της ΙΙΓ³⁸. Αποτελεί επίσης ένα από τα συνηθισμένα μοτίβα διακόσμησης των αγγείων —προϊόντων του εργαστηρίου της Κυδωνίας— από την αρχή της ΥΜ ΙΙΒ ως και την αρχή της ΙΙΓ³⁹ περιόδου. Παρόμοια διακόσμηση υπάρχει και στον ώμο ενός σφαιρικού ψευδόστομου αμφορέα που βρέθηκε στους Αρμένους Ρεθύμνης, αλλά προέρχεται από το εργαστήριο της Κυδωνίας και χρονολογείται σε προχωρημένη φάση της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου⁴⁰, καθώς επίσης και σε όστρακο από το χείλος αγγείου, προϊόντος του ίδιου εργαστηρίου, από το θολωτό τάφο στο Στύλο Αποκορώνου⁴¹.

Αριθ. ευρ. 3083. Ψευδόστομος αμφορίσκος (Σ χ έ δ. 8· Π ί ν. 46 α-β.).

Συγκολλημένος από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένος με γύψο κατά τόπους στον ώμο, στο σώμα, στο μεγαλύτερο τμήμα της βάσης και της μιας λαβής.

Διαστάσεις: υψ. 0,10, μέγ. διάμ. σώματος 0,104, διάμ. χείλους εξωτ. 0,021, διάμ. βάσης 0,037 μ.

Πηλός ανοιχτός καστανός, επίχρισμα ανοιχτό κιτρινωπό, όχι ιδιαίτερα στιλπνό, βαφή μαύρη, θαμπή, ισχυρά εξίτηλη. Σώμα ελαφρά συμπίεσμένο σφαιρικό, ευρύτερο στο πάνω μέρος και μειούμενο προς τα κάτω (perked-up globular form). Βάση δακτυλιόσχημη, λαβές ελλειπτικής διατομής. Ο δίσκος του ψευδοστομίου είναι επίπεδος και το στέλεχος συμπα-

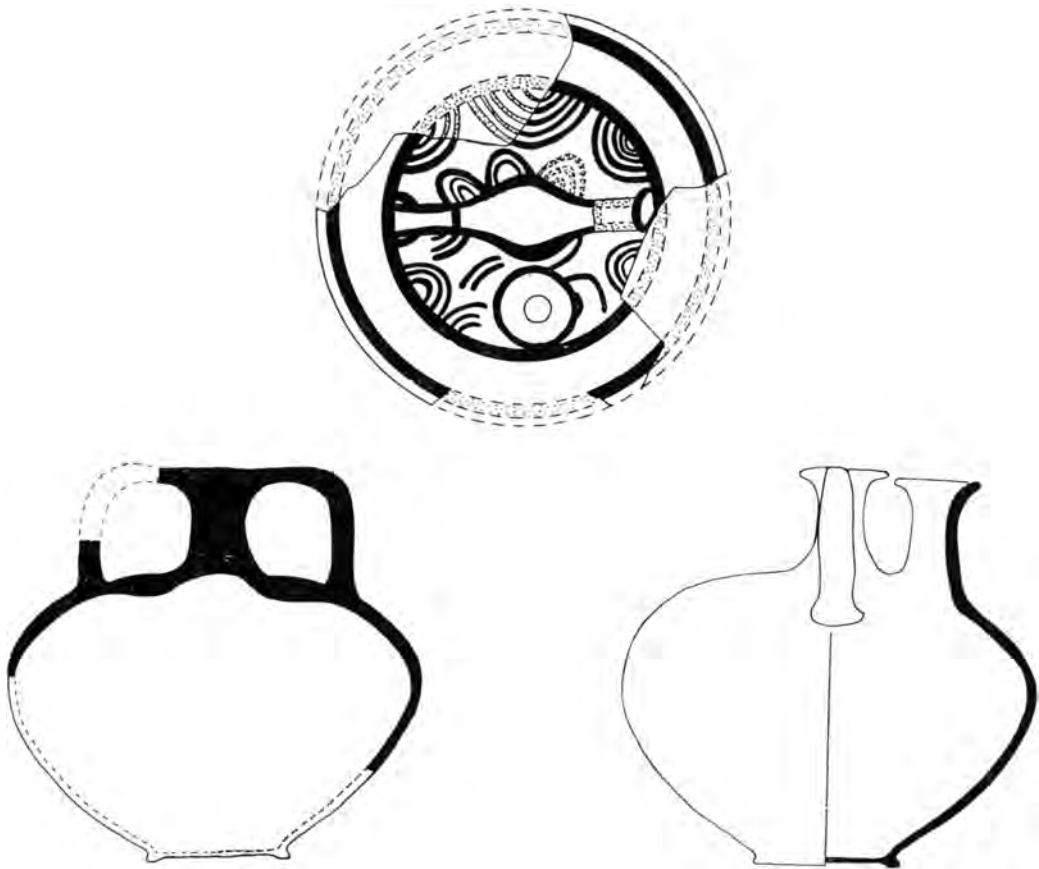
37. Kanta, LMPC, σ. 246 κ.ε., όπου και για τις μικρογραφίες ψευδόστομων αμφορέων.

38. M. Porpham, BSA 60 (1965), σ. 290 κ.ε., πίν. 73a,b και f, BSA 60 (1965), σ. 324 κ.ε. και πίν. 86a, δεύτερο όστρακο στην πρώτη σειρά, BSA 62 (1967), σ. 348, εικ. 6 αριθ. 1, πίν. 88a κάτω σειρά και b, BSA 65 (1970), σ. 200, εικ. 3 αριθ. 28 και πίν. 47b, τελευταία σειρά αριστερά και σ. 202 σημ. 31, πίν. 48b, τελευταίο όστρακο στη δεύτερη σειρά.

39. I. Tzedakis, BCH 93 (1969), σ. 417 παράγραφος η, και ιδιαίτερα εικ. 28. Ο ψευδόστομος αμφορίσκος που εικονίζεται εδώ, ένα χαρακτηριστικό ΥΜ ΙΙΒ παράδειγμα, μοιάζει με το δικό μας όχι μόνο ως προς τη διακόσμηση, αλλά και ως προς το σχήμα: Βλ. U. Jantzen, ό.π., σ. 73, αριθ. Ρ 40, πίν. 51:3, 54:2, 61:7, 62.

40. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 477 και Πίν. 418 στ.

41. A. Kanta, Τιμητικός τόμος για τον H. van Effenterre, Aux origines de l'Hellénisme. La Crète et la Grèce, Paris 1984, σ. 16, αριθ. 46, πίν. VI.

Σχέδ. 8. Ταφή 1. Ψευδόστομος αμφορίσκος (αριθ. ευρ. 3083).

γές· τό χείλος του στομίου είναι δακτυλιόσχημο και τοποθετημένο πολύ κοντά στο δίσκο. Διακόσμηση: οριζόντιες ισοπαχείς ταινίες από τον ώμο ως τη βάση. Ταινίες περιβάλλουν τις προσφύσεις των λαβών, τις βάσεις του στελέχους του δίσκου και του στομίου και το χείλος του τελευταίου. Στη ζώνη των λαβών δύο σειρές από ομόκεντρα ημικύκλια· η μία εξαρτημένη από την οριζόντια ταινία του ώμου, η άλλη από την ταινία στη βάση του στελέχους. Ταινίες περιβάλλουν τις παρυφές των λαβών και του δίσκου. Στις λαβές δύο εγκάρσιες ταινίες, μια χαμηλά κοντά στην πρόσφυση και μια κοντά στην ένωση με το δίσκο.

Το σχήμα του ψευδόστομου αμφορίσκου αριθ. 3083 είναι κοντά στο Figurmark, MP, σχήμα 181 (πρώιμο ΙΙΙΓ). Ένα ενδιαφέρον χαρακτηριστικό γνώρισμα του αγγείου μας είναι το συμπαγές στέλεχος του δίσκου, το οποίο στο κάτω τμήμα του, εσωτερικά, φέρει ευκρινείς κύκλους από τον τροχό. Θα πρέπει να προστέθηκε μετά το πλάσιμο του σώματος. Το στοιχείο αυτό του συμπαγούς ψεύτικου στομίου και της εκ των υστέρων προσθήκης του έχει παρατηρηθεί σε μυκηναϊκά και μινωικά αγγεία, χωρίς να έχει αποσαφηνιστεί οριστικά αν η προέλευσή του είναι κρητική ή μυκηναϊκή⁴². Ο δίσκος του αμφορίσκου μας δε φέρει κωνικό

42. M. Popham, BSA 60 (1965), σ. 320, αριθ. 46 και 61, σ. 319 εικ. 1, από ομάδα κεραμικής που χρονολογείται σε μια πρώιμη βαθμίδα της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου.

έξαγμα ούτε υπάρχει «οπή εξαερισμού», που θεωρούνται χαρακτηριστικά μιας υστερότερης βαθμίδας της ΙΙΙΓ περιόδου⁴³.

Το διακοσμητικό στοιχείο της ζώνης των λαβών, τα ομόκεντρα ημικύκλια (Fugumark, ΜΡ, μοτίβο 43) είναι χαρακτηριστικά της ΙΙΙΒ περιόδου και των αρχών της ΙΙΙΓ, συχνό επίσης και στους μυκηναϊκούς ψευδόστομους αμφορείς⁴⁴.

Αριθ. ενθ. Μ.Ε. 4. Χάντρα (Σ χ έ δ. 9· Π ί ν. 45 β, αριστερά).

Ύλη: σάρδιος. Έχει ελαφρές αποκρούσεις. Σχήμα πιεσμένο σφαιρικό με κεντρική διαμερή οπή. Διάμ. 0,007, πάχ. 0,004 μ.

Αριθ. ενθ. Μ.Ε. 5. Χάντρα (Σ χ έ δ. 9· Π ί ν. 45 β, δεξιά).

Σχέδ. 9. Ταφή 1. Χάντρες από σάρδιο (Μ.Ε. 5) (αριστερά) και σαρδόνυχα (Μ.Ε. 4) (δεξιά).

Ύλη: σαρδόνυχας. Έχει μικρή απόκρουση στο ένα άκρο. Σχήμα κυλινδρικό με κεντρική διαμερή οπή. Μήκ. 0,012, διάμ. 0,006 μ.

Αριθ. ενθ. Σ. 124. Σφραγιδολίθος (Π ί ν. 46 γ-ε).

Ύλη: σαρδόνυχας. Λείπει μικρό τμήμα από το αριστερό άκρο. Σχήμα αμυγδαλόσχημο, φέρει οριζόντια διαμερή οπή κυκλικού σχήματος. Διαστάσεις: μέγ. σωζ. μήκ. 0,021, μέγ. πλ. 0,017, μέγ. πάχ. 0,01 μ. Παριστάνεται πλοίο προς τ' αριστερά (στο αρνητικό, όχι στο εκμαγείο), κομμένο στο δεξιό άκρο, πιθανώς με έναν ιστό. Τα τυλιγμένα ιστία και τα κύματα δηλώνονται με καμπύλες, μηνοειδείς γραμμές. Το πεδίο του βάθους καλύπτει πλέγμα από κάθετες, οριζόντιες και εγκάρσιες γραμμές. Οι μικρές εγκάρσιες γραμμές κάτω από το σκάφος, χωρισμένες σε δύο ομάδες με διαφορετική φορά η καθεμιά, δε δηλώνουν κουπιά, αλλά πιθανότατα αποτελούν συνέχεια του πλέγματος του πεδίου.

Εικονίζεται, λοιπόν, ένα πλοίο πιθανώς του τύπου της «αμφιέλισσας», το οποίο παριστάνεται σε πολλούς αμυγδαλόσχημους σφραγιδολίθους της νεοανακτορικής περιόδου⁴⁵. Ο γενικός κανόνας του Μαρινάτου⁴⁶ για την προς τ' αριστερά (στο αρνητικό) στραμμένη πλώρη των πλοίων στους νεοανακτορικούς σφραγιδολίθους επιβεβαιώνεται και από το δικό μας παράδειγμα. Η ερμηνεία των μηνοειδών θεμάτων κάτω από το σκάφος ως δηλωτικών των κυμάτων της θάλασσας και γύρω από τον ιστό ως παραστατικών των μαζεμένων ιστίων έχει προ-

43. Πρβλ. Μ. Popham, BSA 60 (1965), σ. 320. L. H. Sackett - M. R. Popham, BSA 60 (1965), σ. 284. Μ. Sciradaki. ό.π., σ. 16.

44. Μ. Popham, BSA 60 (1965), σ. 324. I. Tzedakis, BCH 93 (1969), σ. 416. Η. W. Catling, BSA 63 (1968), σ. 114. αριθ. 19, πίν. 25C.

45. Sp. Marinatos, BCH 57 (1933), σ. 214 κ.ε. Α. Xenaki-Sakellariou, Les cachets minoens de la Collection Giamalakis, Etudes Crétoises X, Paris 1958, σ. 79, αριθ. 339 και 340.

46. Sp. Marinatos, ό.π., σ. 188. Α. Xenaki-Sakellariou, ό.π.

ταθεί και για ανάλογες απεικονίσεις σε άλλους σφραγιδολίθους⁴⁷. Πιθανώς το δικτυωτό πλέγμα του πεδίου αποδίδει τη θάλασσα, στην οποία πλέει το πλοίο. Ο Μαρινάτος έχει υποστηρίξει ότι εκτός από άλλους τρόπους δήλωσης του υγρού στοιχείου στην κρητομυκηναϊκή τέχνη, και το δικτυωτό ή λεπιδωτό κόσμημα έχει χρησιμοποιηθεί για το σκοπό αυτό σε αγγειογραφίες⁴⁸. Ίσως όμως το δικτυωτό πλέγμα και οι καμπύλες μνηοειδείς γραμμές πάνω από το σκάφος να αποδίδουν θαλαμίσκο⁴⁹.

Ως προς την τεχνοτροπία η συμβατική εργασία και η υπερβολική χρήση των μνηοειδών θεμάτων δείχνουν ότι ο τρόπος παράστασης του πλοίου στο παράδειγμά μας είναι συγγενικός με εκείνο των λεγόμενων ταλισμανικών (φυλακτικών) σφραγιδολίων⁵⁰. Επίσης το σχήμα του σφραγιδολίου και το υλικό του συνηθίζεται στη σειρά αυτή των έργων της μικρογλυπτικής. Συνεπώς ο σφραγιδόλιθος αριθ. Σ 124 χρονολογικά πρέπει να τοποθετηθεί στη νεοανακτορική περίοδο. Θεωρείται ότι η κύρια σειρά των «ταλισμανικών» σφραγιδολίων αρχίζει στη ΜΜ ΙΙΙ και η κύρια περίοδος παραγωγής τους ήταν η ΥΜ Ι⁵¹.

Όσον αφορά στη θέση εύρεσης του σφραγιδολίου μας (σε επαφή με το άκρο του ενός πήχεως, πιθανώς στον καρπό) υπάρχουν αρκετά παραδείγματα σφραγιδολίων και από την Κρήτη και από την ηπειρωτική Ελλάδα για τους οποίους έχει βεβαιωθεί ότι οι κάτοχοί τους, είτε άνδρες είτε γυναίκες, τους φορούσαν στους καρπούς⁵².

Ταφή 2

Λιθ. ευρ. 3146. Πήλινη κιβωτιόσχημη λάρνακα με τέσσερα πόδια (Σ χ έ δ. 10 α-δ· Π ί ν. 47 α-δ, 48 α).

Συγκολλήθηκε από πολλά κομμάτια που προέρχονται από το κάτω τμήμα που βρέθηκε κατά χώραν και από την περισυλλογή στον αγρό μετά την άροση. Λείπουν το κάλυμμα και πολλά κομμάτια από το κιβώτιο. Συμπληρωμένη με γύψο· σώζονται λίγα κομμάτια τα οποία δεν έχουν συγκολληθεί (Π ί ν. 48 α). Έχει αποκρούσεις κατά τόπους.

Διαστάσεις εξωτερικά: μήκ. 1, πλ. 0,40, μέγ. σωζ. ύψ. 0,63 μ. Εσωτερικά: μήκ. 0,93, πλ. 0,35-0,36 μ. Διαστάσεις ποδιών: ύψ. 0,185-0,215, πλ. 0,11-0,115, πάχ. 0,075-0,085 μ. Πλ. πλαισίου εξωτερικά στις μακριές πλευρές 0,05, στις στενές 0,04 μ. Πάχ. πλαισίου 0,008-0,01, πάχ. τοιχώματος 0,02 μ. Η λάρνακα δεν είναι απόλυτα συμμετρική. (Οι διαστάσεις μήκους και πλάτους έχουν ληφθεί εξωτερικά στο σημείο σύνδεσης ποδιών και κιβωτίου και εσωτερικά στον πυθμένα). Είναι ελαφρά ευρύτερη στο κατώτερο τμήμα και πιο στενή στο ανώτερο. Η διαφορά κυμαίνεται από 0,02-0,03 μ.

Πηλός ρόδινος ως καστανός με τεφρό πυρήνα και πολλές προσμείξεις. Επίχρυσμα κιτρινωπό, φθαρμένο κατά τόπους, βαφή μαύρη ως μαυροκάστανη και κόκκινη, ως συνέπεια του ψησίματος, απολεπισμένη σε πολλά σημεία. Τα πόδια, συμφυή με το κιβώτιο, έχουν ορθογώ-

47. Πρβλ. CMS VII, αριθ. 101, CMS IX, 92 και αριθ. 116. Για τις μνηοειδείς γραμμές που δηλώνουν τη θάλασσα βλ. και Σπ. Μαρινάτος, AE 1930, σ. 112 και εικ. 3β.

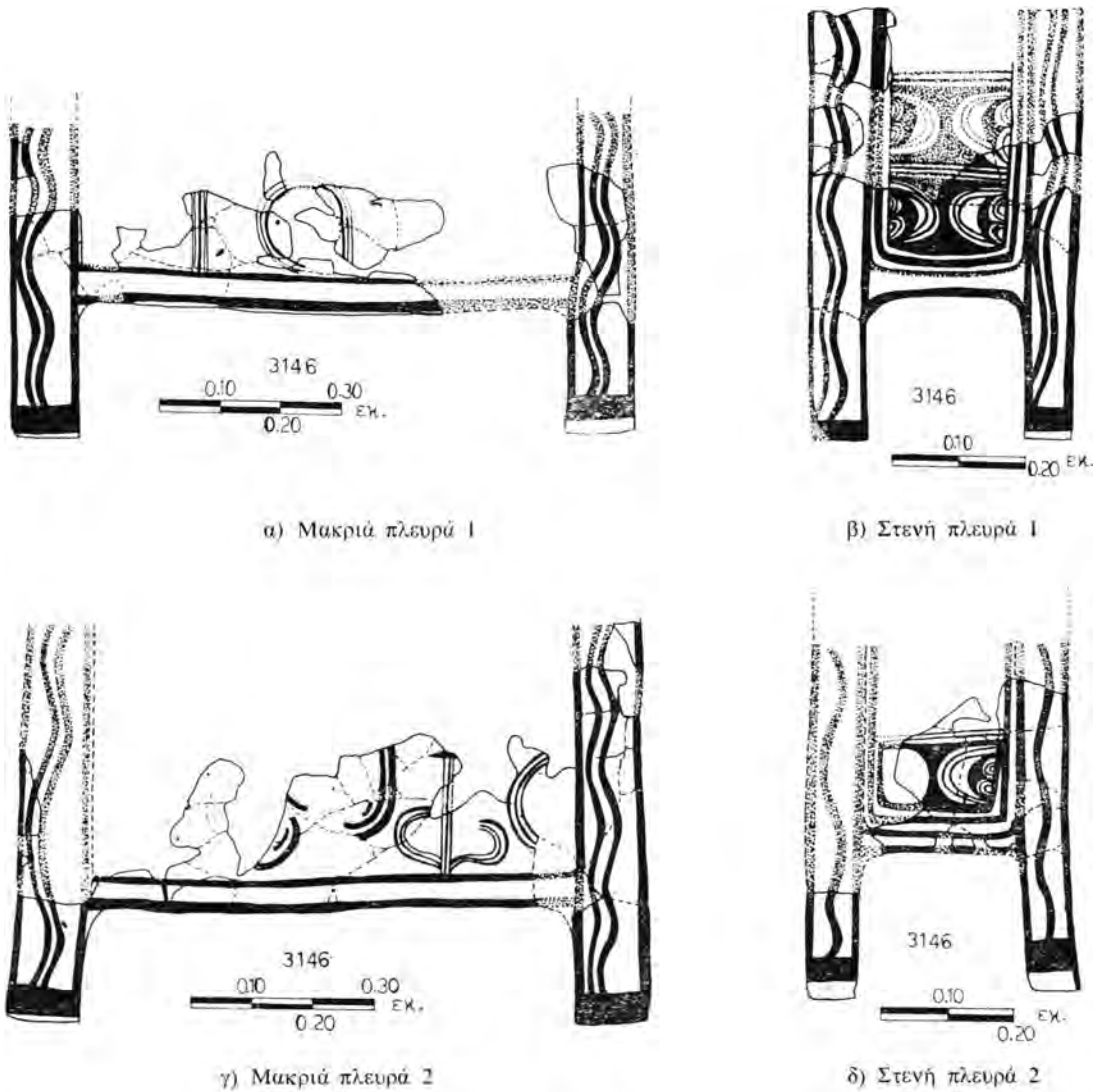
48. Σπ. Μαρινάτος, ό.π., σ. 116 κ.ε. Συνήθως στους ΥΜ αμυγαλόσχημους σφραγιδολίθους που εικονίζουν πλοία, η θάλασσα δηλώνεται κάτω από το σκάφος με απλή ή διπλή θλαστή γραμμή, ό.π., σ. 123-224, εικ. 11. BCH 57 (1933), πίν. XVI, 44, 45, 47, 50, 52.

49. Πρβλ. CMS X, αριθ. 110. CMS I, Supplementum, αριθ. 125.

50. Α. Xenaki-Sakellariou, ό.π., σ. XVII. Πρβλ. επίσης το σφραγιδόλιθο CMS VII, αριθ. 101. V. E. G Kenna, The Cretan Talismanic Stone in the Late Minoan Age, SIMA XXIV (1969), πίν. 13, αριθ. 9.

51. J. Boardman, Greek Gems and Finger Rings, London 1970, σ. 45 κ.ε., 47.

52. Ό.π., σ. 62 κ.ε. Evans, PM II, σ. 705.

Σχέδ. 10. Πήλινη κιβωτιόσχημη λάρνακα ταφής 2 (αριθ. ευρ. 3146).

νια διατομή. Κατά τ' άλλα η περιγραφή του κιβωτίου συμπίπτει απόλυτα με εκείνη της λάρνακας αριθ. 3145 (ενιαία επιφάνεια κάθε πλευράς, οριζόντιο πλαίσιο στο σωζόμενο κάτω τμήμα, αδιάσπαστη συνέχεια ποδιών και παραστάδων). Στον πυθμένα από μια οπή σε κάθε γωνία, διαμ. περίπου 0,025 μ., που διαπερνά κάθετα το αντίστοιχο πόδι. Κατά μήκος του κεντρικού μακρού άξονα, αλλά όχι ακριβώς στην ίδια ευθεία, σώζονται πέντε διαμπερείς οπές· πρέπει, όμως, να υπήρχε και έκτη κοντά στο τοίχωμα της αντίστοιχης στενής πλευράς σε σημείο, όπου τώρα λείπει κομμάτι από τον πυθμένα. Οι οπές αυτές έχουν διάμετρο 0,015-0,02 μ. Η πρώτη απέχει από το πλαϊνό τοίχωμα της στενής πλευράς 0,14, η δεύτερη από την πρώτη 0,16, η τρίτη από τη δεύτερη 0,13, η τέταρτη από την τρίτη 0,17, η πέμπτη από την τέταρτη 0,18 και από το αντίστοιχο πλαϊνό τοίχωμα 0,035 μ. (εδώ όμως λείπει το κομμάτι από τον πυθμένα). Η κάτω επιφάνεια του πυθμένα έχει αφηθεί τραχιά. Και στις δύο λάρνακες οι οπές στον πυθμένα

έγιναν πριν από το ψήσιμο από πάνω προς τα κάτω, όπως φαίνεται από το ελάχιστο υπόλειμμα πηλού γύρω από κάθε οπή στην κάτω επιφάνεια του πυθμένα.

Η διακόσμηση συνίσταται από γραπτά διακοσμητικά στοιχεία. Πλατιές οριζόντιες ταινίες στο κατώτερο τμήμα των ποδιών στις δύο ορατές εξωτερικές πλευρές και γραμμές στις ακμές ποδιών και παραστάδων, καθώς και σ' αυτές του πλαισίου στο κάτω τμήμα του κιβωτίου. Στην κύρια επιφάνεια των ποδιών και στη συνέχεια των παραστάδων κάθετη διπλή κυματοειδής γραμμή, που εκφύεται από την ακραία οριζόντια κάθε ποδιού με εξαίρεση τη στενή πλευρά 2, όπου υπάρχει μια μονή κυματοειδής γραμμή. Μακριά πλευρά 1: συστήματα από ημικύκλια εξαρτημένα στο ένα άκρο τους από κάθετο τριπλό κεντρικό στέλεχος. Ανάμεσα στα συστήματα αυτά ανεξάρτητες τοξοειδείς γραμμές. Μακριά πλευρά 2: σώζεται ελάχιστο τμήμα από το τοίχωμα και η διακόσμηση είναι πολύ ελλιπής. Στενή πλευρά 1: μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο συστήματα τοξοειδών γραμμών και παπυροειδών(;) διαταγμένα αντιθετικά στις δύο πλευρές ολόβαφου αμφίκιου κοσμήματος. Το όλο θέμα επαναλαμβανόμενο σε κάθετη διάταξη αποτελεί σύνθεση με τρίγλυφα και φατώματα. Στενή πλευρά 2: επαναλαμβάνεται το ίδιο θέμα με αυτό της στενής πλευράς 1. Ο καλλιτέχνης παρέλειψε να ζωγραφίσει το σύστημα των τοξοειδών γραμμών και του παπυροειδούς στη δεξιά πλευρά.

Ως προς το σχήμα η λάρνακα αριθ. 3146 είναι όμοια με τη λάρνακα αριθ. 3145 με μόνες εξαιρέσεις τον αριθμό των οπών στον πυθμένα και το συμφυές των ποδιών στην πρώτη. Μια επιπλέον ομοιότητα των δύο σαρκοφάγων είναι η ελάχιστη μεγαλύτερη ευρύτητα του κατώτερου τμήματος σε σύγκριση με το ανώτερο σωζόμενο. Γενικά και οι δύο λάρνακες είναι αρκετά απλές ως προς την εμφάνιση και τη διακόσμηση, από όσο μπορούμε να κρίνουμε από την αποσπασματική τους διατήρηση, και αναμφισβήτητα μικρής καλλιτεχνικής αξίας. Η ομοιότητα στο σχήμα και σε διάφορα επιμέρους διακοσμητικά στοιχεία καθιστά σαφές ότι και οι δύο, χωρίς αμφιβολία, προήλθαν από τα χέρια του ίδιου τεχνίτη.

Διακόσμηση: το παπυροειδές κόσμημα των στενών πλευρών χρησιμοποιούμενο ως παραπληρωματικό στις δύο πλευρές του αμφίκιου θέματος είναι ανάλογο προς το Furumark, MP, 11:10 μοτίβο (= IIIΓ1). Θεωρείται επίσης από το Furumark ότι μπορεί να έχει προέλθει από μια σύνθεση ημικυκλίων (Furumark, MP, μοτίβο 43:q), είναι αρκετά συχνό στην IIIB περίοδο και απαντά και στην πρώιμη IIIΓ φάση σε σχέση με το τρίγλυφο και τον ημιρόδακα⁵³. Παρόμοιο κόσμημα με το δικό μας εικονίζεται και σε λάρνακα από το Άδελε Ρεθύμνης ως παραπληρωματικό μοτίβο της διακοσμημένης επιφάνειας με δύο διασταυρωμένα ψάρια⁵⁴. Το ίδιο στοιχείο που απαντά στις δύο πλευρές κεντρικού στελέχους και σε σύνθεση αρχιτεκτονικού χαρακτήρα σε ανακτορικό αμφορέα από το βασιλικό τάφο των Ισοπάτων θεωρείται από τον Evans ως εκφυλισμός που προέκυψε από τα δύο κυρτά άκρα του ιερού διπλού πέλεκου⁵⁵.

Το κεντρικό ολόβαφο θέμα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, προκειμένου για το τεμάχιο β από τη σαρκοφάγο αριθ. 3145, ερμηνεύεται ως αμφίκιλος βωμός. Βωμοί του τύπου αυτού που ερμηνεύθηκαν και ως ιερές βάσεις, όπως για παράδειγμα στο ανάγλυφο της Πύλης των Λεόντων⁵⁶ και που θεωρήθηκε ότι έπαιξαν κύριο ρόλο στην εξέλιξη των μινωικών ζωφόρων

53. Furumark, MP, σ. 266, 344.

54. Ι. Παπαποστόλου, ό.π., σ. 253, αριθ. 2173, εικ. 3α και πίν. 186γ.

55. A. Evans, *The Prehistoric Tombs of Knossos, Archaeologia LIX* (1906), σ. 160 κ.ε., εικ. 144. Evans, *PM IV*, σ. 347 κ.ε., εικ. 291-292.

56. Evans, *PM II*, σ. 607 κ.ε., IV, σ. 210.

με τρίγλυφα και ημιρόδακες⁵⁷, έχουν έλθει στο φώς και κατά τις ανασκαφές ιερών⁵⁸ και είναι γνωστοί από παραστάσεις σε σφραγίδες, σε προσόψεις σπιτιών από το μωσαϊκό της πόλεως, σε τοιχογραφίες⁵⁹ κτλ. Στην εικονογράφηση των σαρκοφάγων, όπου απαντούν επίσης εκτός από τα συνηθισμένα διακοσμητικά στοιχεία και θέματα θρησκευτικά και ιερά σύμβολα της μινωικής θρησκείας, όπως κέρατα καθοσιώσεως και διπλοί πελέκες, η απεικόνιση αμφίκοιλων βωμών είναι μάλλον σπάνια. Εκτός από το γνωστό παράδειγμα της ΥΜ ΙΙΙΒ σαρκοφάγου από το Γάζι, στις δύο στενές πλευρές της οποίας απεικονίζονται ανά δύο επάλληλοι αμφίκοιλοι βωμοί⁶⁰, παράσταση ενός βωμού του αμφίκοιλου τύπου και όμοιας ακριβώς μορφής με τους εικονιζόμενους στη δική μας σαρκοφάγο υπάρχει και σε αδημοσίευτη ΥΜ ΙΙΙΒ λάρνακα από θαλαμωτό τάφο στην Πηγή Ρεθύμνης⁶¹ (αριθ. ευρ. Μουσείου Ρεθύμνου 1699), η οποία είναι εκτεθειμένη στο Μουσείο Χανίων. Στην κεντρική κάθετη ζώνη της κύριας μακριάς πλευράς παριστάνεται ένας αμφίκοιλος βωμός με παραπληρωματικά κοσμήματα τοξοειδών διαγραμματισμένων εσωτερικά συστημάτων στις δύο κοίλες πλευρές. Πάνω από το βωμό και σε δύο σειρές εικονίζονται κέρατα καθοσιώσεως (τρία ζεύγη στην κάτω σειρά και δύο στην πάνω). Ο συνδυασμός του βωμού και των υπερκειμένων κεράτων καθοσιώσεως, ο οποίος ανακαλεί την παράσταση στη γνωστή φακοειδή κρυστάλλινη σφραγίδα από το Ιδαίον Άντρον⁶², επιβεβαιώνει αφενός το θρησκευτικό χαρακτήρα του θέματος και αφετέρου την ταύτιση με αμφίκοιλους βωμούς των ίδιων αντικειμένων στις λάρνακες μας αριθ. 3145 και 3146. Συνεπώς και στις δύο σαρκοφάγους από τις Βολιώνες εκτός από τα συνηθισμένα διακοσμητικά στοιχεία έχουμε και παράσταση ιερών συμβόλων. Στη σαρκοφάγο αριθ. 3146 ο θρησκευτικός χαρακτήρας του θέματος τονίζεται και από τα στοιχεία στις δύο πλευρές των βωμών αν δεχθούμε την καταγωγή τους από τα κυρτά άκρα των διπλών πελέκεων.

Αριθ. ευρ. 3080. Πρόχους (Σ χ έ δ. 11· Π ί ν. 48 γ-δ)⁶³.

Συγκολλημένη στο λαιμό και στη λαβή. Συμπληρωμένη με γύψο στο χείλος και κατά τόπους στο λαιμό. Έχει ελαφρές αποκρούσεις.

Διαστάσεις: σωζ. ύψ. 0,166, ύψ. (μετά τη συμπλήρωση) 0,17, μέγ. διάμ. σώματος 0,127, διάμ. βάσης 0,061 μ.

Πηλός υπόλευκος, καθαρός, επίχρισμα καστανό, θαμπό, βαφή καστανοκόκκινη θαμπή, απολεπισμένη σε διάφορα σημεία. Σώμα πιεσμένο σφαιρικό με έντονη μείωση προς τα κάτω. Στον ώμο φέρει δύο πλαστικές αποφύσεις. Βάση: τόρος με επίπεδη την κάτω επιφάνεια. Λαι-

57. Evans, PM II, σ. 607 κ.ε.

58. Για παράδειγμα σε ιερό Πύλης στις Αρχάνες: Ι. Α. Σακελλαράκης, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 559-560, Πίν. 705α· ΠΑΕ 1979, σ. 333.

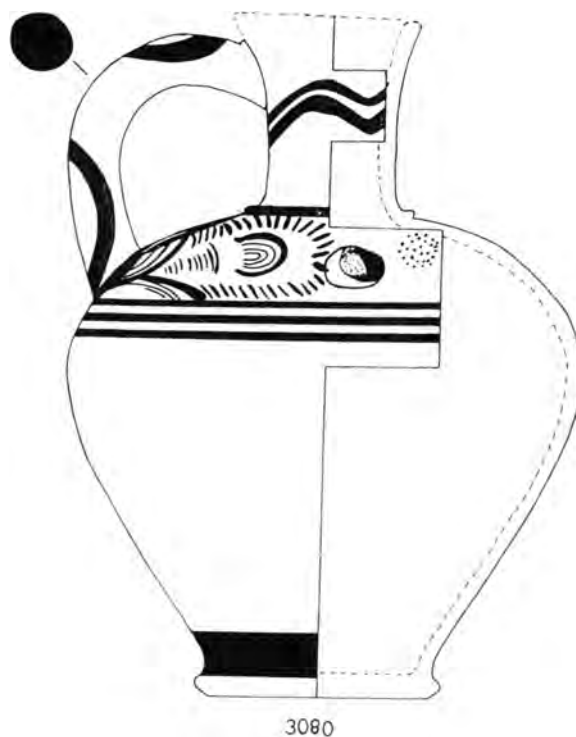
59. Στ. Αλεξίου, Πειπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου 1971, Α' (1973), σ. 10-11. Ι. Α. Σακελλαράκης, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 560, σημ. 24. Β. Rulkowski, AM, BeiH. 8 (1981), σ. 42 κ.ε.

60. Στ. Αλεξίου, ΑΕ 1972, αριθ. 18985, σ. 86, 95, πίν. 36α-β. Έχει εκφραστεί και η γνώμη ότι δεν πρόκειται για αμφίκοιλους βωμούς, αλλά για τάλαντα: Στ. Αλεξίου, Πειπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου 1971, Α' (1973), σ. 10, σημ. 47. Ι. Α. Σακελλαράκης, ΑΕ 1971, σ. 221-222.

61. Για τον τάφο βλ. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 435-436. Τη συνάδελφο Κλ. Ευστρατίου ευχαριστώ και από εδώ για την άδεια να αναφέρω τη λάρνακα αυτή.

62. Α. Evans, Mycenaean Tree and Pillar Cult, London 1901, σ. 43. Evans, PM I, σ. 221, εικ. 167, II, σ. 607, IV, σ. 211, εικ. 162.

63. Το σχέδιο της διακόσμησης της πρόχου αριθ. 3080, καθώς και του ψευδόστομου αμφορίσκου αριθ. 3081 έγινε πριν από τη συμπλήρωση με γύψο.

Σχέδ. 11. Ταφή 2. Πρόχους (αριθ. ευρ. 3080).

μός κυλινδρικός, στη βάση του πλαστικός δακτύλιος, λαβή κάθετη τοξοειδής από το λαιμό, κάτω από το χείλος, ως τον ώμο, κυκλικής διατομής. Διακόσμηση: πλατιά ταινία περιβάλλει το κατώτερο τμήμα του σώματος στο σημείο ένωσης με τη βάση. Τρεις λεπτές παράλληλες ταινίες περιτρέχουν τον ώμο κάτω από την πρόσφυση της λαβής. Στην κύρια διακοσμητική ζώνη του ώμου σειρά από τρία μινωικά άνθη· ανάμεσα σε δύο από αυτά θαλάσσια ανεμώνη που αποδίδεται με στιγμές. Η παράσταση του άνθους είναι σύνθετη: ακτινωτή διαγράμμιση περιβάλλει τέσσερα ομόκεντρα ημικύκλια —το εξωτερικό με παχύτερη γραμμή— και στη συνέχεια εναλλάγες τοξοειδείς γραμμές (στον τύπο παπυροειδούς) που μικραίνουν προς τον κάλυκα του άνθους, που αποδίδεται πλαισιούμενος εξωτερικά με λεπτότερες γραμμές. Οι αποφύσεις του ώμου και ο δακτύλιος του λαιμού είναι ολόβαφα. Το λαιμό περιτρέχει στο μέσον διπλή κυματοειδής ταινία. Στην εξωτερική επιφάνεια της λαβής οφιοειδής ταινία. Δύο ταινίες συνδέουν το δακτύλιο του λαιμού με την ταινία στην κάτω πρόσφυση της λαβής. Ίχνη βαφής εσωτερικά στο ανώτερο σημείο του λαιμού.

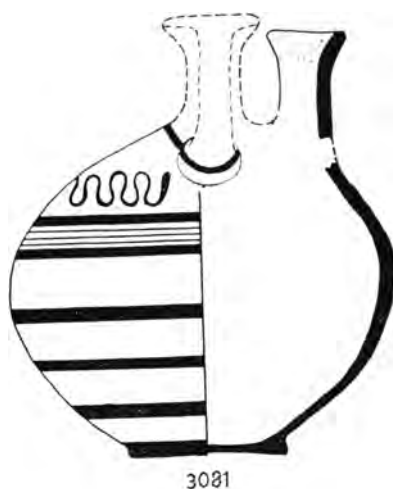
Το σχήμα της πρόχου με το σφαιρικό-κωνικό σώμα και το στρογγυλεμένο χείλος είναι κοινό στην ΥΜ ΙΙΒ περίοδο και συνεχίζεται και στην ΙΙΓ⁶⁴. Τα εξάρματα που παρουσιάζονται στις πρόχους θεωρούνται ως ένα μινωικό γνώρισμα με μακριά παράδοση και διάρκεια στην ΥΜ εποχή, από την ΥΜ Ι ως και την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο. Υπάρχουν επίσης σε υπομυκηναϊ-

64. Kanta, LMPC, σ. 261 κ.ε.

κές πρόχους, όπου ερμηνεύονται ως οφειλόμενα σε κρητική επίδραση⁶⁵. Ιδιαίτερα ως προς τις αποφύσεις στον ώμο της δικής μας πρόχου πρβλ. δύο ΥΜ ΙΙΒ πρόχους από τα Χανιά με όμοια εξάρματα⁶⁶.

Διακόσμηση: ο τύπος του μινωικού άνθους στην πρόχου μας υπάρχει σε όστρακο από τον ώμο ενός ΥΜ ΙΙΒ ψευδόστομου αμφορέα από τα Χανιά⁶⁷. Ο ίδιος τύπος απαντά επίσης σε όστρακα από το σώμα ενός ΥΜ ΙΙΒ ψευδόστομου αμφορέα επίσης, από το Παλαίικαστρο, που θεωρείται ως πιθανό προϊόν του εργαστηρίου της Κυδωνίας⁶⁸. Ο ίδιος τύπος της θαλάσσιας ανεμώνης υπάρχει σε όστρακο από τα Χανιά⁶⁹. Η κυματοειδής ταινία του λαιμού είναι το διακοσμητικό στοιχείο Furumark, ΜΡ, μοτίβο 53:10 (ΙΙΙΓ περίοδος).

Αριθ. ευρ. 3081. Ψευδόστομος αμφορίσκος (Σ χ έ δ. 12· Π ί ν. 48 β).

Σχέδ. 12. Ταφή 2. Ψευδόστομος αμφορίσκος (αριθ. ευρ. 3081).

Συγκολλημένος από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένος με γύψο στο στέλεχος, το δίσκο και τις λαβές και κατά τόπους στο σώμα και τη βάση.

Διαστάσεις: ύψ. (μαζί με τη συμπλήρωση) 0,107, μέγ. διάμ. σώματος 0,098, διάμ. βάσης 0,04 μ.

Πηλός ανοιχτός καστανός, καθαρός, επίχρισμα ανοιχτό καστανό, όχι ιδιαίτερα στιλπνό, βαφή μαύρη, θαμπή, εξίτηλη. Σώμα σφαιρικό, βάση υψωμένη με ελαφρά κοίλη την κάτω επιφάνεια. Διακόσμηση: έξι ισοπαχείς οριζόντιες ταινίες από τον ώμο ως τη βάση. Ανάμεσα στις δύο πρώτες τρεις λεπτές γραμμές. Στη ζώνη του ώμου κυματοειδής γραμμή. Ταινία περιβάλλει τις προσφύσεις των λαβών και μια τρίτη συνδέει τη βάση του στελέχους με τη μία λαβή. Δύο ταινίες περιτρέχουν τη βάση και το χείλος του στομίου.

65. Ό.π., σ. 261-262.

66. U. Jantzen, ό.π., πίν. 56,2 (αριθ. Ρ 725). I. Τζεδάκις, AAA II (1969), σ. 368, εικ. 8.

67. Γ. Τζεδάκις - Α. Κάντα, Καστέλλι Χανίων 1966, Incunabula Graeca LXVI (1978), σ. 29, εικ. 32,9.

68. Kanta, LMPC, σ. 191, εικ. 80,4,5.

69. Γ. Τζεδάκις - Α. Κάντα, ό.π., σ. 29, εικ. 32,1.

Το σφαιρικό σχήμα του ψευδόστομου αμφορίσκου (Furumark, MP, σχήμα 171) απαντά στην Κρήτη από το τέλος της ΥΜ ΙΙΑ2 περιόδου και είναι αρκετά κοινό στην ΙΙΒ⁷⁰. Το διαδιακοσμητικό στοιχείο του ώμου ταυτίζεται με το Furumark, MP, μοτίβο 53:15 (= ΙΙΓ1). Η κυματοειδής γραμμή είναι ιδιαίτερα αγαπητή κατά την τελευταία φάση της ΙΙΒ περιόδου και την πρόιμη ΙΙΓ και στα προϊόντα του εργαστηρίου της Κυδωνίας⁷¹. Για τις λεπτές γραμμές ανάμεσα σε παχύτερες που προσδίδουν στο αγγείο μια μυκηναϊκή εμφάνιση πρβλ. S. Hood-G. Huxley - N. Sandars, BSA 53-54 (1958-59), σ. 243, εικ. 29, αριθ. XI 2. K. A. Wardle, BSA 68 (1973), σ. 309, εικ. 7, αριθ. 10.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η εξέταση της κεραμικής δείχνει ότι οι δύο ταφές στη θέση Μετόχι ή Μπόλολας των Βολιώνων Αμαρίου ανήκουν σε μία αρκετά προχωρημένη βαθμίδα της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου και πιθανώς στη μετάβαση από την ΥΜ ΙΙΒ στην ΙΙΓ φάση. Ο πηλός και η διακόσμηση του ψευδόστομου αμφορίσκου αριθ. 3084 από την Ταφή 1 και της πρόχου αριθ. 3080 από την Ταφή 2 υποδηλώνουν την προέλευση των δύο αυτών αγγείων από το εργαστήριο της Κυδωνίας. Η εξάπλωση σε όλη την Κρήτη των προϊόντων του σημαντικού αυτού χανιώτικου εργαστηρίου κεραμικής της προηγμένης μετανακτορικής περιόδου είναι απόλυτα επιβεβαιωμένη από τα ευρήματα των ανασκαφών⁷². Ανάλυση του πηλού όλων των αγγείων από τις Βολιώνες για την εξακρίβωση της προέλευσής τους έγινε στο εργαστήριο αρχαιομετρίας της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα. Τα αποτελέσματα, όπως μας ανακοινώθηκαν από τον κ. R. E. Jones, είναι τα ακόλουθα: «Τα δείγματα από τις Βολιώνες αναλύθηκαν με φασματοσκοπία ατομικής απορρόφησης για δέκα στοιχεία. Συγκρίναμε τις συστάσεις τους με αυτές από τα Χανιά και, όσο μπορέσαμε, από τους Αρμένους και την Πηγή. Δεν έχουμε δεδομένα για τους πηλούς στο Αμάρι, αλλά υποθέτουμε ότι είναι τυπικοί της κεντρικής Κρήτης. Τα αγγεία αριθ. 3080 και 3084 μοιάζουν με το «White Ware» των Χανίων. Το αγγείο αριθ. 3082 μοιάζει με το «LMIII Ware» των Χανίων. Τα αγγεία αριθ. 3081 και 3083 είναι ή ντόπια ή από κάπου στην κεντρική Κρήτη».

Τέλος, ο σφραγιδόλιθος αριθ. Σ 124, ο οποίος λόγω τεχνοτροπίας εντάχθηκε στη σειρά των λεγομένων «ταλισμανικών» λίθων, θα πρέπει να αποτέλεσε ένα οικογενειακό κειμήλιο που συνόδευσε τον ιδιοκτήτη του στην τελευταία του κατοικία.

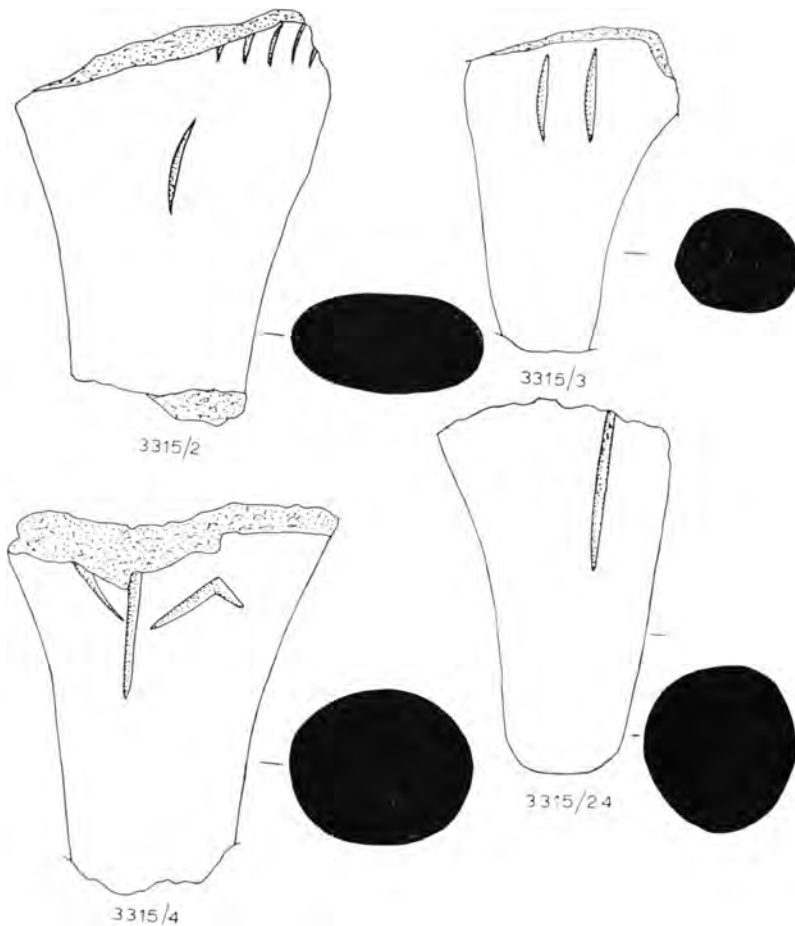
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Το καλοκαίρι του 1984 έγινε μια μικρή επέκταση του υπάρχοντος αγροτικού δρόμου στη θέση Μετόχι. Στην ανατολική παρειά του δρόμου και σε απόσταση περίπου 100 μ. ΝΔ. από τον αγρό του Δ. Ιερωνυμάκη, όπου είχαν αποκαλυφθεί οι σαρκοφάγοι, διαπιστώθηκε η ύπαρξη μινωικών οστράκων σε μήκος περίπου 10 μ. Οικοδομικά λείψανα δεν αποκαλύφθηκαν. Τα όστρακα βρέθηκαν μέσα σε μια παχιά στρώση από κοκκινόχωμα πάνω από το φυσικό μαλακό

70. Kanta, LMPC, σ. 246.

71. I. Tzedakis, BCH 93 (1969), σ. 416, πίν. II. Πρβλ. επίσης όστρακο από ψευδόστομο αμφορίσκο από τα Χανιά: Γ. Τζεδάκις - Α. Κάντα, ό.π., εικ. 31,5 και σ. 26 και 28. Ως προς το μοτίβο βλ. και M. Porpham, BSA (1970), πίν. 50 a, τελευταία σειρά, σ. 324, πίν. 81d, μεσαία σειρά.

72. Βλ. Α. Κάντα, Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου 1976, Α' (1), (1980), σ. 251. Kanta, LMPC, σ. 288 κ.ε.

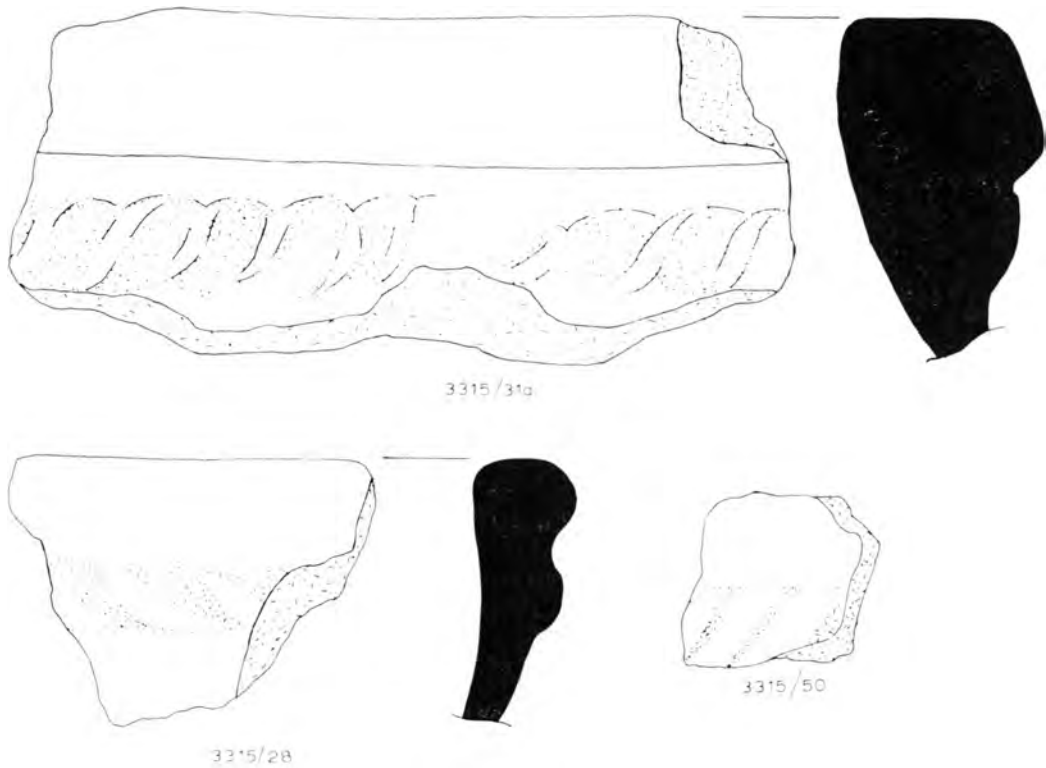

Σχέδ. 13. Θέση Μετόχι. Όστρακο από την επέκταση του αγροτικού δρόμου. Πόδια μαγειρικών αγγείων.

βράχο, τον κούσκουρα. Είναι πιθανό ότι το χώμα αυτό μαζί με τα όστρακα είχε κυλήσει από ψηλότερα, όπως φαίνεται και από την κατωφερική κλίση του εδάφους.

Η κεραμική που συλλέχθηκε από την παρεία αυτή του αγροτικού δρόμου γενικά φαίνεται να ανήκει στη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι περίοδο, δηλαδή σε εποχή πρωιμότερη από αυτή των ταφών στις λάρνακες. Όστρακα με γραπτή διακόσμηση που, οπωσδήποτε, είναι προσφορότερα για ασφαλέστερη χρονολόγηση, δε βρέθηκαν. Η κεραμική που συγκεντρώθηκε περιλαμβάνει σχεδόν στο σύνολό της όστρακα από αγγεία μάλλον οικιακής χρήσης, όπως τριποδικά μαγειρικά αγγεία, πιθάρια, πιθοειδή αγγεία, άωτα κύπελλα κτλ. Τα πόδια από τα τριποδικά μαγειρικά αγγεία είναι ιδιαίτερα χρήσιμα για τη χρονολόγηση. Εννέα από αυτά έχουν παχιά, ωοειδή διατομή («thick oval in section») (Π ί ν. 49 α-γ, εκτός από τα όστρακα αριθ. 3315/5 και αριθ. 3315/2 Σ χ έ δ. 13), και μπορούν να χρονολογηθούν στη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι περίοδο με βάση τις παρατηρήσεις Άγγλων αρχαιολόγων σχετικά με το υλικό από τις ανασκαφές στην Κνωσό κατά τα έτη 1957-1961⁷³. Εννέα επίσης πόδια από τριποδικά μαγειρικά αγγεία με κυκλική δια-

73. S. Hood - P. Warren - G. Cadogan, BSA 59 (1964), σ. 52 κ.ε. S. Hood - P. Warren, BSA 61 (1966), σ. 166 κ.ε.

Σχέδ. 14. Θέση Μετόχι. Επέκταση αγροτικού δρόμου. Όστρακα από πιθάρια.

τομή (Πί ν. 49 γ, όστρακο αριθ. 3315/5 και Σ χ έ δ. 13· Π ί ν. 49 α, εκτός από το όστρακο αριθ. 3315/2), θα μπορούσαν να ανήκουν στην ΥΜ ΙΙΙ, ίσως όμως και σε μια πολύ πρωιμότερη περίοδο (ΠΜ ΙΙ), με βάση τις ίδιες παρατηρήσεις που βασίζονται στο αρχαιολογικό υλικό των ανασκαφών της Κνωσού⁷⁴. Η χρονολογική εξέλιξη των ποδιών των τριποδικών αγγείων από την πρώιμη ΜΜ ως την ΥΜ ΙΙΙ εποχή με βάση τη διατομή τους από λεπτή ωσειδή σε παχιά ωσειδή και, τέλος, σε κυκλική έχει εξακριβωθεί και σε άλλες περιοχές της Κρήτης, καθώς επίσης και στα Κύθηρα και φαίνεται ότι η κυκλική διατομή είναι τυπική της ΥΜ ΙΙΙ εποχής⁷⁵. Σε ορισμένα πόδια μια ή περισσότερες αυλακώσεις αποτελούν μια διακόσμηση καθόλου ασυνήθιστη για το είδος αυτό της κεραμικής.

Ορισμένα όστρακα από πιθάρια με ανάγλυφη σχοινοειδή διακόσμηση (Σ χ έ δ. 14· Π ί ν. 50 β-γ), χρονολογούνται στη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι περίοδο⁷⁶. Στον ίδιο ορίζοντα της ΜΜ ΙΙΙ ανήκουν επίσης και τα θραύσματα από άωτα κύπελλα (Σ χ έ δ. 15)⁷⁷.

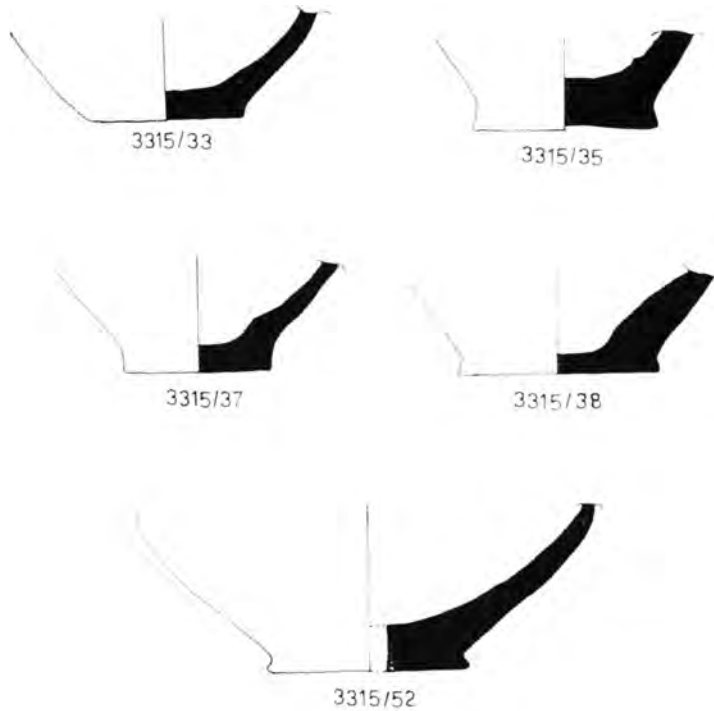
Χαριά - Αθήνα, Απρίλιος 1985

74. S. Hood - P. Warren, ό.π., σ. 166 κ.ε.

75. Ph. P. Betancourt, *Cooking Vessels from Minoan Kommos. A Preliminary Report, Occasional Paper 7, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles*, σ. 3 κ.ε.

76. Για τα όστρακα αριθ. 3315/28-29, 3315/31α και 3315/50 πρβλ. S. Hood - P. Warren, ό.π., σ. 184 ,πίν. 40 f, κάτω δεξιά. Για το όστρακο αριθ. 3315/21 πρβλ. ό.π., σ. 177, πίν. 40α, πάνω αριστερά, σ.178, πίν. 40b, δεξιά.

77. Πρβλ. E. A. Catling - H. W. Catling - D. Smyth, *BSA 74 (1979)*, σ. 35, εικ. 23.

Σχέδ. 15. Θέση Μετόχι. Επέκταση αγροτικού δρόμου. Όστρακα από άνω κύπελλα.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Είχε γραφεί και κατατεθεί για δημοσίευση το κείμενο αυτό, όταν κυκλοφόρησε η διατριβή της συναδέλφου Α. Ωνάσογλου για τους «ταλισμανικούς» σφραγιδολίθους (Α. Onassoglou, *Die «talismanischen» Siegel*, CMS Beih. 2, Berlin 1985). Συνεπώς επιβάλλεται η επανεξέταση και του δικού μας παραδείγματος από τις Βολιώνες. Η ένταξή του στην ομάδα των «ταλισμανικών» λίθων είναι αναμφισβήτητη και προστίθεται στον κατάλογο των σφραγιδολίθων που αποδίδουν το μοτίβο του πλοίου με θαλαμίσκο (Das «Kajütenschiff»-Motiv, Onassoglou, ό.π., σ. 28-35, πίν. ΧΙΙ-ΧΙΙΙ). Κατά την Α. Ωνάσογλου στους «ταλισμανικούς» σφραγιδολίθους της ομάδας αυτής πρόκειται όχι για τη δήλωση του μπροστινού τμήματος ενός δρεπανόσχημου πλοίου, αλλά για τη συνοπτική παράσταση του πλοίου αυτού με τονισμό των πιο σημαντικών και ουσιωδών μερών του, όπως για παράδειγμα είναι ο θαλαμίσκος του πλοίαρχου στο κατάστρωμα. Η συνοπτική αυτή απόδοση του θέματος του πλοίου αιτιολογεί την τοποθέτηση του θαλαμίσκου κοντά στην πλώρη (ό.π., σ. 30). Ως προς το θέμα της χρονολόγησης η Α. Ωνάσογλου δέχεται ότι πιθανώς χρησιμοποιούνταν σφραγιδόλιθοι με «ταλισμανικά» θέματα παλιότερης παραγωγής ως και την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο (ό.π., σ. 200).

ΜΕΛΙΠΩ ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ ΔΩΔΕΚΑΘΛΟΥ: ΔΥΟ ΚΟΠΤΙΚΑ ΥΦΑΣΜΑΤΑ

(Σχέδ. Ι· Πί ν. 51-52)

Μια ευρύτερη μελέτη για τις παραστάσεις δωδέκαθλου του Ηρακλή με οδήγησε να εξετάσω και δύο πανομοιότυπα, αν και διαφορετικής διατήρησης κοπτικά υφάσματα: πρόκειται για τα αριθ. 11337 του Ermitage στο Λένινγκραντ (Σχέδ. Ι· Πί ν. 51) και 13646 g του Metropolitan Museum στη Νέα Υόρκη (Πί ν. 52) χρονολογημένα στον 4ο αι μ.Χ.¹ που συγκαταλέγονται ανάμεσα στις τελευταίες εκφράσεις μιας χιλιόχρονης, πολύ αγαπητής εικονογραφικής παράδοσης². Κατά τη γνώμη μου όμως, η καταχώρησή τους στη βιβλιογραφία παρουσιάζει σε ορισμένα σημεία ερμηνευτικά λάθη.

Η συμφωνία των μελετητών άλλωστε, περιορίζεται στην αναγνώριση του βακχικού χαρακτήρα της παράστασης στο εσωτερικό εγγεγραμμένο μέταλλιο και «άθλων» του Ηρακλή σε εκείνες στο περιθώριο³. Από κει και πέρα υπάρχει διάσταση τόσο γύρω από τις λεπτομέρειες στην ερμηνεία της κεντρικής παράστασης⁴ όσο και στην ταύτιση των ξεχωριστών άθλων της περιφέρειας.

Το αρκετά φθαρμένο κομμάτι του Metropolitan είναι αυτό που και ερμηνευτικά έχει περισσότερο κακοποιηθεί. Στη μοναδική περιγραφική δημοσίευσή του, όπου δε γίνεται εξάλου λόγος για δωδέκαθλο, αναγνωρίζονται (ξεκινώντας από τη γωνία κάτω αριστερά): «1. Ηρα-

1. Στο εξής αν δεν υπάρχει η ένδειξη π.Χ., όλες οι χρονολογίες που δίδονται είναι μεταχριστιανικές. Για τη χρονολόγηση του υφάσματος στο Ermitage βλ. M. Dimand, *Die Ornamentik der ägyptischen Wollwirkereien*, Leipzig 1924, σ. 29-30. Βλ. για ανάλογα δείγματα υφασμάτων στη χώρα μας, Α. Αποστολάκι, *Τα κοπτικά υφάσματα του εν Αθήναις Μουσείου Κοσμητικών Τεχνών*, Αθήνα 1932. (Πρόκειται για το σημερινό Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης).

2. Αν και ο F. Brommer (*Denkmälerlisten zur griechischen Heldensage, I. Herakles*, Marburg 1971, σ. 1-13), φαίνεται πως το αγνοεί, υπάρχει στην Πράγα και ένα τρίτο κοπτικό ύφασμα, του 6ου-7ου αι., με αποσπασματική παράσταση άθλων του Ηρακλή, ίσως αρχικά δωδέκαθλου: L. Kybalová, *Koptische Stoffe*, Prague 1967, σ. 144-145· όσο για το δωδέκαθλο γενικά βλ. F. Brommer, *Herakles, Die zwölf Taten des Helden in antiker Kunst und Literatur*, Münster-Köln 1953, σ. 53-63.

3. Ο συνδυασμός παράστασης βακχικού χαρακτήρα με δωδέκαθλο απαντά και σε άλλες τρεις τουλάχιστον περιπτώσεις: στο χάλκινο ομφάλιο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, G. Matthies, *Ein Schalen-Emblem in National Museum zu Athen*, AM 39 (1914), σ. 104-129, του 2ου αι., στο μωσαϊκό δάπεδο στην Piazza Armerina της Σικελίας, A. Carandini κ.ά., *Filosofiana, La Villa di Piazza Armerina, Immagine di un aristocratico romano al tempo di Costantino*, Palermo 1982, σ. 311-325, του 4ου αι., και στο μωσαϊκό από την Cartama στην Ισπανία, E. Hübner, *Mosaico di Cartama*, AdI 1862, σ. 288-290.

4. Πρβλ. A. Kendrick, *Catalogue of Textiles from Burying-Grounds in Egypt, I Graeco-Roman Period*, London 1920, σ. 54, M. Dimand, *ό.π.*, σ. 30, που αναγνωρίζει σε μία από τις μορφές το λαϊκό αιγύπτιο θεό Bes, P. Friedländer, *Documents of Dying Paganism*, Berkeley, Los Angeles 1954, σ. 40, που αναρωτιέται όμως μήπως πρόκειται για παράσταση Κυβέλης και M. Ματιέ - K. Λιαπουνόβα, *Καλλιτεχνικά υφάσματα από την Κοπτική Αίγυπτο, Μόσχα-Λένινγκραντ 1951*, σ. 54-55 (στα ρωσικά), που σχετίζουν την παράσταση με τις ύστερες μυθολογίες για τη διονυσιακή κατάκτηση της Ινδίας.

κλής και Ύδρα, 2. Ηρακλής και Στυμφαλίδες Όρνιθες, 3. Ηρακλής και τα άλογα του Διομήδη, 4. Ηρακλής και Κέρβερος, 5. Ηρακλής και Ανταίος, 6. Ηρακλής και ο Ταύρος, 7. Ηρακλής που απελευθερώνει τον Προμηθέα τοξέοντα τον αετό· η Γαία, μισή, σηκώνει τα χέρια της»⁵. Παρερμηνεύεται, δηλαδή, ακόμα και η παράσταση του άθλου με τον Ευρυμάνθιο Κάπρο (Σχ.έ.δ. 1, 11), από τις πλουσιότερες σε χαρακτηριστικές λεπτομέρειες κι από τις πιο σταθερά τυποποιημένες. Πραγματικά, όπως κι εδώ, παριστάνεται σχεδόν χωρίς εξαίρεση⁶ ο Ηρακλής να φέρνει τον «κάπρο» ζωντανό στους ώμους και ο Ευρυσθέας να χειρονομεί μέσα στο πιθάρι, όπου έτρεξε έντρομος να βρει προστασία⁷. Στην πάνω δεξιά γωνία, όπου το ύφασμα είναι φθαρμένο, ο μελετητής θα πρέπει να υποθέσει τη μορφή του Ηρακλή στο επεισόδιο με τον Προμηθέα ενώ απέναντι, στο σύνορο με τη φθορά του υφάσματος αριστερά, δεν καταφέρνει να αναγνωρίσει το δέντρο των Εσπερίδων με το «δράκοντα» ήδη νεκρό από το βέλος του Ηρακλή.

Αυτή η σημαντικά λανθασμένη εκτίμηση ίσως οφείλεται σε κάποιο βαθμό στην κατάσταση διατήρησης του δείγματος και, βέβαια, κάτι τέτοιο δείχνει πως ο μελετητής αγνοεί την ύπαρξη του δίδυμού του στο Ermitage. Πραγματικά, οι Ματιέ και Λιαπουνόβα⁸, παρόλο που με τη σειρά τους φαίνεται να αγνοούν το δείγμα του Metropolitan, έχοντας στη διάθεσή τους το σχεδόν ακέραιο του Ermitage, αναγνωρίζουν καταρχήν εύκολα δωδέκαθλο και οπωσδήποτε καταλήγουν (ξεκινώντας από την γωνία πάνω αριστερά και συνεχίζοντας αριστερόστροφα) σε μια πολύ ορθότερη ταύτιση: Λέων, Αμαζών, Έλαφος, Ύδρα, Όρνιθες, Ίπποι του Διομήδους, Κέρβερος, ένα «όχι και τόσο ξεκάθαρο επεισόδιο —πιθανώς η πάλη με τον Κάκο», Ταύρος, Σταύλοι του Αυγείου, Κάπρος και Εσπερίδες⁹.

Πριν συζητηθούν παρακάτω οι παρερμηνείες και αυτής της ταύτισης κι ενώ η ορθότητά της είναι για τους περισσότερους άθλους ολοφάνερη, δύο τουλάχιστον και από τις σωστά ερμηνευμένες παραστάσεις απαιτούν, πιστεύω, κάποια αιτιολόγηση, που η λακωνική παράθεσή τους από τους μελετητές, ασφαλώς, δεν παρέχει. Η ορθότητα κατά πρώτο λόγο της ανάγνω-

5. P. Friedländer, ό.π., σημ. 46.

6. Ακόμα και στα αγγεία, όπου ο μύθος παριστάνεται και με άλλους τύπους, αυτός με τον Ευρυσθέα στο πιθάρι κυριαρχεί· S. E. Luce, Studies of the Exploits of Herakles on Vases: Herakles and the Erymanthian Boar, AJA 28 (1924), σ. 296. Η επιρροή που άσκησε ήταν τέτοια, που συχνά σε μεταγενέστερες και κάπως εκφυλισμένες αποδόσεις του μύθου, ενώ απουσιάζει ο Ευρυσθέας, παραμένει —αν και αδικαιολόγητα πια— το άδειο πιθάρι ή ακόμα και ένα απλό αγγείο· έτσι, για παράδειγμα, σε ένα μωσαϊκό του 4ου αι. στην Πάρο, Α. Ορλάνδος, Ανασκαφή εν τω ναώ της Καταπολιανής Πάρου, ΠΑΕ 1963, Αθήναι 1966, σ. 141-147, πίν. 123· οδήγησε, μάλιστα σε περιπτώσεις όπου παριστάνονταν μόνο οι αντίπαλοι του Ηρακλή, σε «εντυπωσιακές» λύσεις: στο μωσαϊκό από την Cartama (E. Hübner, ό.π., πίν. Q), ο κάπρος βρίσκεται μετρίως πάνω από τον Ευρυσθέα, ενώ σ' εκείνο στην Piazza Armerina (A. Carandini, ό.π., πίν. 111), ο κάπρος έχει ο ίδιος χωθεί στο πιθάρι! Σ' ένα αποσπασματικό ανάγλυφο στο Βατικανό, P. Arndt - W. Amelung, Photographische Einzelaufnahmen antiker Skulpturen, München 1893, αριθ. 2188, στη θέση του Ευρυσθέα μέσα στο πιθάρι διακρίνεται μία γυναικεία μορφή. Ίσως συμβαίνει το ίδιο και στη σαρκοφάγο στο Velletri (B. Andrae, Studien zur römischen Grabkunst, Heidelberg 1963, RM Erg. 9, σ. 50).

7. Τη σκηνή περιγράφει ο Διόδωρος Σικελιώτης IV, 12, 2 ...*ἀπήνεγκε τὸν κάπρον ζῶντα πρὸς Εὐρυσθέα ὄν ἰδὼν ὁ βασιλεὺς ἐπὶ τῶν ὄμων φέροντα, καὶ φοβηθεὶς, ἔκρινεν ἑαυτὸν εἰς χαλκοῦν πῖθον*.

8. Ό.π., σ. 53-54.

9. Δε στάθηκε δυνατό να βρω τα Πρακτικά του 6ου Αρχαιολογικού Συνεδρίου της Αυτοκρατορικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Μόσχα 1897, όπου και η μελέτη του Β. Μπoc για την κοπτική τέχνη (επίσης στα ρωσικά) που αποτελεί και την παλιότερη, απ' όσο ξέρω, αναφορά της βιβλιογραφίας στο ύφασμα του Ermitage· θέλω να υποθέτω πως δεν υποστηρίζονται εκεί διαφορετικές απόψεις, εφόσον και στην πολύ νεότερη εργασία τους οι Ματιέ και Λιαπουνόβα, παρότι παραπέμπουν στον Μπoc, δεν κάνουν τέτοια μνεία.

Σχέδ. 1. Κοπτικό ύφασμα με παράσταση δωδέκαθλου Ηρακλή (Μουσείο Ermitage, αριθ. ευρ. 11337).

σης του άθλου με τις Στυμφαλίδες στην πέμπτη θέση, κάπως φθαρμένη στο ύφασμα του Ermitage, επιβεβαιώνεται από την ακέραιη, στο δείγμα του Metropolitan, παράσταση του Ηρακλή με το χαρακτηριστικό για τον άθλο τόξο στο χέρι και την παρουσία μιας από τις «όρνιθες» — φαίνεται μόνο η μισή— ακριβώς από πάνω και αριστερά. Η παράσταση στη δέκατη θέση που, αντίστροφα, λείπει σχεδόν ολότελα από το ύφασμα του Metropolitan, αλλά διατηρείται ακέραια σε αυτό του Ermitage, δείχνει τον Ηρακλή, με ένα δίκρανο που κρατά και στα δύο του χέρια, να σκάβει τη νέα κοίτη για τον ποταμό που υποδηλώνεται με τη λεπτή άσπρη γραμμή πάνω στο σκούρο κι άμορφο όγκο δεξιά, τη γη. Αυτή η εικόνα έχει χρησιμοποιηθεί πολύ τακτικά για

την απόδοση του άθλου στους σταύλους του Αυγεία¹⁰ αν και ο σπανιότερος στην εικονογραφία¹¹, παρουσιάζει εντούτοις τη μεγαλύτερη ποικιλία σε τύπους απ' όλους¹². Ακριβώς το ίδιο εργαλείο μάλιστα, ακουμπισμένο πάνω στη γη δίπλα σ' ένα ποταμάκι που τρέχει, χρησιμοποιήθηκαν σαν τα μόνα σύμβολα για τον ίδιο άθλο στο μωσαϊκό στην Piazza Armerina, όπου έχουν παρασταθεί, χωρίς τον Ηρακλή, μόνο οι αντίπαλοί του στο δωδέκαθλο¹³.

Σε σχέση τώρα με την επιλογή των άθλων, η ερμηνεία των Ματιέ και Λιαπουνόβα, ως σύνολο, προτείνει ένα δωδέκαθλο μοναδικό σ' όλη την εικονογραφική του ιστορία: διαφέρει από εκείνο που θεωρείται ο «κανονικός», όπως μαρτυρείται κύρια από τις πηγές¹⁴, αλλά και τακτικά συναντιέται στην τέχνη —με αρχαιότερο παράδειγμα τις δώδεκα μετόπες της Ολυμπίας¹⁵— τόσο για την παρείσδυση του επεισόδιου με τον Κάκο όσο και για την απουσία εκείνου με το Γηρυόνη.

Την απουσία αυτή δέχεται και ο Brommer¹⁶, ο μόνος άλλωστε που έχει υπόψη του και τα δύο δείγματα. Το ζήτημα όμως παραμένει εξαιρετικά προβληματικό μια και ο μύθος μνημονεύεται ήδη από τις αρχαιότερες πηγές¹⁷ κι είναι ανάμεσα σ' εκείνους που κάνουν από νωρίς την εμφάνισή τους στην τέχνη¹⁸. Απ' όλες τις παραστάσεις δωδέκαθλου που σώζονται απουσιάζει, άλλωστε, μια άλλη και μοναδική φορά¹⁹. Από την άλλη πλευρά, στη μακραίωνη εικονογραφική του παρουσία ο μύθος δεν έχει αποδοθεί αποκλειστικά με τη σκηνή της πάλης του Ηρακλή με τον τρισώματο ή τρικέφαλο Γηρυόνη, κάτοχο των «πορφυρών» αγελάδων που συχνά συμπληρώνουν τις παραστάσεις²⁰, αλλά και με έναν άλλο τύπο, που δείχνει τον Ηρακλή

10. Ειδικά με δίκρανο σε αυτοκρατορικά νομίσματα του 3ου αι., W. H. Waddington, *Recueil général des monnaies grecques d'Asie Mineure*, I, 2: Bithynie, Paris 1908, αριθ. 161, 241 και 250. SNG, Sammlung H. v. Aulock, Bithynien, Berlin 1957, αριθ. 403 και 444 και P. Bastien, «Les travaux d'Hercule dans le monnayage de Postume», RN I (1956), σ. 82. Άλλες εξάλλου παραστάσεις, ανεξάρτητα από το εργαλείο, υιοθετούν τον τύπο γενικότερα. Παραπέμπω απο οικονομία σε ένα μόνο, πολύ χαρακτηριστικό όμως παράδειγμα: στο μωσαϊκό του 3ου αι. στη Μαδρίτη, G. Lippold, *Herakles-Mosaik von Liria*, JdI 37 (1922), σ. 1-17, πίν. 1.

11. Είναι ο μόνος άλλωστε που δεν υπάρχουν παραστάσεις του σε αγγεία: F. Brommer, *Vasenlisten zur griechischen Heldensage*, Marburg 1973³, σ. VII.

12. Μια σύντομη εξέτασή τους στη M. Floriani-Squarciapino, *Ercolo e le stalle di Augia in un emblema ostiense*, ArchCl 10 (1958), σ. 107-108. Βλ. και E. Loeffler, *Lysippos' Labors of Heracles*, *Marsyas VI* (1950-53), σ. 20.

13. A. Carandini, ό.π., πίν. 111.

14. Βασικά στον Απολλόδωρο II, 5, 1-12, το Διόδωρο Σικελιώτη IV, 11, 3-IV, 28, τον Υγίνο, *Fabulae* 30, αλλά και στον Τζέτζη, Χιλ. II, 232-412.

15. Η τυποποίηση του δωδέκαθλου είναι οπωσδήποτε μεταγενέστερη, και πολύ μάλιστα. Δεν παύει όμως η Ολυμπία να προσφέρει για πρώτη φορά την επιλογή εκείνη που αποτελεί αργότερα και αυτή του κανονικού δωδέκαθλου κι είναι πολύ πιθανό σ' αυτό η Ολυμπία να μην έπαιξε καθόλου μικρό ρόλο: F. Brommer, *Denkmälerlisten zur griechischen Heldensage I*, *Herakles*, σ. 57 και G. Lippold, ό.π., σ. 3.

16. F. Brommer, ό.π., σ. 12, αριθ. C2.

17. Ησιόδος, *Θεογονία* 287 και 981.

18. E. Kunze, *Archaische Schildbänder*, *OIForsch II*, Berlin 1950, σ. 106-108· η αρχαιότερη εμφάνισή του σε αγγεία, σε μια πρωτοκορινθιακή πυξίδα, K. F. Johansen, *Les vases sicyoniens*, Copenhagen 1923, πίν. 24, 2b βλ. και M. Sichtermann, *EAA III* (λ. Eracle).

19. Σε μία ρωμαϊκή σαρκοφάγο στη Ρώμη, C. Robert, *Die antiken Sarkophag-Reliefs*, III 1, Berlin 1897, αριθ. 106.

20. Ήδη στην προαναφερθείσα πυξίδα. Από τα πιο κακόγουστα παραδείγματα σε ρωμαϊκές κιονωτές σαρκοφάγους, C. Robert, ό.π., αριθ. 126 και 131.

μαζί με το κοπάδι στο δρόμο της επιστροφής του στις Μυκήνες, εξίσου πολύ παλιάς παράδοσης²¹.

Με την επισήμανση αυτή το πρόβλημα της επιλογής των δώδεκα ξεχωριστών άθλων, για την απόδοση του δωδέκαθλου στα δύο κοπτικά υφάσματα, είναι δυνατό να διαμορφωθεί αλλιώς: πραγματικά και οι τρεις μελετητές τους προτείνουν ομόφωνα ως ερμηνεία για την παράσταση στην έκτη θέση τον άθλο της δάμασης των ανθρωποφάγων αλόγων —φοράδες για την ακρίβεια τις θέλει ο μύθος— του Θράκα βασιλέα των Βιστόνων Διομήδη. Η αλήθεια είναι ότι στα δύο ζώα που εικονίζονται, με τα παχύσαρκα χείλη, τα μεγάλα, χαρακτηριστικά μάτια και ιδιαίτερα τα στρογγυλά αυτιά, δεν μπορούν να αναγνωριστούν άλογα²²: πρόκειται σαφέστατα για αγελάδες, δηλαδή για *τὰς πορφυρᾶς βοῦς τοῦ Γηρυόνης*. Μια σειρά από παραστάσεις δωδέκαθλου εξάλλου χρησιμοποιεί τον ίδιο τύπο: ένα πέτρινο ανάγλυφο, πιθανώς του Ιου αι., στην Avignon²³, το ομόγαλο του 2ου αι. στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο²⁴, μια σαρκοφάγος από τα μέσα του β' μισού του 3ου αι. στο Μουσείο της Κονγυα στην Τουρκία²⁵, τα δύο χρυσά κουδούνακια, επίσης του 3ου αι., στο British Museum²⁶, όπως και νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων²⁷.

Με δεδομένη, έτσι, τη συμπερίληψη τελικά του μέχρι πριν από λίγο «χαμένου» άθλου στο δωδέκαθλο που παρουσιάζουν τα δύο υφάσματα, το αρχικό πρόβλημα της μοναδικότητάς του αντιστρέφεται: η ένταξη ενός επεισοδίου ξένου προς τον κανονικό κύκλο, της πάλης με τον Κάκο, δε λειτουργεί πλέον σε βάρος του άθλου με το Γηρυόνη, αλλά εκείνου με τα άλογα του Διομήδη.

Οι αναφορές των πηγών στην πάλη με τον Κάκο, που εντάσσεται ως πάρεργο στον κύκλο της ιστορίας με το Γηρυόνη²⁸, προσφέρουν βέβαια την ελάχιστη απαιτούμενη κάλυψη, και ίσως η ρητή διατύπωση του Διονύσιου *τῷ ροπάλω κτείνει* να φαίνεται ιδιαίτερα ταιριαστή με την παράσταση στην όγδοη θέση. Δε λείπουν, εξάλλου, παραστάσεις —εννοείται εποχών που ο δωδέκαθλος θεωρείται ότι έχει ήδη τυποποιηθεί— όπου υπεισέρχονται στον κύκλο των άθλων και επεισόδια από τα λεγόμενα «πάρεργα» το φαινόμενο όμως παραμένει σπάνιο για τις παραστάσεις, όπου ένας τέτοιος κύκλος είναι στην πραγματικότητα δωδέκαθλος²⁹ και οπωσδή-

21. Σε μελανόμορφο αττικό αμφορέα: για παράδειγμα, E. Gerhard, *Auserlesene griechische Vasenbilder II, Heroenbilder*, Berlin 1843, πίν. CVI, 2.

22. Η παράσταση διαθέτει άλλωστε ένα πραγματικό άλογο: αυτό που ιππεύει η Αμαζόνα στη δεύτερη θέση, με χαιτή (!) και με το χαρακτηριστικό ευθύγραμμο προφίλ. Η σύγκριση με τα ζώα στην έκτη θέση είναι κατηγορηματική.

23. E. Espérandieu, *Recueil général des bas-reliefs de la Gaule Romaine I*, Paris 1907, σ. 212-213.

24. G. Matthies, *ό.π.*, σ. 116.

25. Y. Boysal, *Yunustar Köyünde Bulunan Lâhit*, *TürkAD 8* (1958), σ. 77-81 και H. Wiegartz, *Kleinasiatische Säulensarkophage*, Berlin 1965, σ. 163.

26. F. H. Marshall, *BMC Jewellery: Greek, Etruscan and Roman*, London 1911, σ. 358, αριθ. 3008-3009.

27. W. Wroth, *BMC Greek Coins 11*, London 1889, σ. 146, αριθ. 53, πίν. 31, I και T. Mionnet, *Description des médailles antiques, grecques et romaines I*, Paris 1806, σ. 404, αριθ. 274: επίσης R. Bräuer, *Die Heraklestaten auf antiken Münzen*, *ZfN 28* (1910), σ. 77-78 και 80.

28. Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, *Ρωμ. Αρχ. I*, 38: *...ληστής τις επιχώριος ὄνομα Κάκος περιτυγχάνει ταῖς βοσίν ἀφυλάκτοις νεμομέναις καὶ αὐτῶν ἐρωτα ἴσχει... Ἡρακλῆς δὲ ἀλοίων αὐτῶν τῷ ροπάλω κτείνει*. Η αρχαιότερη αναφορά στο Βιργίλιο, *Αινειάς VIII*, 190 κ.ε.

29. Οι μόνες βέβαιες περιπτώσεις είναι η αμφιλεγόμενη *Tazza Albani* του Ιου αι. π.Χ., G. Winckelmann, *Monumenti antichi inediti*, I, Roma 1821, σ. 80 κ.ε., το ζευγάρι ασημένια κύπελλα από την Πομπηία, A. Maiuri, *La Casa del Menandro e il suo tesoro di argenteria*, Roma 1932, σ. 134 κ.ε. και το σύγχρονό τους μωσαϊκό στη

ποτε δεν πρόκειται πουθενά αλλού για την πάλη με τον Κάκο, του οποίου άλλωστε οι παραστάσεις γενικά είναι ελάχιστες³⁰.

Η πάλη με τον Ανταίο αντίθετα, που όπως ήδη αναφέρθηκε προτιμήθηκε και από το Friedländer³¹ και τον Brommer³² για την ερμηνεία της ίδιας παράστασης, πλεονεκτεί σ' αυτά τα σημεία αναμφίβολα: ο ίδιος ο μύθος είναι πολύ αρχαιότερος³³, σημαντικότερος, με συχνότερες αναφορές στις πηγές³⁴ και οπωσδήποτε με μια ασύγκριτα πλουσιότερη εικονογραφική παράδοση³⁵. Εντούτοις και η λύση αυτή παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες: μια μεταγενέστερη εξέλιξη του μύθου θέλει τον Ηρακλή, προκειμένου να καταβάλει τον αντίπαλό του, να τον υπερυψώνει από το έδαφος, όπου ακουμπώντας και μόνο —η Γαία ήταν μητέρα του Ανταίου— αντλούσε όλο και νέα δύναμη και γι' αυτό ήταν ανίκητος³⁶. Η παράσταση της όγδοης θέσης δε σέβεται αυτή τη λεπτομέρεια, παρόλο που ήδη ο αντίστοιχος τύπος κυριαρχεί στην απόδοση του άθλου³⁷. Εξάλλου, τίποτε δεν αλλάζει και πάλι σε σχέση με την ιδιομορφία ενός τέτοιου δωδέκαθλου που παραμένει και έτσι ένα άπαξ στην αρχαία τέχνη συμπεριλαμβανοντας το επεισόδιο με τον Ανταίο —μέσα μάλιστα από μια δυσερμήνευτη επιστροφή σε αρχαϊκά, ούτε λίγο ούτε πολύ, εικονογραφικά πρότυπα³⁸— αντί για εκείνο με τα άλογα του Διομήδη.

Υπάρχουν παραστάσεις του τελευταίου αυτού άθλου —εκτός από τη γνωστή απόδοσή του με τον Ηρακλή να δαμάζει τα ανθρωποφάγα άλογα— όπου παριστάνεται ο Ηρακλής σε μονομαχία με τον ίδιο το Διομήδη, η τελευταία για το δεύτερο, όπως σημειώνεται στις πηγές³⁹. Στις παραστάσεις σε κιονωτές σαρκοφάγους⁴⁰ του 3ου αι. η πάλη των δύο ηρώων κυριαρχεί σχεδόν ολόγλυφη, περιορίζοντας τα άλογα στην ελαφρά ανάγλυφη απόδοση μόνο των κεφαλών τους στη φάτνη⁴¹, περιορισμένα στο ελάχιστο παριστάνονται και σε νομίσματα⁴².

Volubilis, όπου θυσιάστηκε τουλάχιστον ένας από τους άθλους της κανονικής επιλογής προκειμένου να παρασταθεί στη θέση του το επεισόδιο με τον Ηρακλή βρέφος που πνίγει τα φίδια, R. Thouvenot, *La maison aux travaux d'Hercule*, Publ. Serv. Antiquit. Maroc 8 (1948), σ. 69-108.

30. Δύο μόνο θεωρεί βέβαιες ο F. Brommer, *EAA II* (λ. Caco).

31. Ό.π., σημ. 46.

32. *Denkmälerlisten zur griechischen Heldensage*, I. Herakles, σ. 12.

33. Η ένταξη του Κάκου στο μυθολογικό κύκλο του Ηρακλή θεωρείται έργο λατινών συγγραφέων του 3ου αι. π.Χ. Βλ. J. H. Croon, *The Herdsman of the Dead*, Utrecht 1952, σ. 20.

34. Η αρχαιότερη στον Πίνδαρο, 3ος Ισθμ., στ. 70 κ.ε., επίσης στον Πλάτωνα, Θεαίτητος 169b και Νόμοι VII, 795a, καθώς και στο Διόδωρο Σικελιώτη IV, 17, 4.

35. G. Oertel, στο Roscher ML, στ. 362-363, λ. (Antaios), επίσης R. Olmos - L. J. Balmaseda, *LIMC I*, σ. 800-811 (λ. Antaios).

36. Έτσι στον Απολλόδωρο II, 5, 11, στον Υγίνο, *Fabulae* 31, στον Οβίδιο, *Ibis* 391 κ.ε., κ.α.

37. *LIMC*, ό.π., σ. 811.

38. E. Gerhard, ό.π., πίν. 114. Βλ. και W. Klein, *Euphronios*, Wien 1886, σ. 122-123.

39. Απολλόδωρος II, 5, 8· λακωνικός ο Υγίνο, *Fabulae* 30· *Diomedem Thraciae regem et equos eius, qui carne humana vescerentur, cum Abdero famulo interfecit*, το ίδιο και ο Τζέτζης, *Χιλ.* II, στ. 302:... *τοὺς Διομήδους ἄπαντας ἀπέκτεινε καὶ τοῦτον*: απομακρύνεται κάπως ο Διόδωρος Σικελιώτης IV, 15, 3, παραδίδοντας την παραλλαγή, επίσης μαρτυρημένη σε παραστάσεις, που θέλει τον Ηρακλή να ταΐζει τα ανθρωποφάγα άλογα με τον ίδιο το Διομήδη.

40. Μεταφράζω έτσι το γερμανικό όρο Säulensarkophag. Μου είναι φυσικά αδύνατο να χρησιμοποιήσω το «δια κίωνων, επιστυλίου και αετωμάτων (προσκηνίου θεάτρου) κεκοσμημένων σαρκοφάγων» του Β. Καλλιπολίτη, *Χρονολογική κατάταξις των μετά μυθολογικών παραστάσεων αττικών σαρκοφάγων της ρωμαϊκής εποχής*, Αθήναι 1958, σ. 11.

41. C. Robert, ό.π., αριθ. 126 και 131.

42. R. Bräuer, ό.π., σ. 74 και 76.

Η πρόθεσή μου έχει γίνει πλέον καταφανής: στην παράσταση στην όγδοη θέση πρέπει να διαβαστεί ο άθλος με το Διομήδη, ο μόνος που λείπει για να συμπληρωθεί η κανονική επιλογή του γνωστού, τυποποιημένου δωδέκαθλου. Αρκεί να δεχτούμε ότι τα δύο υφάσματα μαρτυρούν για πρώτη φορά μια περαιτέρω εξέλιξη του εικονογραφικού τύπου όπου τα άλογα του Διομήδη δεν εμφανίζονται πλέον διόλου⁴³. Η ερμηνεία αυτή ενισχύεται σημαντικά αν αναγνωριστεί η αξία μιας λεπτομέρειας της παράστασης: ο αντίπαλος του Ηρακλή εδώ φοράει το χαρακτηριστικό θρακικό σκούφο στο κεφάλι.

Η θέση, εξάλλου, που έρχεται να βρεθεί δεν είναι κι αυτή τυχαία· παρ' όλη τη φαινομενικά αλλοπρόσαλλη διάταξη των άθλων σε σχέση με ό,τι παραδίνεται ως η κανονική τους σειρά⁴⁴, ορισμένοι ακολουθούν μια μεταγενέστερη, πολύ κοινή παραλλαγή της⁴⁵, της οποίας η ακολουθία των έξι τελευταίων άθλων: Αυγείας, Ταύρος, Διομήδης, Γηρυόνης, Κέρβερος και Εσπερίδες, αναγνωρίζεται —με μόνη πραγματική μετατόπιση του τελευταίου— στις θέσεις 10, 9, 8, 6 και 7 στη δεξιά πλευρά των υφασμάτων.

Αθήνα, Αποίλης 1985

ΑΡΗΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

43. Στο κάλυμμα μιας σαρκοφάγου στη Σόφια υπάρχει παράσταση πιθανότατα του άθλου με μόνους τον Ηρακλή και το Διομήδη, χωρίς ίχνος πλέον από τα άλογα, που θυμίζει αρκετά αυτή στα δύο υφάσματα. Το βέβαιο μάλιστα είναι πως δεν πρόκειται για παράσταση Ανταίου, μια που ακριβώς από πίσω σώζεται και δική του παράσταση με τον Ηρακλή να τον υπερωπώνει από το έδαφος. Οι παραστάσεις αυτές όμως πρέπει να θεωρηθούν μάλλον μεταγενέστερες από τα υφάσματα βλ. S. Ferri, *Arte Romana sul Danubio*, Milano 1933, σ. 368, εικ. 498-499.

44. A. Kluegmann, *Sul ciclo delle dodici fatiche di Ercole*, AdI 1864, σ. 304-323.

45. Η σειρά αυτή με την Αμαζόνα να έχει μεταπηδήσει στην έκτη από την ένατη θέση, συναντιέται στο μεγαλύτερο αριθμό των ρωμαϊκών σαρκοφάγων· για παράδειγμα βλ. C. Robert, *ό.π.*, αριθ. 101-107, 110, 112 και 116.

ΛΗΚΥΘΟΙ ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΕΣ ΜΕ ΑΚΟΣΜΗΤΟ ΜΕΛΑΜΒΑΦΗ ΩΜΟ*

(Πί ν. 53-56)

Μια ενδιαφέρουσα κατηγορία ληκύθων, την οποία συναντάμε κατά το α' μισό του 5ου αι. π.Χ. μεταξύ των αττικών ερυθρόμορφων ληκύθων, αποτελούν οι λήκυθοι με μελαμβαφείς ώμους¹. Αυτές πρωτοτυπούν έχοντας τον ώμο ακόσμητο, καλυμμένο μόνο με στιλπνό μελανό γάνωμα σαν αυτό που αποτελεί το βάθος της παράστασης στο κυρίως σώμα του αγγείου, αντίθετα με την πλειονότητα των υπόλοιπων ερυθρόμορφων ληκύθων της εποχής, που έχουν τον ώμο κοσμημένο με ερυθρόμορφα ανθέμια².

Αυτές οι λήκυθοι κάνουν την εμφάνισή τους στα αθηναϊκά κεραμικά εργαστήρια κατά την εποχή που το σχήμα του αγγείου αρχίζει να κατακτά έδαφος στην προτίμηση των αγγειογράφων της ερυθρόμορφης τεχντροπίας, δηλαδή κατά την πρώτη δεκαετία του 5ου αι. π.Χ. Οι περισσότερες από αυτές, ως προς το σχήμα τους, είναι κανονικού τύπου³, δηλαδή ψηλές, με κυλινδρικό σώμα⁴, που στενεύει απότομα προς τη βάση, πόδι δισκόμορφο, λαβή

* Θερμά ευχαριστώ τη διευθύντρια του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου κ. Όλγα Τζάχου-Αλεξανδρή και τη διευθύντρια της Συλλογής Αγγείων κ. Ηώ Ζερβουδάκη για τη διευκόλυνση της μελέτης μου στο Μουσείο και την άδεια δημοσίευσης φωτογραφιών. Θερμές ευχαριστίες επίσης οφείλω για την προμήθεια φωτογραφιών και την παροχή πληροφοριών στον κ. J. Chamay του Μουσείου Ιστορίας και Τέχνης της Γενεύης, στη Δρ. M. Schmidt του Μουσείου της Βασιλείας, στο Δρ. F. W. Hamdorf του Μουσείου του Μονάχου, στο Δρ. Difry Williams του Βρετανικού Μουσείου, στο Δρ. G. Voza του Μουσείου των Συρακουσών, στο Δρ. A. Kastner του Μουσείου του Αν. Βερολίνου και το Δρ. A. Bernhard-Walcher του Μουσείου της Βιέννης.

Για την ερμηνεία των συντομογραφιών παραπέμπουμε στις συντομογραφίες του JdI, *Archäologische Bibliographie*, και στο βασικό έργο του J. D. Beazley, *Attic Red-Figure Vase Painters*, 1963², I, σ. LIII-LVI.

1. Μια πρώτη νύξη για τις ληκύθους της κατηγορίας αυτής βλ. στο CB, σ. 41.

2. Ανθέμια στη θέση αυτή των ληκύθων πρωτοεμφανίστηκαν από αγγειογράφους μελανόμορφης τεχντροπίας (ζωγράφος του Εδιμβούργου, ζωγράφος του Διόσφου κ.ά.). Ο πρώτος από τους σπουδαιούς αγγειογράφους, ο οποίος διακόσμησε ερυθρόμορφες ληκύθους με τυπικό σύστημα ανθεμίων και λωτών στους ώμους, θεωρείται ο ζωγράφος του Βρύγου, όχι όμως νωρίς στη σταδιοδρομία του (AWL, σ. 26). Πιστεύω όμως ότι πριν από αυτόν ο ζωγράφος του Βερολίνου είναι εκείνος που προβληματίστηκε με τη διακόσμηση των ερυθρόμορφων ληκύθων με ερυθρά ανθέμια στον ώμο, όπως μας δείχνουν οι πειραματισμοί του στη διάταξή τους, αλλά και στο είδος τους, σε ορισμένες πρώιμες ληκύθους του, όπως η αριθ. V 670 του Palermo (ARV 211, 195), η αριθ. 21.88.163 της Νέας Υόρκης (ARV 211, 203) και η CP 884 της Κορίνθου (ARV 211, 191 και Para 343). Βλ. σχετικά και Haspels, ABL, σ. 165.

Επειδή στην παρούσα μελέτη μου βασίστηκα για ορισμένες στατιστικές σε ληκύθους του ζωγράφου του Βερολίνου, θα ήθελα να διευκρινίσω ότι από τις ληκύθους του δεν κατόρθωσα να δω την Agrigento 28 και την Grasmere Danson για να γνωρίζω αν ανήκουν στην κατηγορία των ληκύθων που εξετάζουμε.

3. Είναι ο τύπος II των G. M. Richter - M. J. Milne, *Shapes and Names of Athenian Vases*, Νέα Υόρκη 1935, σ. 15.

4. Εξάιρεση αποτελεί μεταξύ των ληκύθων του Καταλόγου μας, ως προς το σχήμα, η λήκυθος 1647 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (Πί ν. 54), συγγενής στην τεχντροπία του ζωγράφου του Πιστοζένου, της οποίας το σώμα παρουσιάζει τη μεγαλύτερη του διάμετρο, 0,14 μ., στο σημείο όπου αυτό συναντά το λαιμό.

ταινωτή και στόμιο καλυκόςχημο. Στην ένωση κυρίως σώματος-ποδιού υπάρχει πλαστικός δακτύλιος τονισμένος με δύο εγχάρακτες οριζόντιες γραμμές, μία πάνω και μία κάτω. Από την άποψη του σχήματος δε διαφέρουν από τις μελανόμορφες ληκύθους του τέλους του βου αι. π.Χ. του ζωγράφου του Εδιμβούργου, στο εργαστήριο του οποίου η λήκυθος φαίνεται να πήρε την οριστική της μορφή ως προς το σχήμα και τις διαστάσεις και, πιθανότατα, και ως προς τη διακόσμηση⁵. Έτσι διαμορφωμένη αυτή υιοθετήθηκε κατόπιν και από αγγειογράφους της μελανόμορφης τεχνοτροπίας (ζωγράφος της Αθηνάς⁶ κ.ά.) και από αγγειογράφους της ερυθρόμορφης τεχνοτροπίας.

Οι λήκυθοι της κατηγορίας αυτής έχουν το στόμιο, το λαιμό και τον ώμο μελαμβαφή, με εξαίρεση αρχικά μικρή ταινία με «γλώσσες»⁷ και κατόπιν με ιωνικό «κυμάτιο», η οποία διακοσμεί το σημείο της συμβολής ώμου-λαιμού⁸. Στο κυρίως σώμα του αγγείου το βάθος της παράστασης είναι και εδώ το μαύρο στιλπνό γάνωμα, ενώ η παράσταση, που αποτελείται από μία συνήθως μορφή και σπανιότατα από δύο⁹, πατά πάνω σε μικρή ταινία διακοσμημένη

Ο κοντός εξάλλου λαιμός της ληκύθου αυτής (ύψ. λαιμού 0,04 επί συνολικού ύψους του αγγείου 0,293 μ.), συντελεί επιπλέον στην ιδιομορφία του σχήματός της.

5. Haspels, ABL, σ. 69, 87. Ο ζωγράφος του Εδιμβούργου είναι εκείνος που καθιέρωσε επτά αρχικά και κατόπιν πέντε μελανόγραφα ανθήμια στον ώμο των μελανόμορφων ληκύθων.

6. Ο ζωγράφος της Αθηνάς θεωρείται ο πρώτος που εισήγαγε το μελανό λαιμό στις μελανόμορφες ληκύθους του, στοιχείο το οποίο πιθανώς δανείστηκε από αγγειογράφους ερυθρόμορφης τεχνοτροπίας· βλ. σχετικά Haspels, ABL, σ. 148, Kurtz, AWL, σ. 15· ως πιθανούς η Haspels αναφέρει το ζωγράφο του Βερολίνου ή το ζωγράφο του Βρύγου.

7. Kurtz, AWL, σ. 26. M. Robertson, *Journal of the Paul Getty Museum II* (1974), σ. 59. CB III, σ. 27. «Γλώσσες» στη θέση αυτή συνάντησα στις ληκύθους 1, 2, 3 του ζωγράφου του Κλεοφράδου και του ζωγράφου του Ευχαρίδου, στις 4, 7, 10, 20, και 21 του ζωγράφου του Βερολίνου, στις 40, 42, 45, 48 του ζωγράφου του Τιθωνού, στις 49-58 του ζωγράφου του Palermo 4, στις 61, 62 και 64 του Δουρίδου —μάλιστα στις τελευταίες διέκρινα έναν ιδιαίχοντα τύπο «γλωσσών», στο κάτω μέρος των οποίων παρεμβάλλονται παχιές στιγμές σαν εκκείνες που συχνά διακοσμούν το ιωνικό κυμάτιο στη θέση αυτή—, στην 82 του ζωγράφου της Γιγαντομαχίας του Παρισίου, στην 94 του ζωγράφου του Αλκιμάχου, στην 102 του ζωγράφου του Οιδίποδος, στις 111 και 113· για την τελευταία έχω τη γνώμη ότι είναι έργο της τεχνοτροπίας του ζωγράφου του Palermo 4, ο οποίος εξάλλου διακόσμησε όλες της ληκύθους του της κατηγορίας αυτής με «γλώσσες» στο σημείο της συμβολής του ώμου και του λαιμού.

8. Από τις ληκύθους του Καταλόγου μας μόνο μία, η 1647 του Εθνικού Μουσείου, συγγενής στην τεχνοτροπία του ζωγράφου του Πιστοξένου (Πί ν. 54) έχει ώμο και λαιμό μελαμβαφείς, χωρίς στη συμβολή τους να υπάρχει η καθιερωμένη στο σημείο αυτό διακοσμητική ταινία με τις «γλώσσες» ή το ιωνικό κυμάτιο. Δεν έχω γνωρίσει μέχρι σήμερα άλλη ερυθρόμορφη λήκυθο με αυτή την ιδιομορφία. Εξάλλου, όπως ήδη έγινε λόγος, η λήκυθος αυτή, αγγείο γενικά προσεγμένο και επιμελημένο στην κατασκευή του, παρουσιάζει ιδιομορφία και ως προς το σχήμα της (βλ. υποσημ. 4). Πρόκειται για λήκυθο κανονικού τύπου, όπως εξάλλου και οι διαστάσεις της (ύψ. 0,293, διάμ. βάσης 0,07, διάμ. χείλους 0,055 μ.), επιβεβαιώνουν. Η απουσία του πλαστικού δακτυλίου στο σημείο της ένωσης κυρίως σώματος και ποδιού της ληκύθου —σταθερό χαρακτηριστικό των ληκύθων κανονικού τύπου— στο αγγείο αυτό οφείλεται, πιστεύω, στην κακή συμπλήρωσή του στο σημείο εκείνο, μια και το κατώτερο σημείο του σώματος λείπει.

9. Δίμορφες ληκύθους με ακόσμητο μελαμβαφή ώμο συνάντησα μόνο την 54383 του Μουσείου του Τάραντος (ARV 556, 108) του ζωγράφου του Πανός και την INA Casa 1954 στη Γέλα (ARV 410, 61) του ζωγράφου της Βρισηίδος, όπου και στις δύο το θέμα της παράστασης είναι ο Ζεός που καταδιώκει το Γανυμήδη, καθώς και την 1674 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, συγγενή στην τεχνοτροπία του ζωγράφου του Πιστοξένου, όπου εικονίζεται αριστερά γυναίκα καθισμένη σε κλισμό, ντυμένη με ποδήρη χιτώνα και τυλιγμένη στο ιμάτιό της, προς την οποία άλλη γυναίκα, δεξιά, μάλλον δούλη, ντυμένη με χιτώνα και ιμάτιο και έχοντας τα μαλλιά της κοντά, τείνει μια δέλτο (Πί ν. 54).

συνήθως με μαϊάνδρο. Πάνω από την παράσταση, στο ανώτερο σημείο του κυρίως σώματος, η πλειονότητα των ληκύθων της κατηγορίας αυτής δεν έχει διακοσμητική ταινία· οι λίγες με την ταινία είναι, κατά τη γνώμη μου, αποκαλυπτικές του ποιοι αγγειογράφοι πειραματίστηκαν αρχικά με τη διακόσμηση των ληκύθων αυτής της κατηγορίας, όπως θα δούμε παρακάτω, και ποιοι αμέσως μετά τους μιμήθηκαν. Τέλος, στο πόδι, όπως εξάλλου σε όλες τις ερυθρόμορφες ληκύθους, η οριζόντια μόνο επιφάνεια είναι μελαμβαφής, ενώ η κατακόρυφη παραμένει στο χρώμα του πηλού.

Αν και η διάδοση των ληκύθων της κατηγορίας αυτής είναι περιορισμένη —απαντούν για τρεις περίπου δεκαετίες σε σχετικά λίγα δείγματα¹⁰— οι περισσότερες από αυτές είναι έργα αξιόλογων αγγειογράφων ερυθρόμορφης τεχνοτροπίας ή συνδέονται έμμεσα με το έργο τους.

Ο τρόπος διακόσμησης των ληκύθων αυτών εκφράζει δύο τάσεις ανεξάρτητες τη μια από την άλλη, οι οποίες όμως εντάσσονται μέσα στις νέες επιδιώξεις της τέχνης των χρόνων αμέσως μετά το 500 π.Χ. Η μία είναι η σύλληψη του σχήματος του αγγείου ως συνόλου και όχι ως αθροίσματος των επιμέρους τμημάτων του, η οποία στην κατηγορία αυτών των ληκύθων εκφράζεται με την απουσία διακόσμησης στον ώμο του αγγείου, ο οποίος, έτσι, παύει να αποτελεί αυτόνομη διακοσμητική επιφάνεια. Η δεύτερη είναι η τάση για χρησιμοποίηση όσο το δυνατό λιγότερων παραπληρωματικών κοσμημάτων, τάση, που κατά το τέλος του βου, αλλά και κατά τις αρχές του 5ου αι., οδήγησε ορισμένους μεγάλους αγγειογράφους στο να αποδώσουν μορφές μεμονωμένες πάνω στο μαύρο βάθος της επιφάνειας του αγγείου, το οποίο έτσι μένει απογυμνωμένο από κάθε παραπληρωματικό διακοσμητικό στοιχείο.

Από τις εκατόν δεκαπέντε ληκύθους με μελαμβαφή ώμο, που περιλαμβάνονται στον Κατάλογο που ακολουθεί¹¹, οι ενενήντα τέσσερις δε φέρουν διακοσμητική ταινία πάνω από την παράσταση, παρόλο που η ταινία αυτή αποτελεί σταθερό στοιχείο της διακόσμησης των ερυθρόμορφων ληκύθων γενικά¹², το οποίο είχε καθιερωθεί ήδη στη θέση αυτή από ορισμένους

10. Στις 800 περίπου ερυθρόμορφες ληκύθους κανονικού τύπου από το 520-400 π.Χ. περίπου, που περιλαμβάνονται στα ARV και Paga, το ποσοστό των 115 ληκύθων με μελαμβαφή ακόσμητο ώμο, που αποτέλεσαν τον Κατάλογο της παρούσας μελέτης —αν και είκοσι από αυτές δεν περιλαμβάνονται στις δύο πιο πάνω δημοσιεύσεις—, δείχνει ότι η κατηγορία αυτή σαφώς είχε πολύ περιορισμένη διάδοση σε σχέση με εκείνη των ληκύθων με τα ανθέμια στον ώμο.

11. Ο Κατάλογος αυτός δε φιλοδοξεί να καλύψει όλες τις ληκύθους με μελαμβαφείς ώμους που υπάρχουν. Περιλαμβάνει όσες κατόρθωσα να συναντήσω σε Μουσεία, Συλλογές και δημοσιεύσεις· εντούτοις πιστεύω ότι λίγες θα ήταν οι λήκυθοι που θα μπορούσαν να προστεθούν σ' αυτό, μια και η κατηγορία αυτή δεν είχε ιδιαίτερα μεγάλη διάδοση. Η C. Cardon (*The Berlin Painter*, Νέα Υόρκη 1977 (δακτυλογραφημένο αντίτυπο, σ. 97, σημ. 130), αναφέρει μερικές από τις ληκύθους με μελαμβαφείς ακόσμητους ώμους. Λανθασμένα όμως περιλαμβάνει σε αυτές και τη λήκυθο 41.162.15 της Νέας Υόρκης του ζωγράφου του Οίωνακλή και την 321 της Οξφόρδης του ζωγράφου του Πανός, γιατί αυτές έχουν ανθέμια στον ώμο, ενώ τη λήκυθο της Συλλογής R. de C. της Γενεύης την αναφέρει ως έργο του Ερμάννακτος, που είναι σαφώς έργο του ζωγράφου της Providence. Ένα ακόμα θραύσμα ληκύθου, που βρίσκεται στο Πανεπιστήμιο της Aarhus και θεωρείται ότι προέρχεται από λήκυθο του ζωγράφου της Γιγαντομαχίας του Παρισιού, είναι πιθανό να ανήκει σε λήκυθο με ακόσμητο μελαμβαφή ώμο. Για το θραύσμα αυτό βλ. ARV 423, 129.

12. Απουσιάζει η ταινία αυτή στις λίγες αριθμητικά ληκύθους κανονικού τύπου, οι οποίες έχουν τον ώμο διακοσμημένο με ερυθρόμορφης τεχνοτροπίας ανθέμια, αλλά το κύριο σώμα μαύρο βλ. τη λήκυθο στη Γέλα (ant. inv. 131) και την αριθ. 163 της Συλλογής Mormino στο Palermo. Ένα πολύ πρώιμο παράδειγμα ερυθρόμορφης ληκύθου με ώμο διακοσμημένο με ερυθρόμορφα ανθέμια, χωρίς όμως διακοσμητική ταινία πάνω από την παράσταση, είναι η λήκυθος 1949.751 της Οξφόρδης (γι' αυτή βλ. Kurtz, AWL, σ. 12 και πίν. 5, 1). Βέβαια απουσιάζει η διακοσμητική ταινία στο πάνω μέρος του σώματος πολύ συχνά σε ληκύθους με μελαμβαφές το κύριο σώμα και τον ώμο λευκό με μελανόγραφα ανθέμια ή εδαφόχρωμο με «ακτίνες», όπως οι ant. inv. 129,

αγγειογράφους μελανόμορφης τεχνοτροπίας που είχαν πειραματιστεί με τον τρόπο διακόσμησης των ληκύθων και, κυρίως, από το ζωγάφο της Γέλας, το ζωγάφο του Εδιμβούργου και το ζωγάφο του Διόσφου¹³. Από τις υπόλοιπες ληκύθους της κατηγορίας αυτής οι δώδεκα φέρουν διακοσμητική ταινία στο σημείο αυτό, ενώ για τις υπόλοιπες εννέα δεν κατόρθωσα να έχω πληροφορίες από τα Μουσεία στα οποία βρίσκονται.

Παρατηρείται λοιπόν σύμφωνα με τα παραπάνω ότι οι λήκυθοι της κατηγορίας που εξετάζουμε δε φέρουν στην πλειονότητά τους διακοσμητική ταινία πάνω από την παράσταση. Οι δώδεκα λήκυθοι από αυτές που τη φέρουν είναι η 7517 του Μονάχου του ζωγράφου του Κλεοφράδου¹⁴, η 315 της Οξφόρδης του ζωγράφου του Ευχαρίδου¹⁵, οι V 669 του Παλέρμο¹⁶, 20534 των Συρακουσών¹⁷, εκείνη που το 1980 βρισκόταν στο Εμπόριο Έργων Τέχνης της Βασιλείας¹⁸, εκείνη του Μουσείου της Βασιλείας, η οποία πριν ανήκε στη Συλλογή Ludwig¹⁹ (Πί ν. 53), όλες έργα του ζωγράφου του Βερολίνου, η λήκυθος του ζωγράφου του Βρύγου σε ιδιωτική συλλογή της Ελβετίας²⁰, η λήκυθος ant. inv. 70 της Γέλας του ζωγράφου της Δρέσδης²¹, η 702 της Συλλογής E. Brummer του ζωγράφου της Καρλσρούης,²² η 260 του Μιλάνου, η οποία θεωρείται πιθανό έργο του ζωγράφου του Αλκιμάχου²³, η λήκυθος 1303 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου επίσης του ζωγράφου της Ληκύθου του Yale²⁴ και η λήκυθος 1647 επίσης του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου συγγενής στην τεχνοτροπία του ζωγράφου του Πιστοξένου²⁵ (Πί ν. 54). Η παρουσία της διακοσμητικής αυτής ταινίας πάνω από την παράσταση στις δώδεκα ληκύθους που αναφέραμε, η οποία γενικά έχει το ρόλο να απομονώνει τη διακόσμηση του ώμου από εκείνη του κυρίως σώματος και παράλληλα να αποτελεί μαζί με την κάτω ταινία το διακοσμητικό πλαίσιο της παράστασης του κυρίως σώματος του αγγείου, στην κατηγορία των ληκύθων αυτών με τον ακόσμητο ώμο ξεφεύγει από το λειτουργικό της σκοπό και παράλληλα αντιβαίνει προς τις δύο τάσεις για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω και οι οποίες διέπουν τη διακόσμηση της κατηγορίας αυτών των ληκύθων. Πιστεύω ότι η παρουσία της ταινίας αυτής είναι στοιχείο πρώιμο στις ληκύθους με ακόσμητο ώμο και αποτελεί κατάλοιπο δανεισμένο από τις ληκύθους ορισμένων αξιόλογων αγγειογράφων μελανόμορφης τεχνοτροπίας, οι οποίοι την είχαν καθιερώσει στο σημείο αυτό και με τους οποίους φαίνεται ότι βρίσκονταν σε στενή επαφή οι αγγειογράφοι ερυθρόμορφης τεχνοτροπίας που προβληματίστηκαν με τη διακόσμηση του σχήματος αυτού του αγγείου. Το γεγο-

ant. inv. 206/B στη Γέλα, ή η 165 της Συλλογής Mormino του Παλέρμο κ.ά, αλλά αυτές δεν εντάσσονται στις ερυθρόμορφες ληκύθους.

13. Πριν από αυτούς ο ζωγάφος του Αχελώου, ο ζωγάφος του Κάκτου και ο ζωγάφος του Μαραθάνος σε λίγες από τις ληκύθους τους τοποθετούν διακοσμητική ταινία στο πάνω μέρος του κυρίως σώματος, χωρίς όμως αυτό να αποτελεί κανόνα στο έργο τους.

14. ARV 189, 78.

15. ARV 229, 47.

16. ARV 211, 188.

17. ARV 211, 198.

18. Münzen und Medaillen, Basel, Auktion 56-57 (1980), αριθ. 97.

19. Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig, Mainz 1979, σ. 116, αριθ. 41.

20. ARV 384, 217.

21. ARV 656, 17.

22. E. Brummer, Collection Zürich, 1979, σ. 340, αριθ. 702.

23. CVA πίν. 11,1.

24. ARV 659, 45.

25. ARV 864, 14.

νός ότι τη διακοσμητική αυτή ταινία τη συναντάμε σε πρώιμες ληκύθους με μελαμβαφή ακόσμητο ώμο ορισμένων από τους πιο αξιόλογους αγγειογράφους της ερυθρόμορφης τεχνολογίας των αρχών του 5ου αι., όπως είναι ο ζωγράφος του Κλεοφράδου, ο ζωγράφος του Ευχαρίδου και ο ζωγράφος του Βερολίνου, πιστεύω ότι είναι μια αρκετά σαφής ένδειξη ότι ανάμεσα σ' αυτούς τους αγγειογράφους θα πρέπει να αναζητήσουμε εκείνο ή εκείνους που προβληματίστηκαν με τον τρόπο διακόσμησης των ληκύθων της κατηγορίας αυτής. Και οι μεν δύο πρώτοι ελάχιστες ληκύθους του είδους διακόσμησαν, ο τρίτος όμως, ο ζωγράφος του Βερολίνου, του οποίου η συνεισφορά στην κατηγορία αυτή είναι δεκαεννέα λήκυθοι —περισσότερες από οποιονδήποτε άλλο αγγειογράφο που ασχολήθηκε με ληκύθους αυτού του είδους—, πιστεύω ότι είναι ο εμπνευστής της διακόσμησής τους. Αυτός αρχικά υιοθέτησε στις πρώιμες ληκύθους του²⁶ με μελαμβαφή ακόσμητο ώμο τη διακοσμητική ταινία πάνω από την παράσταση —όπως εξάλλου έκαναν και όλοι οι αγγειογράφοι ερυθρόμορφης τεχνολογίας που διακόσμησαν τις συνηθισμένες ληκύθους με τα ερυθρόμορφα ανθέμια στον ώμο—, στις υπόλοιπες όμως ληκύθους του της κατηγορίας που μας ενδιαφέρει κατέληξε να παραλείπει αυτή την ταινία, ενώνοντας έτσι σε αδιάσπαστη διακοσμητική επιφάνεια το κυρίως σώμα και τον ώμο του αγγείου²⁷ και καθιερώνοντας τον τύπο αυτό της διακόσμησης, τον οποίο υιοθέτησαν και οι άλλοι σύγχρονοί του και λίγο μεταγενέστεροι αγγειογράφοι που ασχολήθηκαν με αυτή την κατηγορία ληκύθων.

Δύο όμως από τις ληκύθους του ζωγράφου του Βερολίνου με μελαμβαφή ακόσμητο ώμο και με διακοσμητική ταινία πάνω από την παράσταση, η λήκυθος δηλαδή στο Εμπόριο Έργων Τέχνης της Βασιλείας (αριθ. Κατ. 21) με παράσταση ιππέα και εκείνη του Μουσείου της Βασιλείας, που ανήκε πριν στη Συλλογή Ludwig (αριθ. Κατ. 22) με παράσταση Απόλλωνος κιθαρωδού (Πί ν. 53), ενώ θα έπρεπε, λόγω ακριβώς της παρουσίας της διακοσμητικής ταινίας πάνω από την παράσταση, σύμφωνα με τον προηγούμενο συλλογισμό μας, να θεωρηθούν πρώιμες μέσα στο έργο αυτού του αγγειογράφου, παρουσιάζονται να έχουν στην παράστασή τους τα χαρακτηριστικά της εξελιγμένης ύστερης τεχνολογίας του²⁸. Στην πρωιμότητα των ληκύθων αυτών θα συνηγορούσε και η παρουσία, στην πρώτη από αυτές γλωσσωτού κοσμηματος²⁹ στο σημείο της συμβολής του ώμου και του λαιμού του αγγείου αντί του συνηθισμένου στη θέση αυτή, στις περισσότερες ερυθρόμορφες ληκύθους, ιωνικού κυματίου. Πιστεύω ότι οι δύο αυτές λήκυθοι του ζωγράφου του Βερολίνου, καθώς και η λήκυθος του ζωγράφου του Βρύγου σε ιδιωτική συλλογή της Ελβετίας (αριθ. Κατ. 74), η λήκυθος του ζωγράφου της Δρέσδης στη Γέλα με ant. inv. 70 (αριθ. Κατ. 90), εκείνη της Συλλογής Brummer (αριθ. Κατ. 104), η 260 του Μιλάνου (αριθ. Κατ. 94), η 1303 (αριθ. Κατ. 93) και η 1647 (αριθ. Κατ. 103) του

26. Η λήκυθος V 669 του Palermo, η οποία φέρει ταινία πάνω από την παράσταση, ίσως μπορεί να θεωρηθεί ως η πρωιμότερη από τις ληκύθους του με τεχνολογικά κριτήρια, αλλά και από το γεγονός ότι αυτή και μόνο έχει το υπερβολικό για ερυθρόμορφη λήκυθο αυτής της εποχής ύψος των 0,545 μ. Ο Beazley (ARV 211) χαρακτηρίζει τη λήκυθο αυτή πρώιμη· η C. Cardon, ό.π., σ. 66, την ταξινομεί στην πρώιμη III περίοδο του αγγειογράφου.

27. Η Ε. Haspels αναφέρεται στην τάση αυτή των πρώτων αγγειογράφων ερυθρόμορφης τεχνολογίας, οι οποίοι ασχολήθηκαν με διακόσμηση ληκύθων, χωρίς όμως να εντοπίζουν συγκεκριμένα την κατηγορία των ληκύθων που εξετάζουμε (Haspels, ABL, σ. 148).

28. Η λήκυθος του ζωγράφου του Βερολίνου στο Εμπόριο Έργων Τέχνης της Βασιλείας χαρακτηρίζεται στο Münzen und Medaillen, Basel, Auktion 56-57 (1980), σ. 46, ως ύστερο έργο του ζωγράφου και χρονολογείται γύρω στο 470 π.Χ.

29. Στοιχείο πρώιμο στη διακόσμηση των ερυθρόμορφων ληκύθων. Βλ. και υποσημ. 7.

Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (Πί ν. 54), που έχουν επίσης διακοσμητική ταινία πάνω από την παράσταση και που, από άποψη τεχνοτροπίας, τοποθετούνται γύρω στο 470 π.Χ.³⁰ αποτελούν απλώς και μόνο εξαιρέσεις στον καθιερωμένο τύπο διακόσμησης της κατηγορίας αυτών των ληκύθων μιμούμενες πρώιμα δείγματα του είδους σε εποχή που η κατηγορία αυτή άρχισε να παρακμάζει.

Μία ακόμα λήκυθος του ζωγράφου του Βερολίνου, η V 670 του Palermo, ενώ έχει στον ώμο ερυθρόμορφα ανθέμια και σύμφωνα με τον καθιερωμένο τύπο διακόσμησης των περισσοτέρων ληκύθων αυτού του τύπου θα έπρεπε να έχει διακοσμητική ταινία πάνω από την παράσταση, παρ' όλα αυτά δεν έχει τέτοια ταινία. Το τελευταίο αυτό στοιχείο την πλησιάζει στις προδιαγραφές των ληκύθων με ακόσμητο μελαμβαφή ώμο. Η μείξη αυτή των στοιχείων στη λήκυθο του Palermo, η οποία, σημειωτέον, χαρακτηρίζεται από τον J. D. Beazley ως πρώιμη ανάμεσα στα έργα του ζωγράφου του Βερολίνου και η οποία επιπλέον έχει ιδιάζουσα διάταξη των ανθεμίων στον ώμο, δείχνει ακριβώς κάποιο προβληματισμό του αγγειογράφου αυτού ως προς τη διακόσμηση των ληκύθων. Τον ίδιο προβληματισμό του εκφράζουν τα ιδιόμορφα ανθέμια και η ιδιάζουσα διάταξή τους στον ώμο των ληκύθων CP 884 της Κορίνθου και 21.88.163 της Νέας Υόρκης³¹ του ζωγράφου του Βερολίνου, καθώς και η παρουσία επτά ληκύθων στο έργο του αγγειογράφου αυτού, οι οποίες εκτός από την κύρια ερυθρόμορφη παράσταση στο σώμα του αγγείου, φέρουν και δευτερεύουσα παράσταση, ερυθρόμορφη επίσης, στον ώμο³².

Σύμφωνα με όσα αναπτύξαμε ως εδώ, ο ζωγράφος του Βερολίνου θα μπορούσε να θεωρηθεί εμπνευστής της διακόσμησης της κατηγορίας αυτής των ληκύθων με τους μελαμβαφείς ακόσμητους ώμους· υπάρχουν όμως και άλλες επιπλέον ενδείξεις που μας οδηγούν σ' αυτό το συμπέρασμα.

Ο αγγειογράφος αυτός είναι ένας από τους πρώτους που υιοθέτησαν και πρόβαλαν τη λιτή, χωρίς παραπληρωματικά κοσμήματα διακόσμηση που για λίγο διάστημα, κατά το τέλος του δού και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ., επικράτησε³³. Έφθασε μάλιστα σε ορισμένα αγγεία του να παραλείπει ακόμα και τη διακοσμητική ταινία, πάνω στην οποία συνήθως, πατάνε οι μορφές³⁴. επομένως είχε μια ιδιαίτερη προτίμηση γι' αυτού του είδους τη διακόσμηση, η οποία ακριβώς αποτελεί και την ιδιομορφία της υπό συζήτηση κατηγορίας ληκύθων.

Ο ίδιος, όπως έγινε λόγος παραπάνω, διακόσμησε περισσότερες ληκύθους της κατηγο-

30. Το γεγονός ότι στη λήκυθο 1303 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, για την οποία έγινε ήδη λόγος, επαινείται ο Γλαύκων ως καλός, μας βοηθά και πέρα από τα τεχνοτροπικά κριτήρια να την τοποθετήσουμε στη δεκαετία 470-460 π.Χ. Για τη χρονολόγηση του καλού Γλαύκωνα βλ. Ε. Παπουτσάκη-Σερμπέτη, Ο ζωγράφος της Providence. Αθήνα 1983, σ. 4 και 221.

31. Βλ. υποσημ. 2. Για την ιδιάζουσα διάταξη των ανθεμίων στον ώμο της V 670 του Palermo βλ. και Kurtz, AWL, σ. 26.

32. Οι λήκυθοι αυτές είναι οι εξής: η αριθ. 2475 του Μονάχου (ARV 211, 199), το θραύσμα ληκύθου Β 180 της Adria (ARV 211, 200, Para 343), η λήκυθος στη Γέλα (ARV 211, 207 bis), άλλη στο Εμπόριο Έργων Τέχνης του Παρισιού (ARV 212, 209), η T. XXI της Padula (ARV 212, 209 bis, Para 344), η 21884 των Συρακουσών (ARV 212, 210) και η V 671 του Palermo (ARV 212, 211).

33. J. D. Beazley, AntK V (1962), σ. 49, ο ίδιος, JHS 31 (1911), σ. 290, JHS 42 (1922), σ. 71. Kurtz, AWL, σ. 26 και 124. Τα πρώτα δείγματα της «λιτής» αυτής διακόσμησης απαντούν σε έργα της Ομάδας των Πρωτοπόρων βλ. τον αμφορέα 142332 της Βαρσοβίας του Ευθυμίδου (ARV 27, 8), τον ενυπόγραφο αμφορέα 1966.19 του Βερολίνου του Σμίκρου (Para 323) κ.ά.

34. Βλ. τον αμφορέα 56.171.38 της Νέας Υόρκης και τους παναθηναϊκούς αμφορείς αριθ. 386 του Cabinet des Médailles, αριθ. 500 του Würzburg, αριθ. 2312 του Μονάχου κ.ά.

ρίας αυτής από ό,τι οι άλλοι αγγειογράφοι που ασχολήθηκαν με αυτή. Σώζονται δεκαεννέα λήκυθοι δικές του και δύο ακόμα, η 494 της Συλλογής Astarita στη Νεάπολη και η 117/B στη Γέλα, θεωρούνται έργα συγγενή στην τεχνοτροπία του. Ζωγράφοι της «σχολής» του, όπως ο ζωγράφος της Providence και ο Ερμόναξ διακόσμησαν παράλληλα με τις άλλες ληκύθους τους και ληκύθους της κατηγορίας αυτής—δέκα ο πρώτος (βλ. μία στον Πί ν. 55 α), που θεωρείται ο αρχαιότερος μαθητής μέσα στη σχολή, και τρεις ο δεύτερος (βλ. μία στον Πί ν. 55 β), που εργάστηκε σε εποχή κατά την οποία ο δάσκαλος βρισκόταν προς το τέλος της δημιουργικής του περιόδου και που συνέχισε και μετά από αυτόν. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι ο ζωγράφος του Αχιλλέως, που είναι ο τελευταίος χρονικά μαθητής του ζωγράφου του Βερολίνου, δε φαίνεται να διακόσμησε καμιά λήκυθο της κατηγορίας που συζητάμε. Παρατηρείται δηλαδή ότι όσο κατεβαίνουμε χρονικά, οι μαθητές του ζωγράφου του Βερολίνου όλο και λιγότερες ληκύθους του είδους διακοσμούν, γεγονός που επιτρέπει το συμπέρασμα ότι ο ζωγράφος του Βερολίνου ήταν εκείνος που έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον γι' αυτές, καθώς και ο αρχαιότερος του, ο ζωγράφος της Providence.

Ζωγράφοι επίσης που, όπως απέδειξε η έρευνα, δέχτηκαν άμεσα την επίδραση του ζωγράφου του Βερολίνου στο έργο τους, διακόσμησαν μεγάλο αριθμό ληκύθων της κατηγορίας αυτής. Αυτοί είναι ο ζωγράφος του Τιθωνού, που διακόσμησε εννέα ληκύθους του είδους και ο συνδεδεμένος με αυτόν ζωγράφος του Palermo 4 με οκτώ ληκύθους³⁵, ενώ δύο ακόμα λήκυθοι, η 1193 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και η E 642 του Λονδίνου, θεωρούνται έργα της δικής του τεχνοτροπίας. Αλλά και άλλοι ζωγράφοι, ιδιαίτερα αξιόλογοι, φαίνεται ότι ακολουθώντας το παράδειγμα του ζωγράφου του Βερολίνου διακόσμησαν, έστω και σε λίγα δείγματα, ληκύθους της κατηγορίας αυτής. Η σχέση των τελευταίων με το ζωγάφο του Βερολίνου—στενή ή όχι—έχει ήδη επιβεβαιωθεί από την έρευνα κατά τα τελευταία χρόνια³⁶. Αυτοί είναι ο ζωγράφος του Ευχαρίδου³⁷ (διακόσμησε δύο ληκύθους της κατηγορίας αυτής), ο ζωγράφος του Πανός³⁸ (διακόσμησε έξι ληκύθους, ενώ δύο ακόμα θεωρούνται έργα συγγενή στη δική του τεχνοτροπία), ο Δούρις³⁹ (διακόσμησε τρεις ληκύθους ενώ μία ακόμα θεωρείται συγγενής στην τεχνοτροπία του) και ο ζωγράφος του Dutuit που διακόσμησε δύο ληκύθους της κατηγορίας αυτής⁴⁰.

Ο ζωγράφος του Βερολίνου, εξάλλου, φαίνεται να σχετίζεται αποφασιστικά με τη σημαντική διάδοση και ενός άλλου είδους αγγείων, των μικρών αμφορέων τύπου Nola, που έκαναν την εμφάνισή τους στην ερυθρόμορφη αγγειογραφία κατά την πρώτη δεκαετία του 5ου αι. Η χαρακτηριστική, λιτή διακόσμηση που καθιέρωσε σ' αυτούς τους αμφορείς και οι διαστάσεις, τουλάχιστον το ύψος της προς διακόσμηση επιφάνειας, παρουσιάζουν συγγένεια προς εκείνη

35. Στην τεχνοτροπία του τελευταίου νομίζω ότι πρέπει να αποδοθεί και η λήκυθος με μελαμβαφή ώμο που είχε δημοσιευτεί στον κατάλογο του Οίκου Δημοπρασιών Christies της 27ης Απριλίου 1976 με αριθ. 207 (αριθ. 113 στον Κατάλογό μας), μια και το θέμα της (Νίκη) και η τεχνοτροπία της ταιριάζουν στο έργο του αγγειογράφου αυτού. Η λήκυθος αυτή μπορεί να συγκριθεί τεχνοτροπικά με τη λήκυθό του σε ιδιωτική συλλογή των Αθηνών (ARV 310, 3), με τη λήκυθό του στο Wisconsin (Para 358, 4 bis) κ.ά.

36. M. B. Robertson, *MJb* 27 (1976), σ. 39.

37. M. Robertson, *Paul Getty Museum Journal* II (1974), σ. 57 κ.ε. Ε. Παπουτσάκη-Σερμπέτη, *ό.π.*, σ. 115.

38. Ch. Sourvinou-Inwood, *JHS* 95 (1975), σ. 112-113. C. Cardon, *ό.π.*, σ. 132.

39. J. D. Beazley, *JHS* 31 (1911), σ. 191.

40. Για τη σχέση του ζωγράφου του Βερολίνου με το ζωγάφο του Dutuit βλ. ARV 219 και Kurtz, *AWL*, σ. 24 και C. Cardon, *ό.π.*, σ. 149. Η σχέση αυτή αναγνωρίζεται κυρίως στο είδος της διακόσμησης και όχι τόσο σε κοινά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των δύο ζωγράφων.

των ληκύθων γενικά και ειδικότερα των ληκύθων με μελαμβαφή ακόσμητο ώμο⁴¹. Για το λόγο αυτό, ίσως, υπάρχουν και ζωγράφοι που ασχολήθηκαν αποκλειστικά και μόνο με τη διακόσμηση των δύο αυτών σχημάτων κατά την εποχή αυτή π.χ. ο ζωγράφος του Τιθωνού, ο ζωγράφος του Νίκωνος, ο ζωγράφος της Δρέσδης κ.ά. Η συγγένεια των δύο αυτών σχημάτων ως προς το μέγεθος αλλά και, όπως εξάγεται από τα παραπάνω, ως προς τη διακόσμηση, καθώς επίσης και το γεγονός ότι ένα ουσιαστικά εργαστήριο, εκείνο του ζωγράφου του Βερολίνου, φαίνεται να ασχολείται ιδιαίτερα⁴², αν όχι αποκλειστικά, με αυτά τα δύο σχήματα, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο ζωγράφος του Βερολίνου είναι εκείνος που καθιέρωσε τη λιτή, χωρίς παραπληρωματικά κοσμήματα διακόσμηση στα δύο αυτά σχήματα των αγγείων, η οποία άλλωστε, όπως ήδη τονίστηκε, χαρακτηρίζει γενικά το έργο του. Τα δύο εξάλλου αυτά σχήματα φαίνονται να επηρεάζουν το ένα το άλλο ως προς τη διακόσμηση, μόνο που οι αμφορείς τύπου Nola κέρδισαν μεγαλύτερη διάρκεια ζωής σε σχέση με τις ληκύθους της κατηγορίας μας, φτάνοντας μέχρι και το γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Σύμφωνα με όσα αναφέραμε, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι σε μια εποχή που υιοθετείται το σχήμα της ληκύθου από τους αγγειογράφους ερυθρόμορφης τεχνοτροπίας, ο ζωγράφος του Βερολίνου φαίνεται να ενδιαφέρθηκε για το σύστημα της διακόσμησής της και να συντέλεσε στη διάδοσή της⁴³. Από τη στιγμή που καθιερώθηκε ο τύπος των ληκύθων με ακόσμητο ώμο, ο τρόπος απόδοσης και διάθεσης των μορφών πάνω στην προς διακόσμηση επιφάνεια ήταν πια ζήτημα συνέπειας στην επιλογή του καθενός ζωγράφου. Οι περισσότεροι διακόσμησαν τις ληκύθους αυτές με μία μόνο μορφή, όπως ο ζωγράφος του Βερολίνου, πράγμα που επέβαλλε βέβαια και η περιορισμένη διακοσμητική επιφάνεια του αγγείου με λίγες μόνο εξαιρέσεις⁴⁴. Ορισμένοι όμως από αυτούς τους αγγειογράφους προχώρησαν σε μια περισσότερο τολμηρή συνθετική καινοτομία: επεξέτειναν δηλαδή την παράσταση του κυρίως σώματος και στον ώμο του αγγείου, εκφράζοντας με αυτό τον τρόπο το βαθμό σύλληψης του ώμου και του κυρίως σώματος του αγγείου ως ενιαίας διακοσμητικής επιφάνειας, στον οποίο είχε φθάσει καθένας από αυτούς. Αυτοί ήταν: ο ζωγράφος της Providence⁴⁵, ο ζωγράφος του Βρύγου,⁴⁶ ο ζωγράφος της Γιγαντομαχίας του Παρισίου⁴⁷ που σχετίζεται με τον προηγούμενο, ο ζωγράφος του Palermo 4⁴⁸, ο ζωγράφος του Πανός⁴⁹ και ο ανώνυμος αγγειογράφος της ληκύθου αριθ. 311 της Οξφόρδης⁵⁰, ο οποίος πιστεύω ότι σχετίζεται με το ζωγράφο του Βρύγου. Στις

41. Εδώ αξίζει να αναφερθεί χαρακτηριστικά ότι τη λιτή διακόσμηση των αμφορέων τύπου Nola ο Beazley τη χαρακτήρισε ως «Nolan Principle» και με τον ίδιο ακριβώς όρο αναφέρεται ο ίδιος και στη διακόσμηση των ληκύθων με ακόσμητο μελαμβαφή ώμο βλ. CB II, σ. 41.

42. J. D. Beazley, *The Berlin Painter*, Mainz 1974, σ. 3. A. Cambitoglou, *The Brygos Painter*, Sydney 1968, σ. 9, σημ. 23.

43. Haspels, ABL, σ. 150 και σημ. 2: βλ. και παραπάνω υποσημ. 2.

44. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 9.

45. Στις ληκύθους του Salerno (αριθ. Κατ. 26), της Γενεύης (αριθ. Κατ. 27), της Νέας Υόρκης (αριθ. Κατ. 28) της Γέλας (αριθ. Κατ. 29) και της Βοστώνης (αριθ. Κατ. 31).

46. Στη λήκυθο της Γέλας (αριθ. Κατ. 76), του Palermo (αριθ. Κατ. 77), του Λούβρου (αριθ. Κατ. 78).

47. Στη λήκυθο του Βερολίνου (αριθ. Κατ. 80), στις δύο ληκύθους της Γέλας (αριθ. Κατ. 81 και 83), στη λήλυθο του Λονδίνου (αριθ. Κατ. 82), και στη λήκυθο της Οξφόρδης (αριθ. Κατ. 85).

48. Στη λήκυθο στο Wisconsin (αριθ. Κατ. 54), στη λήκυθο της Συλλογής Funcke (αριθ. Κατ. 55), στη λήκυθο αριθ. 1193 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (αριθ. Κατ. 57), η οποία θεωρείται έργο της δικής του τεχνοτροπίας.

49. Στη λήκυθο της Βοστώνης (αριθ. Κατ. 69).

50. Στη λήκυθο της Οξφόρδης (αριθ. Κατ. 109).

περισσότερες από αυτές τις ληκύθους οι αγγειογράφοι αυτοί, εκμεταλλευόμενοι τη νέα προσφερόμενη διακοσμητική επιφάνεια, δηλαδή τον ώμο του αγγείου, ο οποίος προοριζόταν να μείνει ακόσμητος, απεικονίζουν συνήθως μια φτερωτή μορφή, Νίκη ή Έρωτα, στο κυρίως σώμα του αγγείου και επεκτείνουν στον ώμο τις φτερούγες της μορφής (Πί ν. 55 α). Εξαίρεση αποτελεί ο ζωγράφος της Γιγαντομαχίας του Παρισιού, ο οποίος στη λήκυθο 319 της Οξφόρδης απεικόνισε στο κυρίως σώμα έναν πολεμιστή, του οποίου το κράνος και το δόρυ εκτείνονται στον ώμο του αγγείου και ο ζωγράφος του Palermo 4, που στη λήκυθο της Συλλογής Funcke, όπου απεικόνισε την Αθηνά απέδωσε τμήμα του κράνους της στον ώμο της ληκύθου. Η προτίμηση ακριβώς αυτού του θέματος των φτερωτών μορφών από τους αγγειογράφους, στις περιπτώσεις αυτές, δείχνει ότι οι λήκυθοι αυτής της κατηγορίας πρόσφεραν βολική λύση για την απόδοση του μέλους αυτού της φτερωτής μορφής, το οποίο δύσκολα εντάσσεται σε μια περιορισμένη διακοσμητική επιφάνεια, όπως είναι το κυρίως σώμα της ληκύθου.

Η κύρια κατηγορία ληκύθων, που ανταγωνίστηκε εκείνη των ληκύθων με ακόσμητο μελαμβαφή ώμο και η οποία επικράτησε τελικά, ήταν των ληκύθων με φυτική ερυθρόμορφη διακόσμηση στον ώμο, που συγκριτικά με τις πρώτες, είχαν ευρύτερη διάδοση. Η φυτική διακόσμηση στον ώμο τις έκανε ίσως πιο ευχάριστες στην όψη, ενώ οι λήκυθοι με μελαμβαφή ώμο, «αυστηρές» και λιτές στη διακόσμησή τους, δεν κατάφεραν να επιβιώσουν πέρα από τα στενά χρονικά όρια της δημιουργικής περιόδου του εμπνευστή τους, που πιστεύουμε ότι είναι ο ζωγράφος του Βερολίνου, και των αγγειογράφων που άμεσα ή έμμεσα συνδέθηκαν με αυτόν.

Η παρακμή της κατηγορίας των ληκύθων με τους ακόσμητους μελαμβαφείς ώμους αρχίζει γύρω στο 470 π.Χ. Ελάχιστα ύστερα δείγματά τους είναι απλώς άπνοες μιμήσεις πρωιμότερων προτύπων ή μικρές λήκυθοι εκφυλισμένου τύπου σε εποχή, που ακόμα και οι λήκυθοι με τα ερυθρόμορφα ανθήματα στον ώμο, αρχίζουν να παραμερίζονται υποχωρώντας μπροστά στη νέα μόδα των λευκών ληκύθων.

Κ Α Τ Α Λ Ο Γ Ο Σ⁵¹

Ζωγράφος του Κλεοφράδου

1. Μόναχο, Museum Antiker Kleinkunst, αριθ. 7517 (ARV 189,78). Ηρακλής.

Ζωγράφος του Ενχαρίδου

2. Οξφόρδη, Ashmolean Museum, αριθ. 315 (ARV 229, 47). Τριπτόλεμος. Ύψ. 0,328 μ.
3. Καλιφόρνια, P. Getty Museum, αριθ. 73, ΑΕ 23. Νέος με λύρα. Ύψ. 0,34 μ.

Ζωγράφος του Βερολίνου

4. Palermo, Museo Nazionale, αριθ. V 669 (ARV 211, 188). Νίκη. Ύψ. 0,545 μ.
5. Harvard, Fogg's Museum, αριθ. 4.1908 (ARV 211, 189). Νίκη. Ύψ. 0,243 μ.
6. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 1274 (ARV 211, 190). Ιππέας. Ύψ. 0,206 μ.
7. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 12394 (ARV 211, 192). Κωμαστής. Ύψ. 0,349 μ. (Πί ν. 56 α).
8. Palermo, Museo Nazionale, αριθ. V 666 (ARV 211, 193). Κωμαστής. Ύψ. 0,349 μ.
9. Palermo, Museo Nazionale, αριθ. V 667 (ARV 211, 194). Πολεμιστής. Ύψ. 0,219 μ.

51. Το ύψος των ληκύθων δε δίνεται, όπου δεν μπόρεσα να βρω τις σχετικές πληροφορίες.

10. Durham, Duke University (Para 345, 194 ter). Πολεμιστής. Ύψ. 0,33 μ.
11. Harvard, Fogg's Museum, αριθ. 1972.44 (ARV 211, 197). Διόνυσος. Ύψ. 0,34 μ.
12. Συρακούσες, Museo Nazionale, αριθ. 20534 (ARV 211, 198). Τριπτόλεμος. Ύψ. 0,37 μ.
13. Philadelphia, University Museum, αριθ. 5706 (ARV 211, 201). Μαινάδα. Ύψ. περίπου 0,36 μ.
14. Βασιλεία, Συλλογή H. Cahn (Para 345, 201 bis). Νίκη. Ύψ. 0,20 μ.
15. Τάραντας, Museo Nazionale, αριθ. 4535 (ARV 211, 204). Μαινάδα.
16. Cambridge, Fitzwilliam Museum, αριθ. 37.28 (ARV 211, 205). Μαινάδα. Ύψ. 0,369 μ.
17. Τάραντας, Museo Nazionale, αριθ. 8241 (ARV 211, 207, Beazley, Addenda 97). Γυναίκα που γνέθει. Ύψ. 0,418 μ.
18. Compiègne, Musée Vivenel, αριθ. 1036 (ARV 212, 213). Μαινάδα. Ύψ. 0,38 μ.
19. Βασιλεία, Εμπόριο Έργων Τέχνης (Palladion Antiker Kunst, Katalog 1976, αριθ. 32). Διόνυσος. Ύψ. 0,375 μ.
20. Βασιλεία, Εμπόριο Έργων Τέχνης (Münzen und Medaillen, Basel, Sonderliste N. 1971, αριθ. 17). Νίκη. Ύψ. 0,354 μ.
21. Βασιλεία, Εμπόριο Έργων Τέχνης. (Münzen und Medaillen, Basel, Auktion 56-57 (1980), αριθ. 97). Ιππέας. Ύψ. 0,345 μ.
22. Βασιλεία, Antikenmuseum. Προηγούμενος στη Συλλογή Ludwig⁵², αριθ. F 41. Απόλλων. Ύψ. 0,35 μ. (Πί ν. 53).

Τεχνοτροπία του ζωγράφου του Βερολίνου

23. Νεάπολη, Συλλογή Astarita, αριθ. 494 (ARV 215, 15). Έρωτας.
24. Γέλα, Museo Nazionale, αριθ. 117/B (ARV 216, 20). Γυναίκα.

Ομάδα Λονδίνου E 445

25. Τάραντας, Museo Nazionale, αριθ. 52.220 (ARV 217). Νίκη.

Ζωγράφος της Providence

26. Salerno, Sovrintendenza, Antichità e Belle Arti (Para 401, 92 bis). Νίκη.
27. Γενεύη, Συλλογή R. de C. (Para 401). Νίκη. Ύψ. 0,36 μ. (Πί ν. 55 α).
28. Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum, αριθ. 07.286.67 (ARV 641, 90). Νίκη. Ύψ. 0,355 μ.
29. Γέλα, Museo Civico, αριθ. N113/B (ARV 641, 91). Νίκη. Ύψ. 0,36 μ.
30. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 12.890 (ARV 641, 93). Γυναίκα. Ύψ. 0,35 μ.
31. Βοστώνη, Museum of Fine Arts, αριθ. 00.341 (ARV 641, 97). Έρωτας. Ύψ. 0,337 μ.
32. Φλωρεντία, Εμπόριο Έργων Τέχνης (ARV 641, 92). Νίκη.
33. Lugano, Εμπόριο Έργων Τέχνης (Franco Italiano) (Para 401). Νίκη.
34. Κατάνη, Museo Civico, αριθ. 717 (ARV 640, 73). Διόνυσος. Ύψ. 0,37 μ.
35. Riehen, Συλλογή Dr. J. Druey (ARV 641, 96). Γυναίκα. Ύψ. 0,35 μ.

Ερμώναξ

36. Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum, αριθ. 26.60.77 (ARV 490, 122). Μαινάδα. Ύψ. 0,374 μ.
37. Παλέρμο, Museo Nazionale, αριθ. V 673 (ARV 490, 123). Διόνυσος. Ύψ. 0,35 μ.

52. Όπως μπορεί να παρατηρήσει κανείς, ουσιαστικά ο ζωγράφος της Providence και ο ζωγράφος του Βρύγου, καθώς και αγγειογράφοι του κύκλου του δεύτερου, έδειξαν ενδιαφέρον για την καινοτομία αυτή της επέκτασης της παράστασης του κυρίως σώματος στον ώμο του αγγείου. Για τη σχέση του ζωγράφου του Βρύγου και του ζωγράφου της Providence βλ. Ε. Παπουτσακή-Σερμπέτη, ό.π., σ. 115-116.

38. Μόναχο, Museum Antiker Kleinkunst, αριθ. 2477 (ARV 490, 124). Μαινάδα (Πί ν. 55 α).

Ζωγράφος του Τιθωνού

39. Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum, αριθ. 28.57.11 (ARV 649, 40). Γυναίκα με φιάλη και σκήπτρο. Ύψ. 0,356 μ. Ζωγράφος του Τιθωνού.

Ζωγράφος του Οιωνοκλή

40. Βοστώνη, Museum of Fine Arts, αριθ. 00.340 (ARV 309, 10). Γυναίκα. Ύψ. 0,35 μ.

41. Aberdeen, University Museum, αριθ. 706 (ARV 309, 11). Γυναίκα με αλάβαστρο και εξάλειπτρο.

42. Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum, αριθ. 25.78.2 (ARV 309, 12). Ερμής. Ύψ. 0,34 μ.

43. Γέλα, Museo Civico, αριθ. N 68 (ARV 309, 13). Νίκη. Ύψ. 0,33 μ.

44. Οξφόρδη, Ashmolean Museum, αριθ. 1917, 58 (ARV 309, 14). Νίκη. Ύψ. 0,351 μ.

45. Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum, αριθ. 27.122.6 (ARV 310, 15). Αθηνά. Ύψ. 0,349 μ.

46. Συρακούσες, Museo Nazionale, αριθ. 21197 (ARV 310, 17). Πολεμιστής. Ύψ. 0,335 μ.

47. Hillsborough, Συλλογή R. A. Hearst (ARV 310, 18). Νέος με λύρα. Ύψ. 0,29 μ.

48. Πιθανώς του ζωγράφου του Τιθωνού. Χανιά, Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 2 (ARV 310, 1). Λυρωδός.

Ζωγράφος του Palermo 4

49. Palermo, Museo Nazionale, αριθ. V 680 (ARV 310, 1). Νίκη. Ύψ. 0,335 μ.

50. Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum, αριθ. 41.162.88 (ARV 310, 2). Νίκη. Ύψ. 0,275 μ.

51. Αθήνα, ιδιωτική συλλογή (ARV 310, 3). Νίκη.

52. Λονδίνο, British Museum, αριθ. E 643 (ARV 310, 8). Νίκη. Ύψ. 0,28 μ.

53. Ρώμη, Συλλογή Romagnoli (ARV 310, 9). Νίκη.

54. Madison, Wisconsin, Elvehjem Museum, αριθ. 1976.143. (Para 358, 4 bis). Νίκη. Ύψ. 0,29 μ.

55. Bochum, Συλλογή Funcke, αριθ. S 491 (N. Kunisch, Antiken der Sammlung Julius und Margot Funcke, 1972, αριθ. 89). Αθηνά. Ύψ. 0,284 μ.

56. Βασιλεία, Εμπόριο Έργων Τέχνης (Münzen und Medaillen, Basel, Auktion 60 (1982), αριθ. 32). Θεά, πιθανώς Περσεφόνη. Ύψ. 0,281 μ.

Λίγανθος συγγενής στην τεχνοτροπία του ζωγράφου του Palermo 4

57. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 1193 (ARV 311, 1). Έρωτας που πετάει. Ύψ. 0,285 μ.

58. Λονδίνο, British Museum, αριθ. E 642 (ARV 311, 2). Γυναίκα που χορεύει.

Ζωγράφος του Dutuit

59. Συρακούσες, Museo Nazionale, αριθ. 20536 (ARV 308, 19). Γυναίκα με θυμιατήριο και φιάλη.

60. Συρακούσες, Museo Nazionale, αριθ. 23611 (ARV 308, 20). Φτερωτή Άρτεμις ταΐζει χήνα.

Δούρις

61. Βιέννη, Πανεπιστήμιο, αριθ. 526 a (ARV 447, 272). Έρωτας. Ύψ. 0,29 μ.

62. Βοστώνη, Museum of Fine Arts, αριθ. 13.104 (ARV 447, 273). Λυρωδός. Ύψ. 0,277 μ.

63. Kurashiki (Ιαπωνία), Ninagawa Museum, αριθ. 36 (E. Simon, The Kurashiki Ninagawa Museum, Okayama 1982, αριθ. 36). Νέος που πηγαίνει σε συμπόσιο. Ύψ. 0,348 μ.

Τεχνοτροπία του Λούιδος

64. Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum, αριθ. 25.78.1 (ARV 451, 35). Νίκη.

Ζωγράφος του Πανός

65. Τάραντας, Museo Nazionale, αριθ. 54383 (ARV 556, 108, Para 387). Ζεύς και Γανυμήδης. Ύψ. 0,353 μ.
 66. Leningrad, Ermitage, αριθ. 3368 (ARV 556, 111). Άρτεμις. Ύψ. 0,32 μ.
 67. Τάραντας, Museo Nazionale (χ.α.) (ARV 556, 112). Απόλλων. Ύψ. 0,36 μ.
 68. Βοστώνη, Museum of Fine Arts, αριθ. 13.198 (ARV 557, 113). Κυνηγός. Ύψ. 0,387 μ.
 69. Βοστώνη, Museum of Fine Arts, αριθ. 01.8079 (ARV 557, 114). Έρωτας. Ύψ. 0,314 μ.
 70. Νεάπολη, Museo Nazionale, αριθ. 3118 (ARV 557, 115). Γυναίκα λυρωδός.

Έργα συγγενή στην τεχνοτροπία του ζωγράφου του Πανός

71. Οξφόρδη, Ashmolean Museum, αριθ. 313 (ARV 560, 6). Νίκη. Ύψ. 0,323 μ.
 72. Οξφόρδη, Ashmolean Museum, αριθ. 314 (ARV 560, 7). Νίκη. Ύψ. 0,311 μ.

Ζωγράφος του Βούγου

73. Ερέτρια, Μουσείο (ΑΔ 33, (1978): Μελέτες, Πίν. 101-103. Αρχαιογνωσία 3 (1982-84), σ. 229-233, πίν. 40). Ύψ. 0,435 μ.
 74. Ελβετία, ιδιωτική συλλογή (ARV 384, 217). Πολεμιστής.
 75. Βοστώνη, Museum of Fine Arts, αριθ. 10.180 (ARV 384, 218). Έρωτας. Ύψ. 0,218 μ.
 76. Γέλα, Museo Civico (Ex Navarra-Jacona) (ARV 384, 219). Έρωτας. Ύψ. 0,35 μ.
 77. Palermo, Museo Nazionale, αριθ. V 668 (ARV 384, 220). Έρωτας. Ύψ. 0,29 μ.
 78. Παρίσι, Musée du Louvre, αριθ. G 381 (ARV 384, 222). Νίκη.
 79. Βασιλεία, Εμπόριο Έργων Τέχνης. (Münzen und Medaillen, Basel, Auktion 40 (1969), αριθ. 94). Αθλητής. Ύψ. 0,288 μ.

Ζωγράφος της Γιγαντομαχίας του Παοισιού

80. Βερολίνο, Pergamonmuseum, αριθ. F 2211 (ARV 423, 125). Νίκη με άφλαστο.
 81. Γέλα, Museo Civico, ant. inv. 62 (ARV 423, 126). Νίκη. Ύψ. 0,357 μ.
 82. Λονδίνο, British Museum, αριθ. 99.2-18.71. (ARV 423, 127). Νίκη.
 83. Γέλα, Museo Civico, ant. inv. 112/B (ARV 423, 128). Νίκη. Ύψ. 0,365 μ.
 84. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 1627 (ARV 424, 131). Γυναίκα με φιάλη. Ύψ. 0,256 μ.
 85. Οξφόρδη, Ashmolean Museum, αριθ. 319 (ARV 424, 132). Πολεμιστής. Ύψ. 0,353 μ.
 86. Palermo, Banco di Sicilia, αριθ. 6 (ARV 1652, 132 bis). Νέος. Ύψ. 0,325 μ.

Ζωγράφος της Βοισιήδος

87. Γέλα, Museo Civico, INA Casa 1954 (ARV 410, 61). Ζευς και Γανυμήδης. Ύψ. 0,36 μ.
 88. Λονδίνο, British Museum, αριθ. E 646 (ARV 410, 61 bis). Γυναίκα που κρατάει σπαθί και ασπίδα.

Ζωγράφος του Νίκωνος

89. Λονδίνο, Εμπόριο Έργων Τέχνης, Οίκος Δημοπρασιών Sotheby's (Para 411). Ερμής. Ύψ. 0,308 μ.

Ζωγράφος της Λορέσδης

90. Γέλα, Museo Civico, ant. inv. 70 (ARV 656, 17). Γυναίκα με κάτοπτρο. Ύψ. 0,369 μ.
 91. Συρακούσες, Museo Nazionale, αριθ. 21857 (ARV 656, 24). Νίκη. Ύψ. 0,425 μ.
 92. Νεάπολη, Museo Nazionale, αριθ. Stg. 356 (ARV 656, 25). Έρωτας.

Ζωγράφος της Αγκόθου του Υαίε

93. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 1303 (ARV 659, 45). Ηγεμόνας. Ύψ. 0,31 μ.

Ζωγράφος του Αλκιμάχου

94. Μιλάνο, Museo Civico Archeologico, αριθ. 260 (CVA πίν. II, I). Πολεμιστής. Ύψ. 0,278 μ.

Αίκνθος που θυμίζει την τεχνοτροπία του ζωγράφου του Αλκιμάχου

95. Συρακούσες, Museo Nazionale, αριθ. 21972 (ARV 535, 2). Γυναίκα γυμνή που τοποθετεί τα ρούχα της σε δίφρο. Ύψ. 0,375 μ.

Ζωγράφος του Βοωδοίν

96. Βασιλεία, Εμπόριο Έργων Τέχνης (ARV 683, 122 bis και σ. 1665). Σάτυρος.
 97. Philadelphia, Εμπόριο Έργων Τέχνης (ARV 1665, 126 bis). Έρωτας.
 98. Palermo, Συλλογή Crisafulli (ARV 1666, 127 ter). Έρωτας.
 99. Brunswick (Maine), Bowdoin College, αριθ. 20.1 (ARV 684, 143). Νέος με φλάουτο. Ύψ. 0,20 μ.
 100. Ferrara, Museo di Spina, αριθ. 25478 T. 790 (ARV 684, 144). Πολεμιστής. Ύψ. 0,15 μ.

Αίκνθος συγγενής στην τεχνοτροπία του ζωγράφου του Τριπτολέμου

101. Palermo, Museo Nazionale, αριθ. V 693 (ARV 367). Γυναίκα. Ύψ. 0,203 μ.

Ζωγράφος του Οιδίποδος

102. Βασιλεία, Εμπόριο Έργων Τέχνης (Münzen und Medaillen, Basel, Auktion 56-57 (1980), αριθ. 99). Νέος. Ύψ. 0,288 μ.

Αίκνθος συγγενής στην τεχνοτροπία του ζωγράφου του Ηιστοξένου

103. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 1647 (ARV 864, 14) (Πί ν. 54). Κυρία και δούλη με δέλτο. Ύψ. 0,31 μ.

Ζωγράφος της Καρλορούης

104. Ζυρίχη, Συλλογή E. Brummer⁵³, αριθ. 702. Νίκη. Ύψ. 0,257 μ.

Ανώνυμος μανιεριστής

105. Βοστώνη, Museum of Fine Arts, αριθ. 13.199 (ARV 588, 73 και Para 393). Κωμαστής. Ύψ. 0,392 μ.

Ομάδα S. M. M.

106. Λονδίνο, Εμπόριο Έργων Τέχνης, Οίκος Δημοπρασιών Sotheby's (Para 411). Γυναίκα με ρόκα.
 107. Μόναχο, Εμπόριο Έργων Τέχνης (Para 411). Νίκη.

53. Βλ. υποσημ. 19.

Λήκυθοι που δεν έχουν αναγνωριστεί ως έργα γνωστών ζωγράφων

108. Συρακούσες, Museo Nazionale, αριθ. 24508 (ARV 1613 και ML 17, 291). Κυνηγός.
109. Οξφόρδη, Ashmolean Museum, αριθ. 311. Έρωτας. Ύψ. 0,319 μ.
110. Γέλα (ML 17, 739). Νίκη. Ύψ. 0,36 μ.
111. Ρόδος, Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 12905 (CI Rh IV, 113, εικ. 102). Νίκη. Ύψ. 0,279 μ.
112. Λονδίνο, Εμπόριο Έργων Τέχνης, Οίκος Δημοπρασιών Christies (Christies Catalogue, 10 Ιουλίου 1974). Νίκη. Ύψ. 0,305 μ.
113. Λονδίνο, Εμπόριο Έργων Τέχνης. Οίκος Δημοπρασιών Christies (Christies Catalogue, 27 Απριλίου 1976, αριθ. 207)⁵⁴. Νίκη. Ύψ. 0,305 μ.
114. Λονδίνο, Εμπόριο Έργων Τέχνης, Οίκος Δημοπρασιών Sotheby's (Sotheby's Sale Catalogue, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1982, σ. 16)⁵⁵. Έρωτας που βαδίζει κρατώντας λύρα (Πίνακ. 56 β).
115. Λονδίνο, Εμπόριο Έργων Τέχνης (Coins and Antiquities Catalogue, αριθ. 4, 1970, αριθ. 339)⁵⁶. Μαινάδα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Στον παραπάνω Κατάλογο πρέπει να προστεθούν έξι ακόμα λήκυθοι αυτής της κατηγορίας, τις οποίες αναγνώρισα μετά την κατάθεση του χειρογράφου για δημοσίευση. Αυτές είναι:

1. Ζυρίχη, Συλλογή Hirschmann, Inv. G 65 (Greek Vases from the Hirschmann Collection, 1982 αριθ. 37, σ. 78). Γυναίκα με αλάβαστρο και πτηνό. Ύψ. 0,341 μ. Ζωγράφος του Ευχαρίδου.
2. Βασιλεία, Εμπόριο Έργων Τέχνης, (Münzen und Medaillen, Auktion 70 (1986), αριθ. 185). Νίκη. Ύψ. 0,282 μ. Ζωγράφος του Βερολίνου.
3. Τάραντας, Museo Nazionale, Arsenale 1913. Νίκη. (Οι φτερούγες της εκτείνονται και στον ώμο του αγγείου).
4. Palermo, Museo Nazionale N. I. 2130.
5. Palermo, Museo Nazionale N. I. 2136.
6. Palermo, Museo Nazionale N. I. 2149.

Αθήνα 1986

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΟΥΤΣΑΚΗ-ΣΕΡΜΠΕΤΗ

54. Βλ. υποσημ. 22.

55. Βλ. υποσημ. 7 και 35.

56. Η λήκυθος αυτή πιστεύω ότι δεν είναι έργο του ζωγράφου της Providence, όπως σημειώνεται στον κατάλογο του Οίκου Δημοπρασιών Sotheby's. Ο ζωγράφος της Providence ουδέποτε απέδωσε φτερωτές μορφές με τόσο περίτεχνα σχεδιασμένες φτερούγες. Εξάλλου, και η απόδοση των ανατομικών γραμμών του Έρωτα δεν είναι χαρακτηριστική του τρόπου με τον οποίο αποδίδει ο αγγειογράφος αυτός το γυμνό ανδρικό κορμί.

ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΚΥΝΗΓΩΝ ΣΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΑΓΓΕΙΑ*

(Σχέδ. 1: Πίν. 57-62)

Η βυζαντινή κεραμική, συνέχεια και αυτή της μακραίωνης προσπάθειας του ανθρώπου να εκφραστεί πάνω στον πηλό, αποτελεί μια αδιάψευστη μαρτυρία καθημερινής ζωής στο Βυζάντιο.

Βλέποντας τη βυζαντινή τέχνη μόνο από τη σκοπιά της κεραμικής θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ως αρχή της τα μέσα του 7ου αι., οπότε και σημειώθηκε μια σημαντική διαφοροποίηση στην τεχνική των αγγείων· εμφανίστηκαν, δηλαδή, τα πρώτα αγγεία με εφύαλωση. Η παρουσία μιας αρκετά ικανοποιητικής ποσότητας εφυαλωμένων κεραμικών σε μια ομάδα του 650-670 μ.Χ. περίπου από την ανασκαφή στον Άγιο Πολύευκτο (Saraçhane) στην Κωνσταντινούπολη¹, αλλά και η ποικιλία της μορφής των κεραμικών, καθώς και η καλή ποιότητα της εφύαλσής τους, είναι στοιχεία που ενισχύουν την άποψη ότι από τα πρωιμότερα κέντρα παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής στους χρόνους μετά το 600 μ.Χ. ήταν η Κωνσταντινούπολη.

Η εφύαλωση² είναι παχύρρευστο μείγμα ενώσεων του μολύβδου³ μέσα στο οποίο βαπτιζόταν το αγγείο, αφού είχε προηγηθεί ένα πρώτο στάδιο ψησίματος και είχε τελειοποιηθεί ο διάκοσμος του αγγείου.

Μετά το δεύτερο στάδιο ψησίματος, με την επάλειψη του μίγματος, το αγγείο αποκτούσε λεία, γυαλιστερή και με μεταλλική υφή επιφάνεια.

Στο λαμπερό αυτό αποτέλεσμα συντελούσαν οι παρακάτω παράγοντες:

* Ανακοίνωση στο Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης που οργάνωσε η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία στην Αθήνα (29-30 Απριλίου - 1 Μαΐου 1983).

1. Βλ. R. M. Harrison - N. Firatli, *Excavation at Saraçhane in Istanbul: Fifth Preliminary Report with a Contribution on a Seventh Century Pottery Group*, by John W. Hayes, DOP 22 (1968), σ. 216, σημ. 30 και G. F. Bass, *Underwater Excavations at Yassi-Ada. A Byzantine Shipwreck*, AA 1962, σ. 537, 555 και 556.

2. Ο Ορλάνδος ερμηνεύει την εφύαλωση ως εξής: «κατά την ανασκαφήν εις τον χώρον της Ρωμαϊκής Αγοράς ευρέθη επίσης μάζα, ήτις έχει πιθανώς παρασκευασθή εκ χρώματος και πυριτικού τινος άλατος. Αύτη τηκομένη εχύνετο εντός ύδατος, οπότε εθρυματίζετο εις κόνιν, η οποία διελύετο εις το ύδωρ και εσηημάτιζεν είδος αλοιφής, οπότε ο πηλός απερρόφα το ύδωρ, ενώ η χρωματιστή κόνις της αλοιφής έδιδε δια της σπότησεως το βερνίκι, δηλ. την γάνωσιν. Ούτω παρεσκευάζοντο τα γανωμένα αγγεία.» (βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, Έκθεσις περί των ανασκαφών Βιβλιοθήκης Αδριανού και Ρωμαϊκής Αγοράς, ΑΕ 1964, σ. 58). Ο ίδιος συγγραφέας αλλού (βλ. Βυζαντινά αγγεία του Μουσείου Ρόδου, ΑΒΜΕ ΣΤ' (1948), σ. 223 αναφέρει: «το όλον (αγγείον) εκαλύφθη διά ζωηρώς κιτρίνου βερνικίου (υδρύαλου) διά του οποίου μετά την όπτησιν, η μεν όλη επιφάνεια απέκτησε στιλπνότητα...». Θα πρέπει η πιο πάνω αναφερθείσα μάζα και η υδρύαλος να ταυτίζονται, τη στιγμή που υδρύαλος είναι η συνηθισμένη ονομασία των πυριτικών αλάτων των αλκαλίων (ειδικότερα του καλίου και του νατρίου), που είναι τα μόνα διαλυτά στο νερό.

3. Θερμά ευχαριστώ τον κ. Γιώργο Βαρουφάκη, Επίκουρο Καθηγητή της Ανόργανης Χημείας του Πανεπιστημίου της Αθήνας για τις πολύτιμες υποδείξεις του.

α) Καλή ποιότητα χρώματος, β) καλοδουλεμένος, λεπτόκοκκος πηλός, γ) πλούσια σε οξυγόνο ατμόσφαιρα μέσα στον κεραμικό κλίβανο κατά τη διάρκεια του ψησίματος των αγγείων (αναγωγική), δ) δυνατότητα των πυριτικών ενώσεων των χρωμάτων —φυσικών χρωμάτων από ενώσεις μετάλλων— να υαλοποιούνται, όταν ψήνονται σε θερμοκρασία ψηλότερη από 700° C, και ε) η παρουσία στο μείγμα ενώσεων του μολύβδου. Αν π.χ. στο μείγμα υπήρχαν και ενώσεις του κασσίτερου, τότε η εφυάλωση ήταν θαμπή και δεύτερης ποιότητας.

Τα εργαστήρια κεραμικής από τα μέσα του 7ου αι. παρήγαγαν αντικείμενα καθημερινής χρήσης και σπανιότερα είδη πολυτελείας⁴. Στην προσπάθειά τους αυτή δέχτηκαν έντονες τις επιδράσεις της Ανατολής σε συνδυασμό με την ανάπτυξη και τη διάδοση της ισλαμικής κεραμικής τόσο στην τεχνική όσο και στη θεματογραφία των προϊόντων τους.

Κατόρθωσαν όμως να αφομοιώσουν τις επιδράσεις αυτές και στη συνέχεια να βελτιώσουν την τεχνική και να επέμβουν στο διάκοσμο με τις προσωπικές καλλιτεχνικές τους τάσεις. Αυτά τα διακοσμητικά θέματα, απομακρυσμένα από τον προβληματισμό της μνημειακής αρχιτεκτονικής και της ζωγραφικής, καθώς και από το θεοκρατικό χαρακτήρα της βυζαντινής τέχνης είναι προσαρμοσμένα πάνω σε αντικείμενα καθημερινής χρήσης και αποδίδονται πάντοτε με σχηματοποιημένο τρόπο.

Τα θέματα είναι δανεισμένα από το χώρο των γεωμετρικών σχημάτων (κύκλοι, τρίγωνα κ.ά.), ή προέρχονται από το φυτικό κόσμο (ελικοειδείς βλαστοί, φοινικόφυλλα κτλ.), ή αποδίδουν παραστάσεις από το ζωικό βασίλειο (μικρά χαριτωμένα ζώα, αλλά και άγρια αρπακτικά και σαρκοφάγα θηρία που αγγίζουν τα μυθικά και φανταστικά πλαίσια).

Οι ανθρώπινες παραστάσεις είναι μεμονωμένες και πιο σπάνιες και τα παλιότερα δείγματα, γύρω στο 800 - 900⁵, αποδίδονται με σφραγιστή τεχνική (δηλαδή με μήτρα). Απεικονίζουν συνήθως οπλισμένους άνδρες, που διακρίνονται μέσα στις σχηματοποιημένες παραστάσεις από τον κλασικό τρόπο με τον οποίο έχουν αποδοθεί. Πολύ εύγλωττα σχολιάζει ο Rice⁶ ότι θα έγιναν σύμφωνα με τις υποδείξεις κάποιου βυζαντινού εραστή της αρχαιότητας και, συνεχίζοντας, υποθέτει ότι αυτή η απόδοση των ανθρώπινων παραστάσεων ήταν αντίγραφο των ελληνιστικών προτύπων ή ότι έγινε μετά την κυριαρχία των Λατίνων το 1204⁷.

Ως το 12ο αι. η απόδοση των ανθρώπινων παραστάσεων θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μερική, αν όχι τυχαία. Όμως σε όλη τη διάρκεια του 12ου αι. η απεικόνιση των ανθρώπινων μορφών αποτελεί ένα από τα κύρια διακοσμητικά θέματα σε εκτεταμένες ομάδες κεραμικών.

Οι μορφές αποδίδονται με εγχάρακτη τεχνική (sgraffito)⁸ και διακοσμούν την εσωτερική

4. Πολύ αργότερα, το 14ο αι. και αυτοί οι αυτοκράτορες του Βυζαντίου χρησιμοποιούσαν πηλίνα αγγεία αντί χρυσών και ασημένιων, διότι: *τοσαύτη δὲ περιὰ κατείχετο τὰ βασίλεια τηρικαῦτα, ὅστ' οὐδὲν τῶν τριβλίων καὶ τῶν ἐκπωμάτων ἐκεῖ χρυσοῦν ἢ ἀργυροῦν, ἀλλ' ἕνια μὲν καττιτέρινα, τὰ δ' ἄλλα πάντα κεραμεῖα καὶ ὀστρογάμια*. Η εὐστοχη αὐτῆ παρατήρηση ἐγίνε ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ τοῦ 14ου αἰ. Νικηφόρο Γρηγορά καὶ ἀποτελεῖ αἰχμὴ στα οικονομικὰ προβλήματα τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννη ΣΤ' Καντακουζηνοῦ (1347-1355) βλ. *Historia Byzantina*, XV, Bonn 1830², σ. 788.

5. D. Talbot Rice, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford 1930, σ. 26 καὶ Ch. H. Morgan, *The Byzantine Pottery*, Corinth XI, Harvard 1942, σ. 46.

6. Rice, ὁ.π., σ. 26.

7. Σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο φαίνεται νὰ μὴ συμφωνεῖ ὁ Morgan, ὁ.π., σ. 46, σημ. 17, ἐφόσον παρατηρεῖ ὅτι τὰ δείγματα αὐτὰ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Κορίνθου δὲν εἶναι τόσο μεταγενέστερα, ὥστε νὰ ἔχουν ἐπιρεαστεῖ ἀπὸ τὴ λατινοκρατία.

8. Ἀπλὴ τεχνικὴ, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται στὶς ἀρχές τοῦ 11ου αἰ. Ὁ κεραμοποιός, ἀφοῦ εἶχε τελειοποιήσει τὸ σχῆμα τοῦ αγγείου στὸν κεραμικὸ τροχό, κάλυπτε τὴν ἐπιφάνειά του μὲ ἐπίχρισμα, δηλαδὴ μὲ ὑδρᾶς διά-

επιφάνεια αγγείων, συνήθως πινακίων με βαθιά τοιχώματα, με ψηλό ή χαμηλό πόδι και με απλό ή κάθετο χείλος.

Τα πινάκια αυτά έχουν εφωλωθεί τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική επιφάνειά τους και μια λεπτή διάφανη επίστρωση λευκού επιχρίσματος τελειοποιεί την εξωτερική τους επιφάνεια.

Οι παραστάσεις περιορίζονται συνήθως μέσα σε κεντρικό εγκόλπιο (medallion) και απεικονίζουν κυρίως έφιππους οπλισμένους, στην απόδοση των οποίων διακρίνονται κάποιες επιδράσεις από την ισλαμική κεραμική, ιδιαίτερα ευαίσθητη στην απόδοση έφιππων μορφών. Πέρα όμως από αυτές τις επιδράσεις, η απόδοση των ανθρώπινων παραστάσεων ξεχωρίζει από τις λοιπές, έντονα σχηματοποιημένες παραστάσεις (Πί ν. 57 α).

Αγγεία και όστρακα, με τα χαρακτηριστικά που περιγράψαμε παραπάνω, έχουν βρεθεί και στις ανασκαφές της Κορίνθου και συμπεριελήφθηκαν, μαζί με άλλα, στις ομάδες: The Sgraffito Wares, Group 1, The Fine Style και The Developed Style. Η παρουσία στους χώρους, από τους οποίους προήλθαν, νομισμάτων του Αλεξίου Ι Κομνηνού (1081-1118) και του Ιωάννη ΙΙ Κομνηνού (1118-1143), αλλά και τα λοιπά στρωματογραφικά δεδομένα των κορινθιακών ανασκαφών δεν επιτρέπουν τη χρονολόγηση των παραπάνω ομάδων ως το τέλος του 12ου αι., αλλά ούτε ως το τέλος της βασιλείας του Μανουήλ Ι Κομνηνού (1143-1180). Τα παραπάνω λοιπόν στοιχεία μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε τα μέσα του 12ου αι. ως λογικό όριο⁹ για τη χρονολόγηση των ομάδων αυτών.

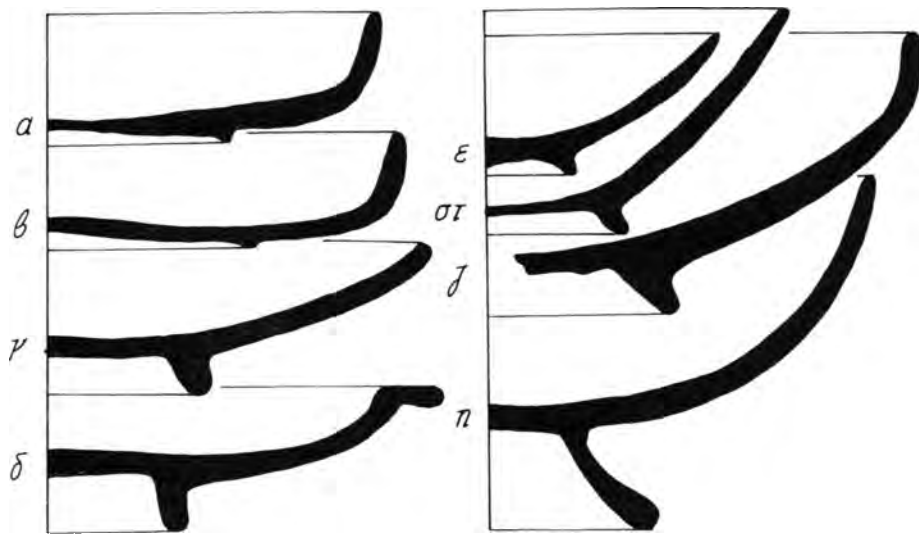
Η βασιλεία όμως του Μανουήλ Κομνηνού και το τέλος του 12ου αι. αποτελούν το χρονολογικό όριο μιας άλλης ομάδας κεραμικών, της οποίας το κύριο χαρακτηριστικό είναι οι ανθρώπινες παραστάσεις, οι οποίες επικρατούν κυριολεκτικά και έχουν υποσκελίσει όλο τον υπόλοιπο σχηματοποιημένο διάκοσμο. Πρωτεύουσα θέση ανάμεσα στις μορφές αυτές έχουν οι κυνηγοί και οι πολεμιστές. Στην απόδοση όμως των ενδυμάτων των κυνηγών και των πολεμιστών, των όπλων και συνέργων τους και γενικότερα στην απόδοση της έννοιας της ασχολίας τους (κυνήγι ή αγώνας) δε θα συναντήσουμε την παραμικρή επίδραση από την ισλαμική κεραμική. Έχει φαίνεται σταθεροποιηθεί πια το χέρι του κεραμοποιού στα μέσα ως το τέλος του 12ου αι. τη στιγμή, μάλιστα, που αποδίδει αγαπημένες και συνηθισμένες, αν όχι καθημερινές ασχολίες των Βυζαντινών.

Για την ομάδα αυτή ο κατασκευαστής, εκτός από την αιχμηρή σμίλη που έχει για την εγχάρακτη διακόσμηση (sgraffito), χρησιμοποιεί και μια άλλη με πιο χοντρή κόψη, με την οποία αφαιρεί βαθύτερο και πλατύτερο τμήμα από το βάθος της παράστασης έτσι, ώστε η διακόσμηση να μένει ελαφρά ανάγλυφη (τεχνική επιπεδόφυλη = insiced sgraffito).

Οι ανθρώπινες μορφές διακοσμούν την εσωτερική επιφάνεια αγγείων, όπου αναπτύσσονται ελεύθερα σε όλη την επιφάνεια, χωρίς να περιορίζονται από κεντρικό εγκόλπιο ή από διακοσμητικές ταινίες που περιτρέχουν την εσωτερική επιφάνεια του χείλους. Ίσως αυτή η ελεύθερη απόδοση των παραστάσεων υπαγόρευσε στο Morgan την ονομασία της ομάδας αυ-

λυμα πηλού στο ίδιο χρώμα με τον πηλό ή λευκού χρώματος. Μετά, με ένα λεπτό και αιχμηρό εργαλείο χάραζε τα διακοσμητικά θέματα. Για να τονιστεί η παράσταση, η επιφάνεια η οποία είχε απομακρυνθεί με το αιχμηρό εργαλείο, γμιζόταν με χρώμα όμπρας ή σιέννας (σκούρο καστανό) σε σκόνη. Ακολουθούσε η όπτηση του αγγείου.

9. Morgan, ό.π., σ. 117-120, 127-135.

Σχέδ. 1. Τύποι αγγείων της ομάδας Free Style.

τής The Free Style¹⁰. Οι παραστάσεις αναπτύσσονται στην εσωτερική επιφάνεια των αγγείων (Σ χ έ δ. 1), τα σχήματα των οποίων ανήκουν σε δύο κυρίως τύπους: ρηχά πινάκια με ανοιχτά, αβαθή τοιχώματα, που καταλήγουν σε απλό ή προς τα έξω στρεφόμενο χείλος και στηρίζονται σε χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση ή κύπελλα με βαθιά, στρογγυλά τοιχώματα, απλό χείλος και ψηλό σχετικά, κωνικό πόδι.

Ο πηλός τους είναι κόκκινος χοντρόκοκκος. Η εσωτερική επιφάνεια των αγγείων είναι εφυαλωμένη, τα χρώματα της εφύαλωσης κυμαίνονται στις ευαίσθητες αποχρώσεις της ώχρας, του πράσινου και του κίτρινου. Η εξωτερική επιφάνεια, στις καλύτερες περιπτώσεις, είναι εφυαλωμένη ολόκληρη, ή μόνο, πιο συχνά, μια ταινία κάτω από το χείλος. Μια λεπτή και διάφανη επίστρωση λευκού επιχρίσματος τελειοποιεί την εξωτερική τους επιφάνεια.

Ίσως η ονομασία της ομάδας Free Style μπορεί να δικαιολογηθεί επίσης και από το γεγονός ότι τα σχήματα των αγγείων και γενικά η κατασκευή τους δεν μπορούν να διακριθούν για λεπτή και προσεγμένη επεξεργασία, όπως αυτή που χαρακτηρίζει τα αγγεία των ομάδων The Fine και The Developed Style¹¹.

Παρακάτω θα εξεταστούν ορισμένα όστρακα που βρίσκονται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών και προέρχονται τα περισσότερα από τις ανασκαφές των Θηβών, για τα οποία πιστεύουμε ότι είναι δυνατό να ενταχθούν στην ομάδα Free Style. Θα διαπιστωθούν κοινά σημεία στην τεχνική, στο σχήμα και στη διακόσμηση με αποτέλεσμα και τη χρο-

10. Βλ. Morgan, ό.π., σ. 150-157. Επίσης για την ίδια ομάδα βλ. Ch. H. Morgan, II, Several Vases from a Byzantine Dump at Corinth, *AJA* XXXIX (1935), σ. 77, εικ. 1 και 2, M. A. Frantz, Middle Byzantine Pottery in Athens, *Hesperia* 7 (1938), Group E σ. 435-436, Group A (A 91) σ. 456, Group E (E 2) σ. 465. Η ίδια, Digenis Akritas: A Byzantine Epic and its Illustrators, *Byzantion* 15 (1940-41), σ. 87-91 και η ίδια, Akritas and the Dragons, *Hesperia* 10 (1941), σ. 9-13.

11. M. A. Frantz, Akritas and the Dragons, *Hesperia* 10 (1940-1), σ. 3 και σημ. 9.

νολόγησή τους στις τελευταίες δεκαετίες του 12ου αι., τη στιγμή που λείπουν τα λοιπά στρωματογραφικά δεδομένα:

T. 2543 (B.M. 7488). Τμήμα από τα τοιχώματα του πυθμένα και τη δακτυλιόσχημη βάση ρηχού πινακίου. Διαστ. 0,068×0,074, πάχ. τοιχωμάτων 0,007 μ. Προέλευση: από τις ανασκαφές των Θηβών. Εξ ανταλλαγής από το Μουσείο Λαϊκής Τέχνης (1976) (Α/Α Μουσείου Λαϊκής Τέχνης 1977).

Από την παράσταση στα τοιχώματα του πυθμένα σώζεται ο δεξιός μηρός και τμήμα από το ανασηκωμένο πόδι μορφής που τρέχει προς τα δεξιά. Από το αριστερό πόδι σώζονται ελάχιστα ίχνη (Πί ν. 57 β). Στην πλάτη της μορφής, κόσμημα που αποδίδεται με χαρακτηριστές επάλληλους μικρούς κύκλους· όμως το κόσμημα αυτό δε μας επιτρέπει με ευκολία να δεχτούμε ότι αποδίδει τόσο μακριά βοστρυχωτά μαλλιά¹², χαρακτηριστικό των μορφών της ομάδας αυτής. Πιθανότατα αποδίδει τα δίχτυα που έφεραν στους ώμους τους οι κυνηγοί προκειμένου να τα χρησιμοποιήσουν στη σύλληψη των θηραμάτων τους. Τη χρήση των δικτύων πιστοποιεί και ο Θεσσαλονίκης Ευστάθιος¹³ και τα ονομάζει *λίνα*, ή *λινάγια* (από το υλικό της κατασκευής τους), απαντούν όμως και ως *νεφέλαι*. Μπροστά από το λυγισμένο γόνατο της μορφής αποδίδεται κάποιο διχαλωτό αντικείμενο, πιθανώς αγκίστρι, σύνεργο και αυτό των κυνηγών, όπως μας πληροφορούν οι ίδιες πηγές¹⁴, για το κυνήγι μικρών πουλιών κυρίως.

Με εφύαλωση στο χρώμα της ωμής όμπρας (βαθυκάστανο)¹⁵ αποδίδεται το εφαρμοστό ένδυμα που φέρει η μορφή, ενώ ο κάμπος της παράστασης αποδίδεται με εφύαλωση στο πράσινο του Νείλου (πρασινοκίτρινο). Η εξωτερική επιφάνεια καθώς και η επιφάνεια κάτω από τη βάση είναι στρωμένες με λευκό επίχρισμα. Η παράσταση αποδίδεται με όχι βαθιά επιπεδόγλυφη τεχνική σε συνδυασμό με την εγχάρακτη.

T. 2554 (B.M. 7499). Τμήμα από τη δακτυλιόσχημη βάση, τα τοιχώματα του πυθμένα και το απλό χείλος ρηχού πινακίου. Διαστ. 0,113×0,109, πάχ. τοιχωμάτων 0,01 μ. Προέλευση: ό.π. (Α/Α Μουσείου Λαϊκής Τέχνης 1989). Από την παράσταση στα τοιχώματα του πυθμένα σώζεται τμήμα από το λυγισμένο δεξιό βραχίονα και το μεγαλύτερο τμήμα από το ανασηκωμένο πόδι μορφής που τρέχει προς τα δεξιά (Πί ν. 57 γ). Η μορφή φοράει ολόσωμο ένδυμα, εφαρμοστό, που καλύπτει ακόμα και τη φτέρνα και αποδίδεται με αφρόντιστες παράλληλες γραμμές. Η απόδοση αυτή του ενδύματος θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως μια πιθανή προσπάθεια του κεραμοποιού να αποδώσει την προβιά¹⁶, από την οποία ήταν κατασκευασμένο το ένδυμα. Πίσω από τη μορφή, σχηματοποιημένο φοινικόφυλλο, που αποδίδει το φυσικό περιβάλλον.

Η παράσταση αποδίδεται με εγχάρακτη τεχνική. Η εσωτερική επιφάνεια του τμήματος καλύπτεται με εφύαλωση στο χρώμα του κίτρινου της Νεαπόλεως (έντονα λαμπερό κίτρινο),

12. Παρ' όλα αυτά διατηρούμε τις επιφυλάξεις μας, τη στιγμή που είναι γνωστό το σχόλιο του ερμηνευτή των Κανόνων (96ος) της εν Τρούλλω Συνόδου Ιωάννη Ζωναρά ότι (οι άνδρες) *πάσαν σποιδὴν ποιοῦνται κομῶν καὶ γυναικῶδεις φέρειν βοστρύχους μέχρι ζωστήρος καθιεμένους εἰ δυνατόν*. (βλ. Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλή, Σύνταγμα των θείων και ιερών Κανόνων, Αθήνα 1852-1859, τ. 2, σ. 534).

13. Φ. Κουκουλές, *Κυνηγητικά εκ της εποχής των Κομνηνών και των Παλαιολόγων*, ΕΕΒΣ Θ' (1932), σ. 7-8.

14. Ό.π., σ. 8.

15. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στη συντηρήτρια του Βυζαντινού Μουσείου κ. Θάλεια Παπαγεωργίου για τη συντήρηση των οστράκων και για τη διδασκαλία των δόκιμων όρων των χρωμάτων της εφύαλωσης.

16. Α. Ξυγγόπουλος, *Πρόσωπα του Ιπποδρόμου επί βυζαντινών αγγείων*, ΕΕΒΣ Κ' (1950), σ. 6.

ενώ η χαραγμένη επιφάνεια για την απόδοση της διακόσμησης τονίζεται με ωμή όμπρα. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την εξωτερική επιφάνεια και την επιφάνεια κάτω από τη βάση.

T. 2546 (B.M. 7491). Σώζεται η βάση και τμήμα από τα τοιχώματα του πυθμένα αγγείου (κυπέλλου) με ψηλό πόδι (Πί ν. 58 α-β). Διαστ: διάμ. βάσης 0,099, πυθμένας 0,112×0,085, σωζ. ύψ. 0,054, πάχ. τοιχωμάτων 0,0085 μ. Προέλευση: ό.π. (Α/Α Μουσείου Λαϊκής Τέχνης 1980). Η παράσταση αποδίδεται με όχι βαθιά επιπεδόγλυφη τεχνική σε συνδυασμό με την εγχάρακτη. Ο κάμπος της παράστασης αποδίδεται με εφυάλωση στο χρώμα του πράσινου της ελιάς αραιωμένου, ενώ η παράσταση αποδίδεται με ωμή όμπρα. Ίχνη από λευκό επίχρισμα παρατηρούνται στην εξωτερική επιφάνεια. Από τη μορφή, που τρέχει προς τα αριστερά, σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα του σώματος, ο λαιμός που καλύπτεται με μαλακούς βοστρύχους και τμήμα από το σαγόνι. Στο ύψος της μέσης δένεται ταινία που ανεμίζει πίσω είναι εμφανής και ο κόμπος, που αποδίδεται με εγχάρακτο περίγραμμα (Πί ν. 58 β). Η ταινία ή το σκοινί, που είναι δεμένο στη μέση, ή σε άλλες περιπτώσεις, που βαστιέται αναδιπλωμένο στα χέρια (όπως βαστιέται το *lasso*), αποτελούν ένα από τα πολλά σύνεργα, που χρησιμοποιούσαν οι κυνηγοί για τη σύλληψη ζώων ή και πουλιών ακόμα, όπως περιγράφει με χαρακτηριστικές λεπτομέρειες και πάλι ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης.

Ο Ανδρέας Ξυγγόπουλος μελετώντας τις δύο μορφές που διακοσμούν τα παραπάνω όστρακα *T. 2554* και *T. 2546*¹⁷ παρατηρεί ότι είναι μορφές κυνηγών του Ιπποδρόμου της Κωνσταντινουπόλεως και παριστάνουν κυνήγια ή θεατροκυνήγια, ένα από τα πολλά ιπποδρομιακά θεάματα. Ο ίδιος μελετητής, σχετικά με τις εκδηλώσεις του Ιπποδρόμου, θεωρεί πολύ απόλυτη τη γνώμη του Rambaud ότι ο Ιππόδρομος την εποχή αυτή (14ος αι.) ήταν εγκαταλειμμένος, με συνέπεια την έλλειψη τέτοιου είδους θεαμάτων και αγώνων.

Ο Φ. Κουκουλές¹⁸ αναφερόμενος στα κυνήγια ή θεατροκυνήγια, τα ερμηνεύει ως «αγώνας προς θηρία, ταύρων, άρκτων, λεόντων εκ Λιβύης, παρδάλεων, ονάγρων, πανθήρων και άλλων ισχυρών θηρίων ή ανθρώπων, αιχμαλώτων ή καταδίκων προς θηρία ή και ανθρώπων (μονομάχων) προς ανθρώπους...». Συνεχίζοντας ο ίδιος μελετητής¹⁹ αναφέρεται και σε ψευδομάχες που έδιναν λόχοι πεζών και ιππέων κατά την εποχή της δημοκρατίας και των αυτοκρατορικών χρόνων της Ρώμης, έθιμο όμως που εξακολούθησε και στη βυζαντινή περίοδο, όπως ακριβώς και τα θεατροκυνήγια.

Όμως κατά το 12ο αι., σύμφωνα με το Ζωναρά²⁰ στα σχόλιά του σχετικά με τον 51ο Κανόνα της εν Τρούλλω Συνόδου, δε γίνονταν πια κυνήγια, αφού ο ίδιος πιστοποιεί ότι άλλοτε, στις μεγαλύτερες πόλεις του κράτους, *θηρία έτρεφοντο, λέοντες και άρκτοι και κατά τινες καιρούς εξήγοντο εις τὰ θέατρα*.

Θα συμφωνήσουμε με την άποψη του Α. Ξυγγόπουλου, ανεξάρτητα με τη χρονολόγηση των παραπάνω οστράκων, και του Κουκουλέ σχετικά με το ότι οι ιπποδρομιακές εκδηλώσεις —κυρίως οι ιππικοί αγώνες— έστω διαφοροποιημένες και χωρίς την παλιά τους αίγλη επιζούν και στο 14ο αι. με μια αδιαμβισφήτη διακοπή στο διάστημα της Φραγκοκρατίας (1204-1261).

17. Ό.π., σ. 6-7, 11 κ.ε., εικ. 2 Ζ, 41.

18. Φ. Κουκουλές, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, Αθήναι 1949, τ. Γ', σ. 73-74.

19. Ό.π., σ. 76.

20. Ράλλη - Ποτλή, ό.π., τ. 2, σ. 538, 425 και τ. 3, σ. 332.

Ενδεικτικά αναφέρεται ότι ο Ιωάννης Καντακουζηνός επιβεβαιώνει τις εκδηλώσεις στον Ιππόδρομο για τους γάμους της Άννας της Σαβοΐας με τον Ανδρόνικο ΙΙΙ στο 1326²¹.

Ο Α. Ξυγγόπουλος χρονολογεί τα όστρακα Τ. 2554 και Τ. 2546 στους χρόνους των Παλαιολόγων και πιθανότατα στο 14ο αι. και αποδίδει τις παραστάσεις σε απομιμήσεις παλιότερων προτύπων²² που εικονίζουν σκηνές του Ιπποδρόμου. Στο σημείο αυτό της απομίμησης παλιότερων προτύπων θα δυσκολευτούμε να αποδεχτούμε τη γνώμη του Α. Ξυγγόπουλου.

Το κυνήγι, παρά τις συστάσεις των Πατέρων της Εκκλησίας, ήταν αγαπητή και συνηθισμένη απασχόληση όχι μόνο του λαού και της άρχουσας τάξης, αλλά και των αυτοκρατόρων, οι οποίοι πολλές φορές έδιναν το σχετικό παράδειγμα. Ο Φ. Κουκουλές παρέχοντας και τα σχετικά πιστοποιητικά στοιχεία (εκφράσεις κυνηγιών κτλ.) παρατηρεί²³ ότι η αγάπη των Βυζαντινών για το κυνήγι εντάθηκε στην εποχή των Κομνηνών και συνεχίστηκε στην εποχή των Παλαιολόγων.

Πιστεύουμε λοιπόν ότι οι παραστάσεις των οστράκων που παραπάνω εξετάσαμε, αποδίδουν απλούς, καθημερινούς ανθρώπους, που ασχολούνται με το κυνήγι, φορούν ολόσωμα εφαρμοστά ρούχα που τους διευκολύνουν στην άνετη και γρήγορη κίνηση, τρέχουν μέσα στο φυσικό περιβάλλον, έστω και σχηματοποιημένα αποδοσμένο και είναι εφοδιασμένοι με μερικά από τα σύνεργα που αναφέρει ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης.

Η χρονολόγηση, κατά την άποψή μας, των οστράκων στο τέλος του 12ου αι., σε αντίθεση με τη χρονολόγηση του Α. Ξυγγόπουλου στο 14ο αι., μας δυσκολεύει ακόμα περισσότερο να δεχτούμε την άποψη της απομίμησης παλιότερων προτύπων, όταν τα θεατροκυνήγια δε γίνονταν το 12ο αι. και όταν ο κεραμοποιός «έγραφε» καθημερινές ασχολίες πάνω σε καθημερινά σκεύη.

Ο Α. Ξυγγόπουλος τοποθετεί επίσης στο 14ο αι. και ένα όστρακο που προέρχεται από τις ανασκαφές στην ακρόπολη της Σπάρτης²⁴ και που εκτίθεται στο Μουσείο της ίδιας πόλης²⁵, το οποίο διακοσμείται με παράσταση μορφής που τρέχει προς τα δεξιά και κρατάει στο δεξιό χέρι μακρύ δόρυ, στην άκρη του οποίου είναι δεμένα τέσσερα σκοινιά (Πί ν. 59 α). Όμως οι Dawkins και Droop²⁶ εξετάζοντας συγκριτικά τη χρονολόγηση της ομάδας των οστράκων στην οποία ανήκει και το παραπάνω όστρακο από τη Σπάρτη δέχονται ως πιο πιθανή χρονολόγηση το 13ο αι.

Έχοντας όμως υπόψη τα στρωματογραφικά δεδομένα της ομάδας Free Style των κορινθιακών ανασκαφών και συγκρίνοντας το παραπάνω όστρακο από τη Σπάρτη ως προς το σχήμα,

21. R. Janin, Constantinople Byzantine. Développement urbain et répertoire topographique, Paris 1950, σ. 177-180, A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, Paris 1936, σ. 62-74 και Κουκουλές, ό.π., σ. 13.

22. Δε θα επεκταθούμε στις απομιμήσεις παλιότερων προτύπων, γιατί τόσο ο Κουκουλές (ό.π., σ. 8) όσο και ο Ξυγγόπουλος, Πρόσωπα του Ιπποδρόμου επί βυζαντινών αγγείων, ΕΕΒΣ Κ' (1950), έχουν αναφερθεί σχετικά. Ενδεικτικά σημειώνουμε τις παραστάσεις στα ελεφάντινα υπατικά δίπτυχα του 5ου και 6ου αι. (Πί ν. 58 γ), σε χειρόγραφα (π.χ. Κώδικας των Κυνηγετικών του Οπλιανού), στον τοιχογραφικό διάκοσμο των κλιμακοστασιών της Αγίας Σοφίας του Κιέβου (1037 μ.Χ.) κτλ.

23. Βλ. Κουκουλές, Κυνηγετικά εκ της εποχής των Κομνηνών και των Παλαιολόγων, ΕΕΒΣ Θ' (1932), σ. 4.

24. Βλ. Ξυγγόπουλος, ό.π., σ. 3, εικ. 1Α.

25. Θερμά ευχαριστώ την επιμελήτρια Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Αιμιλία Μπακούρου-Γκιοιούρη για την παραχώρηση της φωτογραφίας.

26. Βλ. R. M. Dawkins - J. P. Droop, Byzantine Pottery from Sparta, BSA XVII (1910-1911), σ. 24, πίν. XVII 43.

την τεχνική και τη διακόσμηση με το αριθ. 1508²⁷ (Πί ν. 59 β, το γ) της κορινθιακής ανασκαφής μας επιτρέπεται να το εντάξουμε και αυτό στην ίδια ομάδα.

Το ίδιο σκεπτικό σύγκρισης, τη στιγμή που λείπουν τα στρωματογραφικά δεδομένα, μας οδήγησε να εντάξουμε και τα όστρακα του Βυζαντινού Μουσείου, τα οποία εξετάζονται, στην ομάδα Free Style της Κορίνθου, που χρονολογικά κλείνει με τη βασιλεία του Μανουήλ Ι Κομνηνού και με το τέλος του 12ου αι. Επαναλαμβάνονται και σ' αυτά τα ίδια στοιχεία: πηλός, σχήμα, τεχνική, χρώματα εφυάλωσης, ελεύθερη απόδοση διακόσμησης σε ολόκληρη την εσωτερική επιφάνεια, όπως και στα κορινθιακά όστρακα αριθ. 1508, 1514²⁸ 1515, 1547 και 1565²⁹ (Πί ν. 59 β,τα: β,γ,ζ,η,ι), που ενδεικτικά αναφέρουμε. Και αυτά τα κορινθιακά ευρήματα διακοσμούνται με μορφές κυνηγών ντυμένων με τα ίδια εφαρμοστά ολόσωμα ρούχα, εφοδιασμένων με τα σύνεργά τους και κινούμενων με γρηγοράδα χαριτωμένα αποδοσμένη μέσα στο φυσικό περιβάλλον. Παρ' όλα αυτά όμως, δεν είμαστε σε θέση να αποδώσουμε τα όστρακα του Βυζαντινού Μουσείου στο κεραμικό εργαστήριο της Κορίνθου.

Η ανάμνηση ιστορικών γεγονότων, που κάποτε συγκεκριμένα αγγίζει τα όρια του μύθου και της φαντασίας, φαίνεται ότι δεν άφησε ασυγκίνητο τον κεραμοποιό του τέλους του 12ου αι. Στα όστρακα που θα εξετάσουμε παρακάτω, τα οποία επίσης εντάσσονται στην ομάδα Free Style των κορινθιακών ανασκαφών, ο τεχνίτης πέρασε από το κυνήγι, τον κυνηγό και το θήραμα σε κάποια μορφή πάλης ανθρώπου και φανταστικού θηρίου, πιθανότατα δράκοντα. Ο πολεμιστής όμως εδώ δε φοράει απλά εφαρμοστά ρούχα, αλλά είναι ενισχυμένος με θώρακα και οπλισμένος με ασπίδα, δόρυ και ξίφος.

T. 2553 (B.M. 7497). Σώζεται τμήμα από τη δακτυλιόσχημη βάση και από τον πυθμένα ρηχού πινακίου (Πί ν. 60 α). Διαστ. 0,146×0,119, σωζ. ύψ. 0,038, πάχ. τοιχωμάτων 0,009 μ. Προέλευση: ό.π. (Α/Α Μουσείου Λαϊκής Τέχνης 1987).

Από την παράσταση που απλώνεται στον πυθμένα του πινακίου σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα από τα πόδια πολεμιστή. Φοράει φουστανέλλα, γνωστός μας όρος που χρησιμοποιούν ξένοι μελετητές³⁰ για την κοντή φούστα με τις πτυχώσεις. Οι πτυχώσεις αυτές αποδίδονται με παράλληλες συνεχείς γραμμές, που διακόπτονται από μικρές κάθετες γραμμές και με την εναλλαγή της εγχάρακτης με την επιπεδόγλυφη τεχνική (Πί ν. 60 β).

Τα ανοιχτά πόδια της μορφής, που δείχνουν σταθερό βάδισμα προς τα αριστερά, σφίγγουν εφαρμοστές κάλτσες, που αποδίδονται με εγχάρακτο δικτυωτό πλέγμα. Την ίδια κοντή φούστα και τις ίδιες εφαρμοστές κάλτσες, με ελάχιστη διαφοροποιημένη απόδοση, φορούν και οι πολεμιστές που διακοσμούν τα όστρακα αριθ. 1502, 1531³¹ (Πί ν. 60 γ-δ), 1568³² κτλ. της ομάδας Free Style των κορινθιακών ανασκαφών. Από την παράσταση σώζεται επίσης δυσδιάκριτη, πιθανότατα φυτική διακόσμηση, που θα απέδιδε το φυσικό περιβάλλον. Το βάθος της παράστασης είναι εφυαλωμένο στο χρώμα της ώχρας (που κοκκινίζει λίγο) και η παράσταση ξεχωρίζει με εφυάλωση στο χρώμα της ψημένης σιέννας (σκουροκάστανο).

Η εξωτερική επιφάνεια έχει επίσης εφυαλωθεί στο χρώμα της ωμής όμπρας (ανοιχτοκάστανο).

T. 2561 (B.M. 6596). Σώζεται τμήμα από το απλό επίπεδο χείλος και τα τοιχώματα ρηχού,

27. Πρβλ. Morgan, Corinth, ό.π., σ. 316, πίν. XLIX, c.

28. Ό.π., πίν. XLIX, b.

29. Για τα αριθ. 1515, 1547 και 1565 πρβλ. ό.π., σ. 316, 320, 322.

30. Ό.π., σ. 153 και A. Frantz, Byzantion 15 (1940-1941), σ. 88.

31. Για τα αριθ. 1502 και 1531 πρβλ. Morgan, ό.π., σ. 315, 318, εικ. 129 και 131.

32. Ό.π., σ. 322, πίν. L, a.

πιθανότατα, πινακίου (Πί ν. 61 α). Διαστ. 0,0650×0,084, πάχ. τοιχωμάτων 0,007 μ. Προέλευση: ό.π. (Α/Α Μουσείου Λαϊκής Τέχνης 1996).

Από τη μορφή σώζεται τμήμα από το σηκωμένο δεξιό βραχίονα και το χέρι μορφής που κρατάει ψηλά και σταθερά ασπίδα. Αποδίδεται τμήμα από την εσωτερική επιφάνεια της ωόσχημης ασπίδας, η οποία διακοσμείται με σχηματοποιημένο φοινικόφυλλο, χαρακτηριστικό κόσμημα των μέσων του 12ου αι. Κατά μια άποψη, που αποδεχόμαστε, αυτό το σχηματοποιημένο φοινικόφυλλο είναι δυνατό να αποδίδει και τα κλαδιά της λυγαριάς, εύκαμπτα και ανθεκτικά για παρόμοιες κατασκευές.

Ίδιου σχήματος ασπίδα και με την ίδια διακόσμηση κρατάει και ο πολεμιστής που απεικονίζεται στο κορινθιακό όστρακο αριθ. 1527³³ (Πί ν. 59 β, το δ) της ομάδας Free Style. Εδώ όμως ο τεχνίτης επαναλαμβάνει το κόσμημα της ασπίδας και το στρογγυλό *καμηλανκίτζιν* που φοράει στο κεφάλι του ο πολεμιστής. Το σχηματοποιημένο φοινικόφυλλο, εκφυλισμένο όμως, διακοσμεί επίσης και την ασπίδα που κρατάει ο πολεμιστής στο όστρακο αριθ. 1539³⁴ της ίδιας ανασκαφικής ομάδας. Η μορφή φοράει πιθανότατα χειριδωτό χιτώνα, γεγονός που μπορεί να επαληθευτεί από το εφαρμοστό μανίκι που σφίγγει το χέρι και αποδίδεται με δικτυωτό κόσμημα. Τον ίδιο χειριδωτό χιτώνα, με τον ίδιο τρόπο αποδοσμένο, φοράει και η μορφή που διακοσμεί το κορινθιακό όστρακο αριθ. 1535³⁵ (Πί ν. 59 β, το ζ) της ομάδας Free Style. Δίπλα και στα δεξιά της σώζεται το πάνω τμήμα αιχμηρού δόρατος. Η θέση του όμως δε μας διευκολύνει να προσδιορίσουμε αν το δόρυ κρατιόταν από τον ίδιο ή από άλλον πολεμιστή. Εκείνο όμως που μπορούμε με ευκολία να παρατηρήσουμε, έστω και σε αυτό το πολύ μικρό τμήμα από την παράσταση, είναι ότι ο πολεμιστής βρίσκεται σε στάση ετοιμότητας προκειμένου να αντιμετωπίσει κάποιον αντίπαλο ή ακόμα να τον χτυπήσει με την ασπίδα του. Στον κάμπο της παράστασης, που ξεχωρίζει με εφύαλωση στο χρώμα του κίτρινου της Νεαπόλεως, σώζονται απολήξεις ελικοειδούς βλαστού. Η παράσταση, αντίθετα, ξεχωρίζει με εφύαλωση στο χρώμα της ωμής σιέννας και αποδίδεται με τεχνική εγχάρακτη-επιπεδόγλυφη.

Στην εξωτερική επιφάνεια, και μόνο στην επιφάνεια γύρω από το χείλος, εφύαλωση στο χρώμα του κίτρινου της Νεαπόλεως.

T. 128 (K. 182). Σώζεται τμήμα από το χείλος, τα ανοιχτά τοιχώματα του πυθμένα και από τη δακτυλιόσχημη βάση με ψηλό στέλεχος ρηχού επίσης πινακίου. Είναι κολλημένο από τρία κομμάτια (Πί ν. 61 β-γ). Διάμ. βάσης 0,087, ύψ. 0,063 μ. Προέλευση: από κατάσχεση (1930).

Μετωπικός πολεμιστής, που κινείται με γρήγορη κίνηση προς τα δεξιά, καλύπτει ολόκληρη την εσωτερική επιφάνεια του πινακίου και ξεπετάγεται από τον εφυαλωμένο κάμπο που αποδίδεται με εφύαλωση στο χρώμα της ψημένης σιέννας. Η παράσταση αποδίδεται με εφύαλωση στο χρώμα του κίτρινου της Νεαπόλεως και με τεχνική εγχάρακτη-επιπεδόγλυφη. Η επιφάνεια, που χαραχτηκε για την απόδοση του κοσμήματος, τονίζεται με κεραμιδιά ώχρα. Το ίδιο χρώμα έχει εφυαλωμένη ταινία γύρω από το χείλος, εξωτερικά.

Από τη χαραγμένη μορφή σώζεται ο κορμός με τμήμα από το λαιμό, ο δεξιός βραχίονας και τμήμα από τους μηρούς. Ο πολεμιστής φοράει χειριδωτό θώρακα με βαθύ, τριγωνικό άνοιγμα στο λαιμό. Τρία επάλληλα τριγωνικά χαράγματα με καμπύλες απολήξεις στη συμβολή λεκάνης και μηρών ορίζουν με έντονη σχηματοποίηση το τελείωμα του θώρακα.

33. Ό.π., σ. 318, πίν. XLIX, d.

34. Ό.π., σ. 319, εικ. 132 και ο ίδιος, AJA XXXIX (1935), αριθ. 3, εικ. 2.

35. Morgan, Corinth ό.π., σ. 319, πίν. XLIX, g.

Αυτός είναι στολισμένος με φολιδωτό κόσμημα που αποδίδει πιθανώς τα μεταλλικά ελάσματα από τα οποία ήταν κατασκευασμένος. Οι μηροί καλύπτονται πιθανότατα με αναξυρίδες, που αποδίδονται με εγχάρακτο δικτυωτό κόσμημα, ενώ το *όπισθιον δέσμευμα*³⁶ της αναξυρίδας αποδίδεται με εγχάρακτο ημικύκλιο. Στο αριστερό χέρι, που δε σώζεται, ο πολεμιστής κρατάει, προβάλλοντάς την, μεγάλη ωσόχημη ασπίδα. Η εξωτερική της επιφάνεια στολιζέται με κανονικό δικτυωτό κόσμημα, στα διάχωρα του οποίου δημιουργούνται παραλληλόγραμμα ανοίγματα. Ίσως εδώ ο κεραμοποιός με την ανισοπαχή χάραξη (τεχνική εγχάρακτη-επιπεδόγλυφη) και την εναλλαγή των χρωμάτων της εφυάλωσης (κίτρινο της Νεαπόλεως-ψημένη σιέννα) προσπάθησε να αποδώσει το υλικό και τον τρόπο κατασκευής της ασπίδας. Πίσω από το χέρι του πολεμιστή σώζεται πολύ μικρό τμήμα από το φολιδωτό κορμό θηρίου, που υποθέτουμε ότι θα αναπτυσσόταν περιμετρικά σε όλη την επιφάνεια του αγγείου. Η υπόθεση αυτή υπαγορεύεται από παρόμοιες αποσπασματικές παραστάσεις σε τμήματα αγγείων της ομάδας Free Style της Κορίνθου, στην οποία εντάσσονται και τα όστρακα του Βυζαντινού Μουσείου που μόλις παραπάνω εξετάσαμε (Πί ν. 61 γ). Αυτές οι αποσπασματικές παραστάσεις, μετά από σύγκριση και παρατήρηση, μπορούν να δώσουν ολοκληρωμένη τη σύνθεση της παράστασης: ο πολεμιστής θα κατείχε το κέντρο της παράστασης και γύρω του θα αναπτυσσόταν ο δράκοντας. Η ουρά του θηρίου θα σερνόταν μέχρι το ύψος της πλάτης και το πίσω τμήμα του κεφαλιού του πολεμιστή (βλ. αριθ. 1531, 1539³⁷), ενώ πολεμιστής και δράκοντας θα ήταν «ισοκεφαλία» αντιμέτωποι (βλ. αριθ. 1532, 1525³⁸).

Ολοκληρωμένη η σύνθεση της παράστασης σώζεται στο κορινθιακό όστρακο αριθ. 1502³⁹ (Πί ν. 60 δ). Πάνοπλος αγωνιστής κοιτάζει με σίγουρο και αποφασιστικό βλέμμα το αντίπαλο θηρίο και είναι έτοιμος να του επιτεθεί με το μακρύ ξίφος που κρατάει στο δεξί του χέρι.

Η μελέτη των παραπάνω οστράκων του Βυζαντινού Μουσείου και η σύγκρισή τους με την ομάδα Free Style του τέλους του 12ου αι. των κορινθιακών ανασκαφών, στην οποία εντά-

36. Πιστεύουμε ότι είναι απαραίτητο να αναφερθούν οι συλλεγείσες, περίπου ταυτόσημες, ερμηνείες της αναξυρίδας. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (βλ. Κουκουλές, Θεσσαλονίκης Ευσταθίου, Τα Λαογραφικά, Αθήναι 1950, τ. Α', σ. 106) ερμηνεύει ως εξής (Π, 216, 5): *ὄν ἐκεῖτο ἴσως μία λέξις δηλωτικὴ τοῦ καλῆματος τοῦ αἰδοῦς, ἅπερ οἱ Ῥωμαῖοι βράκων φασίν, ἕτεροι δὲ ἀναξυρίδα* και (Π, 20, 9) *ἀναξυρίς, ὃ τὸ παρὰ Ῥωμαίοις βρακίων δηλοῖ*. Ο Κουκουλές (ό.π., σ. 106 και 133) σχολιάζοντας παρατηρεί: «η βράκα, ἢν το πρῶτον ἀναφέρει ο Διόδωρος (5, 30) ἦτο κατὰ την ἀπασχολούσαν ἡμᾶς εποχὴν (12ος αἰ.) περισκελὶς οπωσδήποτε εὐρεία, ὡς συμπεραίνομεν ἐκ του Νικήτα Χωνιάτου ὅστις την περιγράφει δεσμευομένην ἐνίστε και ὀπισθίῳ δεσμεύματι». Το ακριβές σχόλιο του Νικήτα Χωνιάτου, που αναφέρεται στο Δαβίδ Κομνηνό, έχει ως εξής: *περιῆει τὴν πόλιν ἡμίονῳ ἔποχος μετ' ἀναξυρίδος σινεπιτηγμένης ὀπισθίῳ δεσμεύματι*.

Αλλού ο Κουκουλές (βλ. Βυζαντινὸν βίος και πολιτισμὸς, τ. ΣΤ', Αθήνα 1959, σ. 286-288) αναφέρεται στην αναξυρίδα με τον ὄρο «κουτσοβράκιον» ἢ «κοντοβράκιον» ἢ «κοντόβρακον».

Οι Liddell - Scott, Μέγα λεξικὸν της ελληνικῆς γλώσσης (λ. αναξυρίς) ερμηνεύουν τις αναξυρίδες ὡς τις περισκελίδες, ὄχι πολὺ φαρδιές, που φορούσαν οἱ ἀνατολικοὶ λαοί, Σκύθες κτλ. Κατὰ τὴ γνώμη τους ἡ καταγωγή της λέξης φαίνεται ὅτι εἶναι περσικὴ, σε ἀντίθεση με τον Ευστάθιο το Γραμματικὸ (1160), που παράγει τὴ λέξη ἀπὸ τὸ ρῆμα «ανασύρομαι». Οἱ Liddell - Scott ἀναφέρουν και τὴν ονομασία των ἀναξυρίδων στα τούρκικα ὡς «τασκίρια». Στο σημεῖο αὐτὸ θεωρεῖται ἀξιοσημείωτο, κατὰ τὴ γνώμη μας, ὅτι «τασκίρια» ονομάζουν οἱ Μουσουλμάνοι της Θράκης (Κομοτηνὴ, Ξάνθη) ἓνα εἶδος περισκελίδας που φοροῦν μέχρι σήμερα.

37. Για το αριθ. 1531 βλ. υποσημ. 31, για το αριθ. 1539 βλ. υποσημ. 34.

38. Για τα αριθ. 1532 και 1525 βλ. Morgan, ὄ.π., σ. 319, πίν. XLIX, α και β.

39. Για το αριθ. 1502 βλ. υποσημ. 31.

χθηκαν, μπορεί να μας έδωσε ολοκληρωμένη τη σύνθεση της παράστασης του αγώνα πολεμιστή-δράκοντα, στη συνέχεια, όμως, δημιούργησε συγκεκριμένα προβλήματα:

α) Οι πληροφορίες μας για τον οπλισμό των πολεμιστών περιορίζονται στα μακριά ξίφη, στα δόρατα και τις ασπίδες. Για τις τελευταίες μπορούμε να σημειώσουμε ορισμένα σχήματα (στρογγυλό, ωσόχημο, επίμηκες κτλ.), καθώς και υποθέσεις για το υλικό και τον τρόπο κατασκευής τους. Στις υποθέσεις αυτές οδηγούμαστε από την εναλλαγή της τεχνικής (εγχάρακτη-επιπεδόγλυφη) που χρησιμοποιεί ο κατασκευαστής, καθώς και από τα διαφορετικά χρώματα της εφύαλωσης.

β) Οι πληροφορίες μας για τις στολές των πολεμιστών περιορίζονται αφενός στη λεπτομερή περιγραφή των δειγμάτων που εξετάστηκαν και αφετέρου στην προσωπική μας άποψη ότι δεν υπάρχει δυνατότητα σύγκρισης ή και ταύτισης των κοσμικών πολεμιστών με μορφές στρατιωτικών αγίων. Δεν έχουμε τη δυνατότητα να θεωρήσουμε τα καλύμματα των ποδιών ως αναξυρίδες.

Τα εγχάρακτα περιγράμματα, που αποδίδονται στο ύψος της μέσης του σώματος ή του μηρού του πολεμιστή, μας επιτρέπουν μια απλή και μόνο υπόθεση ότι η στολή αποτελείται από δύο τμήματα. Τα μόνα εφόδια που διαθέτει ο κεραμοποιός για την απόδοση των στολών είναι η σμίλη και η εφύαλωση. Χρησιμοποιεί λοιπόν ο τεχνίτης το εγχάρακτο φολιδωτό κόσμημα για να αποδώσει τα μεταλλικά ελάσματα του θώρακα. Χαράζει δικτυωτό πλέγμα στους βραχίονες του πολεμιστή για να αποδώσει τις χειρίδες του χιτώνα ή την επένδυση των χειρίδων της στολής με ανθεκτική για τον αγώνα αλυσίδα. Εναλλάσσει την εγχάρακτη με την επιπεδόγλυφη τεχνική για να αποδώσει τις πτυχώσεις του υφάσματος της φούστας ή τα μεταλλικά ελάσματα τα οποία ήταν συρραμμένα στο ύφασμα.

γ) Ο οπλισμένος πολεμιστής φορώντας τη στολή του και αντιμέτωπος με το φανταστικό θηρίο δε μας αφήνει πολλά περιθώρια ταύτισης με τον κυνηγό, που προηγουμένως εξετάσαμε. Η απόδοση του αντίπαλου δράκοντα, όσο σχηματοποιημένη και αν είναι, δε βοηθάει στην ταύτιση με κάποιο συγκεκριμένο ζώο, παρά μόνο με φανταστικό.

Η Alison Frantz εξετάζοντας τα όστρακα του τέλους του 12ου αι. που προέρχονται από τις ανασκαφές της Αγοράς της Αθήνας⁴⁰ σε συνδυασμό με τα όστρακα της ομάδας Free Style των ανασκαφών της Κορίνθου αποδίδει με πολύ ενθουσιασμό τις παραστάσεις των αγωνιζόμενων πολεμιστών με τα θηρία στην απεικόνιση του έπους του Διγενή Ακρίτα και του αγώνα του. Σύμφωνα με την ίδια μελετήτρια η απεικόνιση του έπους του Διγενή, που συνετέθη το 10 αι., στην κεραμική του 12ου αι. ενισχύει τη θεωρία για τη συνέχεια της παράδοσης των ακριτικών τραγουδιών.

Ο Α. Η. S. Megaw επανεξετάζοντας την κεραμική από τις ανασκαφές του Ιπποδρόμου της Κωνσταντινουπόλεως και συγκεκριμένα αυτή που αποκαλύφθηκε στα Λουτρά του Ζευξίππου⁴¹, προβαίνει στη συγκριτική μελέτη παραδειγμάτων και από άλλες περιοχές. Αναφερόμενος σε δείγματα από τη νότια Ρωσία, χαρακτηρίζει την παράσταση στο πινάκιο αριθ. 728 του Μουσείου Ermitage (Πίνακ. 62) ως απόδοση μορφής ήρωα και χρονολογεί τα δείγματα της νότιας Ρωσίας στις τελευταίες δεκαετίες του 12ου αι.⁴².

40. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 10 (M. A. Frantz).

41. A. H. S. Megaw, Zeuxippus Ware, BSA 63 (1968), σ. 67-88, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία.

42. Ό.π., σ. 80, 81, πίν. 20, a και εικ. 4, c.

Η Alice Bank αναφερόμενη στο ίδιο πινάκιο από το *Ermitage*⁴³, που και αυτή χρονολογεί στο 12 αι., αναρωτιέται αν ο πολεμιστής είναι ο Διγενής Ακρίτας. Ο αγωνιστής, λοιπόν, πολεμάει με το φανταστικό θηρίο, που κατά την Bank και το *Megaw* αποδίδει κάποιον ήρωα, ενώ κατά τη *Frantz* το Διγενή Ακρίτα.

Τα όστρακα που παραπάνω εξετάστηκαν αναμφισβήτητα παριστάνουν πολεμιστή που αγωνίζεται με κάποιο φανταστικό θηρίο. Δεν μπορούμε όμως με την ίδια σιγουριά να αποδώσουμε τα όστρακα αυτά στον ίδιο τεχνίτη των κορινθιακών οστράκων και στο ίδιο εργαστήριο. Μπορούμε όμως να υποστηρίξουμε ότι ο κατασκευαστής των οστράκων του Βυζαντινού Μουσείου προερχόταν από τον ελλαδικό χώρο της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Στον Έλληνα αυτό κεραμοποιό έφθαναν, με την ίδια δυνατότητα, οι απόηχοι του έπους του Διγενή Ακρίτα και του ακριτικού έπους γενικότερα, αφιερωμένου στους φύλακες των συνόρων της αυτοκρατορίας, όπως και οι απόηχοι ιστορικών γεγονότων, οι οποίοι κάποτε φθάνουν στα όρια του μύθου και της φαντασίας⁴⁴.

Μήπως λοιπόν ο τεχνίτης απέδωσε με τον αναδιπλωμένο δράκοντα το φόβο που πλανιόταν στα ανατολικά σύνορα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, τα οποία είχαν εξαιρετικά ευαίσθητοποιηθεί τον 11ο και το 12ο αι. από το ογκούμενο συνεχώς Σουλτανάτο του Ικονίου;

Άραγε οι ολέθριες για τη βυζαντινή αυτοκρατορία ήττες του Ρωμανού στο Μαντζικέρτ (1071) και του Μανουήλ I Κομνηνού στο Μυριοκέφαλο (1176) να συγκίνησαν τόσο πολύ τον κεραμοποιό του τέλους του 12ου αι., ώστε να κλείσει μέσα στην παράσταση του αγώνα πολεμιστή-θηριού το συνεχή αγώνα για την επιβίωση της αυτοκρατορίας;

† ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ

43. A. Bank, *L'art byzantin dans les Musées de l'Union Sovietique, Présentation de Youri Kirrilitin*, Traduction de Vladimir Maximov, Leningrad 1977, σ. 315, πίν. 231.

44. Α. Ξυγγόπουλος, Ο Μέγας Αλέξανδρος εν τη βυζαντινή αγγειογραφία, *ΕΕΒΣ* ΙΔ' (1938), σ. 267-276, και ο ίδιος, Παραστάσεις εκ του μυθιστορηματος του Μ. Αλεξάνδρου επί βυζαντινών αγγείων, *ΑΕ* 1937, Α', σ. 192-202.

ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΕΙΑ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ*

(Σ χ έ δ. 1-6· Π ί ν. 63-70)

Την άνοιξη του 1982, με αφορμή αίτηση για ανέγερση οικοδομής, πραγματοποιήθηκε από τη Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στο οικόπεδο των αδελφών Καρβουνιάρη στην Άρεια, δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα. Το κυριότερο εύρημα της ανασκαφής ήταν η μεγάλη ποσότητα κεραμικής που χρονολογείται από τη νεολιθική ως και τη γεωμετρική εποχή, με ελάχιστα χρονολογικά κενά. Στη μελέτη αυτή παρουσιάζεται η κεραμική της νεολιθικής περιόδου.

Η ΘΕΣΗ

Η Άρεια είναι οικισμός της περιοχής Ναυπλίας και βρίσκεται 3 χλμ. Α. της πόλης του Ναυπλίου, αριστερά και δεξιά του δρόμου που οδηγεί προς Ασίνη και Τολό (Σ χ έ δ. 1), σε υψόμετρο 50 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Προς Ν. ορίζεται από το χαμηλό βουνό της Άρειας, ενώ από τη βόρεια πλευρά είναι ανοιχτή και δεσπόζει σε μεγάλο μέρος της αργολικής πεδιάδας. Το σημαντικότερο ύψωμα μέσα στον οικισμό είναι ο λοφίσκος του Άι-Βλάσση, όπου βρίσκεται και το οικόπεδο Καρβουνιάρη. Η Άρεια φημίζεται για το ξηρό κλίμα της και το καλής ποιότητας πόσιμο νερό που πηγάζει από το βουνό Αραχναίο και καταλήγει σε διάφορα γειτονικά σημεία. Μεταξύ αυτών είναι η κρήνη που βρίσκεται στη βυζαντινή μονή της Ζωοδόχου Πηγής, περισσότερο γνωστή με το όνομα «Αγία Μονή»¹.

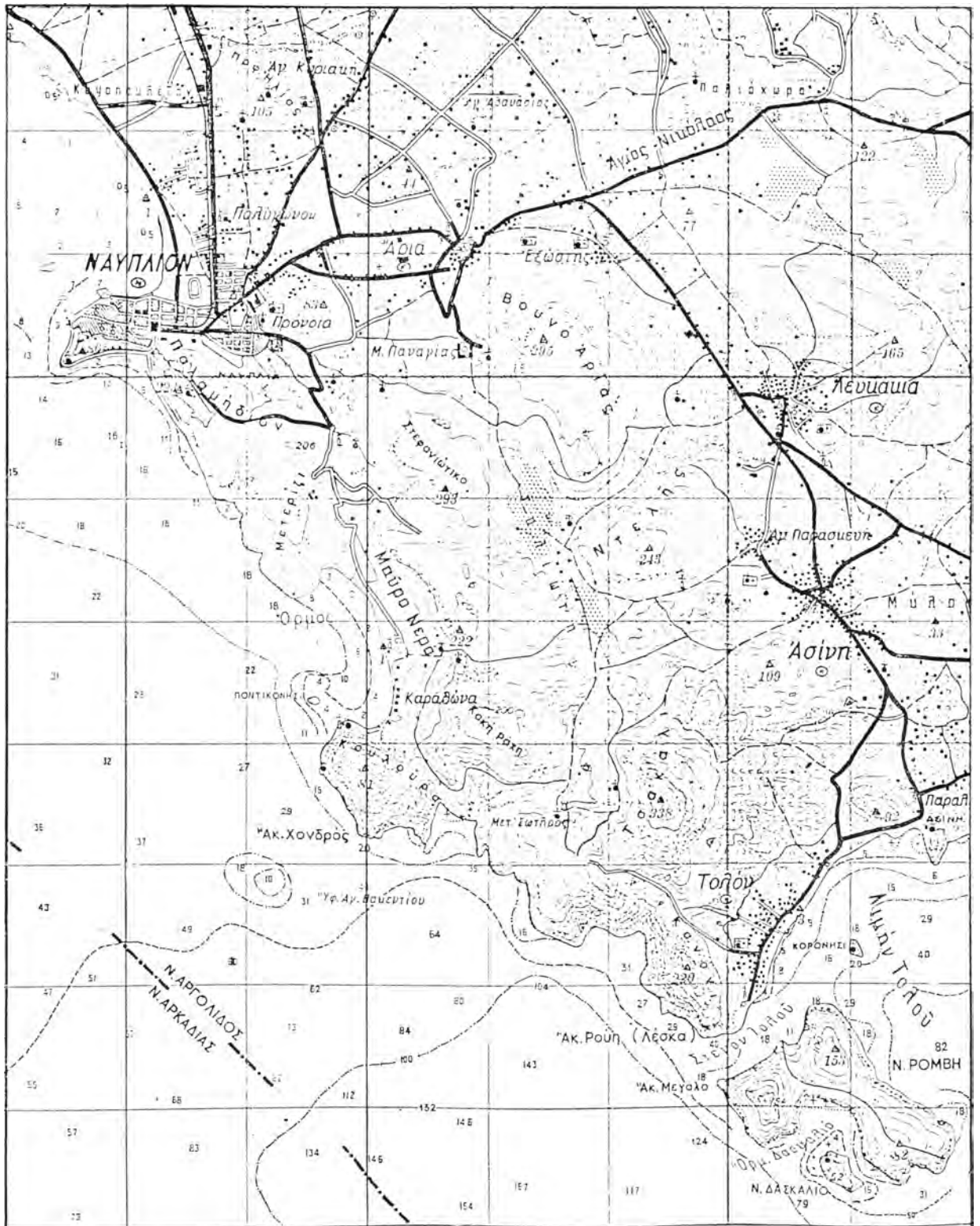
Οι αναφορές στη βιβλιογραφία για την Άρεια ήταν λίγες και αφορούσαν κυρίως σε τάφους και ευρήματα μυκηναϊκής εποχής². Κυρίως όμως η θέση άρχισε να γίνεται γνωστή από τις σωστικές ανασκαφές που πραγματοποίησε η Δ' Εφορεία³ στο λοφίσκο του Άι-Βλάσση,

* Η εργασία αυτή οφείλει πολλά σε φίλους και συναδέλφους που είχαν την καλοσύνη να διαβάσουν το χειρόγραφο και να κάνουν χρήσιμες παρατηρήσεις. Ευχαριστώ θερμά την Έφορο Δρα Κ. Δημακοπούλου και τη Δρα Ντ. Κόνσολα για τη διεξοδική συζήτηση που είχα μαζί τους και την κριτική τους, το Δρα W. W. Phelps και τη Μ. Θεοχάρη. Επίσης το Διευθυντή του Σουηδικού Ινστιτούτου Δρα R. Hägg για τη βοήθειά του στην απόκτηση βιβλιογραφίας που δεν υπήρχε στις βιβλιοθήκες της Αθήνας.

1. Το νερό της Άρειας συνδέεται από μερικούς περιηγητές και μελετητές με την πηγή Κάναθο που αναφέρει ο Πausανίας (Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις 11,38,2, επιμέλεια Ν. Παπαχατζή, 1976, σ. 297, σημ. 3), άλλοι όμως μελετητές έχουν διαφορετική γνώμη. Σχετικά με το θέμα βλ. Γ. Χώρα, Η Αγία Μονή της Άρειας εν τη εκκλησιαστική και πολιτική ιστορία Ναυπλίου και Άργους, εν Αθήναις 1975, σ. 28-31.

2. Βλ. BCH 79 (1955), σ. 244, BSA 66 (1971), σ. 153, 179, AM 90 (1975), σ. 164, αριθ. 611 και 612, R. Hope-Simpson - O. T. P. K. Dickinson, A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age, I, The Mainland and Islands, Göteborg 1979, σ. 49, αριθ. A19. Ε. Δειλάκη, Οι Τύμβοι του Άργους, Αθήναι 1980, σ. 3, σημ. 10. όπου γίνεται αναφορά ένδειξης τύμβων των έσχατων νεολιθικών χρόνων.

3. Το 1987 σκάφτηκε το οικόπεδο Ιω. Διαμαντάκου, στο οποίο αποκαλύφθηκαν νεολιθικές επιχώσεις, πρωτοελλαδικά αρχιτεκτονικά λείψανα, μεσοελλαδικές ταφές και μυκηναϊκά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Το 1980 σκάφτηκαν τα οικόπεδα Αικ. Ταμπάκη και Μιλτ. Καπετανάκη, όπου στο πρώτο αποκαλύφθηκαν ελάχιστα πρωτοελλαδικά λείψανα, μυκηναϊκές επιχώσεις και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και στο δεύτερο μυκηναϊκές και

Σχέδ. 1. Τοπογραφικό περιοχής Αργολίδας.

που απέδωσαν όλες ευρήματα και κατέστησαν σαφές ότι η Άρεια και κυρίως το ύψωμα του Άι-Βλάσση είναι σημαντική προϊστορική θέση.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

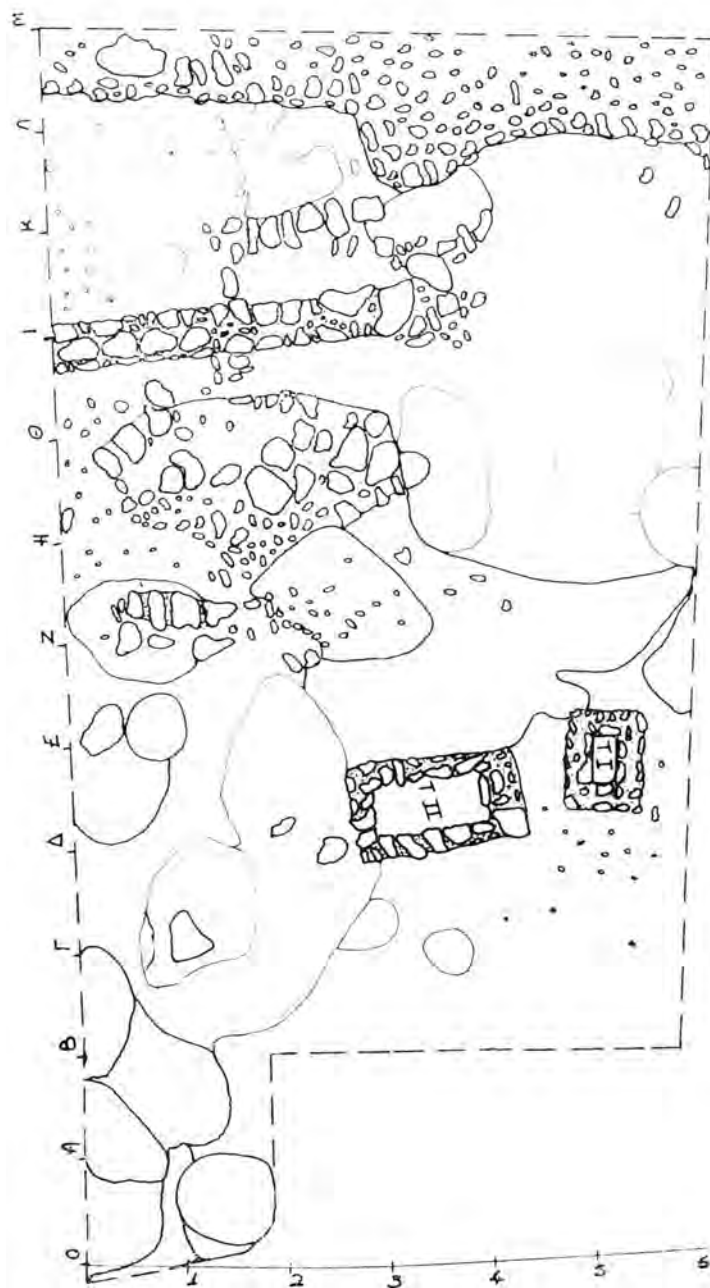
Με βάση τα μέχρι τότε ανασκαφικά δεδομένα, όταν υποβλήθηκε η αίτηση για χορήγηση οικοδομικής άδειας, στο οικοπέδο Καρβουνιάρη πραγματοποιήθηκε αμέσως δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα. Η ανασκαφή κάλυψε αρχικά ολόκληρο τον οικοδομήσιμο χώρο και σε ορισμένα σημεία, όπου κρίθηκε απαραίτητο, επεκτάθηκε. Συνολικά η έκταση της ανασκαφής έφτασε τα 64 τ.μ. και το στερεό υπόβαθρο (κιμηλιά) βρέθηκε σε ελάχιστο βάθος 0,50 και μέγιστο 1,62 μ. Η επιφάνειά του έφερε ορύγματα και λαξεύματα ακανόνιστων διαστάσεων (Σ χ έ δ. 2). Σχεδόν επιφανειακά αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι που χρονολογούνται στη Μεσοελλαδική εποχή⁴. Στο ίδιο επίπεδο και κάτω απ' αυτό μέχρι το φυσικό έδαφος, η επίχωση περιείχε άφθονη κεραμική και μικρούς λιθοσωρούς που φαίνεται ότι είχαν προέλθει από διαδοχικές καταστροφές αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Μόνο προς Ν. του σκάμματος αποκαλύφθηκε τμήμα ενός τοίχου, μήκ. 3,85, πλ. 0,45 και ύψ. 0,50-0,60 μ., που όμως στάθηκε αδύνατο να χρονολογηθεί με ακρίβεια, γιατί τα όστρακα που περισυλλέχθηκαν από αυτό ανήκαν σε διάφορες χρονολογικές περιόδους. Γενικά η ανασκαφή δεν έδωσε λείψανα κατοίκησης ή χρήσης, όπως αυτά έμειναν, όταν εγκαταλείφθηκε ο χώρος. Οι επιχώσεις δεν αντιπροσωπεύουν ένα χώρο ή τμήμα οικισμού, αλλά περιέχουν υπολείμματα και απορρίμματα του ευρύτερου χώρου μετά το τέλος της χρήσης του. Ο κύριος όγκος της κεραμικής που αποτέλεσε το βασικό εύρημα της ανασκαφής, χρονολογείται στη νεολιθική και στη ΜΕ εποχή. Υπάρχουν όμως και αρκετά όστρακα της πρωτοελλαδικής (II και κυρίως III περιόδου), της μυκηναϊκής και της γεωμετρικής εποχής, ενώ βρέθηκε κι ένα μολύβδινο πλακίδιο της αρχαϊκής εποχής⁵.

Από τις πρώτες, όμως, ημέρες της ανασκαφής διαπιστώθηκε ότι οι επιχώσεις ήταν διαταραγμένες σε μεγάλο βαθμό, ίσως από μεταγενέστερες επεμβάσεις στο χώρο (διαμόρφωση για οικοδόμηση, εξόρυξη για προσπορισμό πρώτης ύλης κτλ.). Έτσι, ενώ το χρονικό φάσμα κατοίκησης είναι ευρύ και η άφθονη κεραμική θα ήταν δυνατό να οδηγήσει σε χρήσιμα συμπεράσματα ως προς την κατοίκηση της θέσης από τη νεολιθική μέχρι την αρχαϊκή εποχή, η διατάραξη των επιχώσεων εμπόδισε τη σωστή μελέτη του υλικού και την αποκατάσταση της στρωματογραφίας, η οποία όσον αφορά στη θέση αυτή, δεν είναι ακόμα γνωστή. Από την άλλη πλευρά, αυτή ακριβώς η ανεύρεση κεραμικής σε μεγάλη ποσότητα και η αναγνώριση βασικών τύπων προκαλούσε σε μια συστηματικότερη μελέτη. Παρά τα μειονεκτήματα και τις αδυναμίες που οφείλονται στο αστρωματογράφητο υλικό αποφασίστηκε η μελέτη και η παρουσίασή του σε μια συμβολή στην καλύτερη γνώση μας νέας προϊστορικής θέσης και στην τοπογραφία της περιοχής της Ναυπλίας.

γεωμετρικές επιχώσεις. Οι πληροφορίες αυτές οφείλονται στις συναδέλφους Επιμελήτριες των Αρχαιοτήτων Α. Δραγώνα και Α. Ντούζουγλη που πραγματοποίησαν τις ανασκαφές και μελετούν το υλικό. Ευχαριστώ θερμά και τις δύο. Το 1982 σκάφτηκε από την υπογράφουσα το οικοπέδο Καρβουνιάρη και το 1983 το οικοπέδο Σκούφη στο οποίο αποκαλύφθηκαν επιχώσεις της πρωτοελλαδικής III κυρίως περιόδου. Το 1985 σε εκσκαφικές εργασίες στο οικοπέδο Γκόνη αποκαλύφθηκαν επιχώσεις της μυκηναϊκής εποχής.

4. Για το υλικό της μεσοελλαδικής εποχής ετοιμάζεται ιδιαίτερη μελέτη.

5. Το πλακίδιο έχει ύψ. 0,053 και πλ. 0,025 μ. Εικονίζονται δύο αντρικιστές μορφές, μια ανδρική και μια γυναικεία. Ίσως πρόκειται για παράσταση ιερογαμίας. Για το αντικείμενο αυτό ετοιμάζεται επίσης ιδιαίτερη μελέτη.

Σχέδ. 2. Κάτοψη της ανασκαφής.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η πρώτη προσέγγιση της κεραμικής ήταν εμπειρική, ώστε να διακριθούν χαρακτηριστικά όστρακα με σκοπό να επιλεγούν αυτά που θα καθόριζαν ορισμένους τύπους, στους οποίους θα στηριζόταν και θα προχωρούσε η μελέτη σε μια δεύτερη, ποσοτική και περιγραφική προσέγγιση, για να διαπιστωθεί το ποσοστό παρουσίας κάθε τύπου στο σύνολο της κεραμικής⁶. Από την αρχή έγινε σαφές ότι η μελέτη θα γινόταν με όστρακα και όχι με αγγεία, λόγω αδυναμίας αποκατάστασής τους. Δεν ήταν πάντα δυνατό να αναγνωριστεί το ακριβές σχήμα του αγγείου (κύπελλο, φιάλη, πρόχους κτλ.) και σε πολλές περιπτώσεις περιοριστήκαμε στη γενική διάκριση ανοιχτού - κλειστού αγγείου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μη χρησιμοποιηθεί το χαρακτηριστικό του σχήματος —και στη συνέχεια της λειτουργικότητας— που αποτελεί άμεση συνέπεια του πρώτου. Επίσης δε χρησιμοποιήθηκε ως μόνο καθοριστικό χαρακτηριστικό η τεχνολογία της κατασκευής (πηλός, προσμείξεις, πάχος τοιχωμάτων κ.ά.), χωρίς να συνδυάζεται και με άλλα χαρακτηριστικά, όπως τη διακόσμηση. Ένα χονδροειδές αγγείο π.χ. μπορεί να είναι μελανό στιλβωτό ή Urfirnis μπορεί και όχι⁷. Ο διαχωρισμός αυτός θα είχε ως συνέπεια την απώλεια πληροφοριών, γιατί θα τοποθετούσε τη μελέτη σε άλλα πλαίσια, χωρίς να διακρίνονται εκείνα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που συγκροτούν έναν τύπο.

Δε θα γίνει εδώ διεξοδική συζήτηση για τα θεωρητικά θέματα και τις ποικίλες απόψεις σχετικά με τον ορισμό διαφόρων βασικών εννοιών, όπως τύπος, κατηγορία, χαρακτηριστικό, ιδιότητα κτλ., που χρησιμοποιούνται σε τέτοιου είδους μελέτες⁸. Για την κεραμική της Άρειας ακολουθείται το πολυθετικό κριτήριο⁹, σύμφωνα με το οποίο ένας τύπος συγκροτείται από παραδείγματα (όστρακα στην προκειμένη περίπτωση), που έχουν κοινά τα περισσότερα χαρακτηριστικά, όχι όμως απαραίτητα όλα¹⁰. Με βάση λοιπόν την αρχή αυτή διαπιστώθηκε ότι εκείνα τα χαρακτηριστικά που είναι σαφή και καθοριστικά για την κεραμική της Άρειας είναι ο πηλός και η επεξεργασία του, η επεξεργασία της επιφάνειας, η παρουσία ή απουσία διακόσμησης, τα θέματα και η διάταξη της διακόσμησης. Συγκροτήθηκε λοιπόν η τυπολογία με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά και διαμορφώθηκαν οι παρακάτω τύποι:

Χονδροειδής - κοινή κεραμική. Χονδροειδής κατασκευή, απουσία ιδιαίτερης επεξεργασίας της επιφάνειας, απουσία διακόσμησης.

Μελανή στιλβωτή κεραμική. Καλή ως πολύ καλή κατασκευή, στιλπνή μελανή επιφάνεια, χωρίς ή με διακόσμηση.

Γκρίζα κεραμική. Καλή κατασκευή, λεία γκρίζα επιφάνεια, χωρίς ή με διακόσμηση.

6. Βλ. Orton 1975, σ. 30.

7. Βλ. Hinton 1977, σ. 232, όπου εξηγείται λεπτομερέστερα η άποψη αυτή.

8. Για γενική συζήτηση του θέματος βλ. Clarke 1968, σ. 187-229, Doran-Hodson 1975, σ. 99-103, Shepard 1965, σ. 307-323, Hill-Evans 1972, σ. 231-273, Orton 1980, σ. 33, Κωτσάκης 1983, σ. 226-253 και κυρίως Klejn 1982, όπου γίνεται παράθεση και κριτική πολλών απόψεων. Βλ. επίσης J. D. Richards - N. S. Ryan, *Data Processing in Archaeology*, Cambridge University Press 1985, σ. 13-17. Pr. Rice, *Pottery, Production, Pottery Classification, and the Role of Physicochemical Analysis*, στο J. S. Olin - A. D. Faulkner (εκδ.), *Archaeological Ceramics*, Smithsonian Institution Press, Washington D. C. 1982, σ. 47-56. S. E. van der Leeuw, *Dust to Dust: A Transformational View of the Ceramic Cycle*, στο S. E. van der Leeuw - A. C. Pritchard (εκδ.), *The Many Dimensions of Pottery Ceramics in Archaeology and Anthropology*, σ. 709-763.

9. Clarke 1968, σ. 37-38, 189.

10. Για την κριτική αυτής της άποψης που βρήκε φανατικούς οπαδούς, αλλά και πολέμιους, βλ. Klejn 1981, σ. 58-67, Κωτσάκης 1983, σ. 240-242.

Urfirnis κεραμική. Πολύ καλή κατασκευή, στιλπνή ανοιχτόχρωμη επιφάνεια, με ή χωρίς διακόσμηση.

Αμαυρόχρωμη κεραμική. Αρκετά καλή κατασκευή, λεία επιφάνεια, θαμπή διακόσμηση με ένα χρώμα.

Πολύχρωμη κεραμική. Αρκετά καλή κατασκευή, λεία επιφάνεια, δίχρωμη ή τρίχρωμη διακόσμηση.

Διαπιστώθηκε ότι στην Άρεια υπάρχουν τύποι κεραμικής της νεότερης νεολιθικής περιόδου που μας είναι γνωστοί από άλλες θέσεις της Πελοποννήσου και της κεντρικής Ελλάδας. Μας παρέχουν έτσι μια δεύτερη δυνατότητα στην ποσοτική μας προσέγγιση: τη σύγκριση παρουσίας των κεραμικών τύπων στις άλλες θέσεις με βάση τη μέτρησή τους ή το ποσοστό παρουσίας τους, όπου αυτή έγινε. Η τυπολογία και η χρήση της μέτρησης στη μελέτη του αρχαιολογικού υλικού δεν είναι βέβαια άγνωστες, αποτελούν όμως μια από τις μεγαλύτερες προσφορές της Νέας Αρχαιολογίας¹¹ και κυρίως, η δεύτερη. Η περιγραφή και ο σχολιασμός μιας κατηγορίας με μεθόδους μέτρησης συμβάλλουν στη σαφέστερη παρουσίασή της¹² συμπληρώνοντας ή ακόμα ανατρέποντας αρχικές εμπειρικές παρατηρήσεις και συμπεράσματα¹³. Οι μέθοδοι της ποσοτικής προσέγγισης αρχαιολογικού υλικού είναι ποικίλες¹⁴. Αναφέρουμε τις ακόλουθες: 1. Αριθμός οστράκων. 2. Βάρος οστράκων¹⁵. 3. Προσαρμοζόμενο βάρος οστράκων¹⁶. 4. Μέγιστος αριθμός αγγείων ή αριθμός αντιπροσωπευμένων αγγείων¹⁷. 5. Ελάχιστος αριθμός αγγείων¹⁸. 6. Χωρητικότητα¹⁹. 7. Ισοδύναμος αριθμός αγγείων²⁰. Καμιά από τις μεθόδους αυτές δεν έχει αποδειχθεί ότι υπερτερεί των άλλων, γιατί σχεδόν όλες παρουσιάζουν τόσα μειονεκτήματα²¹ όσα και πλεονεκτήματα, ενώ προτείνεται και ο συνδυασμός δύο ή και περισσότερων μεθόδων²². Η μέθοδος επιλέγεται από το μελετητή με κριτήριο το συγκεκριμένο πρόβλημα που αυτός αντιμετωπίζει.

Στη μελέτη της κεραμικής της Άρειας χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος μέτρησης των οστράκων και μόνο, θεωρώντας ως αρχή ότι όλα τα όστρακα είναι ίσα σε ποσοτική έννοια²³. Η μέθοδος αυτή κρίθηκε ότι ήταν περισσότερο αντιπροσωπευτική, γιατί στην Άρεια ήταν σαφής η μεγάλη ποσότητα χονδροειδούς κεραμικής, και η μέτρηση βάρους των οστράκων, ή άλλη παρεμφερής μέθοδος, μολονότι είναι λιγότερο χρονοβόρα, θα αλλοίωνε τις πληροφορίες²⁴.

11. Clark 1982, σ. 224 κ.ε.

12. Evans 1973, σ. 132, Snodgrass 1985, σ. 34, Doran-Hodson 1975, σ. 93.

13. French 1972, σ. 3.

14. Βλ. Orton 1975, σ. 30-31, Orton 1980, σ. 156-178, Orton 1982, σ. 1, Chase 1985, σ. 213-214, Millett 1979, σ. 77.

15. Για τις μεθόδους 1 και 2 βλ. Evans 1973.

16. Hultén 1974.

17. Orton 1975, σ. 30-31, Millett 1979, σ. 77.

18. Millett 1979, σ. 77-78.

19. Hinton 1977, σ. 232 κ.ε.

20. Orton 1975, σ. 31.

21. Hinton 1977, σ. 232, Millett 1979, σ. 78, Chase 1985, σ. 213, Orton 1982, σ. 2.

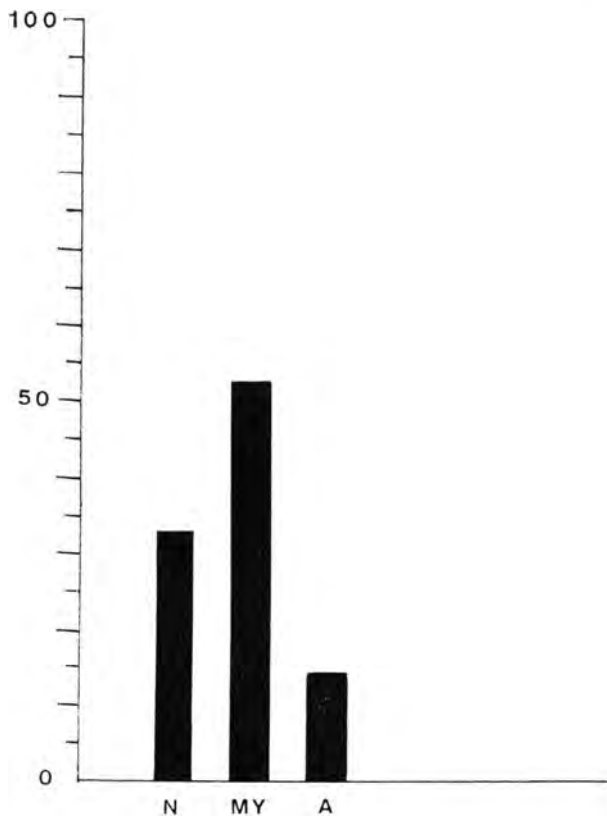
22. Solheim 1960, Hinton 1977, σ. 232-324, Hultén 1974, σ. 1.

23. Σε αντίθεση με τη μέθοδο μέτρησης που υπολογίζει διαφορετικά τα χονδροειδή και βαριά αγγεία βλ. Orton 1982, σ. 1.

24. Orton 1980, σ. 164, Hinton 1977, σ. 235, όπου έχει αποδειχθεί ότι το αποτέλεσμα παρουσιάζει μεγαλύτερη ποσότητα.

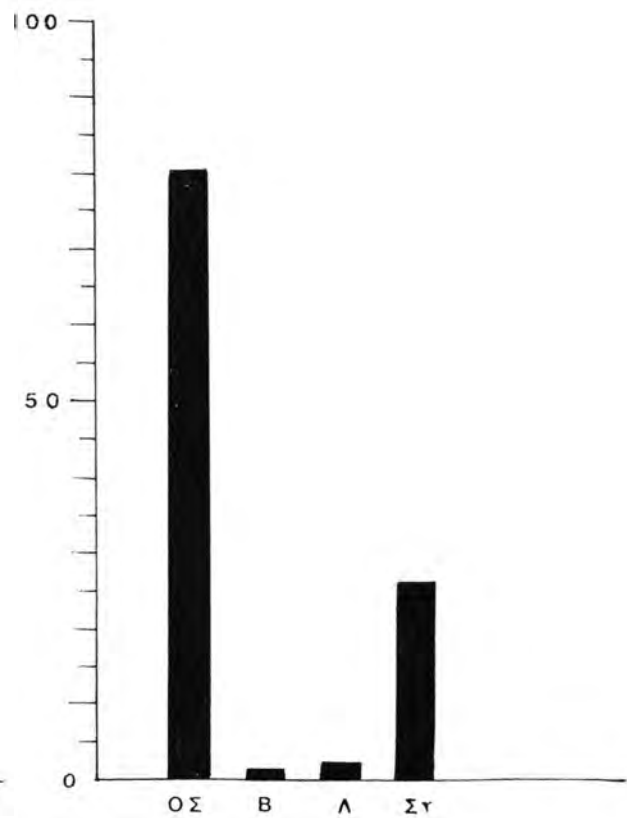
Μετρήθηκαν όλα ανεξαιρέτως τα όστρακα. Κάθε ανασκαφική ομάδα χωρίστηκε σε τρεις υπο-ομάδες. Στην πρώτη τοποθετήθηκαν τα όστρακα που σίγουρα χρονολογούνται στη νεολιθική εποχή. Στη δεύτερη ανήκουν όστρακα που χρονολογούνται σε εποχές άλλες από τη νεολιθική (ΠΕ, ΜΕ κ.ά.) και ονομάστηκαν «Μη Υπολογίσιμα». Αναπόφευκτα δημιουργήθηκε μια τρίτη υπο-ομάδα που περιλαμβάνει όστρακα χωρίς ιδιαίτερα διαγνωστικά χαρακτηριστικά: για το λόγο αυτό είναι αδύνατο να χρονολογηθούν με βεβαιότητα και ονομάστηκαν «Απροσδιόριστα». Ύστερα από τον πρώτο αυτό διαχωρισμό έγινε μια δεύτερη καταμέτρηση των νεολιθικών οστράκων κατά τμήματα αγγείων (στόμια, λαβές, βάσεις, όστρακα σώματος) και μια τρίτη κατά τύπους, όπως αυτοί προσδιορίστηκαν παραπάνω. Τα αποτελέσματα των μετρήσεων αυτών είναι τα παρακάτω και εικονίζονται με ραβδογράμματα στους Πίνακες Ι, ΙΙ και ΙΙΙ αντίστοιχα.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

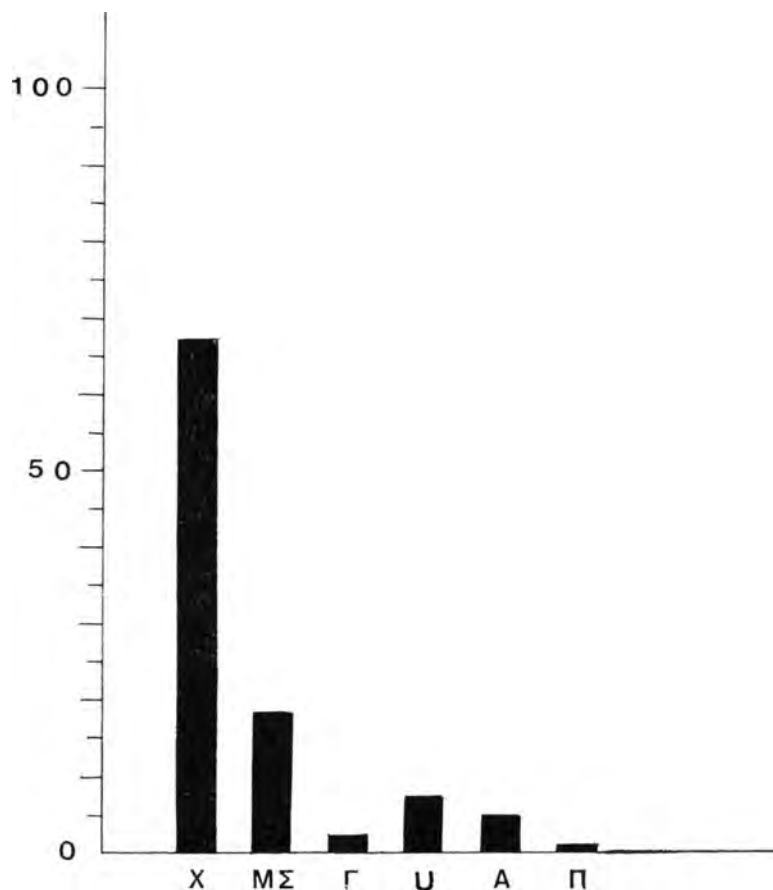
Διάγραμμα ποσοστού επί τοις % των οστράκων κατά περιόδους.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ

Διάγραμμα ποσοστού επί τοις % τμημάτων αγγείων.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

Διάγραμμα ποσοστού επί τοις $\%$ κεραμικών τύπων.

Προκύπτει έτσι ότι το ένα περίπου τρίτο του συνόλου της κεραμικής χρονολογείται στη νεολιθική εποχή και πλησιάζει σε αριθμό αρκετά το σύνολο της κεραμικής όλων των άλλων εποχών. Παράλληλα έγινε μια δεύτερη παρατήρηση ως προς το ποσοστό διατάραξης των αρχαιολογικών καταλοίπων, που κυμαίνεται από 0% (12 από τις 79 ανασκαφικές ομάδες) ως 100% (17 ανασκαφικές ομάδες). Οι υπόλοιπες μαρτυρούν διατάραξη που στις περισσότερες είναι 0,02-10% και στις λιγότερες σε μεγαλύτερα ποσοστά μέχρι την ολοκληρωτική διατάραξη. Μια άλλη διαπίστωση είναι ότι υπερσχύουν τα όστρακα σώματος, όπως είναι φυσικό, αφού ανήκουν στο μεγαλύτερο τμήμα του αγγείου και ακολουθούν τα στόμια, με αισθητή διαφορά από τις λαβές και τις βάσεις, πράγμα που είναι κάπως περίεργο, δεδομένου ότι δεν έχουν όλα τα αγγεία λαβές, βάσεις, όμως, έχουν.

Στην περιγραφή της κεραμικής αναφέρονται τα κύρια χαρακτηριστικά της: πηλός, προσμείξεις, επεξεργασία επιφάνειας, συνθήκες και αποτελέσματα όπτησης, γενικά σχήματα, διακόσμηση. Τα χαρακτηριστικά αυτά περιγράφονται εμπειρικά· σε μερικά, όμως, όπου είναι δυνατό να αποφευχθούν οι κάπως αόριστες περιγραφές, χρησιμοποιούνται κλίμακες μέτρησης που έχουν καθιερωθεί πια διεθνώς, όπως το μέγεθος των προσμείξεων (κλίμακα Wentworth),

η σκληρότητα του πηλού (κλίμακα Mohs) και για τα χρώματα γίνεται αναφορά στο δειγματολόγιο Munsell²⁵.

	ΑΡΙΘΜΟΣ (ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ)	ΠΟΣΟΣΤΟ % (ΣΧΕΤΙΚΗ ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ)
Νεολιθικά (N)	4.131	32.92
Μη Υπολογίσιμα (ΜΥ)	6.581	52.44
Απροσδιόριστα (Α)	1.838	14.64
<i>Σύνολο</i>	<u>12.550</u>	<u>100.00</u>
Όστρακα Σώματος (ΟΣ)	3.331	80.635
Βάσεις (Β)	62	1.500
Λαβές (Λ)	89	2.155
Στόμια (Στ)	649	15.710
<i>Σύνολο</i>	<u>4.131</u>	<u>100.00</u>
Χονδροειδή (Χ)	2.779	67.27
Μελανά Στιλβωτά (ΜΣ)	749	18.13
Γκριζα (Γ)	88	2.13
Urfirnis (U)	306	7.41
Αμαυρόχρωμα (Α)	169	4.09
Πολύχρωμα (Π)	40	0.97
<i>Σύνολο</i>	<u>4.131</u>	<u>100.00</u>

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ

Χονδροειδής - Κοινή

Αριθμός οστράκων 2.779. Ποσοστό 67,27%. Στον τύπο αυτό ανήκουν όλα τα όστρακα που συνδυάζουν τα παρακάτω κύρια χαρακτηριστικά: ο πηλός είναι ακάθαρτος, εύθρυπτος, με πολλές προσμείξεις 2-4 χιλ. (κόκκοι σύμφωνα με την κλίμακα Wentworth), δεν είναι όμως λίγα τα παραδείγματα που οι προσμείξεις έχουν μέγεθος 5-8 χιλ. (χαλίκια κατά την κλίμακα Wentworth). Οι τομές των οστράκων μαρτυρούν άνιση και κακή όπτηση. Η εξωτερική επιφάνεια είναι κιτρινέρυθη (5YR5/6) ως ανοιχτή καστανέρυθη (5YR6/3) και σπάνια μελανή και δε φέρει ιδιαίτερη επεξεργασία. Συνήθως έχει απλά εξομαλυνθεί με αποτέλεσμα να είναι ορατά μικρά κενά μετά την απομάκρυνση μικρών προσμείξεων²⁶. Στη συνέχεια η επιφάνεια έχει επιχρισθεί με ένα αραιό διάλυμα του ίδιου του πηλού, που τις περισσότερες φορές έχει κιόλας απολεπιστεί. Η σκληρότητα είναι μέτρια (2-2,5 σύμφωνα με την κλίμακα Mohs) και το πάχος των τοιχωμάτων κυμαίνεται από 0,005-0,012 μ., είναι όμως αρκετά τα παραδείγματα

25. Για τις κλίμακες μέτρησης βλ. αναλυτικά Shepard 1965, σ. 107-118, Joukovsky 1980, σ. 205, πιν. 9,7 και σ. 369-373, όπου αναφέρονται, περιγράφονται και εξηγείται ο τρόπος χρήσης τους.

26. Shepard 1965, σ. 27.

με μέσο όρο 0,015 μ. Τα σχήματα που μαρτυρούνται είναι αποθηκευτικοί πίθοι, λεκάνες και μεγάλα κύπελλα με χαμηλό λαιμό. Ελάχιστα όστρακα σώζουν διακόσμηση. Συνήθως πρόκειται για ίχνη γραπτών, θαμπών ταινιών που δύσκολα διακρίνονται²⁷.

Ιδιαίτερη μνεία θα γίνει για ένα όστρακο που βρέθηκε στην Άρεια και πιθανώς χρησιμοποιήθηκε για την εξομάλυνση της εξωτερικής επιφάνειας των αγγείων (Πί ν. 63 α). Είναι τμήμα χονδροειδούς πιθοειδούς αγγείου με πάχος τοιχωμάτων 0,007 και διαστάσεις 0,11×0,075 μ. Το ένα του στενό άκρο έχει λειανθεί από επαφή και τριβή με άλλη επιφάνεια με αποτέλεσμα να αποκτήσει τριγωνική διατομή. Τέτοιου είδους όστρακα θεωρούνται συχνά ως στιλβωτικά εργαλεία²⁸. Όπως φαίνεται όμως από σύγχρονες πειραματικές εργασίες το πιθανότερο είναι ότι χρησιμοποιούνται περισσότερο για εξομάλυνση και ξύσιμο επιφάνειας, προφανώς των χονδροειδών ή τουλάχιστον των λιγότερο λεπτών αγγείων, παρά για στιλβωση²⁹.

Μελανά στιλβωτά

Μετά τα χονδροειδή-κοινά τα μελανά στιλβωτά είναι ο δεύτερος σε ποσότητα κεραμικός τύπος της Άρειας. Καταμετρήθηκαν συνολικά 749 όστρακα που αντιπροσωπεύουν ποσοστό 18,13%.

Χαρακτηριστικά του τύπου αυτού³⁰ είναι η λεία και εξαιρετικά στιλπνή όψη της εξωτερικής κυρίως επιφάνειας των αγγείων και το μελανό χρώμα που κυμαίνεται από μαύρο μέχρι γκρίζο. Δεν περιλαμβάνονται εδώ παραδείγματα με χρώμα επιφάνειας πολύ ανοιχτό γκρίζο και ομοιόμορφο, που αποτελεί χαρακτηριστικό άλλου ιδιαίτερου τύπου, αυτού των γκρίζων αγγείων³¹.

Ο πηλός είναι σκουρόχρωμος, αρκετά καθαρός με μεσαίου μεγέθους προσμείξεις (1/2-1/4 χιλ. σύμφωνα με την κλίμακα Wentworth). Η σκληρότητα είναι καλή (3-4 της κλίμακας Mohs). Το χρώμα της εξωτερικής επιφάνειας ποικίλλει από μαύρο (7.5YR2/), πολύ σκούρο γκρίζο (2.5Y3/), σκούρο γκρίζο (7.5YR4/) και γκρίζο (2.5Y5/). Όπου αλλού αποκαλύφθηκε ο τύπος αυτός παρατηρείται η ίδια ποικιλία χρώματος³² θεωρείται, όμως, ότι είναι μια ανομοιομορφία που οφείλεται στις συνθήκες ψησίματος του αγγείου και ο τύπος αναφέρεται ως μαύρα στιλβωτά, τα γνωστά Black Burnished³². Αλλού όμως η ανομοιομορφία αυτή λαμβάνεται περισσότερο υπόψη και τότε περιγράφεται αναλυτικά ως μαύρα-γκρίζα στιλβωτά³³. Η εσωτερική επιφάνεια της μελανής στιλβωτής κεραμικής της Άρειας άλλοτε έχει το ίδιο χρώμα με την εξωτερική, άλλοτε είναι πιο ανοιχτόχρωμη. Η όπτηση του αγγείου πολλές φορές δεν είναι ομοιογενής και στο ίδιο όστρακο παρουσιάζονται χρωματικές διαφορές. Η χαρακτηριστική στιλπνότητα της επιφάνειας προφανώς επιτυγχάνεται με την έντονη στίλβωση του σκουρόχρωμου πηλού με ένα σκληρό, αλλά λείο εργαλείο, όπως ένα βότσαλο, ένα λειασμένο κόκκαλο ή ένα κομμάτι οψιδιανού³⁴, που πολλές φορές έχει αφήσει τα ίχνη του πάνω στην επιφάνεια του αγγείου. Είναι δύσκολο να εξακριβωθεί η ύπαρξη επιχρίσματος, καθώς και αν η

27. Για τη χονδροειδή κεραμική βλ. επίσης Phelps 1975, σ. 292, Lavezzi 1978, σ. 422.

28. J. Evans -C. Renfrew, Saliagos: Neolithic Settlement, BSA Suppl. 5 (1968), σ. 69-70.

29. Vitelli 1984, σ. 120, 122.

30. Για την περιγραφή του τύπου βλ. Kunze 1931, σ. 9-22.

31. Βλ. επίσης Lavezzi 1978, σ. 418-419. Για την περιγραφή του τύπου βλ. Weinberg 1937, σ. 503-504.

32. Jacobsen 1969, σ. 368, Phelps 1975, σ. 199.

33. Weinberg 1962, σ. 186, 198, Touchais 1981, σ. 128.

34. Shepard 1965, σ. 122, Vitelli 1984, σ. 122.

υπαρξή του έχει συμβάλλει στο τελικό αποτέλεσμα³⁵. Ακόμα παραμένει αβέβαιος ο τρόπος όπτησης (κλίβανος, ανοιχτή φωτιά) δεδομένου ότι η μελανή επιφάνεια δεν οφείλεται πάντα σε αναγωγή³⁶. Εκείνο που πρέπει να τονιστεί είναι ότι στον κεραμικό αυτό τύπο σημασία έχει το τελικό αποτέλεσμα, δηλαδή αυτή η χαρακτηριστική στιλπνή μελανή επιφάνεια, στην οποία αποσκοπεί ο κατασκευαστής—αδιάφορα με ποιό τρόπο επιτυγχάνεται— και όχι τόσο τα διάφορα μέσα και στάδια επεξεργασίας του αγγείου³⁷.

Σχήματα

Αντιπροσωπεύονται κυρίως δύο κατηγορίες ανοιχτών άωτων κυπέλλων: α) κύπελλα με κάθετο χείλος και γωνιώδες περίγραμμα σώματος³⁸ (Σ χ έ δ. 3, τα 1-7), β) κύπελλα με χείλος που κλίνει ελαφρά προς το εσωτερικό και καμπύλο περίγραμμα σώματος³⁹ (Σ χ έ δ. 3, το 8). Υπάρχουν επίσης και ελάχιστα παραδείγματα κλειστών με χοντρά τοιχώματα αγγείων. Το πάχος των τοιχωμάτων στα ανοιχτά σχήματα κυμαίνεται από 0,002-0,003 μ. (σε λίγα όμως όστρακα φτάνει και 0,005 μ.) και η διάμετρος τους από 0,13-0,26 μ. Βάσεις σώθηκαν ελάχιστες κι αυτές είναι επίπεδες. Λαβές δεν αναγνωρίστηκαν παρά μόνο λίγες οριζόντιες ή κάθετες διάτρητες αποφύσεις⁴⁰ (Π ί ν. 63 γ). Άξια λόγου είναι μία απόφυση με κάθετη προεξοχή που θυμίζει ζωόμορφη απόδοση (βουκράνιο;) είναι όμως λίγα τα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα πλαστικά τμήματα αγγείων και η ταύτιση είναι αβέβαιη⁴¹ (Π ί ν. 63 β). Τα χείλη άλλοτε είναι τελείως κάθετα και ισοπαχή (Σ χ έ δ. 3, το 6), άλλοτε κάθετα και ελαφρά κυρτά προς τα έξω (Σ χ έ δ. 3, τα 4 και 5) και άλλοτε κάθετα, με έντονη διόγκωση ακριβώς στην τμήση του περιγράμματος (Σ χ έ δ. 3, το 7).

Διακόσμηση

Πενήντα οκτώ από το συνολικό αριθμό των οστράκων, δηλαδή ποσοστό 1,4%, έφεραν διακόσμηση η οποία διακρίνεται σε: α) γραπτή και β) στιλβωτή.

Η γραπτή διακόσμηση την οποία φέρουν και τα περισσότερα δείγματα, έχει γίνει με υπόλευκη-γκριζωπή βαφή (10YR8/1 και 7/1) άλλοτε λεπτή, άλλοτε παχιά, που πολλές φορές έχει ατονίσει ή ακόμη κι εξαφανιστεί τελείως αφήνοντας μόνο τα ίχνη της⁴². Διακοσμεύεται

35. Weinberg 1962, σ. 186, Phelps 1975, σ. 199. Σύγχρονες έρευνες, κυρίως πειραματικές, αμφισβητούν γενικά την ύπαρξη επιχρίσματος στην κατασκευή των αγγείων και αποδεικνύουν ότι η χρωματική διαφορά πηλού και επιφάνειας είναι δυνατό να επιτευχθεί με δύο τρόπους: α) μόνο με πολύ καλή και έντονη στίλβωση (Vitelli 1984, σ. 122), ή β) έστω με επίχρισμα όχι διαφορετικό από τον πηλό, αλλά με προσθήκη λιπαρής ουσίας και με κατάλληλες συνθήκες όπτησης μέχρι 750 °C βλ. Courtois, L' Aperçu technologique sur les céramiques néolithiques de L'Antre Corycien, BCH 1981, Suppl. VII, L'Antre Corycien I, σ. 177-178. Επίσης η ίδια, Etude physico-chimique de la céramique, στο Lambert 1981, σ. 386. Δυστυχώς δε στάθηκε δυνατό να βρεθεί η ασφαλώς ενδιαφέρουσα ανακοίνωση της ίδιας, Black Ware and Grey Ware: An Analytical and Methodological Approach, στο Symposium on Archeometry and Archaeological Prospection, Edinburgh 1976, published by the National Museum of Antiquities of Scotland, 1980, σ. 221-222.

36. Shepard 1965, σ. 220-221.

37. Touchais 1981, σ. 128.

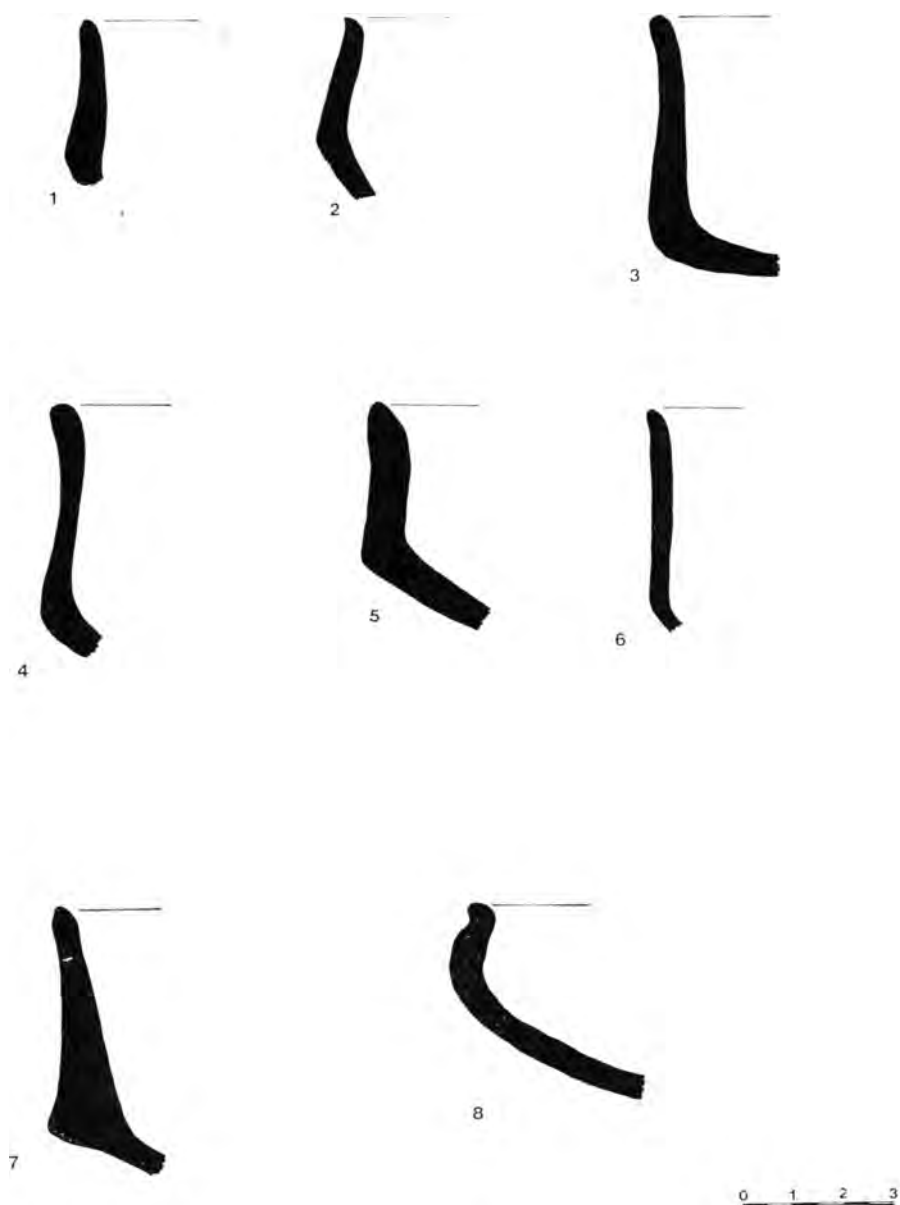
38. Weinberg 1962, σ. 187 σχέδ. 10: 7, Jacobsen 1973, σ. 266 σχέδ. 5: 3,5, Phelps 1975, σχέδ. 26: 2,4, 10-12, 14-15, 29: 9, 32: 9, Lavezzi 1978, σ. 437 σχέδ. 4:21.

39. Weinberg 1962, σ. 189 σχέδ 11: 2, Phelps 1975, σχέδ. 27: 6, Lavezzi 1978, 437 σχέδ. 4: 20.

40. Phelps 1975, σ. 208-209.

41. Παρόμοια παραδείγματα βλ. Phelps 1975, εικ. 92,1, Hood 1981, σχέδ. 105: 13-16, σ. 205.

42. Όπως συμβαίνει σε πολλά παραδείγματα του τύπου αυτού, βλ. Weinberg 1962, σ. 186, Jacobsen 1969, σ. 368, Phelps 1975, σ. 210.

Σχέδ. 3. Τομές στιλβωτών αγγείων.

κυρίως το χείλος και το πάνω μέρος του αγγείου, στο σημείο όπου σχηματίζεται η γωνία του περιγράμματος. Τα θέματα είναι γραμμικά και διακρίνονται σε κάθετες, οριζόντιες και λοξές

παράλληλες γραμμές και ταινίες⁴³ πάχους 0,001-0,006 μ. (Πί ν. 63 β) και σε ρόμβο που συναντάμε σε δυο όστρακα (Πί ν. 64 α), θέμα ασυνήθιστο⁴⁴.

Η στιλβωτή⁴⁵ διακόσμηση γίνεται με την ίδια τεχνική με την οποία γίνεται η επεξεργασία της επιφάνειας και ίσως είναι μια παραλλαγή ή απόρροιά της, που βαθμιαία εξελίχτηκε σε ηθελημένη διακόσμηση. Δημιουργείται μια διαφορετική χρωματική επιφάνεια, στην οποία ξεχωρίζουν τα διακοσμητικά θέματα. Αυτά διατάσσονται είτε σε ζώνη είτε είναι ελεύθερα και πάντα είναι γεωμετρικά. Τα συνηθέστερα είναι: 1) ευθείες γραμμές σε παράλληλη διάταξη, 2) δίχτυ⁴⁶ (Πί ν. 64 β, κάτω), 3) γραμμές σε ακανόνιστη διάταξη⁴⁷, 4) ζώνη με παχιές γωνίες σε οριζόντια διάταξη (Πί ν. 64 β, πάνω).

*Τετραποδικά σκεύη*⁴⁸

Βρέθηκε ένα μόνο δείγμα του τύπου αυτού (Πί ν. 65 α) και δύο θραύσματα που ανήκουν στο ίδιο αγγείο, αλλά δε συγκολλούνται. Οι διαστάσεις του είναι 0,05×0,054 και το πάχος του 0,016 μ. Ο πηλός μελανός, το ίδιο και το χρώμα της επιφάνειας. Έχει προσμείξεις χονδροειδείς (1 χιλ. της κλίμακας Wentworth) και φέρει ίχνη φωτιάς. Ανήκει στο πάνω τμήμα ποδιού και σώζει τμήμα της χαρακτηριστικής διακόσμησης που αποτελείται από μια καμπύλη ταινία που περικλείεται από δύο χαρακτές γραμμές, από την οποία ξεκινούν δυο άλλες όμοιες ταινίες με κοινή αφητηρία, αλλά αντίθετη κατεύθυνση. Οι ταινίες αυτές έχουν πλάτος 0,013 μ. και το εσωτερικό τους είναι στικτό. Δε σώζονται ίχνη χρώματος, που προφανώς θα υπήρχε, αν κρίνουμε από παράλληλα παραδείγματα.

Τα αγγεία αυτά έχουν βρεθεί αρχικά στην Ελάτεια⁴⁹, σε μεγάλο αριθμό στην Κόρινθο⁵⁰, και λιγότερα σε άλλα μέρη της Πελοποννήσου, της κεντρικής Ελλάδας και της Θεσσαλίας⁵¹. Αναγνωρίστηκαν από το Milojević ο οποίος αποκατέστησε τη μορφή τους με βάση γιουγκοσλαβικά πρότυπα από τις θέσεις Danilo-Bitinja, Obre I, Kakanj κ.ά.⁵². Στη βιβλιογραφία αναφέρονται ως τετραποδικά σκεύη, ως ρυτά και ως τετραποδικά θρησκευτικά σκεύη⁵³. Η αδυναμία συμφωνίας στην ονομασία του τύπου υποδηλώνει και την αδυναμία ερμηνείας της χρήσης των αγγείων, αν δηλαδή αυτά είναι σκεύη λατρευτικά ή οικιακά με ιδιότυπο, όμως, σχήμα. Αναφέρουμε μόνο ότι η επικρατέστερη ερμηνεία είναι εκείνη που βλέπει μια «θρησκευτική» χρήση και προτάθηκε αρχικά από τους Γιουγκοσλάβους ανασκαφείς. Συνδέεται με τη λατρεία νερού, με την εικονική παράσταση της γονιμότητας κτλ.⁵⁴

43. Βλ. επίσης Jacobsen 1969, πίν. 50 C, Lavezzi 1978, εικ. 28,29, Phelps 1975, σ. 210.

44. Lavezzi 1978, σ. 419 και σημ. 50 (πρόκειται για δείγμα στιλβωτής διακόσμησης), Phelps 1975, σχέδ. 31: 24, 35: 16.

45. Lavezzi 1978, σ. 419, Phelps 1975, σ. 211.

46. Phelps 1975, σχέδ. 26: 18, Jacobsen 1973, εικ. 50 E.

47. Phelps 1975, σχέδ. 35: 17-19, Lavezzi 1978, εικ. 31,33.

48. Περιγραφή, γενικά χαρακτηριστικά και παραδείγματα του τύπου βλ. Phelps 1975, σ. 245-248, Weinberg 1962, σ. 190, Phelps 1975, σχέδ. 61: 18, πίν. 102: 3, Lavezzi 1978, πίν. 109: 40.

49. Weinberg 1962, σ. 190-195, πίν. 63-65.

50. Lavezzi 1978, σ. 420-421.

51. Phelps 1975, σ. 248.

52. Korojec 1958, The Neolithic Settlement at Danilo Bitinja: The Results of Excavations Performed in 1953. Zagreb, Yugoslav Academy of Sciences and Arts, Weinberg 1965, σ. 197.

53. Weinberg 1962, σ. 190, Phelps 1975, σ. 245, Lavezzi 1978, σ. 420.

54. Phelps 1975, σ. 246, Weinberg 1962, σ. 195 σημ. 61,62.

Για τη μελανή στιλβωτή κεραμική στην Άρεια αναφέρουμε επίσης τα παρακάτω:

1. Παρατηρήθηκαν σε αρκετά όστρακα οπές επιδιόρθωσης (Πί ν. 64 γ), κάτι που, βέβαια, δεν είναι άγνωστο⁵⁵. Έχουν αναγνωριστεί σε όστρακα ή αγγεία πολλών άλλων θέσεων. Ερμηνεύονται ως προσπάθεια να διατηρηθούν όσο το δυνατόν περισσότερο τα αγγεία αυτά ως άμεση συνέπεια μιας ιδιαίτερης αξίας που είχε αποκτήσει ο κεραμικός αυτός τύπος, άγνωστο ακόμα για ποιο λόγο.

2. Παρατηρήθηκε επίσης ότι ο αριθμός των στομιών των μελανών στιλβωτών αγγείων είναι πολύ μεγάλος· κυριαρχεί σχεδόν στον τύπο αυτό και χάρη σ' αυτά τα στόμια στάθηκε δυνατή μια καλύτερη αναγνώριση, ταξινόμηση και περιγραφή των σχημάτων. Αντίθετα, ελάχιστες είναι οι βάσεις και γενικά τα κάτω τμήματα των αγγείων. Αυτό όμως είχε ως αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η αποκατάσταση ολόκληρων αγγείων παρά την ύπαρξη χαρακτηριστικών τμημάτων τους όπως τα στόμια και τα πάνω τμήματα. Όπως ήδη αναφέραμε, τα στόμια, γενικά, έχουν διασωθεί σε μεγαλύτερο αριθμό από ό,τι οι βάσεις και οι λαβές στο σύνολο της κεραμικής και η διαφορά είναι αρκετά εντυπωσιακή (Πί ν. 63 γ). Η παρουσία τους όμως στον τύπο των μελανών στιλβωτών είναι εντονότερη και κατά την πορεία της μελέτης του υλικού ήταν συχνή η διαπίστωση ότι τα περισσότερα στόμια ανήκαν σ' αυτό τον τύπο και λιγότερο στους άλλους. Αυτή η διαπίστωση δεν έχει σκοπό να οδηγήσει σε κανένα συμπέρασμα. Θα ήταν δυνατό, όμως, να συσχετιστεί με μια παρατήρηση —και όχι αναγκαστικά με το συμπέρασμα στο οποίο οδήγησε η παρατήρηση— που έγινε στο υλικό του Βόθρου της Τομής 3 στην Ελάτεια, όπου αποκαλύφθηκαν μεγάλα τμήματα μελανών στιλβωτών αγγείων, που όμως δε συμπλήρωναν το ένα το άλλο κι έτσι δεν αποκαταστάθηκαν ολόκληρα αγγεία. Ο ανασκαφέας έδωσε την ερμηνεία ότι πρόκειται για μια μορφή ταφικού-θρησκευτικού εθίμου, όπου έσπαζαν μελανά στιλβωτά αγγεία και κατόπιν σκόρπιζαν τα κομμάτια τους⁵⁶. Αν ληφθούν υπόψη τα παραπάνω θα μπορούσαν να συνδυαστούν: 1) με την εύρεση χαρακτηριστικών και σαφών τμημάτων των αγγείων αυτών στην Άρεια, 2) με τη γενικά παρατηρούμενη ύπαρξη οπών επιδιόρθωσης, 3) με την πολλαπλότητα τεχνολογικών μέσων που καταλήγουν, όμως, στο ίδιο επιθυμητό αποτέλεσμα, δηλαδή σε ένα αγγείο με μελανή στιλπνή επιφάνεια⁵⁷. Οι παρατηρήσεις αυτές συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι πρόκειται για έναν ιδιαίτερο κεραμικό τύπο.

Γκρίζα

Καταμετρήθηκαν ογδόντα οκτώ όστρακα που αντιπροσωπεύουν ποσοστό 2,13%. Ο πηλός τους είναι αρκετά καθαρός με μεσαίου μεγέθους προσμείξεις (1/2-1/4 χιλ. της κλίμακας Wentworth) και αρκετά σκληρός (3 σύμφωνα με την κλίμακα Mohs). Θα ήταν δυνατό να θεωρηθούν ως παραλλαγή των μελανών στιλβωτών, διαφοροποιούνται, όμως από αυτά ως προς την επεξεργασία της επιφάνειας και ως προς το χρώμα. Η επιφάνεια είναι καλά λειασμένη, έχει επίχρισμα στο ίδιο χρώμα του πηλού, δεν έχει όμως στιλβωθεί έντονα και το χρώμα της είναι ανοιχτό γκρίζο (2.5Y7/). Το αποτέλεσμα είναι μια ενιαία χρωματικά επιφάνεια, λιγότερο στιλπνή από αυτή των μελανών στιλβωτών, απαλή και λεία στην αφή⁵⁸. Αναγνωρίζονται με δυσκολία σχή-

55. Weinberg 1962, σ. 190, Touchais 1981, σ. 128, Lambert 1981, σ. 293. Για τον τρόπο και την ύλη επιδιόρθωσης, που στη νεολιθική εποχή είναι οργανική (ζωική ή φυτική) βλ. Lavezzi 1978, σ. 419 και σημ. 49.

56. Weinberg 1965, σ. 195, Weinberg 1970, σ. 598.

57. Touchais 1981, σ. 128.

58. Για το λόγο αυτό είχε αρχικά ονομαστεί από τη Walker-Kosmopoulos «Protominyan». Βλ. γενικά για τον τύπο Weinberg 1937, σ. 503, Phelps 1975, σ. 220, επίσης Weinberg 1970, σ. 599, Diamant 1974, σ. 63-64.

ματα· κυρίως πρόκειται για ανοιχτά αγγεία με πάχος τοιχωμάτων 0,003-0,005 μ. Δε σώζονται ίχνη διακόσμησης.

Urfirnis⁵⁹

Είναι ο τρίτος σε ποσότητα τύπος. Συνολικά καταμετρήθηκαν 306 όστρακα που αντιπροσωπεύουν ποσοστό 7,41%. Από αυτά τα περισσότερα είναι αδιακόσμητα, ένας πολύ μικρότερος αριθμός φέρει γραπτή διακόσμηση, ενώ ένας αρκετά μεγάλος αριθμός φέρει κακότεχνη γραμμική διακόσμηση.

Μονόχρωμα αδιακόσμητα

Εκατόν ενενήντα εννέα όστρακα, ποσοστό 4,82%. Ο πηλός είναι καθαρός με λεπτές ως μεσαίες προσμείξεις (1/8-1/4 χιλ. σύμφωνα με την κλίμακα Wentworth), παρατηρήθηκαν όμως και ασβεστολιθικές κυρίως προσμείξεις μεγαλύτερες σε μέγεθος, στοιχείο που συνηγορεί για θερμοκρασία όπτησης γύρω στους 800-850 C⁶⁰. Η σκληρότητα είναι 3-4 σύμφωνα με την κλίμακα Mohs. Η όπτηση είναι καλή και δεν παρατηρούνται ανομοιογένειες στις τομές των οστράκων. Το χρώμα της επιφάνειας είναι το γνωστό χαρακτηριστικό κιτρινέρυθρο (5YR5/6) και ερυθρό (2.5YR4-5/6) και πιθανώς αποκτήθηκε μετά τη στίλβωση με βαφή πλούσια σε οξείδιο του σιδήρου και με την προσθήκη αλκαλικού καταλύτη, που με την επίδραση αρχικά χαμηλής θερμοκρασίας έδινε αυτό το αποτέλεσμα⁶¹. Η εξωτερική επιφάνεια άλλοτε είναι εξαιρετικά στιλπνή, άλλοτε όμως είναι θαμπή και τότε το χρώμα της είναι περισσότερο καστανό⁶². Αναγνωρίζονται κυρίως ανοιχτά σχήματα, κύπελλο με λαιμό, κύπελλα μεγωνιώδες περίγραμμα, κύπελλο με καμπύλο περίγραμμα, καθώς και ρηχές φιάλες (Πί ν. 65 β). Η διάμετρος τους κυμαίνεται από 0,15-0,25 μ. Στα ανοιχτά αγγεία και οι δύο επιφάνειες έχουν υποστεί επεξεργασία. Λιγότερα όστρακα ανήκουν σε κλειστά αγγεία με διάμετρο γύρω στα 0,08 μ. Σε αυτά μόνο η εξωτερική επιφάνεια έχει υποστεί πλήρη επεξεργασία, ενώ η εσωτερική έχει απλά λειανθεί. Το πάχος των τοιχωμάτων όλων των σχημάτων κυμαίνεται από 0,003-0,006 μ. και υπάρχει ένα μόνο δείγμα πάχους 0,012 μ.

Διακοσμημένα⁶³

Είκοσι ένα όστρακα, ποσοστό 0,51%. Προέρχονται από ανοιχτά κυρίως αγγεία (κύπελλα μεγωνιώδες και καμπύλο περίγραμμα και ρηχές φιάλες) με πάχος τοιχωμάτων 0,004-0,006 και διάμετρο 0,14-0,25 μ. Η επιφάνεια έχει το χαρακτηριστικό ζεστό πορτοκαλέρυθρο χρώμα

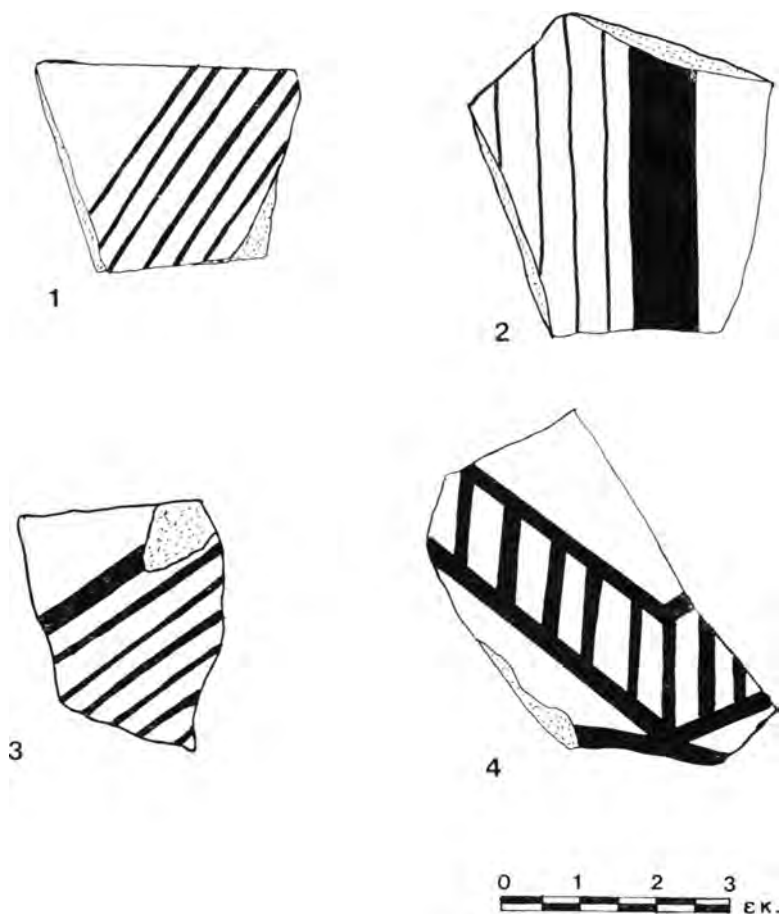
59. Διατηρούμε συμβατικά την ονομασία Urfirnis για τον τύπο αυτό, γιατί είναι γενικά παραδεκτός και γιατί μια νέα ονομασία θα πρόσθετε ένα ακόμα όνομα στην ποικιλία που υπάρχει για τον τύπο, όπου από διάφορους μελετητές έχουν προταθεί διάφορες ονομασίες, κυρίως σύμφωνα με την ταξινόμηση που έχει γίνει. Βλ. Phelps 1975, σ. 118, Touchais 1981, σ. 142 και Hood 1981, σ. 305. Για τα χαρακτηριστικά του τύπου βλ. Kunze 1931, σ. 31, Weinberg 1937, σ. 500 και κυρίως Vitelli 1974, σ. 1-35.

60. Vitelli 1974, σ. 23-24.

61. Με σύγχρονα πειράματα δε στάθηκε δυνατό να επιβεβαιωθεί το αποτέλεσμα με αυτόν ή με άλλο τρόπο. Κατά μια άλλη άποψη επιτυγχάνεται με βαφή που προέρχεται από πηλό με τη μέθοδο της αναγωγής του σιδήρου και όπτηση σε υψηλή θερμοκρασία. Βλ. Shepard 1965, σ. 122-125, Vitelli 1974, σ. 13, Vitelli 1984, σ. 126. R. E. Jones κ.ά., Greek and Cypriot Pottery. A Review of Scientific Studies, BSA, Fitch Laboratory Occasional Paper I, 1986, σ. 768.

62. Jacobsen 1969, σ. 362-367.

63. Για τη διαδικασία κατασκευής και διακόσμησης των Urfirnis βλ. συνοπτικά Vitelli 1974, σ. 35.

Σχέδ. 4. Όστρακα διακοσμημένων Urfinnis.

(2.5YR5/4 - 5YR5/6), σε λίγα όμως παραδείγματα είναι περισσότερο σκουρόχρωμη (5YR5/4). Τα διακοσμητικά θέματα έχουν αποδοθεί με σκούρα καστανέρυθη βαφή (5YR3/3} και 5YR3/3-2.5.YR2.5/4).

Στα περισσότερα παραδείγματα η επιφάνεια είναι περισσότερο θαμπή παρά στιλπνή. Τα διακοσμητικά θέματα είναι γραμμικά και είναι τα παρακάτω:

- 1) Λεπτές παράλληλες γραμμές (Σ χ έ δ. 4, το 1).
- 2) Ταινία ή πλατιά γραμμή που περιβάλλει και υπογραμμίζει άλλες παράλληλες λεπτότερες γραμμές⁶⁴ (Σ χ έ δ. 4, τ1 2 και 3).
- 3) Πολύ συνηθισμένος είναι ο συνδυασμός των παραπάνω θεμάτων 1 και 2 με διάφορους τρόπους, που καταλήγουν στο θέμα του διχτυού⁶⁵, αρκετά διαδεδομένο και σε άλλες θέσεις (Π ί ν. 65 α).
- 4) Συνδυασμός μικρών γραμμών κάθετων σε δύο ευθείες έτσι που να δίνεται η εντύπωση της κλίμακας⁶⁶ (Σ χ έ δ. 4, το 4).

64. Vitelli 1974, σχέδ. 32, 115a, 128.

65. Vitelli 1974, σχέδ. 33, 109, Jacobsen 1969, πίν. 95 C, 96 B.

66. Vitelli 1974, σ. 187, αριθ. 19.

- 5) Στιγμές ανάμεσα σε πλατιές γραμμές (Π ί ν. 66 α).
 6) Πλατιές διασταυρούμενες σε δίχτυ γραμμές⁶⁷ (Π ί ν. 66 α).

Στίλβωτά

Αρκετά Urfirnis όστρακα (ογδόντα έξι, ποσοστό 2,08%) φέρουν στην επιφάνειά τους κακότεχνες και ακατάστατες γραμμές, που όμως δε συγκροτούν διακοσμητικά θέματα (Π ί ν. 66 β). Με βάση το χαρακτηριστικό αυτό δημιουργείται μια υπο-ομάδα των Urfirnis, τα στίλβωτά⁶⁸, που δεν περιλαμβάνεται σε όσα περιγράψαμε παραπάνω, δηλαδή τα μονόχρωμα και τα διακοσμημένα. Η ακατάστατη αυτή γραμμική διακόσμηση θεωρείται αποτέλεσμα πρόχειρης στίλβωσης της επιφάνειας πριν από τη βαφή, με αποτέλεσμα την τυχαία αρχικά εμφάνιση αυτών των γραμμώσεων που αργότερα φαίνεται ότι εξελίχθηκε σε ηθελημένη διακόσμηση. Τα όστρακα της Άρειας αυτής της υπο-ομάδας έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά με τα υπόλοιπα Urfirnis. Προέρχονται από ανοιχτά κυρίως αγγεία, με πάχος τοιχωμάτων 0,003-0,007 μ. και διάμετρο που κυμαίνεται από 0,15-0,26 μ. Υπάρχουν και λίγα παραδείγματα κλειστών αγγείων με ψηλό λαιμό. Στα περισσότερα όστρακα η διακόσμηση είναι καθαρά αποτέλεσμα άνισης και βιαστικής, ίσως, στίλβωσης της επιφάνειας (Π ί ν. 66 β)· σε μερικά όμως το αποτέλεσμα έχει επιτευχθεί σκόπιμα και με κάποια επιμέλεια⁶⁹ (Π ί ν. 66 γ).

Αμαυρόχρωμα⁷⁰

Είναι ο τέταρτος σε ποσότητα κεραμικός τύπος με 169 όστρακα που αντιπροσωπεύουν ποσοστό 4,09 %. Διευκρινίζουμε ότι έχουν υπολογιστεί όστρακα που φέρουν διακόσμηση. Όστρακα που πιθανώς ανήκουν στον τύπο αυτό, αλλά προέρχονται από το αδιακόσμητο τμήμα του αγγείου υπολογίστηκαν μαζί με τα διακοσμημένα μόνο όταν ήταν σίγουρο ότι συνανήκαν.

Η κατασκευή τους ποικίλλει από καλή ως λιγότερο καλή και στα περισσότερα παραδείγματα η ποιότητά τους είναι κατώτερη από τα μελανά στίλβωτά και τα Urfirnis. Ο πηλός τους είναι σχετικά καθαρός με χονδροειδείς προσμείξεις και ασβεστολιθικά τρίμματα μεγέθους 1/2-1 χιλ. σύμφωνα με την κλίμακα Wentworth. Η σκληρότητα είναι μεσαία (2,5-3 σύμφωνα με την κλίμακα Mohs). Η όπτηση δεν είναι πάντα καλή και οι τομές των οστράκων δείχνουν πυρήνες γκριζωπούς και επιφάνειες ερυθρωπές. Το πάχος των τοιχωμάτων κυμαίνεται από 0,003-0,006 μ., υπάρχουν όμως και λίγα παραδείγματα πάχ. 0,007-0,009 μ. Τα σχήματα είναι κυρίως ανοιχτά (κύπελλα, φιάλες με ψηλό πόδι) με διάμετρο 0,15-0,25 μ.⁷¹. Τα κλειστά αγγεία πρέπει να ήταν λιγότερα και η διάμετρος των στομίων κυμαίνεται από 0,07-0,11 μ. Ένα μοναδικό παράδειγμα (Π ί ν. 66 δ) αναγνωρίζεται ως πώμα είναι όμως ελλίπες. Η εσωτερική επιφάνεια έχει αφεθεί χωρίς επεξεργασία, αντίθετα η εξωτερική έχει καλά λειανθεί και φέρει μια στίλβνη ερυθρή ταινία που υπογραμμίζει το ορθογώνιο σχήμα⁷². Στα ανοιχτά αγγεία και οι δύο επιφάνειες έχουν υποστεί επεξεργασία (λειάνση, επίχριση, μερικές φορές στίλβωση

67. Vitelli 1974, σ. 187, αριθ. 22.

68. Pattern ή scribble ή stroke burnished. Βλ. Phelps 1975, σ. 129, 167-168. Vitelli 1974, σ. 133.

69. Jacobsen 1969, πίν. 97 C, Felsch 1971, πίν. 2: 11-12, 3: 4-11.

70. Μεταφράζουμε έτσι συμβατικά τον όρο matt-painted. Βλ. Phelps 1975, σ. 249, Kunze 1931, σ. 38-44. Άλλες ονομασίες: Dull painted (βλ. Diamant 1974, σ. 38), Matt brown on buff (βλ. French 1972, σ. 12).

71. Jacobsen 1969, σ. 368 σχέδ. 7.

72. Phelps 1975, σ. 258, σχέδ. 40: 1, 41: 23.

και διακόσμηση), στα κλειστά μόνο η εξωτερική, ενώ η εσωτερική, στην καλύτερη περίπτωση, έχει επιχρισθεί και λειανθεί. Ο συνδυασμός της επιφάνειας και της βαφής της διακόσμησης άλλοτε δίνει ανοιχτόχρωμο αποτέλεσμα (Πί ν. 67 α) και άλλοτε —με λιγότερα παραδείγματα— σκουρόχρωμο (Πί ν. 67 β). Στα ανοιχτόχρωμα παραδείγματα η επιφάνεια είναι ροδόχρωμη (7.5YR7/4), πολύ ανοιχτή καστανή (10YR7/4, κιτρινέρυθρη (5YR5/6), ερυθρή (2.5YR5/6), ανοιχτή ερυθρή (2.5YR6/6) και ανοιχτή καστανέρυθρη (5YR6/3). Η βαφή είναι ερυθρή (10YR5/6), σκούρα καστανέρυθρη (5YR3/2) και σκούρα καστανή (7.5YR3/2) και πολλές φορές είναι εξίτηλη. Στα σκουρόχρωμα παραδείγματα η επιφάνεια είναι γκριζοκάστανη ή ερυθρωπή (10YR5/2, 5YR5/1, 5YR5/2) και η βαφή είναι ερυθρή (2.5YR5/6), σκούρα γκριζα και πολύ σκούρα γκριζα (5YR4/1, 5YR3/1). Μερικές φορές η επιφάνεια έχει πολύ καλά λειανθεί και έχει αποκτήσει μια ελαφριά στιλπνότητα. Άλλοτε η βαφή έχει μια φυσική στιλπνότητα και σε λίγα παραδείγματα όλη η επιφάνεια του αγγείου έχει στιλβωθεί μετά τη διακόσμηση⁷³. Συχνά είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς ένα κακής ποιότητας Urfignis από ένα καλής ποιότητας αμαυρόχρωμο, υπάρχουν όμως ορισμένα χαρακτηριστικά, κυρίως κατασκευής, που βοηθούν στο διαχωρισμό.⁷⁴

Η διακόσμηση καταλαμβάνει το πάνω μέρος γύρω στα χείλη των ανοιχτών αγγείων που τονίζονται ιδιαίτερα και κατεβαίνει προς το σώμα. Τα θέματα είναι κυρίως γραμμικά, πολύ λιγότερα είναι τα καμπυλόγραμμα και αναλυτικά είναι τα παρακάτω:

1. Παράλληλες γραμμές και ταινίες (Πί ν. 67 γ).
2. Παράλληλες γραμμές ανάμεσα σε ταινίες (Πί ν. 67 γ).
3. Λοξές γραμμές και ταινίες παράλληλες, που ξεκινούν από πλατιά ταινία που περιβάλλει το χείλος των ανοιχτών αγγείων (Πί ν. 67 γ).
4. Πλατιές ταινίες παράλληλες με μικρότερες λοξές σ' αυτές και ανάμεσά τους (Πί ν. 67 δ)⁷⁵.
5. Πλατιές ταινίες που καταλήγουν σε καμπύλες (Πί ν. 68 α)⁷⁶.
6. Κυματιστή γραμμή (Πί ν. 67 α)⁷⁷.

Όλα τα διακοσμητικά θέματα αναγνωρίζονται και σε παραδείγματα άλλων θέσεων με γραπτή αμαυρόχρωμη κεραμική. Ιδιαίτερα τα θέματα 1-5 θεωρούνται από τα πιο χαρακτηριστικά και συνηθισμένα του τύπου και πιθανώς, κυρίως στην Πελοπόννησο, αποτελούν συνέχεια και μεταφορά διακοσμητικών θεμάτων άλλων προγενέστερων τύπων (Urfignis, μελανών στιλβωτών)⁷⁸.

Πολύχρωμα

Είναι ο τελευταίος τύπος με σαράντα όστρακα που αντιπροσωπεύουν ποσοστό 0,97%, παρουσιάζουν όμως μεγάλη ποικιλία και αρκετά προβλήματα. Ως προς τα τεχνικά τους χαρα-

73. Phelps 1975, σ. 249, Touchais 1981, σ. 144, 146.

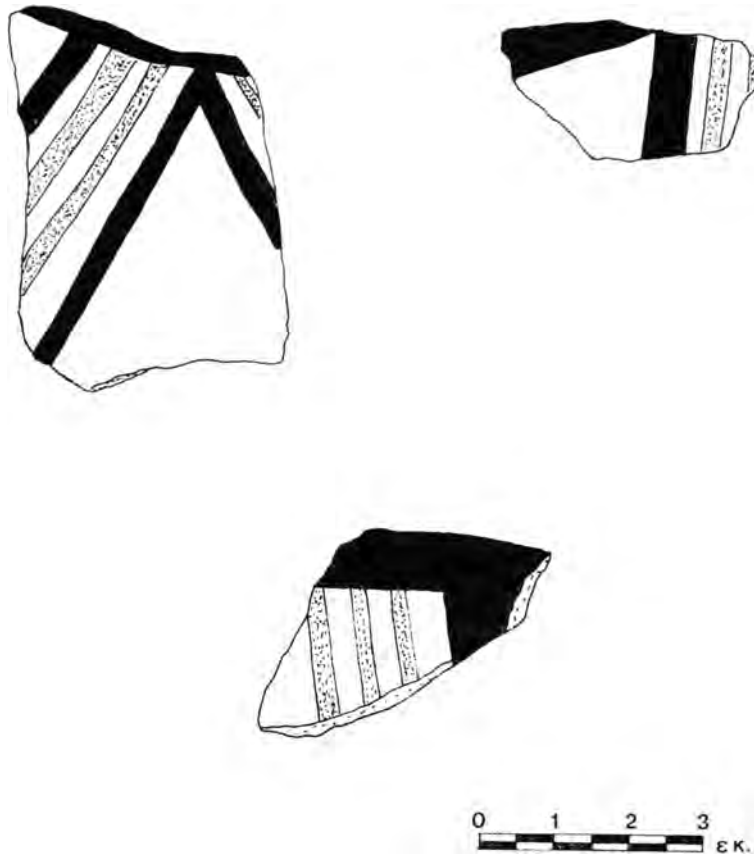
74. Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι η καθαρότητα και η ομοιογένεια του πηλού, η επεξεργασία της επιφάνειας, το είδος της βαφής κ.ά. Για την περιγραφή τους βλ. Diamant 1974, σ. 43-45.

75. Lavezzi 1978, πίν. 112: 50, Phelps 1975, σχέδ. 39: 22.

76. Phelps 1975, πίν. 83: 25, 28.

77. Weinberg 1962, πίν. 67 A, B.

78. Kunze 1931, πίν. XV, 1, Weinberg 1937, πίν. 18, C, I, K, L, Weinberg 1962, σ. 197-198, Jacobsen 1969, σ. 367-368, Jacobsen 1973, σ. 269-271, πίν. 51a (δεξιά στη μέση), Phelps 1975, σ. 267-268, Lavezzi 1978, πίν. 112, 46, Touchais 1981, σ. 146 και σημ. 160.

Σχέδ. 5. Όστρακα πολύχρωμων αγγείων. Σχεδιαστική απόδοση του Πί ν. 68 β.

κτηριστικά (πηλός, κατασκευή κτλ.) παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες με τα αμαυρόχρωμα⁷⁹, αλλά δεν είναι δυνατό να συμπεριληφθούν σε αυτά. Διαφοροποιούνται οριστικά από αυτά και συγκροτούν ιδιαίτερο τύπο με το χαρακτηριστικό ότι φέρουν γραπτή διακόσμηση με περισσότερα από ένα χρώματα (συνήθως δύο). Αναγνωρίζονται οι παρακάτω συνδυασμοί:

1. Επιφάνεια κιτρινέρυθρη (5YR6/6) με καστανόμαυρη και ερυθρή (2.5YR5/8) βαφή σε γραμμικά θέματα (Σ χ έ δ. 5· Π ί ν. 68 β).

2. Επιφάνεια κιτρινέρυθρη. Τα θέματα είναι ελεύθερες θλαστές, σχεδόν κυματιστές γραμμές, που αποδίδονται με μαυροκάστανη και ερυθρή βαφή με λευκές παχιές γραμμές ανάμεσα τους (Π ί ν. 68 γ).

3. Ανοιχτή καστανή (7.5YR6/4) επιφάνεια, γραμμικά θέματα (ταινίες) με πολύ σκούρα γκριζοκάστανη (10YR3/2) και υπόλευκη (10YR8/1-7/1) βαφή (Π ί ν. 69 α).

4. Επιφάνεια ανοιχτή καστανή, γραμμικά θέματα με βαθιά ερυθρή (2.5YR3/2) και υπόλευκη βαφή.

Σε όλες τις περιπτώσεις η ερυθρή βαφή είναι στιλπνή, ενώ οι υπόλοιπες θαμπές⁸⁰. Ανα-

79. Phelps 1975, σ. 276.

80. Weinberg 1962, σ. 198.

γνωρίζονται κυρίως ανοιχτά σχήματα με διάμετρο 0,25-0,26 και πάχος τοιχωμάτων 0,004-0,008 μ. Οπωσδήποτε υπήρχαν και κλειστά αγγεία στα οποία πρέπει να ανήκουν όστρακα με ακατέργαστη την εσωτερική επιφάνεια. Τα διακοσμητικά θέματα είναι απλά, δεν είναι πυκνά και η διάταξή τους θα πρέπει να συμβάδιζε με το μέγεθος του αγγείου. Παρατηρείται ότι όσο παχύτερα είναι τα τοιχώματα των οστράκων, τόσο μεγαλύτερες είναι οι διαστάσεις των διακοσμητικών θεμάτων (π.χ. μήκος και πλάτος ταινιών).

Ο συνδυασμός ερυθρού και καστανόμαυρου χρώματος είναι ο πιο συνηθισμένος στην πολύχρωμη κεραμική και τα παραδείγματα είναι πολλά, πρώιμα και ύστερα. Αντίθετα, η χρησιμοποίηση και μάλιστα με ελευθερία και σταθερότητα του λευκού σε ισοδύναμη με τα άλλα χρώματα παρουσία, είναι κάτι το μοναδικό και δε στάθηκε δυνατό να βρεθούν ανάλογα παραδείγματα σε άλλες σύγχρονες θέσεις. Η παρουσία όμως των οστράκων αυτών στην Άρεια, αν και ο αριθμός τους είναι μικρός (δεν ξεπερνούν τα δέκα), δηλώνει ότι πρόκειται για έναν κεραμικό τύπο όχι τυχαίο: η επιφάνεια έχει υποστεί μια αρκετά καλή επεξεργασία, είναι λειασμένη και ελαφρά στιλβωμένη και τα θέματα διατηρούνται πολύ καλά. Σε ελάχιστα μόνο σημεία έχει απολεπιστεί η βαφή, ενώ στα άλλα παραδείγματα τόσο το καστανόμαυρο όσο και το ερυθρό είναι πολύ περισσότερο φθαρμένα.

Διάφοροι άλλοι κεραμικοί τύποι

Επιπλέον των τύπων που περιγράφηκαν παραπάνω, αναγνωρίστηκαν σε ελάχιστα παραδείγματα δύο άλλοι ακόμα. Ο συνολικός αριθμός των οστράκων αυτών είναι δεκαεπτά και δεν έχουν καταμετρηθεί στο συνολικό αριθμό ούτε έχει υπολογιστεί το ποσοστό που αυτά αντιπροσωπεύουν. Τα όστρακα αυτά αναφέρονται ως «ερυθρά στιλπνά» και «πολύχρωμα». Με βάση το πολυθετικό κριτήριο δε στάθηκε δυνατό να ενταχθούν στην Urfirnis ή στην πολύχρωμη κεραμική, γιατί οι διαφορές των χαρακτηριστικών τους είναι μεγαλύτερες από τις ομοιότητές τους. Επίσης ο αριθμός τους είναι πολύ μικρός χωρίς να αντισταθμίζεται με ομοιογένεια μεταξύ τους, κυρίως στα πολύχρωμα. Για το λόγο αυτό νομίζουμε ότι είναι καλύτερο να περιγραφούν μόνο και να αναφερθούν απλώς ορισμένες υποθέσεις.

Οι τύποι αυτοί είναι αναλυτικά οι παρακάτω:

Ερυθρά στιλπνά: δέκα όστρακα (Π ί ν. 69 β) που προέρχονται από ανοιχτό κύπελλο με πόδι, αλλά δε συγκολλούνται. Ο πηλός είναι αρκετά καθαρός. Η επιφάνεια είναι μονόχρωμη και καλύπτεται από ένα ζεστό ερυθρό (2.5YR5/8-4/8) πυκνό επίχρισμα, που έχει αρκετά καλά στιλβωθεί, έχει προσδώσει μια εξωτερική μέση στιλπνότητα, αλλά έχει απολεπιστεί σε μερικά σημεία. Προφανώς είναι τμήμα ενός αγγείου, δε γνωρίζουμε όμως πώς ήταν το πάνω τμήμα του, αν έφερε διακόσμηση κτλ. Ίσως να ανήκει στο αδιακόσμητο τμήμα αγγείου του τύπου «μελανό επί ερυθρού».

Πολύχρωμα: (άλλα από αυτά που περιγράψαμε ως ιδιαίτερο τύπο παραπάνω):

α. Τέσσερα όστρακα (Π ί ν. 70 β, το 1) από τα οποία το ένα χείλος ανοιχτού αγγείου· έχουν τα εξής χαρακτηριστικά: επιφάνεια που έχει στιλβωθεί άνισα και πρόχειρα και σώζει τα κακότεχνα ίχνη της εργασίας αυτής (όπως η τρίτη υπο-ομάδα των Urfirnis), επιπλέον όμως φέρει διακόσμηση από θαμπές μελανές ταινίες που πλαισιώνονται από λευκές γραμμές. Δεν είναι δυνατό τα όστρακα αυτά να καταχωρηθούν στα πολύχρωμα, εξαιτίας της επεξεργασίας της επιφάνειας. Ούτε είναι δυνατό να καταχωρηθούν στα Urfirnis, εξαιτίας της διακόσμησης. Θα ήταν δυνατό να χαρακτηριστούν ως συνδυασμός των στιλβωτών Urfirnis και των αμαυρόχρωμων με την προσθήκη του λευκού χρώματος, που φαίνεται ότι δεν είναι άγνωστο στην Άρεια και

ιδιαίτερα, στην πολύχρωμη κεραμική ή σαν παραλλαγή του «μελανού επί ερυθρού»⁸¹ δεδομένου ότι οι δύο τύποι έχουν κοινά στοιχεία.

β. Τρία όστρακα (Π ί ν. 70 β, τα 2,3,4) έχουν παραπλήσια επεξεργασία επιφάνειας και διακόσμηση με τα τέσσερα όστρακα που αναφέρθηκαν. Η επιφάνεια όμως εδώ δεν έχει έντονα τα ίχνη της κακότεχνης στίλβωσης, είναι λιγότερο στιλπνή, όχι όμως θαμπή, και η διακόσμηση αποτελείται και εδώ από τέσσερις μελανές ταινίες που περιβάλλονται από δύο λευκές. Δε στάθηκε δυνατό να αναγνωριστεί ο τύπος ούτε βρέθηκαν αντίστοιχα παραδείγματα από άλλες θέσεις. Ίσως θα ήταν δυνατό να θεωρηθούν μια δίχρωμη παραλλαγή του τύπου «μελανό επί ερυθρού».

ΣΧΟΛΙΑ - ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Η Άρεια ως γεωγραφική θέση εντάσσεται σ' ένα ευρύτερο χώρο έντονης νεολιθικής παρουσίας, τη βορειοανατολική Πελοπόννησο, με σημαντικότερες νεολιθικές θέσεις και με ενδείξεις επαφής και επικοινωνίας με άλλες περιοχές, κύρια της κεντρικής Ελλάδας (Σ χ έ δ. 6). Η κεραμική που αναγνωρίστηκε στην Άρεια είναι γνωστή σ' όλες τις παραπάνω θέσεις είτε συνολικά είτε μεμονωμένα και αντιπροσωπεύει βασικούς τύπους της μέσης και νεότερης νεολιθικής περιόδου. Στην Άρεια μαρτυρείται μια περίοδος κατοίκησης που χαρακτηρίζεται από έντονη παρουσία μελανής στιλβωτής κεραμικής (18,13 %) και με λιγότερη, αλλά σαφή παρουσία Urfirnis (7,41%) και γραπτής αμαυρόχρωμης κεραμικής (4,09%). Η γκρίζα πολύχρωμη, με διακόσμηση «μελανό επί ερυθρού» κεραμική, μεμονωμένα παραδείγματα των οποίων περιγράψαμε παραπάνω, δεν αποτελούν κύριους τύπους. Με βάση την παρουσία του υλικού της Άρειας σε άλλες θέσεις του ευρύτερου αυτού χώρου θα προχωρήσουμε σε συγκριτική μελέτη με τελικό σκοπό: α) να διαπιστώσουμε —βασίζόμενοι στην κεραμική— αν η κατοίκηση στην Άρεια ακολουθεί ή όχι την ίδια εξέλιξη με αυτή των άλλων θέσεων, όπου μας είναι γνωστή η στρωματογραφία και αν πράγματι εντάσσεται στο ίδιο γεωγραφικό και χρονολογικό πλαίσιο, και β) τη λεπτομερέστερη χρονολογική αποκατάσταση του συγκεκριμένου υλικού της Άρειας.

Η μελανή στιλβωτή κεραμική έχει μεγάλη περίοδο παρουσίας και καλύπτει έναν ευρύ γεωγραφικό χώρο στη νεολιθική εποχή. Είναι γνωστή στην Ελάτεια, όπου αποτελεί ένα μεγάλο μέρος της κεραμικής που βρέθηκε στο Βόθρο της Τομής 3 (συμπεριλαμβάνονται και τα τετραποδικά σκεύη) και συνοδεύεται από κεραμική με διακόσμηση «μελανό επί ερυθρού» και Urfirnis, ενώ απουσιάζει η αμαυρόχρωμη⁸². Στην Κόρινθο αντιπροσωπεύει επίσης ένα μεγάλο ποσοστό (30,3%) της κεραμικής που προέρχεται από τις ανασκαφές στο δυτικό τμήμα της Αγοράς⁸³, όπου επίσης βρέθηκε κεραμική Urfirnis, αμαυρόχρωμη, μεγάλος αριθμός τετραποδικών σκευών και σε λιγότερη ποσότητα κεραμική γκρίζα, πολύχρωμη και τύπου «μελανό επί ερυθρού». Στο Φράγγθι⁸⁴ εμφανίζεται παράλληλα με τα ύστερα Urfirnis και με τα πρώτα δείγματα των αμαυρόχρωμων και συνεχίζει και μετά το τέλος των Urfirnis παράλληλα με τα αμαυρόχρωμα. Στο Κορύκειο Άντρο⁸⁵ συνυπάρχει σε μικρότερη ποσότητα με άφθονη χονδροειδή κεραμική, γκρίζα, Urfirnis, αμαυρόχρωμη και πολύχρωμη.

81. Phelps 1975, σ. 195, πίν. 81: 1, 2, Diamant 1974, σ. 24.

82. Weinberg 1962, σ. 186 κ.ε.

83. Lavezzi 1978, σ. 418.

84. Jacobsen 1969, σ. 368, Jacobsen 1973, σ. 266, Diamant 1974, σ. 41-42.

85. Touchais 1981, σ. 132.

1. Κωρύκειο Άντρο	7. Κεφάλαια	13. Τίρυνθα
2. Ελάτεια	8. Γωνιά	14. Λέρνα
3. Ορχομενός	9. Κόρινθος	15. Αγιωργίτικα
4. Εύτρηση	10. Φλειούς	16. Ασέα
5. Αγορά Αθήνας	11. Κλένια	17. Φράγχθι
6. Σπηλιά Κίτσου	12. Πρόσυμνα	18. Αλεπότρυπα

Σχέδ. 6. Θέσεις της νεότερης νεολιθικής περιόδου στη ΒΑ. Πελοπόννησο και την κεντρική Ελλάδα.

Η κεραμική του Βόθρου στην Ελάτεια, χαρακτήρισε ένα ολόκληρο στάδιο της νεολιθικής περιόδου, τη «Φάση του Βόθρου»⁸⁶, όπως είναι γνωστή. Χρονολογείται από τον ανασκαφέα της στη μέση νεολιθική⁸⁷, από άλλους στη μετάβαση από τη μέση στη νεότερη νεολιθική περίοδο και από άλλους στην πρώιμη νεότερη νεολιθική, χωρίς να καλύπτει μεγάλο μέρος της δεδομένου ότι απουσιάζει η αμαυρόχρωμη κεραμική⁸⁸. Στην Κόρινθο το υλικό της Αγοράς χρονολογείται στην πρώιμη φάση της νεότερης νεολιθικής όχι, όμως, στο πρώτο της στάδιο, αλλά αμέσως μετά από αυτή (φάση νεότερη νεολιθική 1B)⁸⁹, όπου, εκτός από τη μελανή στιλβωτή και την Urfirnis κεραμική, είναι έντονη η παρουσία της αμαυρόχρωμης. Στο Φράγγθι η μελανή στιλβωτή τοποθετείται στη μετάβαση από τη μέση στη νεότερη νεολιθική, οπότε και ευρίσκεται στο απόγειό της και χρονολογείται με C 14 στο α' μισό της πέμπτης χιλιετίας⁹⁰. Στο Κορύκειο Άντρο η παρουσία της είναι μικρή και η ποιότητά της είναι κατώτερη σε σχέση με τα παραδείγματα των προηγούμενων θέσεων. Όλοι αυτοί οι λόγοι θεωρούνται ενδείξεις για τη χρονολόγηση του υλικού σε ύστερη φάση της νεότερης νεολιθικής⁹¹.

Η μελανή στιλβωτή κεραμική της Άρειας τόσο σε ποσότητα όσο και σε ποιότητα, σχήματα, διακόσμηση έχει πολλά κοινά στοιχεία με το αντίστοιχο υλικό στην Κόρινθο, το Φράγγθι και την Ελάτεια και όχι στο Κορύκειο Άντρο. Χρονολογείται επομένως σε πρώιμη φάση της νεότερης και πιθανώς και στο τέλος της μέσης νεολιθικής, αν δεχτούμε ότι το υλικό της Ελάτειας είναι πρωιμότερο κατά ένα μέρος του υλικού της Κόρινθου, σύμφωνα με τη γνώμη του Weinberg.

Τα Urfirnis αγγεία είναι ο βασικός κεραμικός τύπος της νότιας Ελλάδας στη μέση νεολιθική και βρίσκεται σε όλες τις θέσεις της βορειοανατολικής Πελοποννήσου, της οποίας θεωρείται προϊόν⁹². Η συνέχεια του τύπου στην πρώιμη νεότερη νεολιθική είναι επιβεβαιωμένη⁹³, παρατηρούνται όμως αλλαγές στη διακόσμηση που είναι περισσότερο κακότεχνη⁹⁴. Στο Φράγγθι, ένα από τα κυριότερα κέντρα παραγωγής, τα Urfirnis στην τελευταία φάση τους υπάρχουν παράλληλα με τα μελανά στιλβωτά και με την εμφάνιση των αμαυρόχρωμων⁹⁵. Βαθμιαία όμως η παρουσία τους μειώνεται, ενώ αντίθετα αυξάνονται τα αμαυρόχρωμα, τα οποία παίρνουν τη θέση τους ως χαρακτηριστικός τύπος της νεότερης νεολιθικής⁹⁶. Στη «Φάση του Βόθρου», στην Ελάτεια, είναι ένας από τους τρεις κεραμικούς τύπους που αντιπροσωπεύονται παράλληλα με τα μελανά στιλβωτά και τα μελανά επί ερυθρού, είναι όμως και ο μόνος που αμφισβητείται⁹⁷. Στην Κόρινθο βρέθηκε επίσης Urfirnis κεραμική στην ανασκαφή της Αγοράς, σε μικρή ποσότητα, και χρονολογείται στη μέση και τη νεότερη νεολιθική περίοδο⁹⁸.

86. Βλ. αναλυτικότερα French 1972, σ. 8.

87. Weinberg 1962, Weinberg 1970, σ. 597-598, French 1972, σ. 10, Diamant 1974, σ. 23.

88. Phelps 1975, σ. 62, όπου η απουσία των αμαυρόχρωμων δικαιολογείται από γεωγραφικούς λόγους. (Βλ. επίσης French 1972, σ. 16), Lavezzi 1978, σ. 430.

89. Lavezzi 1978, σ. 430.

90. Jacobsen 1973, σ. 266.

91. Touchais 1981, σ. 170.

92. Phelps 1975, σ. 181, Phelps 1986, σ. 372.

93. Jacobsen 1973, σ. 269 σημ. 43.

94. Vitelli 1974, σ. 210, Phelps 1975, σ. 121.

95. Jacobsen 1973, σ. 266.

96. Diamant 1974, σ. 41-42, 52-53, 57.

97. French 1972, σ. 8. Θα πρέπει όμως να λαμβάνονται υπόψη η γνώση και η πείρα του Weinberg στη μελέτη των Urfirnis.

98. Lavezzi 1978, σ. 417, 429.

Τα μονόχρωμα παραδείγματα από την Άρεια δεν προσφέρουν στοιχεία για μια ακριβέστερη χρονολόγηση. Στα διακοσμημένα είναι δυνατό να γίνουν οι εξής παρατηρήσεις: η εξωτερική επιφάνεια πολλές φορές είναι θαμπή, στοιχείο που γενικά θεωρείται ένδειξη ύστερης χρονολόγησης⁹⁹ στην εξέλιξη των Urfirnis. Στα θέματα κυριαρχεί το δίχτυ σε σύνθετες παραλλαγές, δηλαδή συνδυασμούς διάγραμμων τριγώνων και ρόμβων που περιβάλλονται και τονίζονται από ταινία (Πί ν. 66 α). Τα σύνθετα θέματα και κυρίως το δίχτυ, αποτελούν χαρακτηριστικά εξέλιξης και ύστερης χρονολόγησης δεδομένου ότι υπάρχουν στη δεύτερη φάση της μέσης νεολιθικής στο Φράγγχι, χωρίς όμως να συνεχίζονται στην τρίτη, και κυριαρχούν στην τρίτη φάση της μέσης νεολιθικής στη Λέρνα, φάσεις που κατά ένα μέρος είναι σύγχρονες¹⁰⁰. Το θέμα του δυχτιού με παχιές γραμμές (Πί ν. 66 α) έχει παράλληλα μόνο στο Φράγγχι στην τελευταία φάση, ενώ αντίθετα το θέμα της κλίμακας (Σχ έ δ. 3) θεωρείται πρώιμο¹⁰¹. Τα παραδείγματα που φέρουν στιλβωτή γραμμική διακόσμηση θεωρούνται αναμφισβήτητα το τελευταίο εξελικτικό στάδιο των Urfirnis που υποκαθιστούν τα διακοσμημένα¹⁰² και είναι ένδειξη της επιβίωσης του τύπου στη νεότερη νεολιθική.

Στην πλειοψηφία τους λοιπόν, τα παραδείγματα των διακοσμημένων Urfirnis της Άρειας πρέπει να θεωρηθούν προϊόντα ύστερης φάσης της μέσης νεολιθικής, με έντονα ίχνη του τελικού σταδίου. Τα παραδείγματα με κακότεχνη διακόσμηση είναι τετραπλάσια περίπου σε αριθμό από τα διακοσμημένα (2,8% επί του συνόλου της κεραμικής και επί 7% Urfirnis) και φανερώουν ότι αντιπροσωπεύουν καλά το στάδιο, όπου αντικαθιστούν τα διακοσμημένα που μειώνονται αισθητά. Αυτό το στάδιο αποτελεί την επιβίωση των Urfirnis στη νεότερη νεολιθική και χρονολογείται στην πρώιμη φάση της απαντάται στην Κόρινθο (ανασκαφή Αγοράς)¹⁰³, στο Φράγγχι¹⁰⁴, στο Κεφαλάρι¹⁰⁵, αλλά καθόλου στην Ελάτεια («Φάση Βόθρου»).

Η αμαυρόχρωμη κεραμική εμφανίζεται στο Φράγγχι, στο στρώμα IVα, σε μικρό αριθμό και σε ποσοστό λιγότερο από 5%, όταν παράλληλα η μελανή στιλβωτή κεραμική έφθανε με ποσοστό 20% στο απόγειό της¹⁰⁶, τα Urfirnis άρχιζαν να μειώνονται και εκπροσωπούνται κύρια με στιλβωτά διακοσμημένα παραδείγματα. Στο επόμενο στρώμα (IIIβ) τα αμαυρόχρωμα αυξάνονται, τα μελανά στιλβωτά μειώνονται, τα Urfirnis φθίνουν και εμφανίζονται για πρώτη φορά τα γκρίζα¹⁰⁷. Τέλος, στο στρώμα IIIα, η αμαυρόχρωμη κεραμική κυριαρχεί, η μελανή στιλβωτή αντιπροσωπεύει μόνο 2% και τα παραδείγματα Urfirnis φαίνεται ότι είναι μαρτυρίες χρήσης παλιότερων αγγείων παρά δημιουργίες νέων¹⁰⁸. Η ποιότητα κατασκευής των αγγείων συμβαδίζει με την αύξηση της παρουσίας τους. Στην αρχή είναι αμελής και χονδροειδής, στη συνέχεια βελτιώνεται και τα καλύτερα παραδείγματα (λεπτά) κυριαρχούν στο στρώμα IIIα¹⁰⁹.

99. Phelps 1975, σ. 127.

100. Vitelli 1974, σ. 209.

101. Vitelli 1974, σ. 187.

102. Vitelli 1974, σ. 210, Phelps 1975, σ. 188. Felsch 1971, σ. 7, Jacobsen 1969, σ. 365, Jacobsen 1973, σ. 269, σημ. 43.

103. Lavezzi 1978, σ. 417.

104. Jacobsen 1973, σ. 269, σημ. 43.

105. Felsch 1971, σ. 7.

106. Jacobsen 1973, σ. 266, 269, Diamant 1974, σ. 41.

107. Diamant 1974, σ. 52.

108. Diamant 1974, σ. 53.

109. Diamant 1974, σ. 57-58.

Στην Κόρινθο (ανασκαφή Αγοράς) η αμαυρόχρωμη κεραμική αντιπροσωπεύει ποσοστό 29% (τα 22% όμως θεωρούνται αδιακόσμητα τμήματα αγγείων)· παρατηρείται κατασκευή που κυμαίνεται από λεπτή ως χονδροειδής με ελεύθερα και ευθύγραμμα θέματα. Η κεραμική αυτή χρονολογείται στη νεότερη νεολιθική ΙΒ φάση.

Η αμαυρόχρωμη κεραμική της Άρειας δε χαρακτηρίζεται από ομοιογενή ποιότητα. Υπάρχουν παραδείγματα αμελούς και χονδροειδούς κατασκευής παράλληλα με άλλα, όπου φαίνεται ότι έχει αποκτηθεί άνεση και εμπειρία στην κατασκευή με λεπτότερα τοιχώματα, καλύτερη επεξεργασία επιφάνειας και σταθερότερη βαφή. Παράλληλα αντιπροσωπεύει ένα σχετικό μικρό ποσοστό (4,09%), λιγότερο από τη μελανή στιλβωτή (18,13%) και την Urfirnis (7,41%), δεν είναι δηλαδή κυρίαρχος κεραμικός τύπος και επομένως δεν είναι δυνατό να χρονολογηθεί σε ώριμη νεότερη νεολιθική φάση. Πρέπει να αντιπροσωπεύει το αρχικό στάδιο παραγωγής των αγγείων αυτών, ένα δεύτερο στάδιο όπου βελτιώνεται η ποιότητά τους και αρχίζουν να κυριαρχούν, όχι όμως το στάδιο της ακμής τους και καθόλου το τέλος τους. Παράλληλα συμβαδίζουν με αρκετά μεγάλο αριθμό μελανής στιλβωτής κεραμικής και με ένα μέτριο ποσοστό Urfirnis, κάτι δηλαδή που παρατηρείται και στα στρώματα ΙVα και ΙΙΙβ στο Φράγγχι.

Η γκρίζα κεραμική είναι σαφώς μικρότερη σε αριθμό από τη μελανή στιλβωτή, με την οποία πολλές φορές συγχέεται, αλλά και από τους άλλους τύπους. Θεωρείται κορινθιακός τύπος, έχει βρεθεί όμως και σε άλλες θέσεις σε μικρότερο αριθμό¹¹⁰. Στην Κόρινθο βρέθηκε στην ανασκαφή του υψώματος του ναού του Απόλλωνα (Temple Hill) και αναγνωρίστηκε από τον ανασκαφέα ως σύγχρονη με τα τελευταία δείγματα Urfirnis, επομένως θεωρήθηκε ότι αντιπροσωπεύει μια πρωιμότερη φάση της νεότερης νεολιθικής¹¹¹. Στις νεότερες ανασκαφές της Αγοράς όμως αποδείχθηκε ότι η γκρίζα κεραμική είναι ολιγάριθμη (δεκατέσσερα όστρακα) και εμφανίζεται στα νεότερα στρώματα, επομένως καλύπτει την αρχή της ύστερης φάσης της νεότερης νεολιθικής¹¹². Στο Φράγγχι γκρίζα αγγεία εμφανίζονται στο στρώμα ΙΙΙβ¹¹³ με παράλληλη μείωση των μελανών στιλβωτών. Στην Ελάτεια («Φάση Βόθρου») απουσιάζουν, τουλάχιστον ως ιδιαίτερος τύπος, όπως ορίστηκε από τον ίδιο τον ανασκαφέα στο υλικό της Κορίνθου¹¹⁴. Στο Κωρύκειο Άντρο, τέλος, κυριαρχούν μαζί με τα χονδροειδή, απουσιάζουν τα μελανά στιλβωτά και για το λόγο αυτό θεωρούνται μια επιπλέον ένδειξη χρονολόγησης της θέσης στην ύστερη φάση της νεότερης νεολιθικής¹¹⁵. Σύμφωνα με τα παραπάνω το υλικό της Άρειας πρέπει να αντιπροσωπεύει ένα αρχικό στάδιο παραγωγής γκρίζας κεραμικής, ίσως παράλληλο με το τελευταίο στάδιο παραγωγής μελανών στιλβωτών, τα οποία πιθανώς διαδέχονται, προς το τέλος της πρώιμης φάσης της νεότερης νεολιθικής.

Η πολύχρωμη κεραμική¹¹⁶ απαντάται κυρίως στην Κορινθία με χαρακτηριστικά δείγματα από τη Γωνιά¹¹⁷, και την Κλένια και στην Πρόσυμνα¹¹⁸ της Αργολίδας, όπου επίσης είναι γνω-

110. Phelps 1975, σ. 234.

111. Weinberg 1937, σ. 511.

112. Diamant 1974, σ. 402, Phelps 1975, σ. 241.

113. Diamant 1974, σ. 52.

114. Weinberg 1937, σ. 503-504.

115. Touchais 1981, σ. 170-171.

116. Phelps 1975, σ. 275 κ.ε.

117. Blegen 1930.

118. Blegen 1937, σ. 373-374.

στό ένα αντιπροσωπευτικό υλικό. Οι προσπάθειες που έγιναν για μια ιδιαίτερη χρονολόγηση¹¹⁹ του τύπου δεν είναι πάντα αποδεκτές¹²⁰ και τα κριτήρια είναι αμφίβολα. Γενικά όμως το υλικό από τη Γωνιά και την Κλένια, με ένα ιδιαίτερο θεματολόγιο, θεωρείται ένδειξη ύστερης φάσης της νεότερης νεολιθικής, όπως και το υλικό της Πρόσυμνας που βρέθηκε μαζί με χονδροειδή κεραμική με πλαστική διακόσμηση, χαρακτηριστική του τέλους της νεότερης νεολιθικής περιόδου, όπως αποκαλύφθηκε και σε άλλες σύγχρονες θέσεις (Σπηλιά Κίτσου, Κεφάλα, Αλεπότρυπα¹²¹). Το υλικό που αποκαλύφθηκε στις νεότερες ανασκαφές της Κορίνθου παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα, γιατί τα διακοσμητικά θέματα δεν έχουν ομοιότητα με αυτά της Γωνιάς ή της Κλένιας, ούτε της Πρόσυμνας. Είναι περισσότερο ελεύθερα και απλά, σε αντίθεση με της Γωνιάς που είναι σύνθετα και τεκτονικά. Εξάλλου από τον ανασκαφέα θεωρούνται ως μια μικρή σε αριθμό υποδιαίρεση των αμαυρόχρωμων αγγείων στα οποία έχουν υπολογιστεί. Τα πολύχρωμα όστρακα της Άρειας είναι ολιγάριθμα, τα θέματά τους δεν έχουν αντιστοιχία με αυτά των χαρακτηριστικών θέσεων που αναφέραμε παρά μόνο στους χρωματικούς συνδυασμούς του ερυθρού με το μαυροκάστανο, ενώ ο συνδυασμός με το λευκό δεν έχει παράλληλα και ήδη μας απασχόλησε στην περιγραφή του τύπου. Το υλικό της Άρειας επομένως δεν αντιπροσωπεύει ύστερη φάση της νεότερης νεολιθικής, αλλά προφανώς αντιστοιχεί στην απαρχή της παραγωγής του τύπου, στο τελευταίο στάδιο της πρώιμης φάσης της νεότερης νεολιθικής.

Στα μεμονωμένα παραδείγματα των άλλων τύπων γίνονται οι εξής παρατηρήσεις: τα ερυθρά μονόχρωμα και πολύχρωμα (μαύρο και λευκό) όστρακα δεν είναι απόλυτα σαφές σε ποιο κεραμικό τύπο ανήκουν. Για τα πρώτα, μια αντιστοιχη κεραμική θεωρείται παράλληλη με την πρώτη εμφάνιση των Urfirnis και πιθανώς πρόδρομος τύπος αυτών¹²². Νομίζουμε ότι δεν είναι δυνατό να ανήκουν στην φάση αυτή, δηλαδή την πρώιμη μέση νεολιθική, γιατί απουσιάζουν παραδείγματα άλλων παράλληλων κεραμικών τύπων που χρονολογούν τη φάση αυτή. Θα ήταν πιθανότερο να θεωρηθούν αδιακόσμητα και διακοσμημένα τμήματα αγγείων τύπου «μελανό επί ερυθρού» και παραλλαγής του, ο οποίος είναι χαρακτηριστικός στη «Φάση του Βόθρου» της Ελάτειας¹²³. Στην Κόρινθο (ανασκαφές Αγοράς), βρίσκεται επίσης, αλλά σε μικρότερη ποσότητα από τα μελανά στιλβωτά και τα αμαυρόχρωμα και έχει κοινά χαρακτηριστικά με τα παραδείγματα της Άρειας¹²⁴. Ο τύπος χρονολογείται στην πρώιμη νεότερη νεολιθική.

Η χονδροειδής κεραμική δεν προσφέρει πολλά στοιχεία για ιδιαίτερη χρονολόγηση. Ο μεγάλος αριθμός της δεν πρέπει να παρασύρει σε συμπεράσματα για ύστερη χρονολόγηση στο τέλος της νεότερης νεολιθικής, όπου πράγματι παρατηρείται έντονη αύξηση της ποσότητάς της¹²⁵. Τα χονδροειδή αγγεία είναι μεγάλα σε μέγεθος και κατανέμονται σε μεγάλο αριθμό οστράκων που δεν αντιστοιχεί υποχρεωτικά σε μεγάλο αριθμό αγγείων, κάτι που ίσως είναι αδυναμία της ποσοτικής προσέγγισης υλικού με τη μέθοδο του αριθμού των οστράκων. Όπως ήδη παρατηρήθηκε παραπάνω, απουσιάζει η χονδροειδής κεραμική με πλαστική διακόσμηση,

119. Weinberg 1962, σ. 198, Weinberg 1970, σ. 603.

120. Phelps 1975, σ. 275.

121. Diamant 1974, σ. 104, Phelps 1975, σ. 320 κ.ε.

122. Vitelli 1974, σ. 127, Phelps 1975, σ. 118, Jacobsen 1973, σ. 264, Phelps 1986, σ. 371.

123. Weinberg 1962, σ. 182, Phelps 1975, σ. 191.

124. Lavezzi 1978, σ. 422.

125. Jacobsen 1969, σ. 369, Diamant 1974, σ. 65, Touchais 1981, σ. 116.

τόσο χαρακτηριστική της τελικής φάσης της νεολιθικής περιόδου που βρέθηκε σε θέσεις αντιπροσωπευτικές του σταδίου αυτού (Πρόσυμνα¹²⁶, Σπηλιά Κίτσου¹²⁷, Κεφάλα¹²⁸, Αλεπότρυπα¹²⁹) σε συνδυασμό με μεγάλο αριθμό τύπων επίσης χαρακτηριστικών της περιόδου (εγχάρακτα, πολύχρωμα κτλ.). Για το λόγο αυτό δε θεωρούμε το μεγάλο αριθμό χονδροειδούς κεραμικής στην Άρεια ως ένδειξη ύστερης χρονολόγησης, αλλά φυσιολογικής ποσοτικής παρουσίας παράλληλης με το μέγεθος και τον όγκο του τύπου, στον οποίο εξάλλου συνυπολογίστηκε και η κοινή κεραμική.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η προσπάθεια μελέτης της κεραμικής της Άρειας βασίστηκε στη σύγκριση δεδομένων πάνω σε δύο βασικούς άξονες: νεότερη νεολιθική περίοδος-βορειοανατολική Πελοπόννησος, χρονικό και γεωγραφικό πλαίσιο. Χρήσιμη ήταν η σύγκριση με το υλικό από το Φράγγχι, γειτονική θέση, όπου αντιπροσωπεύεται καλύτερα από κάθε άλλη η στρωματογραφία όλης της νεολιθικής εποχής και ιδιαίτερα η μετάβαση από τη μέση στη νεότερη περίοδο,¹³⁰ αντίθετα με τη Λέρνα, που αν και πλησιέστερη δεν έχει διασώσει τη φάση αυτή. Πολύτιμη ήταν επίσης η σύγκριση με το υλικό των νεότερων ανασκαφών της Κορίνθου, που είναι βασικό για τη γνώση της πρώιμης νεότερης νεολιθικής. Άλλες σημαντικές θέσεις της Πελοποννήσου (Γωνιά, Κλένια, Πρόσυμνα, Αλεπότρυπα) και της κεντρικής Ελλάδας (Ελάτεια, Κωρύκειο Άντρο) ενίσχυσαν τα συμπεράσματα που προέκυψαν. Από τη συγκριτική λοιπόν αυτή εξέταση διαπιστώθηκε ότι: α) στην Άρεια η εξέλιξη της κεραμικής συμφωνεί με εκείνη που παρατηρείται στους άλλους οικισμούς και επομένως η θέση εντάσσεται στο γεωγραφικό πλαίσιο της βορειοανατολικής Πελοποννήσου, β) στη συνέχεια στάθηκε δυνατή η αποκατάσταση της παρακάτω χρονολογικής ακολουθίας: μαρτυρείται κατοίκηση που αρχίζει στη μετάβαση από τη μέση στη νεότερη νεολιθική περίοδο και ακμάζει στην πρώιμη νεότερη νεολιθική περίοδο. Κυρίαρχη κεραμική είναι η μελανή στιλβωτή, που συνυπάρχει με το τελευταίο εξελικτικό στάδιο των Urfirnis και την πρώτη περίοδο των αμαυρόχρωμων. Η χρονική αυτή περίοδος είναι παράλληλη με τη «Φάση του Βόθρου» στην Ελάτεια, τη νεότερη νεολιθική IB φάση του δυτικού τμήματος της αγοράς της Κορίνθου και τα στρώματα IVa-IIIa στο Φράγγχι. Πιθανότατα αναγνωρίζεται και εδώ η ομαλή μετάβαση από τη μέση στη νεότερη περίοδο που διαπιστώθηκε στο Φράγγχι με τη διαδοχική συνύπαρξη της μελανής στιλβωτής-στιλβωτής Urfirnis-αμαυρόχρωμης κεραμικής¹³¹. Το τέλος της κατοίκησης στη θέση αυτή της Άρειας συμπίπτει με το τέλος της πρώιμης νεότερης νεολιθικής περιόδου, όταν αρχίζουν να εμφανίζονται η γκρίζα και η πολύχρωμη κεραμική.

Απρίλης 1986

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΧΑΤΖΗΠΟΥΔΙΟΥ-ΚΑΛΛΙΡΗ

126. Blegen 1937, σ. 372 και εικ. 626.

127. L. Karali, *Ceramique grossière*, στο Lambert 1981, σ. 349-371.

128. J. Coleman, *Kephala. A Late Neolithic Settlement and Cemetery*, 1977.

129. AAA IV (1971), σ. 12-26.

130. Phelps 1975, σ. 353.

131. Jacobsen 1973, σ. 266.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- C. W. Blegen 1930
C. W. Blegen 1937
Ph. G. Chase 1985
G. A. Clark 1982
D. L. Clarke 1968
S. Diamant 1974
J. E. Doran - F. R. Hodson 1975
J. D. Evans 1973
R. Felsch 1971
D. French 1972
J. N. Hill - R. K. Evans 1972
D. A. Hinton 1977
S. Hood 1981
B. Hulthén 1974
T. Jacobsen 1969
T. Jacobsen 1973
M. A. Joukowsky 1980
L. S. Klejn 1982
E. Kunze 1931
K. Κωτσάκης 1983
N. Lambert 1981
J. Lavezzi 1978
M. Millett 1979
C. R. Orton 1975
C. R. Orton 1980
C. R. Orton 1982
W. W. Phelps 1975
W. W. Phelps 1986
A. O. Shepard 1965
A. M. Snodgrass 1985
W. G. Solheim II, 1960
- Gonia. Metropolitan Museum Studies, τ. 3, σ. 55.
Prosymna: The Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum. Cambridge.
Whole Vessels and Sherds: An Experimental Investigation of their Quantitative Relationships. JFA 12, σ. 213-218.
Quantifying Archaeological Research, στο M. B. Schiffer (εκδ.), Advances in Archaeological Method and Theory, τ. 5, σ. 217-273.
Analytical Archaeology. Methuen.
The Later Village Farming Stage in Southern Greece. (Ph.D.), University of Pennsylvania.
Mathematics and Computers in Archaeology. Edinburgh University Press.
Sherd Weights and Sherd Counts. A Contribution to the Problem of Quantifying Pottery Studies, στο D. E. Strong (εκδ.), Archaeological Theory and Practice. New York Seminar Press.
Neolitische Keramik aus der Höhle von Kephalaria. AM 86, σ. 1.
Notes on Prehistoric Pottery Groups from Central Greece. Athens.
A Model for Classification and Typology, στο D. L. Clarke (εκδ.), Models in Archaeology. Methuen.
Rudely Made Earthen Vessels of the Twelfth to Fifteenth Centuries A.D., στο D. P. S. Peacock (εκδ.), Pottery and Early Commerce. Academic Press, σ. 221-238.
Excavations in Chios 1938-1955. Prehistoric Emporio and Ayio Gala, I, BSA Suppl. 15.
On Choice of Element for Determination of Quantity of Pottery. Norwegian Archaeological Review 7: 1, I.
Excavations at Porto Cheli and Vicinity. Preliminary Report II: The Franchi Cave 1967-1968. Hesperia 38, σ. 343-381.
Excavations in the Franchi Cave, 1969-1971, Part II, Hesperia 42, σ. 253-283.
A Complete Manual of Field Archaeology. Tools and Techniques of Field Work for Archaeologists. New Jersey.
Archaeological Typology. BAR International Series 153. Oxford.
Orchomenos II. Die neolitische Keramik. München.
Κεραμική Τεχνολογία και Κεραμική Διαφοροποίηση. Προβλήματα της γραπτής κεραμικής της Μέσης Νεολιθικής Εποχής του Σέσκλου. (διδασκαρική διατριβή). Θεσσαλονίκη.
La grotte préhistorique de Kitsos (Attique). Paris.
Prehistoric Investigations at Corinth. Hesperia 47, σ. 402-451.
How Much Pottery, στο Pottery and the Archaeologist. Occasional Publication αριθ. 4, Institute of Archaeology. London.
Quantitative Pottery Studies: Some Progress, Problems and Prospects, Science and Archaeology 16, σ. 30-35.
Mathematics in Archaeology. Collins.
Computer Simulation Experiments to Assess the Performance of Measures of Quantity of Pottery. World Archaeology 14 (1), σ. 1-20.
The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece. (Ph.D), University of London.
Characterization and Provenance Studies of Greek Neolithic and Early Bronze Age Pottery, στο R. E. Jones, Greek and Cypriot Pottery. A Review of Scientific Studies. BSA, Fitch Laboratory Occasional Paper I, σ. 369-409.
Ceramics for the Archaeologist. Carnegie Institution of Washington.
The New Archaeology and the Classical Archaeologist. AJA 89, σ. 31-37
The Use of Sherd Weights and Counts in the Handling of Archaeological Data. Current Anthropology 1, σ. 325-329.

- G. Touchais 1981 Le materiel neolithique. BCH, Suppl. VII. Antre Corycien, 1, σ. 95-172.
 K. D. Vitelli 1974 The Greek Neolithic Patterned Urfirnis Ware from the Franchi Cave and Lerna, (Ph.D.), University of Pennsylvania.
 K. D. Vitelli 1984 Greek Neolithic Pottery by Experiment, στο Pr. Rice (εκδ.), Pots and Potters. Current Approaches in Ceramic Archaeology. Los Angeles.
 S. S. Weinberg 1937 Remains of Prehistoric Corinth. Hesperia 6, σ. 487-524.
 S. S. Weinberg 1962 Excavations at Prehistoric Elateia, 1959. Hesperia 31, σ. 158-209.
 S. S. Weinberg 1965 Ceramics and the Supernatural: Cult and Burial Evidence in the Aegean World, στο F. R. Matson (εκδ.), Ceramics and Man. Chicago, Aldine.
 S. S. Weinberg 1970 The Stone Age in the Aegean. CAH I 1, 1970, σ. 557-618.

E. X.-K.

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΤΟ ΒΑΣΙΛΑΚΙ ΤΗΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ*

(Σχ έδ. 1-2· Πί ν. 71-80)

Στην περιφέρεια του χωριού Βασιλάκι¹ Λακωνίας και στη θέση που λέγεται σήμερα Βίγλα βρίσκεται ο μικρός βυζαντινός ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου. Είναι χτισμένος στην κορυφή ενός χαμηλού λόφου, μέσα σε μεγάλο ελαιώνα. Το ναύδριο βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση. Πρόσφατα έγιναν εργασίες στερέωσης των λίγων τοιχογραφιών του, που σώζονται ακόμα, από το συνεργείο συντηρητών της 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ο ναός, διαστ. 3,60×3,20 μ., ανήκει στον τύπο της απλής μονόχωρης καμαροσκέπαστης βασιλικής² με ημικυκλική —εσωτερικά και εξωτερικά— κόγχη Ιερού, που έχει μικρό δίλοβο παράθυρο (Σχ έδ. 1-2). Στα δυτικά ανοίγεται χαμηλή θύρα, ύψ. 1,09 και πλ. 1 μ. (Πί ν. 71 β). Το δυτικό τμήμα της καμάρας του ναού έχει καταπέσει. Από το δάπεδο δε σώζεται κανένα ίχνος.

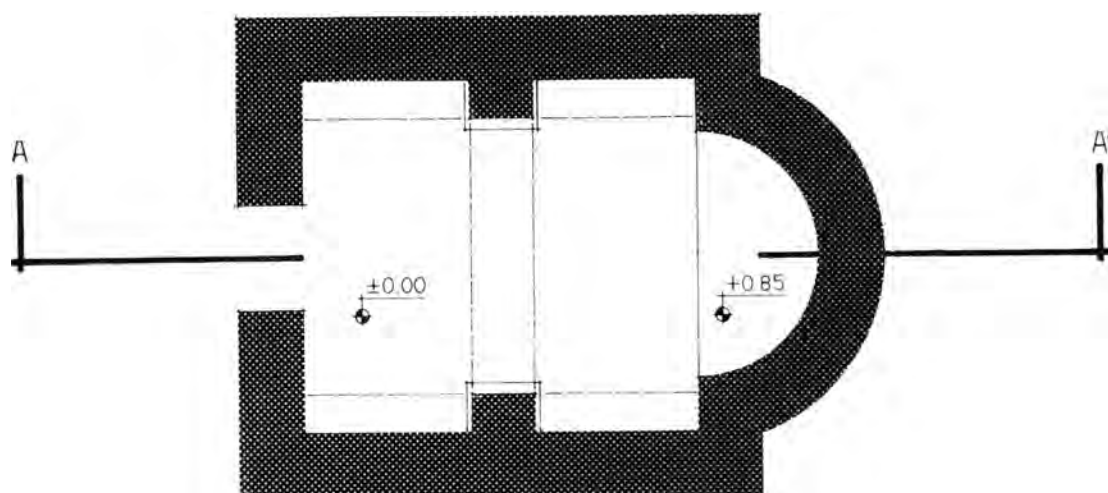
Το χτίσιμο έχει γίνει με λαξευμένους πωρολίθους³ της περιοχής, μεταξύ των οποίων υπάρχουν και ντόπιες μεγάλες σταχτιές πέτρες, αδρά κατεργασμένες, σε συνδυασμό με μικρούς αργούς λίθους και παρεμβολή πλίνθων σε οριζόντιες ακανόνιστες στρώσεις, καθώς και γεμίσματα στους αρμούς με πλίνθους (Πί ν. 71 α). Το πάχος των πλίνθων κυμαίνεται μεταξύ 0,03, 0,04 και 0,05 μ. Το κονίαμα είναι γκριζωπό κουρασάνι. Στις γωνίες των τεσσάρων

* Ευχαριστώ την κ. Αιμ. Μπακούρου για την υπόδειξη του θέματος. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στη δ. Ρ. Ετζέογλου για τις πολύτιμες συμβουλές και τις παρατηρήσεις της.

1. Βασιλάκι μετονομάστηκε το 1955. Η παλιά ονομασία της Κοινότητας ήταν Τάραφα. Δημιουργήθηκε το 1912 και προήλθε από τον τότε Δήμο Κροκεών. Βλ. Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων, έκδοση Κεντρικής Ενώσεως Δήμων και Κοινοτήτων, 29, Νομός Λακωνίας, Αθήναι 1961, σ. 216-217.

2. G. Millet, *L' école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 46 κ.ε., όπου αναφέρονται μνημεία ελληνικών χώρων και η σχετική βιβλιογραφία. Γ. Α. Σωτηρίου, *Ο εν Θήβαις ναός Γρηγορίου του Θεολόγου*, ΑΕ 1924, σ. 9-10. Α. Κ. Ορλάνδος, *Αι καμαροσκέπαστοι βασιλικάι των Αθηνών*, ΕΕΒΣ Β' (1925), σ. 296 κ.ε. Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Η βυζαντινή τέχνη στα Επτάνησα*, ΚέρκΧρον 15 (1970), σ. 148-180. Ο ίδιος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αι.*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 105-106. Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από το 10ο αι. ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393*. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, Αθήνα 1979, σ. 146, σημ. 516. Μεγάλος αριθμός μνημείων του ίδιου τύπου συναντάται στη γειτονική περιοχή της Μάνης. Βλ. ενδεικτικά, Ν. Β. Δρανδάκης, *Έρευνα εις την Μάνην*, ΠΑΕ 1974, σ. 119 κ.ε. Ν. Β. Δρανδάκης - Ε. Δωρή - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, *Έρευνα στη Μάνη*, ΠΑΕ 1978, σ. 135 κ.ε. και ΠΑΕ 1979, σ. 156-212.

3. Στην περιοχή αφθονεί ο πωρόλιθος.

Σχέδ. 1. Κάτοψη του ναού του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στο Βασιλάκι Λακωνίας.

πλευρών έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι δόμοι ορθογωνισμένοι, κυρίως από παρόλιθο και ανάμεσά τους παρεμβάλλεται κανονικά μια στρώση πλίνθων. Η αψίδα του Ιερού, που καταλαμβάνει όλη σχεδόν την ανατολική πλευρά του ναού, είναι χτισμένη με αργολιθοδομή και άφθονο κεραμίδι. Περισσότερο προσεγμένη είναι η τοιχοποιία της δυτικής πλευράς, όπου παρατηρείται το πλινθοπερίκλειστο σύστημα σε εντελώς όμως ελεύθερη σύνθεση (Πί ν. 71 β). Στην τοιχοποιία έχει χρησιμοποιηθεί σποραδικά και αρχαίο οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση⁴. Όλες οι όψεις του μνημείου είναι λιτές και λείπει κάθε ίχνος διακόσμου.

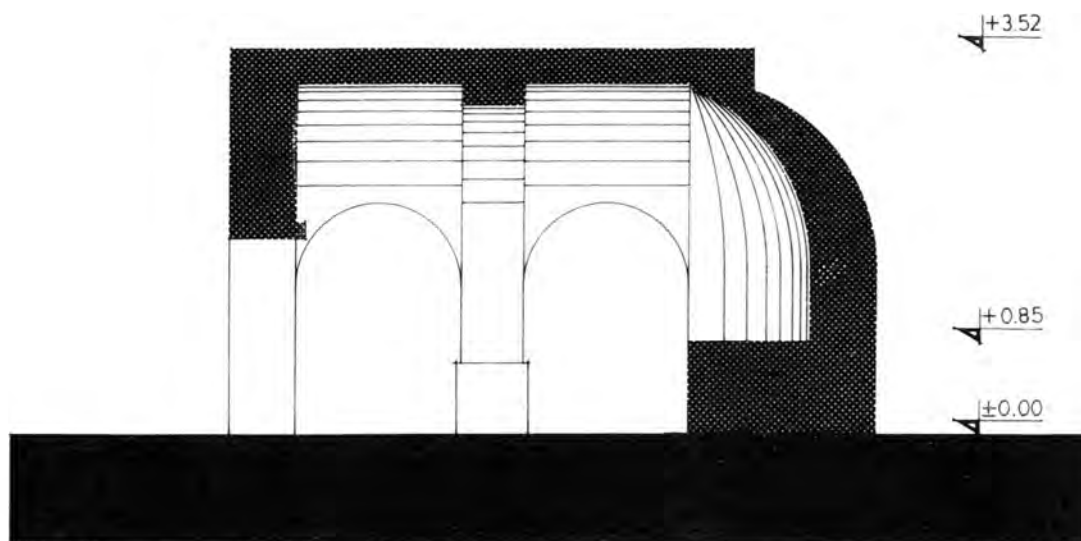
Στο εσωτερικό του ο θόλος ενισχύεται με ένα σφενδόνιο⁵, που στηρίζεται σε παραστάδες. Κατά μήκος των μακρών πλευρών ανοίγονται από δύο συμμετρικά τυφλά αψιδώματα⁶ βάθ. 0,27, πλ. 1,58 και ύψ. 2,30 μ. (Πί ν. 72 α). Τα τόξα των αψιδωμάτων είναι πλινθόκτιστα, επιμελημένης κατασκευής. Η αρχιτεκτονική ιδιομορφία των τυφλών αψιδωμάτων προσδίδει πλαστικότητα και χάρη στο κτίσμα και, παράλληλα, μεγαλώνει την εσωτερική επιφάνειά του για διακόσμηση.

Η Αγία Τράπεζα είναι ενσωματωμένη στη βάση της αψίδας του Ιερού. Είναι χτισμένη με μεγάλες κατεργασμένες πέτρες και παρεμβολή μικρών, αργών λίθων. Στο χτίσιμό της έχει

4. Για τη χρήση αρχαίου υλικού στην τοιχοδομία των μνημείων βλ. Χ. Μπούρας, Βυζαντινές «αναγεννήσεις» και αρχιτεκτονική, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Ε' (1966-69), σ. 258. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Ναός Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου Κερκύρας, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Ε' (1966-69), σ. 160-161.

5. Για τα σφενδόνια βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, Σφενδόνιον, ΕΕΒΣ 28 (1958), σ. 401-405. Γ. Δημητροκάλλης, Ο εις Πρωτόρτια Πάρου βυζαντινός ναός, ΕΕΚΜ 8 (1969-70), σ. 292-297.

6. G. Millet, ό.π., σ. 48. Γ. Α. Σωτηρίου, ό.π., σ. 9-10. Α. Κ. Ορλάνδος, Αι καμαροσκέπαστοι βασιλικοί των Αθηνών, ό.π., σ. 291-229. Ο ίδιος, ΑΒΜΕ ΣΤ' (1948), σ. 62-65 και ΑΒΜΕ Η' (1955-56), σ. 129-130. Κ. Λασιθιωτάκης, Δύο εκκλησίες στο Νομό Χανίων, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Β' (1960-61), σ. 38-40. Ο ίδιος, Κυριαρχούντες τύποι χριστιανικών ναών από το 12ο αι. και εντεύθεν στη Δυτική Κρήτη, ΚρητΧρον ΙΕ'-ΙΣΤ' (1961-62), σ. 175 και 177 κ.ε. Π. Βοκοτόπουλος, Η βυζαντινή τέχνη στα Επτάνησα, ΚερκΧρον 15 (1970), σ. 169-170. Ο ίδιος, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον, σ. 106. Ν. Νικονάνος, ό.π., σ. 88. Στην πλησιέστερη περιοχή ναοί με τυφλά αψιδώματα είναι: ο Άγιος Νίκωνας στους Αρκασιάδες Ξηροκαμπίου, ο Άγιος Νικόλαος και ο Άγιος Θεόδωρος στις Αμύκλες (όλοι αδημοσίευτοι).

Σχέδ. 2. Τομή κατά μήκος του ναού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Βασιλάκι Λακωνίας.

χρησιμοποιηθεί και ωραίο μαρμάρινο ανάγλυφο μέλος, που προέρχεται προφανώς από σαρκοφάγο ρωμαϊκών χρόνων⁷ (Πί ν. 72 β).

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Βασιλάκι —μόνοχωρη καμαροσκέπαστη βασιλική μικρών διαστάσεων⁸ με ημικυκλική κόγχη Ιερού— δεν προσφέρεται για την ακριβή χρονολογική τοποθέτηση του μνημείου⁹, επειδή ο τύπος αυτός εφαρμόζεται και σε όλη τη μεταβυζαντινή περίοδο με ευρύτερη χρήση κυρίως στην Πελοπόννησο¹⁰. Συχνή εφαρμογή έχουν ακόμα τα ενισχυτικά τόξα και τα τυφλά αψιδώματα κατά μήκος των μακρών πλευρών των ναών αυτού του τύπου. Τα τυφλά αψιδώματα χαρακτηρίζουν τη σχολή της Πρωτεύουσας στη μέση βυζαντινή περίοδο και θεωρούνται, γενικά, διακοσμητικά στοιχεία¹¹. Δυσχέρεια στη χρονολόγηση παρουσιάζει και η παντελής απουσία κεραμοπλαστικού διακόσμου στο κτίσμα. Η έλλειψη συστηματικής μελέτης των ναών αυτού του τύπου δεν επιτρέπει την τοποθέτησή τους σε ακριβή χρονικά πλαίσια. Ασφαλέστερη ένδειξη για τη χρονολογία αποτελεί ο γραπτός διάκοσμος, που δυστυχώς σώζεται αποσπασματικά και δίνει ένα *terminus ante quem* για το κτίσμα. Τα μορφολογικά και τυπολογικά στοιχεία του ναού, οι κομπές και σωστές αναλογίες του και η ιδιαίτερη επιμέλεια της τοιχοδομίας προδίδουν δεξιοτέχνη μάστορα με καλαισθησία και αρκετή εμπειρία.

7. R. Turgan, *Les sarcophages romains à représentations dionysiaques*, Paris 1966, πιν. 1 και 3 a, b.

8. Κατά το Γ. Α. Σωτηρίου, *Η Όμορφη Εκκλησιά Αιγίνης*, ΕΕΒΣ 2 (1925), σ. 244, ο αρχιτεκτονικός τύπος της μονόκλιτης θολωτής βασιλικής χρησιμοποιείται κατά την κυρίως βυζαντινή εποχή σε μικρά ιδίως ναύδρια και ιδιωτικά παρεκκλήσια.

9. H. Megaw, *The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches*, BSA XXXII (1931-32), σ. 100.

10. Γ. Α. Σωτηρίου, *Χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία*, 1942, (επανέκδ. 1978), σ. 501, όπου αναφέρονται μεταβυζαντινά ναύδρια του Μυστρά και του κάστρου Στεμνίτσας.

11. G. Millet, *ό.π.*, σ. 141, 146, 152. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, 1975², σ. 385-386.

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Η διάταξη των τοιχογραφιών

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου ήταν κατάγραφος. Αυτό διαπιστώνεται από τα λείψανα του γραπτού διακόσμου που έχουν διατηρηθεί σε όλη την εσωτερική επιφάνεια του μνημείου. Δυστυχώς, όπως αναφέραμε στην αρχιτεκτονική περιγραφή του κτίσματος, ένα μεγάλο μέρος της καμάρας στα δυτικά έχει καταπέσει, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα και την καταστροφή του μεγαλύτερου μέρους των τοιχογραφιών του. Σήμερα διατηρούνται τοιχογραφίες, με σημαντικές όμως φθορές, στον ανατολικό τοίχο, στην ανατολική καμάρα, στο σφενδόνιο και στο εσωρράχιο του πρώτου από αριστερά της εισόδου τυφλού αψιδώματος.

Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού Βήματος, που διαιρείται σε δύο ζώνες από πλατιά κόκκινη ταινία με άσπρα περιγράμματα, εικονίζονται: στην πάνω ζώνη η Δέηση (Πίνακας 73 α). Ο Χριστός στο μέσον, ένθρονος, μετωπικός, καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της κόγχης. Με το δεξί χέρι ευλογεί, ενώ με το αριστερό κρατάει ανοιχτό ευαγγέλιο. Η επιγραφή του ευαγγελίου δε διαβάζεται λόγω της μεγάλης φθοράς των γραμμάτων. Δεξιά και αριστερά εικονίζονται ο Ιωάννης ο Πρόδρομος και η Παναγία, ολόσωμοι, σε δέηση. Χαμηλά, δεξιά και αριστερά του θρόνου του Χριστού, εικονίζεται από ένα πολύγραμμα Σεραφείμ. Ψηλότερα διακρίνονται οι επιγραφές: *IC XC, MP ΘΥ*. Τα γράμματα της επιγραφής που αναφέρεται στον Πρόδρομο είναι εντελώς κατεστραμμένα.

Στην κάτω ζώνη, στο βόρειο τμήμα του κυλινδρικού τυμπάνου, παριστάνονται τέσσερις ολόσωμοι μετωπικοί ιεράρχες, που κρατούν με το αριστερό χέρι κλειστό ευαγγέλιο και με το δεξί ευλογούν. Φορούν όλοι μακρύ στιχάριο, επιτραχήλιο κεντητό, φαιλόνιο, ωμοφόριο με διακοσμητικούς σταυρούς και εγχείριο¹² (Πίνακας 76 α). Από αριστερά προς τα δεξιά: ο άγιος Βλάσιος, ο άγιος Βασίλειος, ο άγιος Νικόλαος και ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, που ταυτίζεται από τα κοινά στη βυζαντινή ζωγραφική φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του. Οι επιγραφές, που σώζονται σε κάθετη διάταξη ανάμεσα στους αγίους, διαβάζονται ως εξής: *Ο ΑΓΙΟΣ [Β]ΛΑΣΙΟΣ, Ο ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, Ο ΑΓΙΟΣ [ΙΩ] ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ*.

Στο νότιο τμήμα, το οποίο είναι πολύ κατεστραμμένο, διακρίνονται από δεξιά: νέος άγιος με τα διακριτικά του διακόνου. Ο άγιος παριστάνεται ολόσωμος, μετωπικός. Κρατάει με το δεξί του χέρι θυμιατήρι (μόλις που διακρίνεται) και με το αριστερό, που καλύπτεται από πλούσιο κόκκινο ύφασμα, τη λιβανωτίδα¹³. Φοράει λευκό στιχάριο διακόνου και οράριο¹⁴. Δίπλα από το διάκονο εικονίζεται αδιάγνωστος ιεράρχης. Διακρίνονται λίγο τα άμφια και το κλειστό ευαγγέλιο που κρατάει με το αριστερό του χέρι. Οι επόμενοι δύο άγιοι, που θα εικονίζονταν δεξιά του παραθύρου του Ιερού, έχουν καταστραφεί λόγω της αποκόλλησης του σοβά.

Την καμάρα του Ιερού καταλαμβάνει η σύνθεση της Ανάληψης. Η επιφάνειά της καλύπτεται σε αρκετή έκταση από άλατα. Στο κέντρο της καμάρας εικονίζεται ο αναλαμβανόμενος Χριστός μέσα σε ελλειψοειδή δόξα που κρατούν τέσσερις ιπτάμενοι άγγελοι, από τους οποίους

12. Για τα ιερά άμφια από τον 9ο ως το 13ο αι. βλ. N. Thierry, *Le costume épiscopal byzantin du IXe au XIIIe siècle d'après les peintures datées (miniatures, fresques)*, REB 24 (1966), σ. 310-315.

13. Για τη χρήση του κιβωτιδίου που κρατάει ο διάκονος βλ. Δ. Ι. Πάλλας, *Μελετήματα λειτουργικά-αρχαιολογικά*, ΕΕΒΣ 24 (1954), σ. 164.

14. Για το οράριο του διακόνου βλ. ό.π., σ. 158 κ.ε.

οι δύο ελάχιστα διακρίνονται (Πί ν. 80 α). Ο Χριστός με το δεξί χέρι υψωμένο ευλογεί και με το αριστερό κρατάει ανοιχτό βιβλίο. Δεξιά και αριστερά στο ύψος των ώμων του, μέσα σε κόκκινους κύκλους σημειώνεται: *IC XC* (Πί ν. 77).

Στα δύο σκέλη της καμάρας κατανέμονται συμμετρικά τα ημιχόρια των ομίλων των δώδεκα μαθητών με τους δύο αρχαγγέλους να προηγούνται. Στο βόρειο ημιχόριο οι μορφές σώζονται από τη μέση σχεδόν και πάνω. Πάνω από το φωτοστέφανο αναγράφονται με λευκά γράμματα οι επιγραφές:

Στο βόρειο ημιχόριο: *ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ)*, *ΠΕ(ΤΡΟΣ)*, *ΑΝ(ΔΡΕΑΣ)*, *ΔΟΥ(ΚΑΚ)*, *ΜΑΡ(ΚΟΣ)*, *ΣΙΜ(ΩΝ)*, *ΘΩ(ΜΑΚ)* (Πί ν. 78).

Στο νότιο ημιχόριο: *Α(ΡΧΑΓΓΕΛΟΣ)*, *ΠΑΥ(ΛΟΣ)*, *ΙΩ(ΑΝΝΗΣ)*, *Μ(ΑΤΘΑΙΟΣ)*, *Θ(ΑΔΑΙΟΣ)*, *ΙΑ(ΚΩΒΟΣ)*, *ΦΙ(ΛΙΠΠΟΣ)* (Πί ν. 79).

Στο εσωρράχιο του σφενδονίου, στο βόρειο τμήμα, εικονίζεται ολόσωμος άγιος δεόμενος. Η φθορά του χρόνου δεν επιτρέπει την ταύτισή του. Στις γενέσεις του σφενδονίου εικονίζονται από ένας ανισοσκελής (λατινικός) φυλλοφόρος σταυρός (Πί ν. 80 β). Οι κεραίες των σταυρών περιβάλλονται από τα συμπιλήματα ως εξής:

Στο εσωρράχιο του τόξου του πρώτου από αριστερά της εισόδου τυφλού αψιδώματος σώζεται, σε κακή κατάσταση, κόσμημα που σχηματίζει καρδιάσχημους βλαστούς με απολήξεις σε σχηματοποιημένα ανθέμια.

Εικονογραφικές παρατηρήσεις

Η Δέηση¹⁵ στην κόγχη του Ιερού Βήματος (Πί ν. 73 α) του ναού του Αγίου Ιωάννη αποτελεί χαρακτηριστική ιδιομορφία στο εικονογραφικό πρόγραμμά του, γιατί έχει πάρει στο τμήμα αυτό του ναού, τη θέση που μετά την Εικονομαχία είναι προορισμένη για την Παναγία. Η απεικόνιση της Δέησης στην αψίδα του Ιερού συνηθίζεται σε μικρούς επαρχιακούς καμαροσκέπαστους ναούς νεκρικού χαρακτήρα¹⁶. Η τοποθέτηση του θέματος στο χώρο του Ιερού

15. Για την παλιότερη βιβλιογραφία του θέματος βλ. Ντ. Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Πλάτσα της Μάνης, Αθήναι 1975, σ. 81, σημ. 9. Τ. Velmans, L' image de la Déisis dans les églises de Géorgie et dans celles d'autres régions du monde byzantin, CahArch XXIX (1980-81), σ. 49, σημ. 19.

16. Σε ανασκαφική έρευνα που διενήργησε η 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων αποκαλύφθηκε λακκοειδής τάφος στη βόρεια πλευρά του μνημείου που εξετάζουμε, ο οποίος περιείχε σε βάθος 1,50-1,60 μ. σωρό οστών από ανακομιδή.

Για παρεκκλήσια τρωικού χαρακτήρα με το θέμα της Δέησης στο εικονογραφικό πρόγραμμα του Ιερού βλ. Μ. Παναγιωτίδη, Οι τοιχογραφίες της Κρύπτης του Αγίου Νικολάου στα Καμπιά της Βοιωτίας, Actes du XVe

έχει εσχατολογικό χαρακτήρα και αναφέρεται στη Δευτέρα Παρουσία¹⁷. Η σύνθεση με τα τρία πρόσωπα, όπως αναφέρει η Ντ. Μουρίκη¹⁸ «είναι σε συνεπτυγμένη μορφή η πλαστική έκφραση της ευχής της Πρόθεσης ή της Προσκομιδής, στην οποία μνημονεύονται τα ονόματα της Παναγίας, του Προδρόμου, αγγέλων και διαφόρων τάξεων αγίων»¹⁹. Το περιεχόμενο αυτής της ευχής, σύμφωνα με βυζαντινούς σχολιαστές της Λειτουργίας, είναι η απόδοση των ευχαριστιών στο Θεό και η ικεσία για τη λύτρωση του ανθρώπινου γένους²⁰. Ο λειτουργικός χαρακτήρας του θέματος εξηγεί και τη συχνή παρουσία του στο χώρο του Ιερού²¹.

Η Δέηση με παρουσία στοιχείων της Αποκάλυψης —εδώ Σεραφείμ— αποτελεί τον κεντρικό πυρήνα μιας ευρύτερης σύνθεσης της Δευτέρας Παρουσίας και είναι συχνή στη Γεωργία και την Καππαδοκία²². Στην κυρίως βυζαντινή εποχή το θέμα έχει συχνή χρήση όχι μόνο σε αψίδες Ιερού Βήματος, αλλά και στους πλάγιους τοίχους, κυρίως σε ναούς με τυφλά αψιδώματα, σε επιστύλια τέμπλων (Μεγάλη Δέηση)²³, σε έργα μικροτεχνίας (εικόνες, σταυροθήκες, φορητά προσκυνητάρια, ελεφαντοστά, σμάλτα)²⁴, ώστε, όπως παρατηρεί ο Μ. Χατζηδάκης²⁵, να χάνει συχνά την άμεση σχέση του με τη Δευτέρα Παρουσία και να έχει απλώς την έννοια της μεσιτείας.

Το θέμα της Δέησης στις αψίδες βυζαντινών ναών φαίνεται να έχει επηρεαστεί από τις τριμorfes συνθέσεις της Ανατολής²⁶ και προέρχεται από την αυτοκρατορική εικονογραφία

Congrès International d'Études Byzantines, 1976, II, B. Art et Archéologie, Athènes 1981, σ. 611, σημ. 31, όπου αναφέρονται παραδείγματα και η σχετική βιβλιογραφία.

17. A. Grabar. Les peintures murales dans le chœur de Saint-Sophie d'Ochrid, CahArch XV (1965), σ. 264. H. Belting - C. Mango - D. Mouriki, The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fetiye Camii) at Istanbul, DOS Filteen, Washington 1978, σ. 58.

18. Ντ. Μουρίκη, Άγιος Νικόλαος Πλάτσας, ό.π., σ. 35.

19. Π. Ν. Τρεμπέλας, Αι τρεις Λειτουργίαι κατά τους εν Αθήναις κώδικας, Text und Forschungen zur byzantinischen-neugriechischen Philologie, NR 15, Αθήναι 1935, σ. 105-106 όπου διαβάζεται: *Εὐχαριστοῦμεν σοὶ καὶ ὑπὲρ τῆς λειτουργίας ταύτης, ἥν ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν δέξασθαι κατηξίωσας, καίτοι σοὶ παρεστήλασι χιλιάδες ἄρχαγγέλων καὶ μυριάδες ἀγγέλων, τὰ Χερουβείμ καὶ τὰ Σεραφείμ, ἐξαπτέρυγα, πολυόμματα, μετάρσια, πτεροτά. Μετὰ τούτων καὶ ἡμεῖς τῶν μακαρίων δυνάμεων, δέσποτα φιλόρθωστε, βοῶμεν καὶ λέγομεν. "Άγιος εἶ καὶ Πανάγιος Σὺ, καὶ ὁ μονογενὴς σου Ὑιὸς καὶ τὸ Πνεῦμά σου τὸ Ἅγιον.*

Παρόμοια ευχή εκφωνείται και σε άλλα μέρη της λειτουργίας, ό.π., σ. 2-3, 118-119, 184-185. Βλ. ακόμη Ch. Walter, Two Notes on the Deisis, REB 26 (1968), σ. 311.

20. Migne, PG, I, 150, σ. 385-389.

21. N. M. Thierry, Ayvali Kilisse ou pigeonnier de Gülli Dépe, CahArch XV (1965), εικ. 24, Ντ. Μουρίκη, Οι βυζαντινές τοιχογραφίες των παρεκκλησιών της σπηλιάς της Πεντέλης, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Ζ', (1973-74), σ. 93, σημ. 37, όπου αναφέρονται δύο παραδείγματα: η ψηφιδωτή διακόσμηση του καθολικού της μονής του Σινά και το ιουστινιάνειο τέμπλο της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως που χρονολογούνται στον 6ο αι. Η T. Velmans, ό.π., σ. 51, πιστεύει ότι το θέμα σχεδιάστηκε για πρώτη φορά τον 4ο αι. στην αψίδα του Αγίου Ιωάννη του Λατερανού, όπου ο Πρόδρομος και η Παναγία σε στάση προσευχής ακολουθούμενοι από αποστόλους και αγίους, εικονίζονται από τη μια και την άλλη μεριά του Σταυρού του Γολγοθά, τον οποίο ανασηκώνει ο Χριστός σε προτομή, περιτριγυρισμένος από αγγέλους.

22. T. Velmans, ό.π., σ. 66 κ.ε.

23. Μ. Χατζηδάκης, Ο ζωγράφος Ευφρόσυνος, ΚρητΧρον 10 (1956), σ. 276 κ.ε. Ο ίδιος, Εικόνες επιστύλιου από το Άγιον Όρος, ΔΧΑΕ, περ. Α' τ. Δ' (1964-65), σ. 380 κ.ε. Μ. Chatzidakis, L'évolution de l'icone aux 11e-13e siècles et la transformation du templon, Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes 1976, I. Art et Archéologie, Athènes 1979, σ. 335 κ.ε.

24. Μ. Andaloro, Note sui temi iconografici della Deesis e dell'Haghiosoritissa, RIASA, N.S. 17 (1970), σ. 99 κ.ε.

25. Μ. Χατζηδάκης, Ο ζωγράφος Ευφροσύνης, ΚρητΧρον 10 (1956), σ. 277.

26. Ch. Walter, ό.π., σ. 334-335.

του Βυζαντίου²⁷. Υπάρχει σε μεγάλο αριθμό μνημείων στην Καππαδοκία²⁸, τη Γεωργία, την Τραπεζούντα, την Κριμαία²⁹, την Αλβανία, τη Ρωσία³⁰, την Αρμενία³¹ και την Κάτω Ιταλία³². Στον ελλαδικό χώρο παρουσιάζεται συχνά κυρίως στα νησιά του Αιγαίου, στη Ρόδο³³, την Κρήτη³⁴, τη Νάξο³⁵, τα Κύθηρα³⁶ και τη νότια Πελοπόννησο³⁷.

Η παράδοση θέλει το ναό αφιερωμένο στον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, γεγονός που θα μπορούσε να εξηγηθεί από την παρουσία του αγίου δεομένου στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του Ιερού (Πί ν. 73 α). Η τοποθέτηση του επώνυμου αγίου του ναού δεομένου σε αυτή τη θέση συνδέεται με την εικονογράφηση του παλαιοχριστιανικού νεκρικού πορτραίτου, που εικονίζεται στις κατακόμβες. Εκεί ο μάρτυρας της εκκλησίας παριστάνεται δεόμενος, μόνος του ή κάτω από προτομή του Χριστού ή κάτω από το χέρι του Θεού. Πρόκειται δηλαδή για επιβίωση του εικονογραφικού προγράμματος των μαρτυριών³⁸. Η απεικόνιση δεομένων αγίων, που είναι οι επώνυμοι της εκκλησίας, στην αψίδα δεν είναι σπάνια στα εικονογραφικά προγράμματα των επαρχιακών ναών³⁹ και απαντά ιδιαίτερα σε απλούς ή δικογχούς ναούς στη γειτονική περιοχή της Μάνης⁴⁰. Ακόμα συναντάται στην Κρήτη⁴¹ και στα Κύθηρα⁴².

27. A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936, σ. 100 κ.ε., 258 κ.ε.

28. G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce*, I, 1, 1925, σ. 129· I, 2, 1932, πίν. 98, I, 114, 126, II, 1, 1936, πίν. 166.

29. T. Velmans, ό.π., σ. 64 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

30. J. Lafontaine-Dosogne, *L'évolution du programme décoratif des églises de 1071*, Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes 1976, I. Art et Archéologie, Athènes 1979, σ. 306, όπου αναφέρονται παραδείγματα Δήσης στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του Ιερού Βήματος σε ναούς της Ρωσίας και της Αλβανίας.

31. T. Velmans, *Les fresques de l'église de la Vierge à Kinvisi*, CahArch XXVII (1978), σ. 157.

32. A. Medea, *Gli affreschi delle cripte eremitiche pugliesi*, Roma 1939. Παραδείγματα με το θέμα της Δήσης στην αψίδα του Ιερού Βήματος βλ. κυρίως: Mottola-Cripta di S. Nicola και S. Margherita, σ. 216, 224, Album, εικ. 137, 155. S. Vito dei Normani Cripta di S. Giovanni, σ. 103, Album, εικ. 48. Poggiardo - Cripta di S. Maria, σ. 140 και 145, Album, εικ. 73.

33. A. K. Ορλάνδος, ABME ΣΤ' (1948), σ. 143, 177, 184, εικ. 142.

34. A. K. Ορλάνδος, ό.π., σ. 143-144 και Η' (1955-56), σ. 133-134. Κ. Λασσιθιωτάκης, *Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης*, ΚρητΧρον 22 (1970), σ. 139. K. Kalokyris, *The Byzantine Wall Paintings of Crete*, Red Dust, New York 1973, σ. 116, πίν. 70, 71.

35. Α. Στρατή, *Τοιχογραφία από τον Άγιο Γεώργιο Λαθρήνου Νάξου*, Κληρονομιά, 14 Α, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 53-67, εικ. 1-4, όπου αναφέρονται παραδείγματα και η σχετική βιβλιογραφία.

36. Α. Χυngopoulos, *Fresques de style monastique en Grèce*, Ππραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 12-19 Απριλίου 1953), Α', Αθήναι 1955, σ. 510-516, πίν. 178-183. M. Meladini-Georgoroulou, *Le décor apsidal des églises byzantines de Kythéra* (c. 1100-1275 A.C.), Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes 1976, II B. Art et Archéologie, Athènes 1981, σ. 449-468.

37. Ντ. Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Πλάτσα της Μάνης*, M. Panayotidi, *Les églises de Geraki et de Monemvasie*, CorsiRav XXII (1975), σ. 342 (στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Γεράκι εικονίζεται παραλλαγή του θέματος με το Χριστό μεταξύ δύο αγγέλων).

38. A. Grabar, *Martyrium II*, Paris 1946, σ. 292.

39. Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Η βυζαντινή τέχνη στα Επτάνησα*, ΚερκΧρον 15 (1970), σ. 28-29.

40. Ν. Β. Δρανδάκης, *Δεόμενοι άγιοι επί του τεταρτοσφαιρίου αψίδος εις εκκλησίας της Μέσα Μάνης*, AAA IV (1971), σ. 232-240.

41. G. Gerola - K. Λασσιθιωτάκης, *Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης*, Ηράκλειον 1961, σ. 30 αριθ. 81, σ. 35 αριθ. 124, σ. 121.

42. M. Meladini-Georgoroulou, ό.π., σ. 449 κ.ε., όπου αναφέρονται και παραδείγματα από εκκλησίες της Καππαδοκίας και της Ρώμης και η σχετική βιβλιογραφία.

Στον ημικύλινδρο παίρνουν την τυπική τους θέση οι πατέρες της Εκκλησίας (Πί ν. 76 α). Εικονίζονται όλοι μετωπικοί, κρατώντας με το αριστερό χέρι κλειστό ευαγγέλιο και ευλογώντας με το δεξί. Ο αρχαϊκός αυτός τύπος, που παραμένει στην εικονογραφική παράδοση του 11ου αι.⁴³, περνάει από διάφορες φάσεις μέχρι να φτάσει στην εξελιγμένη μορφή⁴⁴, σύμφωνα με την οποία οι ιεράρχες είναι στραμμένοι κατά τα τρία τέταρτα προς το κέντρο της αψίδας και κρατούν στα χέρια ξετυλιγμένα ειλητάρια με λειτουργικές ευχές. Αυτή η μορφή του θέματος παρατηρείται για πρώτη φορά στο 12ο αι.⁴⁵. Η απεικόνιση των συλλειτουργούντων ιεραρχών, σε συνδυασμό με το θέμα του Μελισμού, παρατηρείται από το τέλος του 12ου αι. και προσφέρει χρονολογική τεκμηρίωση για τη ζωγραφική του μνημείου στο οποίο εικονίζεται. Όμως, υπάρχει σημαντικός αριθμός μνημείων που διατηρεί στο εικονογραφικό του πρόγραμμα τον αρχαϊκό τύπο των μετωπικών ιεραρχών σε όλο το 13ο αι.⁴⁶. Ένα ακόμα στοιχείο που προδίδει αρχαικότητα είναι τα σταυρόσχημα κοσμήματα που στολίζουν δύο από τα ωμοφόρια των ιεραρχών (Πί ν. 76 α). Το ένα είναι διακοσμημένο με σταυρό που έχει φυλλόμορφες κεραίες και το άλλο με σταυρό που έχει πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραίων και ανάμεσά τους παρεμβάλλονται κυκλικές στιγμές. Αυτό το είδος του σταυρού στα ωμοφόρια, που έχει διακοσμητικό χαρακτήρα, συναντάται συχνά στον 11ο και το 12ο αι.⁴⁷. Αναφέρουμε ενδεικτικά δύο παραδείγματα: την τοιχογραφία του αγίου Βασιλείου στο ναό του Αγίου Μερκουρίου, του 11ου αι.⁴⁸, στην Κέρκυρα και την τοιχογραφία του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου στο ναό του Άι-Στράτηγου Μπουλαριών της Μέσα Μάνης, του 12ου αι.⁴⁹. Η παρουσία αυτού του είδους του σταυρού σε μεταγενέστερα έργα είναι σπάνια.

Οι δύο μεγάλοι πατέρες της Ορθόδοξης Εκκλησίας Βασίλειος ο Μέγας και Ιωάννης ο Χρυσόστομος⁵⁰ κατέχουν σταθερές θέσεις στην αψίδα του Ιερού ως συγγραφείς των δύο σπουδαιότερων Λειτουργιών.

Η συχνή παρουσία του αγίου Νικολάου στη θέση αυτή του Ιερού δείχνει πόσο αγαπητός ήταν στους βυζαντινούς ζωγράφους ο κατεξοχήν θαυματουργός αυτός άγιος της Ορθοδοξίας⁵¹. Ο άγιος Βλάσιος, θερμός υποστηρικτής των δογματικών αληθειών, παίρνει τιμητική θέση στην αψίδα του Ιερού (Πί ν. 76 β). Συχνή είναι η παρουσία του στις αψίδες καππαδοκικών ναών⁵². Στην Κάτω Ιταλία, στο S. Vito dei Normani⁵³, υπάρχει κρύπτη αφιερωμένη στον άγιο και ζωγραφισμένη με σκηνές από το βίο του. Στη Λακωνία, κοντά στο χωριό Γράμμου-

43. C. Walter, *La place des évêques dans le décor des absides byzantines*, RdA 23-26 (1974), σ. 81-89.

44. Μ. Χατζηδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες στον Ωρωπό*, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Α' (1959), σ. 92-96.

45. Ό.π., σ. 96.

46. Ντ. Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι της Μεγαρίδος*, Αθήνα 1978, σ. 18, όπου αναφέρονται μνημεία του 13ου αι. με μετωπικούς ιεράρχες, καθώς και η σχετική βιβλιογραφία.

47. P. L. Vocotopoulos, *Fresques du XIe siècle à Corfou*, CahArch 21 (1971), σ. 159, σημ. 34.

48. Ό.π., εικ. 10.

49. Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινά τοιχογραφία της Μέσα Μάνης*, εν Αθήναις 1964, σ. 29, σημ. 6, όπου αναφέρονται παραδείγματα ωμοφοριών με φυλλόμορφους σταυρούς και σε έργα μετά το 12ο αι.

50. Γενικά για την εικονογραφία των Τριών Ιεραρχών βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, *Εικονογραφία των Τριών Ιεραρχών*, Ιωάννινα 1969.

51. Για το βίο και τη λατρεία του αγίου Νικολάου βλ. N. Patterson-Sevčenko, *Cycles of the Life of St. Nicholas in Byzantine Art* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Columbia University 1972.

52. G. de Zerphanion, ό.π., I, σ. 381.

53. A. Medea, ό.π., σ. 93-94, εικ. 45.

σα⁵⁴, στις όχθες του Ευρώτα, υπάρχει σκήτη γνωστή ως σπηλιά των Αγίων Σαράντα με την παράσταση του αγίου Βλασίου δεομένου στην αψίδα του Ιερού. Στη Μέσα Μάνη, στην πρόθεση του ναού της Επισκοπής, έργο του 12ου αι., εικονίζεται ιεράρχης, που από τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του ταυτίζεται από τον καθηγητή Ν. Δρανδάκη⁵⁵ με τον άγιο Βλάσιο. Στο συνοικισμό «Στου Καλού», πάλι στη Μέσα Μάνη, εικονίζεται ο άγιος μετωπικός στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ναού του Αγίου Βασιλείου, έργο του τέλους του 13ου αι.⁵⁶.

Η παράσταση της Ανάληψης⁵⁷ καταλαμβάνει την καμάρα εμπρός από την αψίδα του Ιερού⁵⁸, όπως συνηθίζεται στο εικονογραφικό πρόγραμμα των βυζαντινών ναών από το 10ο αι. και έπειτα⁵⁹ (Πί ν. 77 - 80 α).

Η σκηνή σχετίζεται με τη Θεοφάνεια⁶⁰ και την έννοια της Δευτέρας Παρουσίας⁶¹ κατά τους λόγους των δύο ανδρών των Πράξεων (1, 10): *...οὕτως ἐλεύσεται ὃν τρόπον ἐθεάσασθε αὐτὸν πορευόμενον εἰς τὸν οὐρανόν*. Γι' αυτή γίνεται λόγος και στη Θεία Λειτουργία κατά τη στιγμή του καθαγιασμού των Τιμίων Δώρων. Στη σκηνή δεν απεικονίζεται η Παναγία σύμφωνα με τα ευαγγελικά κείμενα και τις Πράξεις των Αποστόλων και αντίθετα με μια καθιερωμένη εικονογραφική παράδοση⁶². Από την παράσταση λείπει ακόμα και η απεικόνιση στοιχείων που δηλώνουν το χώρο του Όρους των Ελαιών, όπου διαδραματίστηκε το γεγονός. Την απουσία του φυσικού τοπίου εδώ θα την απέδιδε κανείς στη στενότητα του χώρου.

Η παράσταση της Ανάληψης περιλαμβάνει δύο αγγέλους. Εκείνος που σώζεται καλύτερα, στο νότιο σκέλος της καμάρας, φοράει πολύχρωμα ενδύματα αντίθετα με το αφηγηματικό κείμενο των Πράξεων των Αποστόλων (1, 10-11), όπου τα ενδύματα των αγγέλων αναφέρονται λευκά. Στην κομνήνεια περίοδο οι άγγελοι της Ανάληψης φορούν πολυτελή αυτοκρατορικά ενδύματα. Αυτό το στοιχείο, σύμφωνα με την Ντ. Μουρίκη⁶³, έχει μέχρι ενός σημείου σχέση με τη μεγάλη αγάπη για το κόσμημα, που είναι ίδιο χαρακτηριστικό της κομνήνειας καλλιτεχνικής έκφρασης και σε αυτό κυρίως το λόγο οφείλεται και η εξασθένησή του στην παλαιολόγεια περίοδο. Οι φανταχτερές ενδυμασίες επιβιώνουν συνήθως σε επαρχιακά μνημεία του 13ου και 14ου αι., τα οποία μιμούνται κομνήνεια πρότυπα. Ο άγγελος που προηγείται του δεξιού ομίλου των Αποστόλων φαίνεται να κρατάει με το αριστερό του χέρι

54. Αιμ. Μπακούρου, Τοιχογραφίες από δύο ασκηταριά της Λακωνίας, Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών (Μολάοι, 5-7 Ιουνίου 1982), Αθήναι 1982, σ. 426.

55. Ν. Β. Δρανδάκης, ό.π., σ. 93.

56. ΠΑΕ 1979, σ. 157, πίν. 115 δ.

57. Ντ. Μουρίκη, ό.π., σ. 30, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία. Γενικά για τον εικονογραφικό τύπο της Ανάληψης βλ. Ν. Γκιολές, Η Ανάληψις του Χριστού βάσει των μνημείων της Α' χιλιετηρίδος, Αθήναι 1981, σ. 58.

58. Τη θέση της Ανάληψης στην ανατολική καμάρα των βυζαντινών ναών εξηγεί ο Α. Ξυγγόπουλος, Η τοιχογραφία της Αναλήψεως εν τη αψίδι του Αγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης, ΑΕ 1938, σ. 42 κ.ε., από κείμενα της μυστικής ερμηνείας της λειτουργίας.

59. Παλιότερο παράδειγμα Ανάληψης στην καμάρα του Ιερού Βήματος αναφέρεται στο ναό του Αγίου Παντελεήμονα Μπουλαριών της Μέσα Μάνης (991-992) βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, Άγιος Παντελεήμων Μπουλαριών, ΕΕΒΣ 37 (1969/70), σ. 437-458.

60. Α. Grabar, ό.π., σ. 185 κ.ε.

61. Ό.π., σ. 319.

62. Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης, υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, εν Πετρούπολει 1909, σ. 112-113.

63. Ντ. Μουρίκη, ό.π., σ. 31, σημ. 134.

αστραφτερό σπαθί. Συνήθως οι άγγελοι που προηγούνται των ομίλων των Αποστόλων κρατούν σκήπτρο, προς δήλωση της άνωθεν αποστολής τους ως αγγελιοφόρων⁶⁴.

Στο εσωρράχιο του σφενδονίου, στο βόρειο τμήμα, εικονίζεται άγιος ολόσωμος, μετωπικός, που έχει υψωμένα τα χέρια σε δέηση. Η μορφή είναι πολύ κατεστραμμένη. Η ενδυμασία του, που διακρίνεται καλύτερα —φοράει τη μηλωτή πάνω από μακρύ ρόδινο χιτώνα—, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για προφήτη. Εξάλλου, η θέση αυτή στο ναό είναι καθιερωμένη για παραστάσεις προφητών ολόσωμων ή σε μετάλλια⁶⁵.

Στις παραστάδες του σφενδονίου αναπτύσσεται το θέμα του φυλλοφόρου σταυρού, που περιβάλλεται με τις συνηθισμένες βραχυγραφίες του ονόματος του Χριστού και πολλά συμπλήματα⁶⁶. (Πί ν. 80 β) Οι χαρακτήρες του θέματος ανήκουν, όπως παρατηρεί ο Σωτηρίου⁶⁷, στην παράσταση του ζωοποιού σταυρού, που αντιπροσωπεύει το πνεύμα μιας συγκεκριμένης εποχής από τον 7ο ως τον 11ο αι. και, ειδικά, την εικονομαχική περίοδο⁶⁸. Τη συχνή παρουσία του θέματος κατά την Εικονομαχία επισήμανε και ο G. Millet⁶⁹.

64. Ν. Γκιοιές, ό.π., σ. 319.

65. Για τη θέση των προφητών, μαρτύρων και πατριαρχών στους βυζαντινούς ναούς βλ. Ο. Demus, *Byzantine Mosaic Decoration*, London 1948, σ. 26 κ.ε. και Κ. Καλοκύρης, *Βυζαντινά τοιχογραφία της Κρήτης*, Αθήναι 1957, σ. 117 και 129.

66. Γενικά για τη σημασία των βραχυγραφιών που περιβάλλουν τους σταυρούς βλ. Α. Grabar, ό.π., σ. 278 κ.ε. Τα βραχυγραφήματα που αναγράφονται ανάμεσα στις κεραίες των σταυρών αποτελούν τα αρχικά στοιχεία γνωστών εκκλησιαστικών ρητών. Πιθανές ερμηνείες τους είναι οι εξής:

Νότιος σταυρός:

η Π(αρθένος).

Μ(ήτη)ρ (Θεοῦ).

Χ Χ: Χ(ριστός Χριστιανοῖς).

Χ Χ: Χάριν Χαρίζεται

Ε Ε: Ε(λένη) Ε(κ Θεοῦ).

Ε Ε: Ε(ἔρημα) Ε(δόθη).

Βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, *ΑΒΜΕ Δ'* (1938), σ. 70, σημ. 1, *ΑΒΜΕ Θ'* (1961), σ. 200.

Βόρειος σταυρός:

ΙC ΧC: Ι(ησοῦ)C Χ(ριστός).

Γ: Γ(έγονεν).

Χ Β: Χ(ριστός) Β(ασιλεύς).

Τ Ε: Τ(ῶν) Ε(θνῶν).

ΤΟ Ξ που γράφεται δεξιά και αριστερά της οριζόντιας κεραίας του σταυρού θα μπορούσε να έχει σχέση με το τροπάριο: *Τοῦ ξύλου τῆς παρακοῆς, τὸ ἐπιτίμιον ἔλυσας Σωτῆρ | τῷ ξύλῳ τοῦ Σταυροῦ ἐκουσίως προσηλωθεῖς* (βλ. Παρακλητική, 'Ηχος Δ', Αθήναι 1959, σ. 178).

67. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου της Θεσσαλονίκης*, Αθήναι 1952, σ. 201, πίν. 72 β. Τα μεγάλα φοινικοειδή φύλλα που φύονται από τη βάση του σταυρού, που εικονίζεται στη βόρεια παραστάδα του σφενδονίου του ναού του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου, εικονίζονται και στο σταυρό της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με το Σωτηρίου τα φύλλα αυτά συμβολίζουν *Τὸ ξύλον τῆς ζωῆς ἐν τῷ παραδείσῳ*.

68. Δ. Ευαγγελίδης, *Εικονομαχικά μνημεία εν Θεσσαλονίκη*, ΑΕ 1937, Α', σ. 349. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, 'Ερευνες στην Καστοριά και τον Άγιο Αχιλλεῖο, ΕΕΠΣΑΠΘ 1965, τ. Β', σ. 158 κ.ε., όπου αναφέρονται μορφολογικά γνωρίσματα σταυρών της εικονομαχικής περιόδου και παραδείγματα με τη σχετική βιβλιογραφία.

69. G. Millet, *Les iconoclastes et la croix à propos d'une inscription de Cappadoce*, BCH 34 (1910), σ. 98 κ.ε. Ο Α. Grabar, *L'iconoclasme byzantin*, Paris 1957, σ. 153, σημειώνει ότι οι εικονομάχοι πολλαπλασίασαν τις παραστάσεις του σταυρού στις εκκλησίες και περιόρισαν σε αυτές τις χριστιανικές

Ο σταυρός συναντάται στο ζωγραφικό διάκοσμο των ναών, κυρίως στις αψίδες του Ιερού Βήματος, στις ανατολικές επαρχίες του Βυζαντίου από την παλαιοχριστιανική ακόμα εποχή⁷⁰. Το θέμα του σταυρού ήταν πολύ αγαπητό σε όλους τους τομείς της βυζαντινής τέχνης. Έτσι εξηγείται και η συχνή παρουσία του σε έργα ζωγραφικής⁷¹. Από γειτονικά παραδείγματα αναφέρουμε ενδεικτικά τον ωραίο φυλλοφόρο σταυρό που εικονίζεται στο παρεκκλήσιο του Αγίου Κυπριανού στο ναό της Οδηγήτριας στο Μυστρά⁷² και το φυλλοφόρο σταυρό που έχει βραχυγραφήματα και εικονίζεται στο νάρθηκα του ναού του Άι-Στράτηγου στη Λάγεια της Μάνης⁷³. Ειδικά ο φυλλοφόρος σταυρός προτιμήθηκε κυρίως σε έργα γλυπτικής⁷⁴. Αλλά και σε έργα μικροτεχνίας εικονίζεται ο σταυρός (λειψανοθήκες, πινάκια, δισκοπότηρα, ελεφαντοστά, μεταλλικά αγγεία, όπως οι «ampoules» από την Ιερουσαλήμ, που φυλάσσονται στον καθεδρικό ναό της Monza κτλ.⁷⁵). Συχνή είναι η απεικόνιση του θέματος σε σφραγίδες⁷⁶ και σε νομίσματα⁷⁷.

Το κόσμημα που καλύπτει το νότιο από Δ. εσωρράχιο του τυφλού αψιδώματος είναι το

μορφές. Ήταν ένας τρόπος συνέχισης παλιότερης εκδήλωσης ευσέβειας προς το σταυρό, που είχε καθιερωθεί ως σύμβολο της νίκης του Χριστιανισμού.

70. Chr. Ihm, Die Programme der christlichen Apsismalerei vom vierten Jahrhundert bis zur Mitte des achten Jahrhunderts, Wiesbaden 1960, σ. 76-78, 93, 210. J. Lafontaine-Dosogne, L'église aux trois croix de Gülü Dere, en Cappadoce, Byzantion 35 (1965), σ. 182, εικ. 5, 7, 8. N. Thierry, Iconographie et culte de la croix en Asie Mineure, en Transcaucasie et en Syrie et Mesopotamie byzantine, Annuaire 34 (1972), σ. 209-212.

71. V. Katsaros, Μία ερειπωμένη εκκλησία με ανεικονικό διάκοσμο στο χωριό Σταμνά της Αιτωλίας, JÖB, XVI. Internationaler Byzantinisten Kongress-Akten, Wien 1982, σ. 400, σημ. 31, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

72. Παρατήρηση επιτόπου.

73. ΠΑΕ 1978, σ. 154.

74. Ν. Β. Δρανδάκης, Βυζαντινάι τοιχογραφίαι της Μέσα Μάνης, σ. 18. Οι ανάγλυφοι σταυροί των παραστάδων της δυτικής θύρας του Άι-Στράτηγου των Μπουλαριών έχουν εγχάρακτα συντομογραφήματα ανάμεσα στις κεραίες τους ως εξής:

Βόρειος σταυρός	Νότιος σταυρός
$\overline{\Phi} - \overline{\chi}$	$\overline{\chi} - \overline{\chi}$
$\overline{\Phi} - \overline{\chi}$	$\overline{\chi} - \overline{\chi}$

Ν. Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 152 κ.ε. με πολλά παραδείγματα και τη σχετική βιβλιογραφία. Χ. Μπάρα, Ο βυζαντινός ναός της Σουβάλας, Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον, Αθήναι 1967-68, Δ', σ. 321, πίν. XCVIII-CI. M. English Frazer, Church Doors and the Gates of Paradise: Byzantine Bronze Doors in Italy, DOP 27 (1973), σ. 148, σημ. 10, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Ως παλιότερο παράδειγμα φυλλοφόρου σταυρού σε έργο γλυπτικής αναφέρεται από τον D. T. Rice, The Leaved Cross, ByzSl XI (1950), σ. 72, πίν. 1). Ένα θωράκιο που βρίσκεται στο οθωμανικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης και προέρχεται από το ναό των Αγίων Σέργιου και Βάκχου.

75. A. Grabar, La sedia di S. Marco à Venise, CahArch VII (1954), σ. 19-34, πίν. VI-XI. D. T. Rice, The Art of Byzantium, London 1959, εικ. 98, 104. A. Grabar, Un reliquaire provenant d'Isaurie, Cah Arch XIII (1962), σ. 49, εικ. 1. Ο ίδιος, Un reliquaire provenant de Thrace, CahArch XIV (1964), σ. 63, εικ. 4. A. Grabar, Ampoules de Terre Sainte (Monza-Bobbio), Paris 1958.

76. D. T. Rice, The Leaved Cross, ό.π., σ. 72, σημ. 2 και σ. 73 σημ. 11.

77. Οι εικονοκλάστες που λάτρεψαν το σταυρό και τον θεώρησαν ως το κατεξοχήν σύμβολό τους, τον απεικόνισαν και στην πίσω όψη των νομισμάτων τους, χωρίς αυτό να αποκλείει προγενέστερες ή και μεταγενέστερες της Εικονομαχίας παραστάσεις του σταυρού σε νομίσματα. Βλ. A. Grabar, L'iconoclasme byzantin, Paris 1957, σ. 70 και 153.

μόνο που σώζεται, σε κακή όμως κατάσταση. Αποτελείται από αντίνωτα καρδιόσχημα θέματα, μέσα στα οποία υπάρχουν μικρότερα καρδιόσχημα ανθέμια και τα κενά γεμίζουν ελικοειδείς βλαστοί που εκφύονται από τα πλάγια των καρδιόσχημων θεμάτων. Το στέλεχος παρουσιάζει μικρές αποφύσεις, κυρίως στα σημεία που σχηματίζονται οι έλικες, που του δίνουν αγκαθωτή μορφή. Ο τύπος αυτού του κοσμήματος είναι χαρακτηριστικός της τέχνης των Κομνηνών με ευρύτερη εξάπλωση στην υστεροκομνηνεία περίοδο⁷⁸. Το καρδιόσχημο κόσμημα συναντάται συχνά στο 12ο αι.⁷⁹ και εξακολουθεί να υπάρχει στο 13ο και το 14ο αι., προδίδοντας αρχαϊκή πάντοτε αντίληψη⁸⁰. Εκτός από τις τοιχογραφίες, η απεικόνισή του είναι συχνή και σε ψηφιδωτά⁸¹, καθώς και σε μικρογραφίες χειρογράφων⁸².

Τεχνοτροπία - Χρονολόγηση

Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Βασιλάκι της Λακωνίας, εκτεθειμένες στις καιρικές μεταβολές, σώζονται αποσπασματικά και σε κακή κατάσταση και γι' αυτό δεν παρέχουν επαρκή στοιχεία που να βοηθούν στην ποιοτική και στυλιστική αξιολόγησή τους. Από τα λείψανα που διατηρούνται ακόμα, γίνεται φανερό ότι πρόκειται για έργο επαρχιακού χαρακτήρα, που οφείλεται όμως στην έμπνευση ικανού καλλιτέχνη, ο οποίος εμμένει στην παράδοση παλιών προτύπων σε συνδυασμό με τις νέες τάσεις της ζωγραφικής που χαρακτηρίζουν το πρώτο μισό του 13ου αι.

Οι τοιχογραφίες δεν παρουσιάζουν ομοιογένεια. Είναι πιθανό οι διαφορετικές τεχνοτροπικές τάσεις να οφείλονται στον ίδιο ζωγράφο που προσπαθεί να εκφραστεί αντιγράφοντας διαφορετικά πρότυπα ή σε διαφορετικό καλλιτέχνη του ίδιου πάντα συνεργείου. Σε αυτό κυρίως το γεγονός οφείλεται η δυσκολία για την ακριβή χρονολόγηση των τοιχογραφιών. Πρόσθετη δυσκολία για τη χρονολόγηση του ζωγραφικού διακόσμου του μνημείου είναι η έλλειψη επιγραφικών και ιστορικών στοιχείων γενικότερα, καθώς και ότι δε συνδέεται τεχνοτροπικά με άλλα χρονολογημένα επαρχιακά μνημεία της περιοχής. Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι σε μνημειακά σύνολα επαρχιακού κυρίως χαρακτήρα, για τα οποία λείπει συγκριτικό υλικό, δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί η ακριβής χρονολογική τους τοποθέτηση. Αυτός είναι και ο κυριότερος λόγος στον οποίο οφείλεται η δυσκολία για τη χρονολόγηση της ζωγραφικής του 13ου αι.⁸³.

Στις παραστάσεις ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μορφές που αποδίδονται ψιλόλιγνες και κομψές, ιδιαίτερο γνώρισμα της τέχνης του 12ου αι. και των επιβιώσεών της. Τα ψηλά σώματα εμφανίζονται σποραδικά και σε παλιότερα έργα⁸⁴. Τις μορφές χαρακτηρίζει

78. L. Hadermann-Misguich, Kurbinovo, Bruxelles 1975, σ. 303.

79. Α. Κ. Ορλάνδος, Η αρχιτεκτονική και οι βυζαντινές τοιχογραφίες της μονής του Θεολόγου Πάτμου, εν Αθήναις 1970, σ. 255, σημ. 1, εικ. 95, 96, 97, 104, 116, πίν. 4, 26.

80. Ό.π., σ. 262 και 131 σημ. 3. S. Kalopissi-Verti, Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244), München 1975, σ. 229-230.

81. V. Lazarev, Storia della pittura bizantina, Torino 1967, εικ. 289, 290.

82. Illuminated Greek Manuscripts from American Collections, The Art Museum, Princeton University 1973, εικ. 30. I. Spatharakis, The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts, εκδ. E. Z. Brill, Leiden 1976, I. Spatharakis, The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts, εκδ. E. Z. Brill, Leiden 1976, εικ. 41.

83. Ντ. Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα στο Αλεποχώρι της Μεγαρίδος, σ. 55.

84. Ν. Β. Δρανδάκης, ό.π., σ. 57, σημ. 2.

στατικότητα και η κίνηση γίνεται με δυσκαμψία, όπως στους αγγέλους που κρατούν τη δόξα του Χριστού στην Ανάληψη (Πίνακας 80 α). Με σφιχτή σχηματική κίνηση, κυρίως των χεριών, αποδίδονται ορισμένες μορφές της Ανάληψης, όπως ο απόστολος Φίλιππος του νότιου ημιχορίου, που προστατεύει τα μάτια του με υψωμένο το δεξί χέρι (Πίνακας 79). Ανάλογη είναι και η κίνηση του πρώτου, δεξιά της Παναγίας, μαθητή στην παράσταση της Ανάληψης στο Περαχωριό (1160-1180)⁸⁵ και του αποστόλου Φιλίππου στην ίδια παράσταση στο ναό της Ευαγγελίστριας στο Γεράκι, του τέλους του 12ου αι.⁸⁶

Η στοχαστική κίνηση του χεριού του αποστόλου Λουκά (Πίνακας 78), που εκφράζει βαθιά πνευματικότητα, θυμίζει την κίνηση στην αντίστοιχη μορφή της Ανάληψης του ναού της Επισκοπής⁸⁷ στη Μέσα Μάνη, του τέλους του 12ου αι.

Στις παραστάσεις τονίζεται η έξαρση της κεντρικής μορφής, που εικονίζεται σε κλίμακα μεγαλύτερη από τις υπόλοιπες μορφές, που διατάσσονται όμως συμμετρικά και με σωστές αναλογίες. Έτσι, στη Δέηση εξαιρείται η μορφή του Χριστού Δίκαιου Κριτή (Πίνακας 73 α) και στην Ανάληψη πάλι το κεντρικό πρόσωπο, ο ένθρονος αναλαμβανόμενος Χριστός (Πίνακας 77). Το συμμετρικό αυτό σύστημα, όπου εξαιρείται η κεντρική μορφή, είναι γνωστό από την παλαιοχριστιανική εποχή και είναι αγαπητό στην τέχνη του 12ου αι. και τις επιβιώσεις της⁸⁸.

Τα πρόσωπα είναι εκφραστικά, με ζωηρά βλέμματα και έκδηλα συναισθήματα φόβου και απορίας, ικεσίας και έκπληξης. Τα περιγράμματα, όπως και τα άλλα χαρακτηριστικά, μάτια, φρύδια, μύτη, τονίζονται με βυσσινιά ή κόκκινη γραμμή. Χαρακτηριστική είναι η γραμμή που παρεμβάλλεται μεταξύ του ματιού και του φρυδιού (Πίνακας 73 β, 74 β, 75 α). Η ίδια γραμμή συναντάται έντονη στο τρίτο στρώμα των αποτοιχισμένων τοιχογραφιών της Επισκοπής Ευρυτανίας (1240)⁸⁹.

Η γραμμή μερικές φορές παίζει διακοσμητικό ρόλο στα πρόσωπα π.χ. τα στόματα στα Σεραφείμ, στην Παναγία, στον άγιο Βλάσιο και στον άγιο Νικόλαο είναι σχεδιασμένα με ακρίβεια γεωμετρική. Το πάνω χείλος έχει σχήμα ζιγκ ζαγκ, ενώ το κάτω διαγράφεται σχεδόν κυκλικό (Πίνακας 74 α, 75 α-β, 76 α-β). Αυτό το σχήμα του στόματος είναι χαρακτηριστικό των αναγεννησιακών έργων του 13ου αι. και υπάρχει και σε παλιότερα έργα⁹⁰.

Οι ρυτίδες στο μέτωπο του Χριστού της Ανάληψης έχουν οριζόντια και κάθετη διάταξη, με αποτέλεσμα να σχηματίζουν Τ (Πίνακας 77). Αυτό το γραμμικό σχήμα συναντάται σε όλο το 12ο και το 13ο αι. Το ίδιο σχήμα υπάρχει στα πρόσωπα της πρώτης ομάδας των τοιχο-

85. L. Hadermann-Misguich, ό.π., εικ. 84.

86. Ν. Κ. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι. Οι εκκλησίες του οικισμού, Θεσσαλονίκη 1981, εικ. 199, πίν. 57.

87. Ν. Β. Δρανδάκης, ό.π., πίν. 80 β.

88. Φ. Δροσογιάννη, Τοιχογραφίες Αγίου Ιωάννου Προδρόμου Καστάνιας, Αθήνα 1982, σ. 185, σημ. 2, 3.

89. Ο Μ. Χατζηδάκης παρατηρεί ότι το τρίτο στρώμα των αποτοιχισμένων τοιχογραφιών της Επισκοπής Ευρυτανίας ξεχωρίζει για την καλλιτεχνική του ποιότητα και συνδέεται τεχνοτροπικά με τις τοιχογραφίες της Mileševa. Μ. Chatzidakis, Aspects de la peinture murale du XIIIe siècle en Grèce, L'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopoćani 1965, Beograd 1967, σ. 62-63, εικ. 4-6.

90. Ν. Β. Δρανδάκης, ό.π., σ. 54, όπου αναφέρονται παραδείγματα έργων του 11ου αι. Φ. Δροσογιάννη, ό.π., σ. 140-141, σημ. 1.

γραφιών του ναού του Αγίου Νικολάου Γλέζου στη Μέσα Μάνη⁹¹, του 13ου αι. Ένα άλλο γραμμικό σχήμα που δηλώνει ρυτίδες είναι το V⁹² (Πί ν. 78).

Το αυτί σχεδιάζεται με το γνωστό διακοσμητικό τρόπο, φυλλόμορφο, σε γραμμική τεχνική (ιεράρχες, Σεραφείμ). Το σχέδιο αυτό χρησιμοποιήθηκε από τον 11ο αι. και συνεχίστηκε σε όλο το 13ο αι. και αργότερα, σε μνημεία επαρχιακού κυρίως χαρακτήρα⁹³. Τα μάτια αποδίδονται εκφραστικά, μεγάλα, αμυγδαλωτά και μερικές φορές υπερβολικά μεγάλα, όπως στον Πρόδρομο και τα Σεραφείμ. Οι μύτες είναι λεπτές και μακριές. Στη μορφή του Προδρόμου η μύτη παρουσιάζει ελαφριά έξαρση πάνω από την επιφάνεια του προσώπου και αποδίδεται γαμψή⁹⁴ και με δίχρωμη σκιά, κοκκινοπράσινη δεξιά και πρασινωπή αριστερά.

Τα μαλλιά στις μορφές της Δέησης αποδίδονται με κιτρινωπές κυματιστές πινελιές. Η κόμη στους ιεράρχες αποδίδεται σύμφωνα με το φυσιογνωμικό τύπο καθενός⁹⁵. Το ίδιο συμβαίνει και με την κόμη των αποστόλων της Ανάληψης.

Αδυναμία δηλώνει ο λαϊκός ζωγράφος του μνημείου μας στη σωστή απόδοση των χεριών. Αυτό φαίνεται στην προσπάθειά του να τονίσει κυρίως το μήκος των δαχτύλων, χωρίς να προβαίνει σε καμιά άλλη λεπτομέρεια απόδοσης της σάρκας. Το συντηρητικό αυτό σχήμα των χεριών έχει εξάρτηση από την παλιότερη παράδοση και αποδίδεται με τον ίδιο τρόπο στη «μοναστική», όπως χαρακτηρίζεται από τον Α. Ξυγγόπουλο, ζωγραφική του σπηλαιού της Αγίας Σοφίας Μυλοποτάμου Κυθήρων⁹⁶.

Η πτυχολογία των ενδυμάτων παρουσιάζεται γενικά γραμμική. Οι πτυχές είναι πυκνές, σχηματισμένες και η δήλωσή τους γίνεται με την εναλλαγή φωτεινών και σκοτεινών χρωμάτων πάνω στα ρούχα. Η αντίληψη αυτής της γραμμικής σχεδίασης είναι χαρακτηριστική της τέχνης της υστεροκομνηνείας εποχής⁹⁷. παράδειγμα η πτυχολογία των μορφών της Ανάληψης. Πλούσια γίνεται η πτυχολογία στα ενδύματα των αποστόλων Ιακώβου και Φιλίππου (Πί ν. 79). Η πτυχολογία στα στιχάρια των ιεραρχών πλάθεται με την παράθεση γραμμών του ίδιου χρώματος και εκφράζει αίσθηση πλαστικότητας σε αυστηρή πάντοτε μορφή (Πί ν. 76 α-β).

91. Α. Σταυροπούλου-Μακρή, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Γλέζου στη Μέσα Μάνη, ΕΕΦΣΠΙ 8 (1979), σ. 320, σημ. 3, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

92. Το σχήμα V το ξαναβρίσκουμε στο μέτωπο του Χριστού της Ανάληψης στο ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην Καστάνια της Μάνης (α' μισό 13ου αι.) βλ. Φ. Δροσογιάννη, ό.π., σ. 137, πίν. XII.

93. Α. Κ. Ορλάνδος, ό.π., σ. 161, σημ. 1.

94. Η μύτη αυτή μοιάζει με το σχήμα 12 στο Kurbinovo βλ. L. Hadermann-Misguich, ό.π., σ. 355.

95. Χαρακτηριστικά πολλών από τους πατέρες της εκκλησίας καταλέγει το κείμενο Εκ των Ελπίου του Ρωμαίου. Παράδειγμα, ο άγιος Βασίλειος περιγράφεται *ἡρέμα ἐν χοῦ κοιτίας* (με κουρεμένα κοντά μαλλιά). Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος *φιλὸς καὶ μέγας τὸ μέτωπον* (με μεγάλο, γυμνό τριχών μέτωπο). Βλ. Μ. Χατζηδάκης, Εκ των Ελπίου του Ρωμαίου, ΕΕΒΣ ΙΔ' (1938), σ. 413. Ο άγιος Βλάσιος περιγράφεται στην Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης *γέρον σγουροκέφαλος ὀξυγένης* και ο άγιος Νικόλαος *γέρον φαρακλὸς στρογγυλογένης*. Βλ. Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης, σ. 155 και 154.

96. Α. Xyngopoulos, Fresques de style monastique en Grèce, ό.π., πίν. 178-183.

97. L. Hadermann-Misguich, Tendances expressives et recherches ornamentales dans la peinture byzantine de la seconde moitié du XII siècle, Byzantion 35 (1965), σ. 429-448, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία. Η ίδια, La peinture monumentale tardo-comnène et ses prolongements au XIIIe siècle, Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, 1976, I. Art et Archéologie, Athènes 1979, σ. 260 κ.ε.

Ένα ακόμα στοιχείο που ο ζωγράφος αναζητά σε παλιότερα πρότυπα, είναι η αγάπη για το κόσμημα που καλύπτει το θρόνο του Χριστού της Δέησης (Πί ν. 73 α), τα ενδύματα, τα ευαγγέλια (Πί ν. 76 α-β) και τη λιβανωτίδα του διακόνου. Το κόσμημα, που στολίζει το θρόνο, το συναντάμε στο θρόνο του Χριστού της Δέησης στην αψίδα του ναού του Qaranleq Kilise, του 11ου αι., στην Καππαδοκία⁹⁸. Σε άλλη εκκλησία της Καππαδοκίας, πάλι του 11ου αι., στο Elmale Kilisse⁹⁹, συναντάται το ίδιο ακριβώς κόσμημα στο εγχείριο του αγίου Βλασίου. Στον Άγιο Νικόλαο του Κασνίτζη Καστοριάς (11ος αι.)¹⁰⁰ το ίδιο κόσμημα στολίζει το λώρο του αγίου Κωνσταντίνου. Το κόσμημα της λιβανωτίδας του διακόνου το βρίσκουμε στην τοιχογραφία του πρωτομάρτυρα Στεφάνου στο παρεκκλήσι της Παναγίας της μονής Θεολόγου Πάτμου, του τέλους του 12ου αι.¹⁰¹.

Τα μαργαριτοποίκιλτα ευαγγέλια των ιεραρχών μοιάζουν με εκείνα των ιεραρχών της εκκλησίας του Ασίνου (1106)¹⁰². Ωραίους συνδυασμούς κοσμημάτων έχουν και τα ευαγγέλια με την κεραμιδιά στάχωση, που κρατούν στα χέρια τους οι απόστολοι Λουκάς και Μάρκος.

Το μαφόριο της Παναγίας στολίζει λευκό μαργαριτοποίκιλτο κόσμημα στο μέτωπο και τους ώμους¹⁰³ (Πί ν. 74 α). Κοσμήματα στολίζουν ακόμα και τα υποδήματα των αγγέλων¹⁰⁴ που υποβαστάζουν τη δόξα του Χριστού της Ανάληψης (Πί ν. 80 α). Πλούσια διακοσμημένη είναι και η βασιλική ενδυμασία του ηγεμόνα αγγέλου που σώζεται στο νότιο ημιχώριο. Η μάντορλα είναι διακοσμημένη στο μέσον με ταινία από συνεχόμενους ρόμβους. (Πί ν. 77, 80 α). Την ίδια διακόσμηση έχει η μάντορλα της Ανάληψης στο ναό της Αγίας Τριάδας στο Κρανίδι¹⁰⁵.

Το κόσμημα που στολίζει τα επαρχιακά έργα του 11ου αι. είναι ιδιαίτερα αγαπητό στις προτιμήσεις των ζωγραφικών έργων της κομνηνειακής εποχής και συνεχίζει να υπάρχει και να επιβιώνει στην επαρχιακή βυζαντινή ζωγραφική του 13ου αι.¹⁰⁶.

Οι τοιχογραφίες του ναού στο Βασιλάκι δεν παρουσιάζουν τεχνοτροπική ομοιογένεια. Διακρίνονται δύο τάσεις: η πρώτη, πιο συντηρητική, αντιπροσωπεύεται στις μορφές της Δέησης και των μετωπικών ιεραρχών, η δεύτερη, στις μορφές της Ανάληψης.

Η πρώτη ομάδα εκφράζει έντονο συντηρητισμό και έχει γραμμικό χαρακτήρα. Οι μορφές χάνουν το βάρος τους και οι όγκοι ατονούν, με αποτέλεσμα να χάνονται οι επιμέρους ανατομικές λεπτομέρειες. Ο προπλασμός των προσώπων γίνεται με ώχρα. Η ίδια ακριβώς ώχρα χρησιμοποιείται για τα φωτοστέφανα. Οι σκιές είναι λαδοπράσινες και η μετάβαση στο φως γίνεται με το άσπρο που αναμειγνύεται με την ώχρα σε σωστές αναλογίες. Λευκές, παχιές πινελιές χρησιμοποιούνται για τα φώτα που τονίζονται ιδιαίτερα στις παρειές και το μέτωπο (Πί ν. 74 β, 76 β). Αυτός ο τρόπος του πλασίματος με τις λίγες λευκές πινελιές που φωτίζουν

98. G. de Zerphanion, ό.π., πίν. 98, 1.

99. Ό.π., πίν. 124.

100. Στ. Πελεκανίδης, Καστορία. Βυζαντινά τοιχογραφία, Ι, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 58 α.

101. Α. Κ. Ορλάνδος, ό.π., σ. 137, πίν. 5.

102. M. Sacoroulo, Asinou en 1106 et sa contribution à l'iconographie, Bruxelles 1966, πίν. XXIC, D και XXIIIC, D.

103. L. Hadermann-Misguich, Kurbinovo, σ. 53, σημ. 41.

104. Για τα μαργαριτοκόσμητα κόκκινα βασιλικά υποδήματα (τζακία) βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, ό.π., σ. 131, σημ. 9.

105. S. Kalopissi-Verti, ό.π., σ. 107, εικ. 7, όπου αναφέρονται παραδείγματα μάντορλας με το ίδιο κόσμημα.

106. Ντ. Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα στο Αλεποχώρι, σ. 54.

παρατηρείται και στις τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια Κουβαρά (α΄ μισό του 13ου αι.¹⁰⁷).

Τα χρώματα των τοιχογραφιών της πρώτης ομάδας είναι έντονα. Κυριαρχεί το βαθυγάλανο που καλύπτει το βάθος των παραστάσεων. Στα ενδύματα των μορφών της Δέησης επικρατεί το πορφυρό, ενώ στα άμφια των ιεραρχών προτιμάται το λαδοπράσινο, το κεραμιδί, το βυσσινί και το λευκό. Οι φωτοσκιάσεις επιτυγχάνονται με ανοιχτότερους και βαθύτερους τόνους του ίδιου χρώματος.

Τα πρόσωπα της δεύτερης ομάδας απηχούν περισσότερο την αισθητική αντίληψη της τέχνης που εκφράζει το 13ο αι. Τις μορφές χαρακτηρίζει πνευματικότητα. Το πλάσιμο είναι μαλακό, ενιαίο και το σχέδιο αποδίδεται με πλαστικότητα. Τα λευκά φώτα πάνω στη γυμνή σάρκα τονίζονται με καλλιγραφικό και ελεύθερο συγχρόνως τρόπο. Η γραμμή περιορίζεται αισθητά στα πρόσωπα, ενώ δεν παύει να υπάρχει και στα ενδύματα (Πί ν. 78, 79). Η απελευθέρωση του πλασίματος, αλλά και της πτυχολογίας, από τη γραμμική επεξεργασία του 12ου αι. είναι το βασικό στοιχείο που χαρακτηρίζει τη ζωγραφική του 13ου αι.¹⁰⁸.

Το πρόσωπο του αγγέλου που υποβαστάζει τη δόξα του Χριστού είναι καλύτερα διατηρημένο και παρέχει δείγμα της δεξιοτεχνίας του ζωγράφου (Πί ν. 80 α). Θα μπορούσε να συγκριθεί με τον άγγελο της εκκλησίας του Αρχαγγέλου στο Prilep¹⁰⁹, του 12ου-13ου αι., με την εκλεπτυσμένη καλλιτεχνική έκφραση και την αίσθηση της πλαστικής, που, ωστόσο, δεν παύει να διατηρεί στοιχεία που πηγάζουν από την κομνηνεια παράδοση.

Στη σύνθεση της Ανάληψης δημιουργείται και η εντύπωση του βάθους, έτσι όπως παρουσιάζεται στις αρχές του 13ου αι. Οι μορφές δηλαδή είναι διατεταγμένες με τρόπο ώστε η μία να επικαλύπτει μέρος της άλλης (Πί ν. 78, 79).

Τα χρώματα είναι φωτεινά. Επικρατεί το κεραμιδί που εναλλάσσεται με το λευκό και σε μικρότερες επιφάνειες απλώνεται το γαλάζιο. Η σάρκα δίνεται με κοκκινωπή όχρα.

Από τεχνοτροπική άποψη ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου είναι φανερό ότι αντανακλά ως ένα βαθμό τα ζωγραφικά πρότυπα παλιότερων εποχών, ειδικότερα της εποχής των Κομνηνών. Η κυριαρχία της γραμμής, η σχηματική πτυχολογία, το ενιαίο και μαλακό πλάσιμο της σάρκας και οι ραδινές αναλογίες είναι από τα αντιπροσωπευτικότερα χαρακτηριστικά της υστεροκομνηνειαίας εποχής¹¹⁰. Παράλληλα με τα αρχαϊκά στοιχεία συνυπάρχουν και προοδευτικές τάσεις στη ζωγραφική του μνημείου, με φανερή την αναζήτηση νέων εκφραστικών τρόπων και τη σταδιακή απαλλαγή από το φορμαλισμό που διαπνέει το τέλος του 12ου αι. Αν και οι νέοι τρόποι με τη χρήση πλαστικών στοιχείων και τη διάπλαση ψυχογραφικών πορτραίτων, που εκφράζουν τη δεύτερη ομάδα, προδίνουν καλλιτεχνική εμπειρία, εντούτοις δεν παύουν να δηλώνουν επαρχιακή αντίληψη. Ο ζωγράφος είναι αφοσιωμένος στην παράδοσή του, κρατάει τα στοιχεία της και τα εφαρμόζει σε συνδυασμό με τις σύγχρονες τάσεις που εμφανίζονται στην αρχή του 13ου αι. Έτσι

107. N. Coumbaraki-Panselinou, *Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Merenta. Deux monuments du XIII siècle en Attique*, Θεσσαλονίκη 1976, πίν. 18, 20, 21.

108. Φ. Δροσογιάννη, ό.π., σ. 135, σημ. 2.

109. P. Miljković-Pepel, *Sopocani* 1965, ό.π., σ. 191, πίν. 6.

110. O. Demus, *The Mosaics of Norman Sicily*, London 1949, σ. 369-436. M. Χατζηδάκης, ό.π., σ. 102-103. E. Kitzinger, *I mosaici di Monreale, Palermo* 1960, σ. 7 κ.ε. και κυρίως L. Hadermann-Misguich, *La peinture monumentale tardo-comnène et ses prolongements au XIIIe siècle*, ό.π., σ. 255 κ.ε.

παρατηρούμε ότι η σύνθεση της Ανάληψης αποδίδεται στο σχέδιο αυστηρή, αλλά κυρίως συγκρατημένη και ιερατική, ανάλογα με την αντίστοιχη σύνθεση που ζωγραφίζεται στην καμάρα της ανατολικής κεραίας του σταυρού του ναού της Ευαγγελίστριας στο Γεράκι¹¹¹. Παράλληλα, αφομοιώνει βασικά στοιχεία από την τεχνική της εκτέλεσης έργων του α΄ μισού του 13ου αι. και μας θυμίζει μορφές από την ίδια σύνθεση του ναού της Αγίας Τριάδας στο Κρανίδι¹¹². Τα πρόσωπα των ιπτάμενων αγγέλων (Πί ν. 80 α) με το ωοειδές σχήμα, τον ωχρορόδινο προπλασμό, τις καφέ σκιές, το ήρεμο, αλλά και θλιμμένο μαζί βλέμμα, προσιδιάζουν στα αντίστοιχα πρόσωπα των αγγέλων της Αγίας Τριάδας¹¹³. Εκεί βέβαια το χέρι του ζωγράφου είναι περισσότερο επιδέξιο, το πλάσιμο γίνεται καλύτερο και τις μορφές διαπνέει ιδεαλιστική αντίληψη.

Ένα ακόμα πρόσωπο από τη σκηνή της Ανάληψης, ο απόστολος Πέτρος (Πί ν. 78), αντιγράφει το φυσιογνωμικό τύπο του Πέτρου από τη σκηνή του Οράματος του Πέτρου Αλεξανδρείας, που εικονίζεται στο ναό του Αγίου Ιωάννη του Καλυβίτη, κοντά στο χωριό Ψαχνά της Εύβοιας¹¹⁴. Η κεφαλή και των δύο προσώπων αποδίδεται με τον ίδιο, σχεδόν ζωγραφικό τρόπο. Η κόμη είναι πλούσια, σχηματοποιημένη και οι βόστρυχοί της καλύπτουν μέρος του μετώπου, το γένη είναι στρογγυλό, ομοιόμορφα καλλιγραφικό, η μύτη μακριά και λεπτή και τα λίγα άσπρα φώτα ξανοίγουν το σκούρο προπλασμό.

Οι μορφές της πρώτης ομάδας των τοιχογραφιών, παρόλο που, όπως είδαμε, περιέχουν δάνεια της παραδοσιακής τέχνης, εντούτοις εναρμονίζονται στις προχωρημένες στυλιστικές τάσεις, που όμως εξακολουθούν να διατηρούν αρχαϊσμούς παλιότερων εποχών. Για παράδειγμα η νεανική μορφή της Παναγίας (Πί ν. 73 α, 74 α), με το γλυκό και ευγενικό πρόσωπο και την τρυφερή εκδήλωση του συναισθήματος, θα μπορούσε να παραβληθεί με την Παναγία Ελεούσα του ναού της Παναγίας του Άρακα στα Λαγουδερά της Κύπρου (1192)¹¹⁵. Η ίδια μορφή έχει στενές στυλιστικές ομοιότητες με την Παναγία στην αψίδα του ναού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην Καστάνια της Μεσσηνιακής Μάνης¹¹⁶. Τα πρόσωπα και στις δύο μορφές χαρακτηρίζει η λιτή γαλήνια έκφραση, το σχήμα τους είναι ανοιχτό, ωειδές και κάπως επίπεδο και η σάρκα αποδίδεται με ομαλές διαβαθμίσεις της ώχρας πάνω στο λαδοπράσινο προπλασμό. Στο λαιμό υπάρχει η σκιά του σαγονιού, που γίνεται με την αντιπαράθεση σκοτεινού και φωτεινού τόνου. Τα φωτοστέφανα αποδίδονται με την ίδια ώχρα και τα μαφόρια με το ίδιο πορφυρό χρώμα. Από το ίδιο μνημείο το καλύτερα διατηρημένο τετράμορφο, που εικονίζεται κάτω από τη βάση του τρούλου¹¹⁷, έχει έντονη φυσιογνωμική ομοιότητα με το όμορφο αγγελικό πρόσωπο του Σεραφείμ που εικονίζεται δεξιά του Χριστού της Δέησης του δικού μας μνημείου (Πί ν. 73 α, 75 α). Παρουσιάζουν το ίδιο χα-

111. M. Panayotidi, *Les églises de Geraki et de Monemvasie, CorsiRav XXII* (1975), σ. 337-339. Ν. Κ. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, *ό.π.*, σ. 122, 193, 194, 196-199, πίν. 53, 54, 56, 57. Κ. Μ. Skawran, *The Development of Middle Byzantine Fresco Painting in Greece*, Pretoria 1982, σ. 168, εικ. 220, 221, 222.

112. S. Kalopissi-Verti, *ό.π.*, πίν. 7-14.

113. *Ό.π.*, σ. 267 και 272 κ.ε., πίν. 12, 13.

114. Ι. Λιάπης, *Μεσαιωνικά μνημεία Ευβοίας*, Αθήνα 1971, πίν. 7.

115. Α. Στυλιανού, *Αι τοιχογραφίες του ναού της Παναγίας του Αράκου, Λαγουδερά, Κύπρος, Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου Θεσσαλονίκης Α'*, Αθήνα 1955, πίν. 154 1.

116. Φ. Δροσογιάννη, *ό.π.*, σ. 131 κ.ε., 168, πίν. Α, ΙΙΙ, V.

117. *Ό.π.*, πίν. XV.

ρακτηριστικό στόμα τύπου χελιδονοουράς, την ίδια λεπτή μακριά μύτη, τα μεγάλα εκφραστικά μάτια με τα καμαρωτά φρύδια και τα μουκλωτά μαλλιά με τις ανοιχτόχρωμες πινελιές που σχηματίζουν μικρές δέσμες πάνω στο σκούρο φόντο. Θα μπορούσαμε ίσως να καταλήξουμε ότι ο ζωγράφος του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Βασιλάκι είναι πολύ κοντά στο πνεύμα του ζωγράφου της Καστάνιας και εναρμονίζεται στο συντηρητικό επαρχιακό χαρακτήρα του, που όμως έχει ως ιδανικό την τέχνη που εκπροσωπείται από κωνσταντινιούπολίτικα πρότυπα.

Η μορφή του Χριστού της Δέησης (Πί ν. 73 α-β), με τον έντονο εκφραστικό χαρακτήρα και το επίπεδο πλάσιμο με την ξεθωριασμένη λαδοπράσινη σκιά, που δίνει την εντύπωση διαφάνειας, αποπνέει ρεαλιστική διάθεση και μας φέρνει πιο κοντά στον Παντοκράτορα του τρούλου του βόρειου παρεκκλησίου της Σπηλιάς της Πεντέλης (1233-1234)¹¹⁸. Όπως παρατηρεί η Ντ. Μουρίκη¹¹⁹, το μήνυμα αυτής της ζωγραφικής, της τρίτης δηλαδή ομάδας των τοιχογραφιών των παρεκκλησίων της Σπηλιάς, στην οποία ανήκει ο Παντοκράτορας του βόρειου παρεκκλησίου, είναι ακριβώς ότι η κομνηνεια παράδοση έχει πλέον ραγίσει.

Ένα άλλο ζωγραφικό σύνολο, που φαίνεται να συνδέεται με το μνημείο μας, είναι ο ναός της Οσίας Μαρίας (Σαμαρίνα) κοντά στο χωριό Σάμαρι της Μεσσηνίας¹²⁰, που τοποθετείται στο τέλος του 12ου ή στις αρχές του 13ου αι. Οι τοιχογραφίες αυτές, που εκφράζουν μνημειακή αντίληψη στην απεικόνιση της ανθρώπινης μορφής, είναι υψηλής ποιότητας και επιβεβαιώνουν την επίδρασή τους από την κλασικίζουσα τέχνη της Κωνσταντινούπολης. Τα ψηλά αναστήματα, οι τονικές διαβαθμίσεις στην προσπάθεια της απόδοσης του όγκου, η συνύπαρξη γραμμικού και ζωγραφικού ύφους, το πλάσιμο της σάρκας με ώχρα, πάνω στην οποία σχηματίζονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου με πρασινωπές σκιές, τα σκούρα περιγράμματα και οι λίγες λευκές πινελιές είναι τα κυριότερα στοιχεία που συνδέουν τεχνοτροπικά τα δύο μνημεία¹²¹ (Πί ν. 73 α, 74 β, 76 β, 78, 79).

Οι φυλλοφόροι σταυροί αποδίδονται με ισοπαχείς κεραίες που καταλήγουν σε τραπεζοειδείς απολήξεις και στις γωνίες σχηματίζουν τις γνωστές σταγόνες (Πί ν. 80 α-β). Το σχήμα του σταυρού με απολήξεις των κεραιών σε σταγόνες, μήλα ή λοβούς είναι πολύ παλιό, με ευρύτερη χρήση στα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Οι κεραίες και των δύο σταυρών έχουν στο μέσον πλατιά γραμμή για την προοπτική υποδήλωση του όγκου του σώματος του σταυρού. Από τη βάση των σταυρών εκφύονται οι φυλλοφόροι βλαστοί που ανέρχονται σχεδόν ως το ύψος των οριζόντιων κεραιών.

Τα χρώματα διαφέρουν σε κάθε σταυρό. Για το σταυρό της νότιας παραστάδας ο ζωγράφος χρησιμοποίησε τα χρώματα των μορφών της Ανάληψης, δηλαδή το κίτρινο και το ρόδινο, ενώ για το σταυρό της βόρειας παραστάδας (Πί ν. 80 α) τα χρώματα των μορφών της Δέησης, δηλαδή το πορφυρό και την ώχρα. Τα περιγράμματα και στους δύο σταυρούς τα

118. Ντ. Μουρίκη, Οι βυζαντινές τοιχογραφίες των παρεκκλησίων της Σπηλιάς της Πεντέλης, ό.π., σ. 107 κ.ε., πίν. 31.

119. Ό.π., σ. 108.

120. Η. Grigoriadou-Cabagnols, Le décor peint de l'église de Samari en Messénie, CahArch XX (1970), σ. 177-196. Κ. Καλοκύρης, Βυζαντινά Εκκλησιαί της Ι. Μητροπόλεως Μεσσηνίας, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 4-84, πίν. 17-37.

121. Π.χ. ο άγιος Βλάσιος αποδίδεται στυλιστικά με τον ίδιο τρόπο που αποδίδεται ο αδιάγνωστος επίσκοπος του διακονικού της Σαμαρίνας βλ. Η. Grigoriadou-Cabagnols, ό.π., εικ. 10.

ζωγράφησε με την ίδια μπλε γραμμή. Οι φωτοσκιάσεις στα φύλλα των κλάδων έγιναν με την εναλλαγή των ίδιων χρωμάτων που χρησιμοποιήθηκαν για κάθε σταυρό.

Είναι φανερό ότι το σχέδιο των σταυρών του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου αντιγράφει παλαιοχριστιανικά πρότυπα¹²², αλλά η τεχνική τους απομακρύνει τις παραστάσεις από ανάλογες ζωγραφικές απεικονίσεις της εποχής αυτής, αλλά και από μεταγενέστερες αποδόσεις του ίδιου θέματος σε τοιχογραφίες της εικονομαχικής περιόδου¹²³ και μετέπειτα¹²⁴. Η τεχνοτροπική απόδοση των λεπτομερειών, π.χ. ο τρόπος που αποδίδονται οι σταγόνες των κεραιών σε κάθετη και όχι σε οριζόντια διάταξη, που συνηθίζεται στα παλιά έργα, η υφή των χρωμάτων και ο τρόπος επίθεσής τους στις επιφάνειες, που δηλώνουν την προσπάθεια για την απόδοση της τρίτης διάστασης, και των φωτοσκιάσεων, η σχηματοποίηση των ανθεμίων και, τέλος, η διάταξη των συντομογραφημάτων είναι στοιχεία προχωρημένης τεχνικής και ανταποκρίνονται στο πνεύμα της τέχνης που χαρακτηρίζει το 13ο αι. Το διακοσμητικό θέμα των καρδιόσχημων βλαστών έχει εκτελεστεί χωρίς απόλυτη ακρίβεια και συμμετρία. Ενδιαφέρον είναι το παιχνίδι της εναλλαγής των χρωμάτων. Σε βάθος ωχροκίτρινο τα σχήματα αποδίδονται άλλοτε με βαθυγάλο εξωτερικό περίβλημα και κόκκινα τα μικρά καρδιόσχημα, που βρίσκονται στο εσωτερικό των μεγάλων, και το αντίστροφο. Το κόσμημα αυτό μοιάζει πολύ με ανάλογο καρδιόσχημο που στολίζει την ποδέα στο τεταρτοσφαίριο του Ιερού Βήματος στον Άγιο Ιωάννη Καστάνιας¹²⁵ και με άλλο, ανάλογο κόσμημα στην Αγία Τριάδα Κρανιδίου¹²⁶.

Συνοψίζοντας τις παρατηρήσεις μας από την τεχνοτροπική μελέτη των τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου είδαμε ότι σημειώθηκαν ομοιότητες με ακριβώς χρονολογημένα μνημεία του α' μισού του 13ου αι. Οι τοιχογραφίες που εξετάσαμε ανταποκρίνονται σημαντικά στην τεχνοτροπία της εποχής αυτής, που τη χαρακτηρίζουν αντίρροπες καλλιτεχνικές τάσεις και κατευθύνσεις. Ο ζωγράφος, που ξαναζωντανεύει στην εκτέλεση της τεχνικής του το παραδοσιακό πνεύμα, είναι γνώστης των ρευμάτων της σύγχρονης τέχνης και δίνει ένα αισθητικό μήνυμα που την αντιπροσωπεύει.

Όπως ήδη παρατηρήθηκε, εδώ σημειώθηκαν δύο τεχνοτροπικές τάσεις. Η μία, περισσότερο συντηρητική, αναζητά παλιά πρότυπα σε συσχέτιση με τους νέους τρόπους, τυπολογικούς και τεχνοτροπικούς, που εκφράζουν την αρχή μιας εποχής και η άλλη πλησιάζει περισσότερο τα σύγχρονα ρεύματα της τέχνης του 13ου αι., χωρίς να αποκόπτεται από την κλασική παράδοση. Η σύγκριση των δύο ομάδων των τοιχογραφιών με επαρχιακά, καλής ποιότητας, χρονολογημένα έργα κάνει φανερή τη χρονολογική τοποθέτησή τους στο α' μισό του 13ου αι. Ιδιαίτερα τονίζουμε την ένταξη στην ίδια καλλιτεχνική παράδοση των τοιχογραφιών του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και της Αγίας Τριάδας στο Κρανίδι, κυρίως στην απόδοση της ανθρώπινης μορφής, και τη σύνδεση με τις τοιχογραφίες της Καστάνιας—όχι

122. Ν. Νικονάνος, Καμαρωτός τάφος μετά τοιχογραφιών εν Θεσσαλονίκη, ΑΑΑ ΙΙ (1969), σ. 178-180, εικ. 1.

123. Δ. Ευαγγελίδης, Εικονομαχικά μνημεία Θεσσαλονίκης, ό.π., σ. 347-351, εικ. 6, 7, 7 α.

124. V. Katsaros, ό.π., σ. 400 κ.ε., εικ. 4. P. L. Vocotopoulos, Fresques du XI siècle à Corfou, ό.π., σ. 164, εικ. 16. Α. Κ. Ορλάνδος, η αρχιτεκτονική και οι βυζαντινές τοιχογραφίες της Μονής του Θεολόγου Πάτμου, σ. 173, εικ. 105. N. Lavermicocca, Gli insediamenti rupestri del territorio di Monopoli, Bari 1977, εικ. 78. Σ. Πελεκανίδης, ό.π., πίν. 144.

125. Φ. Δροσογιάννη, ό.π., πίν. ΙΙ και XXXIX α.

126. S. Kalopissi-Verti, ό.π., πίν. 28 α.

μακριά από το Βασιλάκι— που αποτελούν και το ποιοτικό προβάδισμα της ζωγραφικής του μνημείου μας.

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Βασιλάκι της Λακωνίας, απομονωμένος σε ερημικό και απόμακρο σημείο της λακωνικής πεδιάδας, είναι ένα όμορφο και κομψό αρχιτεκτόνημα διακοσμημένο άλλοτε με πλούσια, αλλά και ιδιόμορφη εικονογραφική θεματογραφία, όπως έδειξαν τα λιγοστά λείψανα που διασώθηκαν (Δέηση στην κόγχη με στοιχεία της Αποκάλυψης, φυλλοφόροι σταυροί στις παραστάδες), που δεν απεικονίζονται συνήθως στο εικονογραφικό πρόγραμμα των ναών της ευρύτερης περιοχής, εκτός από ελάχιστους ναούς της γειτονικής Μάνης. Εξάλλου, οι τοιχογραφίες αυτές πλουτίζουν την ιστορία της ζωγραφικής του 13ου αι. στην περιοχή της Λακωνίας και αποτελούν συνδετικό κρίκο στην εξέλιξη της τέχνης από το 12ο στο 13ο αιώνα. Ο επαρχιώτης ζωγράφος, ντόπιος, όπως είναι το πιθανότερο, τεχνίτης, απομονωμένος στην απομακρυσμένη Λακωνία, χωρίς δυνατότητα άμεσης επαφής με τα μεγάλα κέντρα, είχε την ικανότητα να δώσει πνοή και έκφραση στο έργο του και να μας χαρίσει ένα δικό του δημιούργημα, πολύτιμο τεκμήριο στη συμβολή της βυζαντινής ζωγραφικής μιας συγκεκριμένης εποχής και περιοχής.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΣΤΗΛΗ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΧΑΛΚΙΔΑΣ*

(Πί ν. 81-84)

Η επιτύμβια στήλη ενός νέου με το σκύλο του που παρουσιάζεται εδώ (Πί ν. 81-83 α-β), παραδόθηκε το 1979 στο Μουσείο της Χαλκίδας¹. Η έλλειψη αξιόπιστων ενδείξεων σχετικά με τις συνθήκες εύρεσης μας στερούν από πολύτιμες πληροφορίες που θα βοηθούσαν τουλάχιστο να εντάξουμε το μνημείο με ακρίβεια στο χώρο του².

Η στήλη είναι λαξευμένη σε λευκό λεπτόκοκκο μάρμαρο, πιθανότατα πεντελικό³, που η επιφάνειά του έχει πάρει μια ελαφρότατη κοκκινωπή πάτινα και καλύπτεται ανομοιόμορφα με ίζημα. Η ελαφρά διάβρωση και το ίζημα έχουν δώσει αδρή υφή στην επιδερμίδα του αναγλύφου. Το ανώτερο τμήμα της στήλης είναι ακρωτηριασμένο, με αποτέλεσμα να έχουν χαθεί η κεφαλή του νέου μαζί με το λαιμό και η κορύφωση του αρχιτεκτονικού πλαισίου. Το σπάσιμο βρίσκεται στο ύψος των ώμων της ανάγλυφης μορφής. Η ακρωτηριασμένη πάνω επιφάνεια είναι σχεδόν οριζόντια και πρόχειρα κατεργασμένη, ώστε είναι πιθανή η δεύτερη χρήση της στήλης σε μεταγενέστερη εποχή⁴.

Τα στοιχεία που σώθηκαν από την πλαισίωση του αναγλύφου μας οδηγούν με ασφάλεια στον τύπο της στήλης - ναϊσκου. Οι παραστάδες είναι πλατιές με προβολή 0,02-0,04 μ. από το πεδίο του αναγλύφου και στενεύουν προοδευτικά προς τα πάνω, ώστε ο κορμός της στήλης να παρουσιάζει μείωση. Έχουν τελική λείανση στα μέτωπα και ευθύγραμμες ακμές μόνο στην κύρια όψη, ενώ στους κροτάφους είναι αδρά χτενισμένες. Η στήλη χαμηλά καταλήγει

* Για την παραχώρηση του δικαιώματος δημοσίευσης του ευρήματος ευχαριστώ την Έφορο Αρχαιοτήτων Έβη Τουλούπα. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στον Καθηγητή Γ. Δεσπίνη, τον Έφορο Αρχαιοτήτων Α. Χωρέμη και την Έφορο Αρχαιοτήτων Αι. Δεσποίνη για τις υποδείξεις τους. Οι φωτογραφίες οφείλονται στις φωτογράφους Ι. Ιωαννίδου και Α. Μπαρτζιώτη.

1. Αριθ. ευρ. 4758.

2. Η στήλη παραδόθηκε στο Μουσείο της Χαλκίδας από ιδιώτες με την πληροφορία ότι βρέθηκε σε εργασίες εκσκαφής στο οικόπεδο του Δ. Σεπετή στο χωριό Φύλλα, 10 χιλ. ΝΑ. της Χαλκίδας. Η ορθότητα της πληροφορίας δεν εξακριβώθηκε, γιατί η παράδοση έγινε αργότερα. Στην κατοικημένη περιοχή δεν έχουν εντοπιστεί αρχαιότητες, γι' αυτό η στήλη μπορεί να μεταφέρθηκε από αλλού. Η πλησιέστερη βεβαιωμένη θέση αρχαίου νεκροταφείου και οικισμού στην περιοχή των Φύλλων (βλ. Α. Σάμψων, ΑΑΑ VII (1974), σ. 338-341), δεν έχει δώσει δείγματα κλασικής ταφικής τέχνης. Η ποιότητα του αναγλύφου μας κάνει να αναρωτηθούμε, με επιφύλαξη, μήπως προέρχεται από την περιοχή της Νέας Λαμψάκου, στην περιφέρεια της Χαλκίδας, όπου έχει εντοπιστεί νεκρόπολη με εξαιρετικά δείγματα ταφικής πλαστικής (βλ. Ι. Κωνσταντίνου, ΑΕ 1953/4, Β', σ. 30-40, Χ. Καρούζος, Τηλαυγές Μνήμα, Χαριστήριοις εις Α. Ορλάνδον, Γ', σ. 279 κ.ε. Ε. Simon - Α. Andriomenou, Grab-Plastiken aus Chalkis, ΑΔ 25 (1970): Μελέται, σ. 26-28, Πί ν. 9 a-c. L. Beschi, Un nuovo teme della scultura funeraria Attica, Στήλη, Τόμος εις μνήμην Ν. Κοντολέοντος, 1980, σ. 465.

3. Την παρουσία «γυαλιών» που χαρακτηρίζουν το πεντελικό μάρμαρο μου επιβεβαίωσε ο Γ. Δεσπίνης.

4. Η υπόθεση ενισχύεται από την παρουσία ενός εγκάρσιου λαξεύματος ημικυκλικής διατομής στον κρόταφο της αριστερής παραστάδας, βάθ. 0,04 μ., σε απόσταση 0,255 μ. από το ανώτερο άκρο της, που καλύπτεται με λευκό επίχρισμα.

σε ορθογώνια πατούρα που εξέχει κατά 0,025-0,030 μ. μπροστά από τις παραστάδες και κατά 0,065 μ. μπροστά από το πεδίο και σχηματίζει το «έδαφος», όπου στηρίζονται οι ανάγλυφες μορφές. Είναι χοντροδουλεμένη με βελόνι στην κατακόρυφη επιφάνεια και με ντισιλίδικο στην οριζόντια. Η πίσω επιφάνεια της στήλης είναι πρόχειρα ξεχοντρισμένη με αραιά βυθίσματα κατά τόπους.

Η κεφαλή της μορφής αποσπάστηκε μαζί με το λαιμό σύριζα από την τραχηλιά παρασύροντας και μέρος της επιδερμίδας της. Θα πρέπει να τη φανταστούμε στραμμένη δεξιά, όπως δείχνει ένα μικρό υπόλειμμα μαρμάρου από την έκφυση του λαιμού που ανέρχεται λοξά προς το περίγραμμα του δεξιού ώμου, σε συνδυασμό με την ανύψωση του αριστερού ώμου και την έκταση του μύος της ωμοπλάτης. Το υπόλοιπο ανάγλυφο διατηρείται σε καλή κατάσταση με λίγες σχετικά φθορές: παλιές αποκρούσεις υπάρχουν στο δεξιά ώμο και στα δάχτυλα των ποδιών και των χεριών του νέου, στην απόληξη της στλεγγίδας και στο ρύγχος του σκύλου. Πολλές μικρότερες κακώσεις—απολεπίσματα και χαρακιές—στην επιδερμίδα του αναγλύφου και στο πλαίσιο οφείλονται στη σύγχρονη σκαπάνη.

Διαστάσεις: συνολ. σωζ. ύψ. 1,08, πλ. κάτω 0,65, πάνω 0,58, πάχ. κάτω 0,13, πάνω 0,10 μ. Ύψ. πατούρας 0,08 μ. Σωζ. ύψ. της μορφής 0,96, μέγιστη αναγλυφική προβολή 0,06 μ.

Είναι βέβαιο, όπως είπαμε, ότι η στήλη ανήκει στον τύπο του ναΐσκου, όπως εμφανίζεται διαμορφωμένος στα τέλη του 5ου και στις πρώτες δεκαετίες του 4ου αι. π.Χ.⁵ Άγνωστα παραμένουν το είδος της επίστεψης και η διάρθρωση των στοιχείων της. Η μορφή του πλαισίου είναι δυνατό να προϋποθέτει το συνήθη αετωματικό τύπο επίστεψης με επιστύλιο και επίκρανα στις παραστάδες⁶, χωρίς να αποκλείονται και σπανιότερες μορφές⁷. Ίσως, όμως, θα ήταν προτιμότερο να δεχτούμε αετωματική επίστεψη που συμβιβάζεται με τη λιτότητα του πλαισίου και την εντύπωση ανάτασης που υποβάλλει η μείωση της στήλης⁸. Μαζί με την επίστεψη χάθηκε πιθανώς και η επιγραφή που θα ονόμαζε το νεκρό.

Ο νέος παριστάνεται όρθιος, ελαφρά στραμμένος προς τα δεξιά του, με τρόπο ώστε να καλύπτει με άνεση το χώρο του αναγλύφου και να υπερβαίνει τα όριά του, καθώς τα μέλη του προβάλλουν πάνω στο πλαίσιο. Εικονίζεται γυμνός με ανεπτυγμένη σωματική διάπλαση, που φανερώνει προχωρημένη εφηβική ηλικία, κρατώντας τη στλεγγίδα του και προτείνοντας ένα πουλί στο σκυλί του. Ο κορμός είναι δοσμένος σχεδόν ολόκληρος από μπροστά, αλλά με απόκλιση από την αυστηρή μετωπικότητα· ο κάτω κορμός στρέφεται προς τα δεξιά και

5. H. Diepolder, *Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jhs. v. Chr.*, 1931, σ. 25., T. Dohrn, *Attische Plastik vom Tode des Phidias zum Werken der grossen Meister des 4. Jhs. v. Chr.*, 1957, σ. 182 κ.ε., Chr. Clairmont, *Gravestone and Epigram*, 1976, σ. 46-47, 62 (τύπος Naiskos-Stele, I).

6. Για παραδείγματα μονοπρόσωπων αετωματικών στηλών βλ. A. Conze, *Die attischen Grabreliefs*, 1893-1922, II, 1-2, αριθ. 939, 940, πίν. 187· 932, 960, πίν. 185· 967, 992, 964, πίν. 189· 959· πίν. 191, 977, πίν. 193. Diepolder, *ό.π.*, πίν. 28, 1-2, 33, 1, 35, 1-2, 52, 1. Clairmont, *ό.π.*, πίν. 11 αριθ. 23, πίν. 9 αριθ. 16, 17.

7. Επίστεψη με επιστύλιο και ακροκεράμους βλ. Conze, *ό.π.*, αριθ. 851 πίν. 154· 1150 πίν. 240. Diepolder, *ό.π.*, πίν. 38, 2. Clairmont, *ό.π.*, πίν. 8, αριθ. 15. Επίστεψη με οριζόντιο πλατύ μέλος και κυμάτια βλ. Clairmont, *ό.π.*, πίν. 6 αριθ. 12. Επίστεψη με ακροκεράμους, ανθήμια και μικρές ανάγλυφες μορφές βλ. Diepolder, *ό.π.*, πίν. 36, 2, 37.

8. Η χρήση αετωματικής επίστεψης διαπιστώνεται στα περισσότερα επιτύμβια ανάγλυφα από την Εύβοια: στήλη γυναίκας από τη Χαλκίδα (Diepolder, *ό.π.*, σ. 30, εικ. 6. B. Schmaltz, *Griechische Grabreliefs des 4. Jhs. v. Chr.*, 1983, σ. 112 σημ. 261, πίν. 14), στήλη Αριστίωνος Παραμόνου από τη Χαλκίδα (ΑΕ 1909, σ. 94, 15), στήλη Ωρεών (Α. Χωρέμης, AAA V (1972), σ. 227, εικ. 1, όπου συμπληρώνεται με χωριστά δουλεμένο αέτωμα).

αποδίδεται σε τρία τέταρτα. Η στάση των σκελών υποβάλλει την εντύπωση βηματισμού. Το στήσιμο και η δομή της μορφής διέπονται από τους κανόνες του χιασμού. Στάσιμο είναι το δεξί σκέλος που είναι κατακόρυφο και δοσμένο σε κατατομή και άνετο το αριστερό, που φέρεται λυγισμένο στο πλάι. Ο μηρός του άνετου σκέλους χαμηλώνει, σε σχέση με το στάσιμο, το γόνατο κάμπτεται έντονα και στρέφεται προς τα μέσα, η κνήμη απομακρύνεται σε όψη τριών τετάρτων και το άκρο πόδι προβάλλεται προοπτικά στην παραστάδα πατώντας στα ακροδάχτυλα. Η κίνηση του άνετου σκέλους αποτελεί την αφετηρία ενός λικνιστικού ρυθμού που δίνει στη μορφή το σχήμα μιας σιγμοειδούς, σχεδόν γωνιώδους καμπύλης. Το περίγραμμα του ισχίου και του μηρού του σταθερού σκέλους προεξέχουν έντονα, ενώ η λεκάνη μετατοπίζεται λοξά στη μεριά του άνετου σκέλους. Η αντίρροπη κίνηση του κορμού διατυπώνεται με κύρτωση του θώρακα, ανύψωση του ώμου αριστερά και με κλίση του άξονα των ώμων προς τα κάτω σε ανταπόκριση προς την κλίση της λεκάνης και των γονάτων. Η δομή υπογραμμίζεται από τη διάπλαση του σώματος σε καθαρές, πλατιές και πλούσιες σε όγκο μορφές. Περισσότερο τονίζονται πλαστικά οι οριζόντιες καμπύλες, δηλαδή οι μύες του στήθους, του θώρακα και του υπογάστριου, ενώ οι κατακόρυφοι μύες της κοιλιάς και του στομαχιού είναι πιο απαλά δηλωμένοι. Μαλακιά και σχεδόν αδιόρατη είναι η δήλωση του θωρακικού τόξου, του ομφαλού και της λευκής γραμμής. Η κοιλιά είναι ελαφρά τεντωμένη και διακρίνεται με σαφήνεια από τα σκέλη και το εφηβαίο με την έντονη διατύπωση της βουβωνικής γραμμής. Το στέρνο είναι πλατύ, με ευρείς ώμους και πλούσιο στήθος. Τα οστά της κλειδός αποδίδονται με ελαφρά διόγκωση της επιφάνειας. Το κυρτωμένο περίγραμμα του θώρακα αποδίδεται αρκετά έξεργο με ενιαία καμπύλη, χωρίς κυματισμούς για την ανατομική δήλωση των πλευρών.

Στη στάση των ποδιών και του σώματος ανταποκρίνονται, με οπτικό χιασμό, οι κινήσεις των χεριών, που παισιώνουν το σώμα με τάση να σχηματίσουν κύκλο γύρω του. Το δεξί είναι προτεταμένο χαμηλά και λοξά προς το πεδίο του αναγλύφου. Με χαλαρό λύγισμα στον αγκώνα και στον καρπό στρέφεται και δείχνει την εσωτερική του όψη, καθώς περιγράφει την κινημένη πλευρά του κορμού. Με το άκρο χέρι, που προβάλλεται στην παραστάδα, η μορφή κρατάει ένα πουλί από τις φτερούγες. Φαίνεται πως είναι περιστέρι, το αγαπημένο είδος έμψυχο σύμβολο των επιτύμβιων αναγλύφων⁹. Ο αριστερός βραχίονας ελαφρά ανασηκωμένος στον ώμο, ακουμπά στην εσωτερική ακμή της παραστάδας διαγράφοντας ένα τόξο προς τα μέσα, παράλληλα και λίγο πιο μπροστά από το σώμα. Στον τεντωμένο μύνα του διακρίνεται η ένταση από το κράτημα της στλεγγίδας. Η στλεγγίδα κρατιέται με όλα τα δάχτυλα κλειστά πάνω από τη λαβή και η λάμα της αποδίδεται πρόστυπη πάνω στο μηρό¹⁰.

9. Περιστέρι κρατούν με ανάλογο τρόπο οι μορφές των παρακάτω στηλών: Μνησιγόρας, Φιλοκράτη (K. F. Johansen, *The Attic Grave-Reliefs of the Classical Period*, 1951, εικ. 3, 12), Στρατίου, Leyden (Diepolder, ό.π., πίν. 38, 2), Θράσωνος (E. Pfuhl - H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs*, 1977/79, σ. 37, πίν. 23, αριθ. 98, σ. 21, πίν. 11, αριθ. 43), Ονατορίδα (B. F. Cook, *AntPl IX* (1969), σ. 65, εικ. 3). Επίσης βλ. Conze, ό.π., αριθ. 960, πίν. 185· 963 πίν. 192· 1043 πίν. 206 και H. Biesantz, *Die thessalischen Grabreliefs*, 1965, πίν. 2, 15, 21, 22. Για το συμβολισμό του πτηνού στα επιτύμβια ανάγλυφα: H. Hiller, *Ionische Grabreliefs der ersten Hälfte des 5. Jhs. v. Chr.*, *IstMitt.* 1975, *Beitr.* 12, σ. 137, σημ. 62, A. Λεμπέση, *Οι στήλες του Πρινιά*, 1976, σ. 33, 59, 90, A. Κώστογλου-Δεσποίνη, *Προβλήματα της παριανής πλαστικής του 5ου αι.*, 1979, σ. 113.

10. Αναλογία στον τρόπο με τον οποίο κρατιέται η στλεγγίδα βρίσκουμε στις στήλες Conze, ό.π., αριθ. 929, 930, πίν. 180. Για την απόδοση της στλεγγίδας πάνω στο μηρό της μορφής βλ. Conze, ό.π., αριθ. 932, πίν. 185. Diepolder, ό.π., πίν. 35, 2 (στήλη Αγήτορος), L. Beschi, *Sculture Grece e Romane a Cirene*, 1979, σ. 123, εικ. 38 (στήλη Λυκίσκου Εθνικού Μουσείου).

Το ρυθμό του σώματος θα πρέπει να ακολουθούσε και η κεφαλή του νέου, πιθανότατα σε τρία τέταρτα προς τα δεξιά, σε εναρμόνιση με τη συνολική τοποθέτηση της μορφής σε σχέση με το έδαφος της στήλης. Η στροφή της κεφαλής θα έκλεινε πάνω τη σιγμοειδή καμπύλη του σώματος ισορροπώντας την κίνηση του άνετου σκέλους προς τα πίσω και πλάγια, ενώ μια ελαφριά κλίση της προς τα κάτω θα αποκαθιστούσε τη σχέση του βλέμματος του νέου προς το πουλί και το σκύλο.

Ο όγκος της μορφής αναδεικνύεται και απομακρύνεται από το πεδίο με προοδευτική αύξηση του αναγλυφικού εξάρματος από αριστερά προς τα δεξιά. Αυτό είναι εμφανές στην πλαστική διατύπωση της άνετης πλευράς, που είναι αρκετά έκτυπη, με συνέπεια να προσφέρεται στη θέα και μέρος της πλάγιας όψης του κορμού και του σκέλους. Έτσι, η ανάγλυφη μορφή εντάσσεται ημικυκλικά στο πλάτος και ελαφρά λοξά προς το βάθος του αναγλύφου. Στα καιρία σημεία, όπου τα μέλη των μορφών βγαίνουν από το πεδίο και προβάλλουν στις παραστάδες, το ανάγλυφο συγκρατείται με χοντρική επεξεργασία του μαρμάρου, αθέατη στην μπροστινή επιφάνεια της εικόνας. Η απόδοση των μελών είναι συνοπτική και παρουσιάζει αδυναμίες, ιδίως στα μέρη όπου επιχειρούνται προοπτικές συνιζήσεις. Το πλάσιμο του αριστερού χεριού στη μετάβαση των επιπέδων από το βραχίονα στον πήχυ με προοπτική συστροφή, ώστε να φανεί η πάνω όψη του, δεν είναι επιτυχημένο. Φανερή εξάλλου είναι η αδυναμία στην απόδοση του αριστερού άκρου ποδιού: το εξωτερικό περίγραμμα του μεταταρσίου αποδίδεται αφύσικα εξογκωμένο με τα σφυρά υπερβολικά συμπιεσμένα στην ακμή της παραστάδας¹¹. Τα άκρα των χεριών και των ποδιών είναι μεγάλα και χοντρά, δοσμένα με κάποια σκληρότητα.

Στο κάτω μισό του αναγλύφου εικονίζεται το σκυλί σε ορμητική στάση προς τα αριστερά, με το σώμα τεντωμένο, το δεξί μπροστινό πόδι ανασηκωμένο και το κεφάλι όρθιο, έτοιμο να αναπηδήσει και να αρπάξει το πουλί που κρατάει ο κύριός του. Ο τύπος του είναι κυνηγετικός και τα χαρακτηριστικά του προδίδουν τη νευρώδη φύση και το σφρίγος της ράτσας των λαγωνικών σκυλιών¹². Το μοτίβο του σκύλου που σηκώνει το μπροστινό του πόδι το συναντάμε σε παραστάσεις λαγωνικών, σε δύο αναθηματικά ανάγλυφα (Τορλονία Ρώμης και Νεάπολης), σε ανάγλυφη πλάκα από βάση στο Εθνικό Μουσείο και σε παραστάσεις ερυθρόμορφων αγγείων της Κάτω Ιταλίας¹³. Ο σκύλος αποδίδεται σε χαμηλότερο, αλλά αρκετά έξοργο ανάγλυφο πίσω από την κύρια μορφή, ώστε το σώμα του να επικαλύπτεται και να τριχοτομείται από τις κνήμες του νέου. Το περίγραμμα τονίζεται με απότομες τμήσεις, κάθετες σχεδόν στην επιφάνεια της πλάκας και είναιγωνιώδες στο λαιμό, το στήθος και τα σκέλη και πιο μαλακό στο κρανίο και το ρύγχος, καθώς και στην ελαστική καμπύλη της κοιλιάς. Η μετάβαση των επιπέδων του λαιμού και του στήθους είναι σωστή, αλλά αρκετά στεγνή, ενώ περισσότερο

11. Σε αττικές στήλες με ανάλογη τοποθέτηση του ποδιού στη γωνία του πλαισίου η απόδοση είναι πιο επιτυχημένη. Πρβλ. Diepolder, ό.π., πίν. 28, 2 (στήλη αστραγαλίζοντος), 52, 1 (στήλη Αγνοστράτης).

12. Για τον τύπο των λαγωνικών σκύλων βλ. O. Keller, *Die antike Tierwelt*, I, 1909, σ. 96, 102, 118 κ.ε. Γ. Μπακαλάκης, *Αμφίγλυφα*, 1949, σ. 16, σημ. I. B. Freyer-Schauenburg, *Κύων Λάκωνος, Κύων Λάκαινα*, *AntK* 13 (1970), σ. 95 κ.ε.

13. H. Diepolder, *MJb* III (1926), σ. 259 κ.ε., εικ. 1-3. L. Beschi, *ASAtene* 29/30 (1967/8), σ. 515 κ.ε., εικ. 2. Freyer-Schauenburg, ό.π., εικ. 47, 2. H. K. Lohmann, *Grabdenkmäler auf unteritalischen Vasen*, 1973, πίν. 9 (A255/A Lecce). Το μοτίβο του σκύλου που αναπηδά προς το πουλί που προτείνει ο κύριός του υπάρχει σε ερυθρόμορφη οινόχοη, G. Andreassi, *Ceramica italiota a figure rosse della Collezione Chini del Museo Civico di Bassano del Grappa*, 1979, αριθ. 43.

σαφής είναι η διάπλαση των ποδιών και η διαγραφή του εσωτερικού τους σκελετού. Οι λεπτομέρειες του ματιού, του στόματος, του αυτιού και των πελμάτων αποδίδονται με ακρίβεια και φυσικότητα. Το σκυλί φορεί πλατύ περιλαίμιο που αποδίδεται σαν ταινία ψηλά στο λαιμό. Πάνω ορίζεται από το σκληρά δοσμένο περίγραμμα του σαγονιού και πιο κάτω με μια ανάβαθη αυλάκωση στο μέσον περίπου του λαιμού. Ο τρόπος απόδοσης του περιλαίμιου είναι σχετικά σπάνιος¹⁴. Είναι δυνατό να τονιζόταν με επίθετο χρώμα, όπως πιθανότατα χρώμα είχε χρησιμοποιηθεί και στο βάθος του πεδίου για να εξαρθεί το γυμνό σώμα του νέου¹⁵. Το σχέδιο και η εργασία είναι επιτυχημένα, κυρίως στο μπροστινό μέρος του ζώου. Το πίσω μέρος της ράχης του συγκόπτεται στο όριο της παραστάδας, ώστε λείπει το αριστερό πίσω σκέλος και η ουρά. Ανάλογο παράδειγμα είναι γνωστό στην αγγειογραφία, αλλά σπάνιο σε επιτύμβια ανάγλυφα με σκυλιά¹⁶. Στις περιπτώσεις που το σκυλί δεν παριστάνεται ολόκληρο, είναι μισοκρυμμένο πίσω από το σώμα ή τα ενδύματα της μορφής που το συνοδεύει¹⁷. Στη στήλη μας επιπλέον, το κομμάτι της ράχης που είναι ορατό ανάμεσα στην παραστάδα και την κνήμη του νέου, είναι συνοπτικά δουλεμένο και σε ψηλότερο επίπεδο από όσο απαιτείται για να επιτύχει η εντύπωση της ομαλής εξαφάνισης του ζώου πίσω από την παραστάδα. Η διαγώνια στάση του σκύλου σε σχέση με το φόντο του αναγλύφου και το πρόβλημα της προσαρμογής της μεγάλης κλίμακας του σώματός του στο σχετικά στενό χώρο του πεδίου οδήγησαν, πιθανότατα, στην ατέλεια αυτή.

Η επιλογή του τρόπου απεικόνισης του ζώου μετριάζει την εντύπωση της αυστηρής απομόνωσης του νεκρού, που εκφράζεται με τον τύπο της μονοπρόσωπης στήλης και συντελεί στην έκφραση μιας σχέσης αντιθετικής και συγχρόνως συμπληρωματικής ανάμεσα στις μορφές. Η προσθήκη της μορφής του ζώου δημιουργεί μια δεύτερη σε βάθος εικόνα που διευρύνει το χώρο της κύριας μορφής. Η σύνθεση ανοίγει στην αριστερή πλευρά του αναγλύφου, όπου όλες οι κινήσεις οδηγούν προς τα έξω. Η ενότητα της εικόνας επιτυγχάνεται με γραμμικούς και πλαστικούς συνδυασμούς που υποβάλλει στο μάτι του θεατή η ρυθμική εναλλαγή των κινήσεων και των επιπέδων. Η θέση των χεριών και ιδιαίτερα η κλειστή ατμόσφαιρα που δημιουργεί το δεξί χέρι με το πουλί και το σκύλο, απαρτίζουν μια ενότητα που συγκρατεί τις τάσεις για άνοιγμα της σύνθεσης προς τα έξω στα πλάγια της στήλης, ενώ η διάταξη των μελών στο έδαφος προσφέρει μια πλατιά βάση στη σύνθεση.

Το ανάγλυφό μας παριστάνει τον πρόωρα χαμένο έφηβο σε μια από τις ασχολίες της επίγειας ζωής του, το παιχνίδι με το αγαπημένο του ζώο. Το θέμα ανάγεται στη σφαίρα των ιωνικών και νησιωτικών αναγλύφων της αρχαϊκής και της πρώιμης κλασικής εποχής και εντάσσεται στη στήλη στη συνέχεια των «Hundestelen»¹⁸.

14. Το ίδιο πλατύ αποδίδεται το περιλαίμιο του σκύλου στη στήλη αριθ. 3702 του Εθνικού Μουσείου (ΑΕ 1939/41, Χρονικά, σ. 5, εικ. 6). Συνήθως αποδίδεται σε λεπτή ταινία στο μέσον του λαιμού του ζώου.

15. Για την πολυχρωμία των αναγλύφων βλ. Schmaltz, ό.π., σ. 71 κ.ε., 77 και σ. XIX, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

16. Στη στήλη αριθ. 3702 του Εθνικού Μουσείου το πίσω σώμα του ζώου συγκόπτεται και αποδίδεται σχεδόν εγχάρακτο στο βάθος του αναγλύφου.

17. Στήλη Ιλισσού (N. Himmelmann-Wildschütz, Studien zum Ilissos-Relief, 1956, εικ. 18). Στήλη τύπου Ιλισσού Εθνικού Μουσείου (Conze, ό.π., αριθ. 1033 πίν. 205). Στήλη Μουσείου Λούβρου (J. Charbonneaux, EncyclPhot. III, αριθ. 311b, σ. 213b). Στήλη Ευθυκρίτου (Conze, ό.π., αριθ. 1006, πίν. 195, Clairmont, ό.π., αριθ. 33, πίν. 17).

18. B. S. Ridgway, The Man-and-Dog Stelai, JdI 86 (1971), σ. 60 κ.ε. Hiller, ό.π., σ. 137 κ.ε. Κώστογλου-Δεσποίνη, ό.π., σ. 112 κ.ε.

Τα εικονογραφικά στοιχεία της παράστασης τονίζουν την αθλητική δραστηριότητα στην παλαίστρα και στο κυνήγι. Η διπλή ιδιότητα του εικονιζομένου ως παλαιστρίτη και κυνηγού χαρακτηρίζει τη στήλη ως «Jägerstele», που αποτελεί παραλλαγή των ιωνικών στηλών¹⁹. Ο τύπος της παράστασης διαφέρει σαφώς από τις πολύ συνηθισμένες απεικονίσεις εφήβων και παιδιών που παίζουν με σκυλιά και πουλιά σε αττικά ανάγλυφα²⁰ με την έμφαση που δίνεται στην ενεργητική παρουσία του λαγωνικού και τον τρόπο του συνδυασμού του με το νέο, που επιβάλλεται με την ηρωική του γυμνότητα. Η σχετικά σπάνια παρουσία του λαγωνικού στα αττικά επιτύμβια μας οδηγεί σε περιοχές έξω από την Αττική²¹, όπου είναι διαδεδομένο το θέμα του κυνηγού. Εικονογραφικά παράλληλα συναντάμε στη Βοιωτία, όπου το θέμα είναι ιδιαίτερα αγαπητό στην τέχνη των αναθηματικών και ταφικών αναγλύφων²².

Στη στήλη του νεαρού κυνηγού από τις Θεσπιές στο Εθνικό Μουσείο²³ (Πί ν. 84 γ) υπάρχουν στοιχεία κοινά με τη στήλη της Χαλκίδας. Η στάση και ο ρυθμός της μορφής και το πνεύμα της προσεκτικά χτισμένης σύνθεσης που δηλώνει τη στενή σχέση ανθρώπου και ζώου, ιδίως με το μοτίβο της χειρονομίας, μαρτυρούν την κοινή έμπνευση του τύπου²⁴. Χαρακτηριστικό και των δύο μορφών είναι το ήθος που φέρνει στο νου τις μορφές μυθικών κυνηγών αναθηματικών αναγλύφων που εικονίζονται σε ηρωική γυμνότητα²⁵. Η στήλη του Στεφάνου από την Τανάγρα²⁶ (Πί ν. 84 β) παρουσιάζει στενότερη τυπολογική σχέση με το ανάγλυφο της Χαλκίδας ως προς τη μετωπική διάταξη και τη σύνθεση της μορφής με το σκυλί. Ενδεικτική για την ιωνική προέλευση του τύπου είναι η αναφορά μιας νησιωτικοϊωνικής στήλης που σώζεται αποσπασματικά στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης²⁷. Η μορφή του παλαιστρίτη σε όρθια στάση προς τα δεξιά του, μπροστά σε σκύλο, θυμίζει τις μορφές της Τανάγρας και της Χαλκίδας.

Στις «Hundestelen» του 5ου αι. και ειδικότερα στις στήλες της Αίγινας²⁸, του Ρεθύμνου²⁹

19. Himmelmann-Wildschütz, ό.π., σ. 27. G. Despinis, Zum Motif des Jünglings auf dem Plissosrelief, *MarWPr.* 1962, σ. 48. Γ. Μπακαλάκης, *Ανάγλυφα*, 1969, σ. 51.

20. Conze, ό.π., αριθ. 955, 960, 983 πίν. 185· 957, 965, 970, 980-981, 985, 1045 πίν. 191· 977 πίν. 193· 978 πίν. 194· 962, 963 πίν. 192· 964, 966-967, 974-976, 979 πίν. 189· 953, 961, 969 πίν. 188.

21. Despinis, ό.π., σ. 47. Ridgway, ό.π., σ. 61, σημ. 5, για τη συχνή παρουσία του μαλτέζικου μαλλιάρου σκυλιού αντί του κυνηγετικού.

22. G. Rodenwaldt, *Thespische Reliefs*, *JdI* 28 (1913), σ. 335, 337. Despinis, ό.π., σ. 44, σημ. 43 και σ. 47. Α. Κώστογλου, *ΑΔ* (1970): Μελέται, σ. 127-128. G. Despinis, *AAA IV* (1971), σ. 426. W. Schildt-Xenidou, *Böotische Grab- und Weihreliefs archaischer und classischer Zeit*, 1972, σ. 133, σημ. 1, 3.

23. Rodenwaldt, ό.π., σ. 535, πίν. 25. Σ. Καρούζου, *Εθνικών Αρχαιολογικών Μουσείων, Συλλογή Γλυπτών*, σ. 106, αριθ. 892. Schildt-Xenidou, ό.π., σ. 47, 143, 178-179, αριθ. Κ52.

24. Για την αναγωγή της στήλης των Θεσπιών σε ιωνικό πρότυπο Καρούζου, ό.π., σ. 106. Schildt-Xenidou, ό.π., σ. 178.

25. Rodenwaldt, ό.π., σ. 314. Γ. Μπακαλάκης, *Ελληνικά ανάγλυφα*, 1946, σ. 41, 50. Για την «ηρωική γυμνότητα» και γενικότερα το θέμα του αφηρωισμού στα επιτύμβια ανάγλυφα βλ. Himmelmann-Wildschütz, ό.π., σ. 27. Καρούζος, ό.π., σ. 270 κ.ε. U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs*, 1960, σ. 48 κ.ε. Clairmont, ό.π., σ. 64-71. Schmaltz, ό.π., σ. 207.

26. Καρούζου, ό.π., σ. 87, αριθ. 2578. Schildt-Xenidou, ό.π., σ. 52, 185, αριθ. Κ58. Οι φωτογραφίες των στηλών της Τανάγρας και των Θεσπιών οφείλονται στη Διεύθυνση του Τμήματος Γλυπτών του Εθνικού Μουσείου.

27. E. Pfuhl, *JdI* 50 (1935), σ. 18. Pfuhl - Möbius, ό.π., σ. 19, αριθ. 35, πίν. 9.

28. Hiller, ό.π., αριθ. Κ7, πίν. 17. Κώστογλου-Δεσποίνη, ό.π., σ. 113 σημ. 379 και σ. 155 σημ. 456.

29. S. Benton, *JHS* 57 (1937), αριθ. 81, σ. 42, πίν. IV. Κώστογλου-Δεσποίνη, ό.π., σ. 113, 162 κ.ε., σημ. 305, 378.

και του Αγαθοκλέους από τις Θεσπιές³⁰ θα μπορούσαν να αναζητηθούν τα πιο μακρινά πρότυπα του εικονογραφικού μοτίβου, παρά τη χρονική απόσταση που μεσολαβεί. Η ευβοϊκή στήλη του Μικίωνος³¹ σημαδεύει το τέλος της σειράς και αποτελεί το συνδυαστικό κρίκο με τις νεότερες στήλες από θεματική άποψη. Κοινό στοιχείο των παλιότερων και των νεότερων αναγλύφων είναι η εντύπωση της στιγμιαίας κίνησης στη διατύπωση του θέματος³². Η εικονογραφική ομοιότητα του αναγλύφου της Χαλκίδας με τις παραπάνω στήλες υποδηλώνει τη ζωντανή σχέση του καλλιτέχνη με την παράδοση της Εύβοιας που συνδέεται άμεσα με τον ιωνικό και τον κυκλαδικό καλλιτεχνικό χώρο³³. Η αναβίωση και η εξέλιξη των θεμάτων της αρχαϊκής ιωνικής τέχνης στα τέλη του 5ου και τον 4ο αι.³⁴ συνδέεται βέβαια με την καθοριστική επικράτηση της αττικής τέχνης και τη μορφή «Κοινής» στα επαρχιακά εργαστήρια ολόκληρου του ελληνικού χώρου³⁵. Τοπικές ιδιομορφίες, όμως, διατηρούνται σε επαρχιακά έργα κατά τη διάρκεια του 4ου αι.³⁶, ενώ η επιλογή του εικονογραφικού τύπου σχετίζεται και με το καλλιτεχνικό υπόβαθρο κάθε περιοχής.

Η αρχιτεκτονική μορφή και το υλικό³⁷ του έργου μας οδηγούν στην περιοχή της αττικής τέχνης, όπου θα πρέπει να στραφούμε για τη χρονολόγηση. Στην εξέταση της μορφής, η σύγκριση με αθλητικές μορφές αττικών αναγλύφων δυσχεραίνεται από το γεγονός ότι οι μορφές αυτές χαρακτηρίζονται από λεπτότερα σώματα και σε εντονότερη κατά 3/4 στροφή, σε αντίθεση με τον ευρύτερο κορμό του νέου. Στο νέο της στήλης Leyden³⁸ υπάρχουν αναλογίες ως προς τη σιγμοειδή καμπύλη του κορμού και τις κινήσεις του δεξιού βραχίονα και του άνετου σκέλους. Σε αντίθεση όμως με την κλεισμένη στον εαυτό της μορφή, στην οποία η έννοια του χώρου αποκτάται με την ισορροπία των κινήσεων και τη στροφή προς το βάθος του αναγλύφου, ο νέος της Χαλκίδας «ανοίγεται» περισσότερο στο χώρο και είναι πιο ελεύθερος με τη συνολική λοξή τοποθέτησή του στο πεδίο του αναγλύφου. Ο αθλητής της στήλης του Λονδίνου³⁹ μπορεί να συγκριθεί πιο άνετα με τη μορφή της στήλης μας ως προς το στήσιμο, τη δομή και τη σχέση της με την αρχιτεκτονική. Κοινό στοιχείο των δύο μορφών είναι η σωματική αντίληψη του ευρύτερου, σχεδόν αγαλματικά χτισμένου κορμού, που προδίδει επίδραση από περίοπτα έργα της πολυκλείτειας σχολής⁴⁰. Ομοιότητα διαπιστώνεται στη στιβαρή

30. Rodenwaldt, ό.π., σ. 315-316, πίν. 25, 2. Schildt-Xenidou, ό.π., σ. 14, αριθ. K14.

31. Α. Χωρέμης, Μικίων Καλός, Στήλη, Τόμος εις μνήμην Ν. Κοντολέοντος, 1980, σ. 551 κ.ε., πίν. 225.

32. Ridgway, ό.π., σ. 78.

33. Για τις ευβοϊκές στήλες του 5ου αι. βλ. Hiller, ό.π., σ. 90 κ.ε., αριθ. K10, πίν. 18, 2 (στήλη Ερέτριας), σ. 90, 130 αριθ. K9, πίν. 18, 1 (στήλη νέου από την Κάρυστο). Κώστογλου-Δεσποίνη, ό.π., σ. 159, 162. Χωρέμης, ό.π., σ. 553 κ.ε. (στήλη Κάρυστου).

34. Schmaltz, ό.π., σ. 189-190.

35. Σ. Παπασπυρίδη, ΑΔ 10 (1926), σ. 119. Pfuhl, ό.π., σ. 165. Μ. Ανδρόνικος, BCH 79 (1955), σ. 99-100. G. Bakalakis, AM 77 (1962), σ. 202. Biesantz, ό.π., σ. 165. Pfuhl-Möbius, ό.π., σ. 3 κ.ε. Schildt-Xenidou, ό.π., σ. 154, 166.

36. Rodenwaldt, ό.π., σ. 309.

37. Για την εξαγωγή αττικού μαρμάρου και τη χρήση του σε επαρχιακά εργαστήρια βλ. Rodenwaldt, ό.π., σ. 311, 337.

38. Diepolder, ό.π., πίν. 33, 2. T. Lygkopoulos, Untersuchungen zur Chronologie der Plastik des 4 Jhs. v. Chr., 1983, σ. 78, αριθ. 41, σ. 85 κ.ε. (Για την παραπάνω βιβλιογραφική υπόδειξη ευχαριστώ τον Επιμελητή Αρχαιοτήτων Α. Μάντη).

39. Diepolder, ό.π., σ. 37, πίν. 31. H. K. Süsserrot, Griechische Plastik des 4. Jhs. v. Chr., 1938, σ. 111, πίν. 16, 3 Schmaltz, ό.π., σ. 113 κ.ε., πίν. 16.

40. D. Arnold, Die Polycletnachfolge, JdI ErgH 25 (1969), σ. 163, 88, σημ. 325. K. Schefold, AntK 13 (1970),

διάπλαση, στην καθαρότητα της δομής και σε επιμέρους ανατομικές λεπτομέρειες, όπως η μυολογία του στήθους, οι διαχωριστικές τομές μέσης και βουβωνικής χώρας, οι αρθρώσεις των γονάτων. Στη μορφή της Χαλκίδας η διάπλαση του κορμού χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη ενότητα στις διαβαθμίσεις των επιπέδων και τη στρογγυλότητα των μορφών. Το περίγραμμα κλείνει πιο ήσυχα το σώμα, ενώ ο ρυθμός είναι δυναμικότερος με τη συγκέντρωση των δυνάμεων στη στάσιμη πλευρά. Η τεκτονικότερη οργάνωση της δομής και η ανόρθωση της μορφής δείχνουν την εξέλιξη που διαφαίνεται στις μορφές των στηλών του Φαιδίου⁴¹ και του Αριστίωνος⁴² του Εθνικού Μουσείου. Στην τελευταία, που τοποθετείται μετά τα ανάγλυφα του Λονδίνου και του Φαιδίου⁴³, ξαναβρίσκουμε το στήσιμο και την παράλληλη διάταξη πλαστικής και αρχιτεκτονικής μορφής με τη στήριξη των μελών στο πλαίσιο. Αναλογίες μπορεί να διαπιστώσει κανείς ανάμεσα στη στήλη της Χαλκίδας και στη στήλη του Ευθεσίωνος Basel-Βραυρώνας⁴⁴, εκτός από το θέμα, στον τρόπο της προσαρμογής της μορφής στο ναϊσκόμορφο αρχιτεκτονικό τύπο, με τον αναγλυφικό όγκο και την προοπτική διάταξη των άκρων της που τονίζουν την αντίληψη της τρίτης διάστασης.

Αν συγκρίνουμε τη μορφή με απόλυτα χρονολογημένα μνημεία, θα διαπιστώσουμε το συνδυασμό ογκώδους κορμού και ανορθωμένης στάσης στην Ήρα του ψηφισματικού αναγλύφου του 362/1 π.Χ.⁴⁵ Στην Αθηνά, όμως, του προξενικού αναγλύφου του 355/4 π.Χ.⁴⁶ το σώμα εξακολουθεί μεν να είναι ογκηρό, αλλά πιο ευλύγιστο και η κάμψη του εξισορροπείται με τις κινήσεις των χεριών, όπως στο νέο της στήλης μας.

Σύμφωνα με τις παραπάνω παρατηρήσεις μια χρονολόγηση στο β' τέταρτο του 4ου αι., οπωσδήποτε πριν από τα μέσα του, γύρω στο 360 π.Χ., φαίνεται πιο πιθανή.

Στο στήσιμο και τη δομή της η μορφή του νέου της Χαλκίδας θα μπορούσε να συγκριθεί και με μορφές αναγλύφων του τελευταίου τετάρτου του 5ου αι., στις οποίες έχει αναγνωριστεί η επίδραση έργων της μεγάλης πλαστικής: ο Χαιρέδημος της στήλης του Πειραιά⁴⁷ ή ο σπλίτης της στήλης της Κυρήνης⁴⁸ π.χ., ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία. Τα νεότερα όμως στοιχεία που μαρτυρούν την εξέλιξη στη μορφή της Χαλκίδας, όπως ο ρυθμός και οι αναλογίες του σώματος που συνδυάζει στιβαρό και πιο ευλύγιστο κορμό με ψηλά και λυγερά σκέλη, ανταποκρίνονται περισσότερο στη νεότερη, πελοποννησιακή πλαστική αντίληψη των μεταπολυκλείτειων δημιουργιών του 4ου αι., που θα οδηγήσει σε λίγο στις λυσιπίειες δημιουργίες και αργότερα θα φανεί σαφέστερα σε μορφές όπως ο Αγίας των Δελφών⁴⁹.

σ. 111. T. Lorentz, Polyclet, 1972, σ. 52-54. Για πολυκλείτεια επίδραση σε αττικά επιτύμβια βλ. Dohrn, ό.π., σ. 170 κ.ε.

41. Diepolder, ό.π., σ. 38. Clairmont, ό.π., σ. 82, αριθ. 16, πίν. 9. Lygkopoulos, ό.π., σ. 79, αριθ. 44, σ. 89 κ.ε.

42. Diepolder, ό.π., σ. 42 κ.ε., πίν. 36. Lygkopoulos, ό.π., σ. 79, αριθ. 45, σ. 91 κ.ε.

43. Diepolder, ό.π., σ. 42, κ.ε. Lygkopoulos, ό.π., σ. 79.

44. Schefold, ό.π., σ. 42 κ.ε., πίν. 49, 1. G. Despinis, AAA IV (1971), σ. 426, εικ. 1, 2. G. Daux, BCH 96 (1972), σ. 508, εικ. 1.

45. Diepolder, ό.π., σ. 39-40. Süsserrot, ό.π., σ. 52 κ.ε., πίν. 4, 1.

46. Diepolder, ό.π., σ. 41, εικ. 10. Süsserrot, ό.π., σ. 56 κ.ε., πίν. 4, 2.

47. Diepolder, ό.π., σ. 21 κ.ε., πίν. 16. Lorentz, ό.π., σ. 51. R. Vacic, AntK 19 (1976), σ. 34 κ.ε.

48. L. Beschi, Sculture grece e romane di Cirene, Grande rilievo dell'oplita dall'Agora, 1959, σ. 93-145 εικ. 29.

49. T. Dohrn, AntPl VIII (1968), σ. 33 κ.ε., πίν. 10, 12. Arnold, ό.π., σ. 197 (για τη διατήρηση του χιασμού στη δεκαετία 360-350), σ. 235 (για την πολυκλείτεια επίδραση στο Λύσιππο).

Στο πρόβλημα της στυλιστικής και εργαστηριακής τοποθέτησης βοηθάει η μελέτη της εργασίας του αναγλύφου. Ο τρόπος της λάξευσης των περιγραμμάτων βασίζεται στην αττική τεχνική, σύμφωνα με την οποία οι πλάγιες επιφάνειες, που είναι αθέατες, στην κύρια όψη δουλεύονται αδρά και σχεδόν κάθετα προς την επιφάνεια του πεδίου⁵⁰. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του αναγλύφου, όπως τα τονισμένα περιγράμματα, οι καθαρογραμμένες, αλλά όχι παρατακτικές επιφάνειες των μεστών σε όγκο μορφών, ιδίως η στεγνή απόδοση της μυολογίας του ζώου⁵¹, η αδιαφορία για λεπτομερέστερη ανατομική απόδοση και, τέλος, η λιγότερο τρυφερή επιδερμίδα, απομακρύνουν τη στήλη από τις αττικές. Επιπλέον οι αδυναμίες που εντοπίσαμε στη διάπλαση και την προοπτική απόδοση των μελών στο αριστερό μισό της στήλης αποσυνδέουν το ανάγλυφο από την καλλιτεχνική παραγωγή της Αττικής. Μια στυλιστική σύγκριση με τις βοιωτικές στήλες των Θεσπιών και της Τανάγρας που αναφέραμε δε δείχνει παρά διαφορές, εφόσον η πρώτη χαρακτηρίζεται ολοκληρωτικά από την ιωνική αίσθηση στο πλάσιμο της μορφής, ενώ η δεύτερη με το χαλαρό ρυθμό, το ήθος και την ανατομική απόδοση της μορφής εντάσσεται απόλυτα στα πλαίσια των αττικών αναγλύφων, των οποίων αποτελεί μίμηση⁵². Περισσότερες αναλογίες δείχνει η σύγκριση με άλλα έργα που προέρχονται ή αποδίδονται στον ίδιο καλλιτεχνικό χώρο. Στο ανάγλυφο του στηριζομένου νέου από τη Θήβα⁵³ η αντίληψη του ζυγίσματος και της δομής που κατάγεται από πολυκλείτεια πρότυπα, η σαφήνεια που φθάνει ως τη σκληρότητα των επιπέδων, η φειδωλή ανατομική απόδοση της επιφάνειας και το εύρος του κορμού που σπανίζει σε μορφές αττικών αναγλύφων, είναι χαρακτηριστικά που φανερώνουν ομοιότητα με τη στήλη της Χαλκίδας. Το πνεύμα της σύνθεσης που βασίζεται στη σχέση με το χώρο, η σχεδόν λυσιπεία αντίληψη των αναλογιών, οι καθαρογραμμένες επιφάνειες και η συνοπτική απόδοση των άκρων, βρίσκουν ανάλογη διατύπωση στη στήλη του καθισμένου κυνηγού του Μονάχου⁵⁴.

Οι ιδιομορφίες στην επεξεργασία του θέματος και την προσαρμογή των μορφών στην αναγλυφική επιφάνεια, που δεν είναι παντού επιτυχής, φανερώνει ότι η στήλη είναι έργο ντόπιου καλλιτέχνη που εμπνέεται από ιωνικό πρότυπο, αλλά που βρίσκεται κάτω από ισχυρή αττική επιρροή. Οι συγκρίσεις με τα βοιωτικά ανάγλυφα που υποδείξαμε, βεβαιώνουν την ύπαρξη μιας κοινής παράδοσης με τη μορφή κοινών τύπων και κοινών επιμέρους μοτίβων, τα οποία όμως κάθε περιοχή αποδίδει κάθε φορά ανάλογα με το βαθμό αφομοίωσης και ισορροπίας διαφορετικών καλλιτεχνικών ρευμάτων και σε συνδυασμό με τις τοπικές ιδιομορφίες και τις καλλιτεχνικές προτιμήσεις των δημιουργών τους. Η Εύβοια, όπως και η Βοιωτία, υπήρξε ανέκαθεν χώρος συγκερασμού αττικών και ιωνικών επιδράσεων, εξαιτίας του ιωνικού της πληθυσμού και της γεωγραφικής της θέσης κοντά στις Κυκλάδες και την Αττική, ενώ η ιδιαίτερη πολιτική σημασία του νησιού για την Αθήνα αναγκαστικά οδήγησε στην τελική υποταγή του στη σφαίρα της αττικής καλλιτεχνικής επιρροής⁵⁵.

50. Παπασπυρίδη, ό.π., σ. 117. S. Adam, *The Technique of Greek Sculpture in the Archaic and Classical Periods*, 1966, σ. 116. Clairmont, ό.π., σ. 13, 80.

51. Freyer-Schauenburg, ό.π., πίν. 47, 1-2. Στα σκυλιά των πλακών του Εθνικού Μουσείου η απόδοση του σώματος είναι οργανικότερη.

52. Πρβλ. τη στήλη του Τηλεμάχου, Conze, ό.π., αριθ. 977, πίν. 193.

53. U. Heimberg, *Böotische Reliefs im Museum von Theben*, *AntPl XII* (1972), σ. 15, πίν. 5a, αριθ. 39. Schildt-Xenidou, ό.π., σ. 59, αριθ. K67.

54. G. Despinis, *MarWPr* 1962, σ. 44.

55. Παπασπυρίδη, ό.π., σ. 120. Χωρέμης, ό.π., σ. 554.

Από την Εύβοια προέρχεται άλλη μια στήλη αθλητή, με θέμα δηλαδή ανάλογο προς τη στήλη της Χαλκίδας. Βρέθηκε στην Αιδηψό και συγκεκριμένα στη θέση Γιάλτρα, όπου έχει εντοπιστεί νεκροταφείο κλασικής εποχής⁵⁶ (Πί ν. 84 α). Σώζεται σε αποσπασματική κατάσταση⁵⁷. Είναι λαξευμένη σε πεντελικό μάρμαρο με κοκκινωπή πάτινα. Η επιδερμίδα του αναγλύφου είναι ελαφρώς διαβρωμένη και διατηρεί ίχνη λαξευτικών εργαλείων⁵⁸. Η στήλη είναι ακρωτηριασμένη κατά μήκος των τριών πλευρών πλην της αριστερής, ώστε λείπουν η κεφαλή μαζί με το λαιμό, το αριστερό χέρι με τον ώμο και το κάτω μέρος των σκελών, το δεξί από το μέσον της κνήμης και το αριστερό κάτω από το γόνατο⁵⁹.

Η στενή παραστάδα, που σώθηκε στα δεξιά της μορφής, οδηγεί στην υπόθεση ότι η στήλη δεν πρέπει να αποκατασταθεί με αέτωμα, αλλά με επίστεψη, ίσως παραπλήσια με την επίστεψη της στήλης του Στεφάνου⁶⁰.

Ο νέος εικονίζεται γυμνός σε φυσικό σχεδόν μέγεθος⁶¹ και σε σχεδόν μετωπική στάση, με ελαφρά στροφή προς τα δεξιά, στηριγμένος στο αριστερό σκέλος. Το περίγραμμα της στάσιμης πλευράς είναι κινημένο και τονίζεται με την προεξοχή του ισχίου και την καμπύλωση του μηρού, ενώ στην άνετη πλευρά ο θώρακας είναι κυρτωμένος. Η στάση και γενικά ο τύπος της μορφής αντιστοιχεί στη μορφή του κυνηγού της στήλης των Θεσπιών αριθ. 829 του Εθνικού Μουσείου, με τη διαφορά ότι η τοποθέτηση του άνετου ποδιού σε μεγαλύτερη απόσταση από το στάσιμο και με μικρότερη κάμψη έχει ως αποτέλεσμα τη μεγαλύτερη σταθερότητα της στάσης, ενώ η καμπύλη του κορμού είναι πιο ρευστή. Η τοξωτή κίνηση του δεξιού χεριού, που φαίνεται ότι κρατούσε σπλεγγίδα, θυμίζει το αντίστοιχο μοτίβο της στήλης των Θεσπιών.

Η απώλεια της κεφαλής και του δεξιού τμήματος του αναγλύφου των Γιάλτρων δε μας επιτρέπει να σχηματίσουμε ολοκληρωμένη ιδέα για το εικονογραφικό θέμα. Έτσι παραμένει άγνωστο αν η μορφή ήταν μοναχική ή συνοδευόταν από σκύλο—οπότε θα ανήκε στον τύπο που εξετάζουμε— ή από άλλη συμπληρωματική μορφή π.χ. δούλο.

Το ανάγλυφο απομακρύνεται στυλιστικά από τις στήλες της Χαλκίδας και των Θεσπιών και πλησιάζει περισσότερο τα αττικά ανάγλυφα με τη λεπτομερή ανατομική δήλωση και την επιμέλεια στην επεξεργασία της επιδερμίδας της μορφής. Ο ρυθμός και η απόδοση των μορφών του σώματος θυμίζουν τη μορφή του Λυκίσκου της στήλης του Εθνικού Μουσείου⁶². Μια χρονολόγηση γύρω στα μέσα του 4ου αι. φαίνεται πιθανή σε σύγκριση με την πιο συ-

56. Α. Χωρέμης, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 255, Πίν. 223 β (Συλλογή Αιδηψού αριθ. 17. Φωτ. Μουσείου Χαλκίδας). Ευχαριστώ τον Έφορο Αρχαιοτήτων Α. Χωρέμη για την άδεια δημοσίευσης.

57. Διαστάσεις: σωζ. ύψ. 1,12, μέγ. πλ. 0,54, μέγ. πάχ. 0,15, μέγ. αναγλυφική προβολή 0,06, σωζ. ύψ. παραστάδας 0,95, πλ. 0,045-0,055, πάχ. 0,105 μ.

58. Στο περίγραμμα της μορφής, κυρίως μεταξύ των μηρών, διακρίνονται ίχνη (οπές) τρυπανιού που δεν απαλείφθηκαν στο τελικό στάδιο λείανσης του πεδίου. Στην επιφάνεια της παραστάδας και σε ορισμένα σημεία του πεδίου αμυδρά ίχνη από βελόνι και χτενάκι. Η πίσω επιφάνεια της στήλης είναι δουλεμένη με χοντρό βελόνι.

59. Αποκρούσεις και απολεπίσματα εντοπίζονται σε διάφορα σημεία του σώματος της μορφής και κυρίως κατά μήκος του δεξιού χεριού. Η επιδερμίδα ξεφλουδίζεται στα ακρωτηριασμένα μέρη του αναγλύφου.

60. Πρβλ. την ισχνή αρχιτεκτονική πλαισίωση των στηλών του κυνηγού των Θεσπιών (Εθνικό Μουσείο αριθ. 829), του Τηλεμάχου (Conze, ό.π., αριθ. 977, πίν. 193) και του Στεφάνου της Τανάγρας (Εθνικό Μουσείο αριθ. 2578).

61. Σωζ. ύψος της μορφής 1,12 μ., πλάτος στο ύψος του ώμου και του στήθους 0,49 μ.

62. Α. Brückner, Polyclets Knöchelwerfer, BerWPr 1920, σ. 13, εικ. σ. 14. Lygkopoulos, ό.π., σ. 80, 98 κ.ε.

γκρατημένη μορφή της στήλης της Χαλκίδας και επειδή η μορφή δεν έχει ακόμα αποκτήσει την τελειώς μετωπική εμφάνιση που κατά κανόνα χαρακτηρίζει τις μορφές του β' μισού του αιώνα. Το ανάγλυφο των Γιάλτρων ξεπερνά κατά πολύ σε ποιότητα τη στήλη της Χαλκίδας, ώστε θα μπορούσε να θεωρηθεί αττικό έργο⁶³, ίσως έργο αθηναίου γλύπτη που εργάζεται στην Εύβοια, πράγμα που μπορεί να εξηγηθεί από την ύπαρξη αθηναϊκής κληρουχίας στη βόρεια Εύβοια⁶⁴.

Το πρόβλημα του εργαστηρίου παρουσιάζει εξαιρετική δυσκολία, γιατί τα ευβοϊκά γλυπτά της κλασικής περιόδου είναι σχετικά λίγα και η μελέτη τους παραμένει αποσπασματική. Η ευβοϊκή τεχνοτροπία χαρακτηρίζεται από τους μελετητές ως «ευβοϊκός ιωνισμός»⁶⁵ ή «συνύπαρξη αττικών και ιωνικών στοιχείων»⁶⁶. Η αττική επίδραση κατά τον 4ο αι. είναι τόσο ισχυρή, ώστε αρκετά έργα αποδίδονται σε αττικό εργαστήριο⁶⁷ και λιγότερα σε ντόπιους τεχνίτες που εργάζονται σύμφωνα με την αττική τεχνοτροπία⁶⁸. Η στενή σχέση της Εύβοιας με την Αθήνα και η συχνή παρουσία Αθηναίων στο νησί με το σύστημα των κληρουχιών και των συμμαχιών δεν αποκλείουν την εισαγωγή στην Εύβοια αττικών έργων για τους εκεί εγκατεστημένους Αθηναίους. Ωστόσο, η οικονομική και πολιτιστική ακμή στα κατ' εξοχήν ευβοϊκά κέντρα, όπως η Χαλκίδα και η Ερέτρια, καθιστά πιθανή την ύπαρξη τοπικών εργαστηρίων μαρμαροπλαστικής κατά τον 4ο αι., που συνεχίζουν τη βεβαιωμένη παράδοση του 5ου αι.⁶⁹.

Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια θα πρέπει να ενταχθούν και τα νεότερα ευρήματα της Χαλκίδας και των Γιάλτρων και σύμφωνα με τις σκέψεις που διατυπώθηκαν παραπάνω να θεωρηθούν δημιουργίες με θεματική εξάρτηση από ιωνικά ανάγλυφα και αττική στυλιστική επίδραση, η στήλη της Χαλκίδας ως τοπικό έργο, και η στήλη των Γιάλτρων ως έργο αθηναίου γλύπτη.

Αθήνα 1985

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ

63. Για την παρουσία αθηναίων γλυπτών και την εξαγωγή αττικών έργων σε επαρχιακά εργαστήρια βλ. Rodenwaldt, ό.π., σ. 337. Pfuhl-Möbius, ό.π., σ. 4, 32 κ.ε.

64. Η θέση Γιάλτρα ταυτίζεται με τις μικρές ευβοϊκές πόλεις Δίον και Αθήναι Διάδες στο ακρωτήριο Κήναιον, σήμερα Λιθάδα. Βλ. F. Geyer, *Topographie und Geschichte der Insel Euboea*, 1903, σ. 110. O. Picard, *Chalkis et la confédération Eubéenne*, 1979, σ. 209 κ.ε., 211, 234.

65. Κωνσταντίνου, ό.π., σ. 39. Καρούζος, ό.π., σ. 280.

66. Χωρέμης, ό.π. (υποσημ. 31), σ. 554.

67. Simon - Andriomenou, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 27. Beschi, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 466.

68. G. Lippold, *HdArch VI 3, Die griechische Plastik*, σημ. 6. Metropolitan Museum of Art, *Greek Art of the Aegean Islands*, σ. 235, αριθ. 190. Η στήλη του Πρίκωνος του Εθνικού Μουσείου από την Κάρυστο παρουσιάζει θεματική αναλογία προς τη στήλη της Χαλκίδας και συνδυάζει την αττική τεχνοτροπία στην απόδοση της μορφής με το ιωνικό σχήμα της στενόμακρης ανθεμωτής στήλης.

69. Ε. Τουλούπα, *Τα εναέτια γλυπτά του ναού του Απόλλωνος Δαφνηφόρου στην Ερέτρια*, 1983, σ. 111 κ.ε.

LES MONNAIES CHYPRIOTES DANS LA COLLECTION DE ADONIS KYROU*

(P. 85 - 86)

La collection de Mr A. Kyrou comprend cinquante monnaies chypriotes, quelques statères et essentiellement des plus petites dénominations qui font l'intérêt de la collection. Au dire de Mr Kyrou, quelques-unes ont été acquises à Chypre, entre autres deux statères, l'un de l'atelier de Salamine, l'autre de Paphos, provenant du trésor de Larnaca (IGCH 1272). Les autres ont été achetées à Londres.

La collection ne forme pas un ensemble très équilibré. Principalement deux ateliers sont représentés, celui de Kition, avec onze monnaies du Vème siècle et une seule du IVème siècle, et celui de Salamine avec vingt-quatre monnaies du Vème et du IVème siècle. Les oboles avec la tête juvénile et celle d'Héraklès, qui sont attribuées à Adbémon et/ou à Evagoras Ier, sont relativement nombreuses (six). Les oboles (deux) d'Evagoras II avec la tête d'Athéna et une étoile au revers sont aussi assez rares dans les collections à l'étranger. Seules trois monnaies frappées à Paphos sont comprises dans la collection, un seul bronze de Lapéthos et deux bronzes attribués à Soloi ou à Marion. Aucune monnaie en argent ni de ces ateliers, ni d'Idalion, ne se trouvent dans la collection.

BIBLIOGRAPHIE

M. Amandry, Le monnayage d'Amathonte, dans *Amathonte I, Testimonia I*, P. Aupert, M.-C. Hellmann, Auteurs anciens. Monnayage. Voyageurs. Fouilles. Origines. Géographie, Ecole Française d'Athènes. Editions Recherche sur les Civilisations, Mémoire no 33 ; *Etudes chypriotes IV*, Paris 1984, p. 57-76 (Amandry).

E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, Paris 1910 (Traité).

J. Babelon, *Catalogue de la collection de Luynes. Monnaies grecques*, vol. III, Paris 1930 (de Luynes).

A. Destrooper-Georgiades (1), *Le trésor de Larnaca (IGCH 1272) réexaminé*, dans *RDAC* 1984, p. 140-161.

Id. (2), *Un "trésor" de monnaies de Pnytagoras de Salamine (Chypre) provenant de la région d'Athienou-Arsos*, dans *Studia Paulo Naster oblata I. Numismatica antiqua, Orientalia Lovaniensia Analecta* 12, Louvain 1982, p. 43-53.

L. Forrer, *The Weber Collection*, vol. III 2, Londres 1929 (Coll. Weber).

S. W. Grose, *Catalogue of the Mc Clean Collection of Greek Coins*, vol. III, Cambridge 1929 (Grose).

G. F. Hill, *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Cyprus*, Londres 1904 (BMC Cyprus).

B. Helly, *Les monnaies*, dans V. Karageorghis, *Excavations in the Necropolis of Salamis II, Salamis 4, Nicosie* 1970 (Salamis II).

ABBREVIATIONS

D	: droit	AV	: or		
R	: revers	AR	: argent	RDAC	: Report of the Department of Antiquities of Cyprus
à dr.	: à droite	AE	: bronze	RN	: Revue Numismatique
à g.	: à gauche	CM	: Musée de Chypre	SNG Cop.	: Sylloge Nummorum Graecorum, Copenhagen

* Je tiens à remercier Mr A. Kyrou de m' avoir autorisée à étudier et de publier ces monnaies.

Deux monnaies "classiques" me semblent uniques. La première, de Salamine, représente au droit la tête d'Aphrodite dans un style assez particulier, rappelant toutefois le type monétaire de Pnytagoras. Au revers figure une tête casquée d'Athéna qui ressemble fort à celle des monnaies d'Evagoras II. La deuxième, d'un atelier chypriote indéterminé, est une petite dénomination des types au protomé de taureau et au carré creux.

Deux grands bronzes de Ptolémée Ier frappés à Chypre, deux bronzes de Drusus et un di-drachme de Titus forment le lot le plus récent de la collection.

CATALOGUE¹

Monnaies chypriotes autonomes

Amathonte

Roi anonyme : 450-400 av. J.-C.²

1. D. Lion couché à dr., la gueule béante ; au-dessus, ☉, mo, et aigle volant à dr.

R. Protomé de lion à dr., la gueule ouverte, les deux pattes antérieures avancées, dans un carré creux entouré d'un grènetis.

AR ; 0,8 g. ; obole persique ; ♁ (Pl. 81, 1)

Cf. Amandry, 126 D, D1, R1 : 450-430 av. J.-C., BMC Cyprus, p. 2, no. 4, pl. 1, 4 et Traité II, 2, no 1258, pl. CXXXII, 15 : mêmes coins.

Rhoikos : vers 350 (?) av. J.-C.³

2. D. Tête de lion à dr., dans un grènetis.

R. Protomé de lion à dr., les deux pattes antérieures avancées ; grènetis.

AR ; 0,4 g. ; obole rhodiene ; ↑ (Pl. 85, 2).

Cf. Amandry, 133 B ; Traité II, 2, no 1276.

Kition

Baalmelek Ier : c. 479-450 av. J.-C.

3. D. Héraklès nu, marchant à dr., coiffé d'une dépouille de lion retombant derrière le dos ; le bras g. avancé (l'arc hors flan) ; le bras dr. levé, replié en arrière ; de la main dr. tenant une massue au-dessus de la tête ; grènetis (coin usé).

R. Lion à dr., assis sur les pattes inférieures ; dans le coin inférieur dr., traces d'une tête

1. Le poids des monnaies est précis à un décigramme. Les monnaies sont comparées à celles des importantes collections publiées essentiellement dans BMC Cyprus et dans Traité.

2. Amandry, p. 58-59, attribue cette monnaie à un roi par ailleurs inconnu dont le nom commence par Mo, et il date la série vers 450-430 av. J.-C. Je pense que la frappe de cette émission s'est poursuivie jusque vers la fin du siècle (cf. BMC Cyprus, p. xxvi, 1-2), puisque je ne vois pas de raison que la frappe monétaire se soit interrompue à Amathonte les dernières décennies du Vème siècle.

3. Ni la date des monnaies, ni leur émetteur n'est certain. La syllabe Ϟ, ro, qui se trouve sur des tétrabolos de la série, a été complétée par Ro(ikos), parce qu'un Roikos, roi d'Amathonte, qui envoie un chargement d'orge à Athènes après sa libération, est attesté chez Eratosthenes (Hésychius, s.v. Ροίκου; la Souda, s.v. Ρύκου). Toutetois le texte n'est pas assez détaillé pour qu'on puisse dater l'épisode ; c.f. Amandry, p. 63 ; Traité II, 2, col. 767-770 ; BMC Cyprus, p. XXVI-XXV ; K. Χατζηϊωάννου, Η αρχαία Κύπρος εις τας ελληνικὰς πηγὰς, τ. Δβ, Nicosie 1980, p. 8-9, no 1.4 ; dans la transcription des textes ce dernier omet le qualificatif roi ; aussi est-il révisant d'attribuer ces monnaies à Rhoikos.

de bélier ; dans le coin supérieur g., sur deux lignes $\uparrow \text{L} \text{L} - \text{L} \text{O} \text{G} \text{L}$, lb'Imlk ; le tout dans un carré de grènetis et creux.

AR ; 10,6 g. ; statère persique ; → (Pl. 85, 3).

Cf. BMC Cyprus, p. 9, nos 4-5, pl. II, 9-10 : mêmes coins.

4. D. Tête d'Héraklès dans une dépouille de lion à dr. ; grènetis.

R. Lion assis à dr., dans un carré creux (coin usé, pas d'inscription visible).

AR ; 0,4 g. ; hémiobole persique ; → (Pl. 85, 4).

Cf. BMC Cyprus, p. xxxi, ii ; Traité II, 2, no 1202.

Azbaal : c. 450-425/420 av. J.-C.

5. D. Héraklès nu, coiffé d'une dépouille de lion retombant sur le dos ; le bras g. avancé, le bras dr. replié en arrière, tenant une massue au-dessus de la tête ; traces de surfrappe non identifiable.

R. Lion à dr., saute sur un cerf à dr., s'affaissant sur les pattes antérieures, et le mord dans la nuque ; au-dessus $\text{L} \text{L}] \text{O} \text{G} - \text{Z} \text{L} \text{O}]$, (') zb'(1) ; dans un carré de grènetis et creux ; traces de surfrappe non identifiables.

AR ; 10,8 g. ; statère persique ; ↙ (Pl. 85, 5).

Coll. Weber, no 7689 : cet exemplaire ; cf. BMC Cyprus, p. xxxii § 14.

Baalmelek II : 425/20-400 av. J.-C.

6. D. Héraklès s'avancant à dr., le bras g. avancé, tenant l'arc dans la main, le bras dr. replié en arrière, tenant une massue ; dépouille de lion tombant derrière les épaules ; dans le champ à dr., croix ansée ; grènetis.

R. Lion à dr., saute sur un cerf agenouillé qu'il dévore ; au-dessus $[\uparrow \text{L}] \text{L} \text{L} \text{O} - \text{L} \text{G}]$, (de) Im(lk).

AR ; 3,5 g. ; tétrbole persique ; ↗ (Pl. 85, 6).

Cf. BMC Cyprus, p. xxxiii § 15, n. 1 et Pl. XIX, 3 ; de Luynes, no 2974 ; Grose, no 9144 (même coin de droit).

7. D. Id., pas de croix ansée dans le champ.

R. Id. ; au-dessus $\uparrow \text{L} \text{L} \text{L} \text{O} \text{G} \text{L}$, lb'Imlk.

AR ; 3,6 g. ; tétrbole persique ; → (Pl. 85, 7).

Cf. BMC Cyprus, p. 15, no 37, pl. III, 13 (mêmes coins).

8. D. Id.

R. Id. ; au dessus $\uparrow \text{L} \text{L} \text{L} \text{O} \text{G} \text{L}$, lb'Imlk.

AR ; 1,7 g. ; diobole persique ; ↓ (Pl. 85, 8).

Cf. BMC Cyprus, p. 16, no 43-46, pl. IV, 1-2 et Traité II, 2, no 1212, pl. CXXXI, 5 (mêmes coins).

9. D. Tête d'Héraklès coiffé d'une dépouille de lion à dr., dans un grènetis.

R. Lion à dr., sur un cerf couché à dr., le mordant ; au-dessus $\uparrow \text{G}$, bk ; le tout dans un carré creux délimité par un grènetis.

AR ; 0,85 g. ; obole persique ; ↓ (Pl. 85, 9).

Cf. BMC Cyprus, p. 17, no 49, pl. IV, 4 et Traité II, 2, no 1214, pl. CXXXI, 6-7 (même coin de revers).

Azbaal, Baalmelek II, Baalram (?)⁴

4. Puisque les oboles et les plus petites dénominations sont anépigraphes, on ne peut distinguer celles qui

10. D. Id. ; coin usé.
R. Id., pas d'inscription.
AR ; 0,75 g. ; obole persique ; ↓ (Pl. 85, 10).
Cf. BMC Cyprus, p. xxxii, xxxv, p. 18, no 52-56 ; SNG Fitzwilliam, no 5354 : même revers.
11. D. Id.
R. Id.
AR ; 0,4 g. ; hémiobole persique ; ↓ (Pl. 85, 11).
Cf. BMC Cyprus, p. xxxii, xxxv, p. 18-19, no 57-63.
12. D. Id.
R. Id.
AR ; 0,15 g. ; tartémorion persique ;⁵ (Pl. 85, 12)

Baalram (?) : c. 400-392 av. J.-C.

13. D. Héraklès nu, coiffé d'une dépouille de lion retombant derrière le dos ; le bras g. avancé, de la main g. il tient un arc ; le bras dr. replié en arrière, il tient de la main dr. une massue au-dessus de la tête ; dans le champ à dr., croix ansée en partie hors flan.
R. Lion sautant sur un cerf qu'il mord ; au-dessus, légende indistincte, $\circ (?) \text{L} - \rho \text{H}$, mb-l^c (r)?⁶.
AR ; 3,5 g. ; tétrobole persique ; ↘ (Pl. 85, 13).
Coll. Weber 7693 (cet exemplaire).

Pumiathon : c. 361-312 av. J.-C.

14. D. Héraklès nu, marchant à dr. ; sur le bras g. avancé une peau de lion et dans la main g. son arc (en partie hors flan) ; le bras dr. replié en arrière, brandissant sa massue de la main dr. ; dans le champ, à dr., croix ansée.
R. Lion à dr., sur un cerf couché qu'il mord ; au-dessus, à dr. $\gamma \zeta \text{H}$, mlk ; à dr.

Σ 44 (année 318)⁷.

AV ; 4, 1,5 lg. ; hémistatère ; → (Pl. 85, 14).
Cf. BMC Cyprus, p. xl-xli.

Lapéthos

Praxippos : 330(?) - 313/312 av. J.-C.

15. D. Tête laurée d'Apollon à g.
R. Cratère.

sont frappées par les rois Azbaal, Baalmelek II ou Baalram (voire même par Melkiathon, selon Traité II, 2, no 1229).

5. A cause de sa taille, je classifie cette monnaie parmi les tartémoria plutôt que parmi les hémistatères, bien que le poids soit peu élevé pour un tartémorion, mais pour de si petites pièces celui-ci n'est pas toujours très précis.

6. L'inscription est peu claire. Je n'y vois toutefois pas de traces de $\gamma \zeta \text{H} \zeta \text{o} \rho \zeta$ (lb'Imlk) mais plutôt de $[\text{H}] \epsilon (?) \text{L} - \rho \text{H}$ mb (?) Ir (?) (m). A ma connaissance cet exemplaire serait l'unique qui porte cette inscription : les monnaies de Baalram portent d'habitude la légende, $\text{H} \rho \zeta \text{o} \rho \zeta$ lb'lrn, de Baalram, de droite à gauche. Sur ce tétrobole-ci, la forme du beth est assez bizarre, le premier ayin manque et le resh pourrait aussi être un ayin. Le H , m, melek?, au début de la légende n'est pas non plus habituel.

7. La date 44 n'est pas inscrite sur les monnaies de Pumiathon conservées dans les grandes collections à Paris, Berlin, Londres et New York.

AE ; 2,1 g. ; → (Pl. 85, 15).

Cf. BMC Cyprus, p. liii-liv, pl. XX, 2 ; Traité II, 2, no 1364.

Paphos

Vème siècle av. J.-C.

16. D. Taureau debout à g. ; au-dessus , pu-nu.

R. Tête d'aigle à g., ornée d'une double série de plumes ; en dessous, guilloche ; le tout dans un carré perlé et creux.

AR ; 10,9 g. ; statère persique ; → (Pl. 85, 16).

Cf. Destrooper-Georgiades (1), droit 9, revers 15 : p. 150-151, tableau 6, n.r. pl. XXIX, 60-62⁸.

17. D. Taureau debout à g., sur une ligne d'exergue ; au-dessus, disque solaire ailé ; le tout dans un grènetis.

R. Aigle debout à g. ; dans le coin supérieur dr. pousse d'olivier ; à g., , ba mi.

AR ; 0,8 g. ; obole persique ; ↓ (Pl. 85, 17).

Cf. W. Schwabacher, *The Coins of the Vouni Hoard Reconsidered*, dans *NNÅ*, 1947, p. 102, no 225-233 : mêmes coins.

18. D. Taureau debout à g. ; au-dessus disque solaire ailé ; entre les pattes du taureau traces d'inscription , ba-si ; dans le champ à g., croix ansée.

R. Aigle volant à g. dans un carré creux⁹.

AR ; 1,5 g. ; diobole persique ; ↗ (Pl. 85, 18).

Cf. BMC Cyprus, p. lxxiii, pl. VIII, 3 ; Traité II, 2, no 1308, pl. CXXXIV, 22.

Salamis

“Evelthon” : fin VIème, début Vème siècle¹⁰.

19. D. Bélier couché à g. ; au-dessus en dessous, effacé, ([E] -u-ve-[le-to-ne]).

R. Lisse.

AR ; 10,65 g. ; statère persique (Pl. 85, 19).

Cf. BMC Cyprus, p. lxxxv, 1, pl. IX, 1-3 ; Traité, II, 1 no 919-923, pl. XXVI, 1-3¹¹.

8. Cette monnaie peut facilement faire partie du trésor de Larnaca (IGCH 1272), comme l'atteste Mr Kyrou puisque d'autres statères de ce trésor sont issus des mêmes coins.

9. Je ne connais pas d'autre diobole avec cette inscription. La succession des séries avec l'aigle volant et l'aigle debout n'est pas fixée, entre autres parce que les noms inscrits sur les monnaies ne sont pas attestés ailleurs ; cf. C. M. Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins*, Londres 1976, p. 309.

10. Il est clair que les monnaies avec la légende Evelthon, au nominatif et au génitif, n'ont pas toutes été émises par un seul roi, vu leur nombre important. Evelthon, roi de Salamine, est mentionné par Hérodote IV 162, quand Phérétime de Cyrénaïque lui rend visite, vers 530-525 (F. Chamoux, *Cyrène sous la monarchie des Battiades*, dans *Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome* no 177, Paris 1953, p. 151 n. 2). La durée du règne d'Evelthon n'est toutefois pas fixée. Selon Hérodote V 104, 113, 115, ses arrière-petits-fils Gorgos et Onésilos (selon les auteurs modernes ses petits-fils) prenaient part à la révolte chypriote de c. 500-498 av. J.-C., de sorte que le règne d'Evelthon est situé traditionnellement vers 560-525 av. J.-C. Je suggère que les monnaies avec la légende Evelthon ont pu être frappées depuis c. 530 et pendant les premières décennies du Vème siècle.

11. Ce statère appartient aussi au trésor de Larnaca (IGCH 1272) selon Mr A. Kyrou (cf. monnaie no 16).

20. D. Id.; au-dessus : $\tau \ \alpha \ \lambda \xi$ E-u-ve; en dessous, traces de $\iota \ \phi \ [\xi]$ (le)-to-ne.
R. Id.
AR; 11,1 g.; statère persique (Pl. 85, 20).
Cf. no 19.
21. D. Tête de bélier à g.
R. Lisse.
AR; 0,5 g.; hémiobole persique (?) (Pl. 85, 21).
Cf. BMC Cyprus, p. lxxxv, no i; Traité II, 1, no 928.
22. D. Bélier couché à g.; traces d'inscription, $\iota \ \phi \ \theta \ - \tau \ \alpha \ \lambda \xi$ E-u-ve-le-to-ne; grènetis.
R. Croix ansée; dans l'anse, α ku; dans un carré creux dont chaque coin est orné d'un fleuron.
AR; 10,95 g.; statère persique; → (Pl. 85, 22).
Cf. Destrooper-Georgiades (1), p. 155, pl. XXX, 87, CM 416-417 et C.M.M. Kraay, P. R. S. Moorey, Two Fifth Century Hoards from the Near East, dans RN, 6ème série, 10, 1968, p. 215-216 no 62 (mêmes coins).
23. D. Bélier couché à g.; au-dessus, $\tau \ \alpha \ \lambda \xi$, E-u-ve; en dessous, inscription oblitérée.
R. Croix ansée, anse formée de deux cercles perlés, dans un carré creux.
AR; 1,6 g.; diobole persique; ↑ (Pl. 85, 23).
Cf. BMC Cyprus, p. lxxxvi, 4b.
24. D. Bélier couché à g., inscription oblitérée.
R. Croix ansée, globule dans anse linéaire; à g. de la tige \vee , sa; le tout dans un carré creux (très corrodé).
AR; 1,4 g.; diobole; τ (Pl. 85, 24).
Cf. BMC Cyprus, p. lxxxvi, 4b, mais sans la syllabe sa, qui n'est non plus attestée sur les monnaies des importantes collections.
- Evagoras Ier : 411-373 av. J.-C.¹²
25. D. Tête juvénile à dr. dans un grènetis
R. Lisse.
AR; 0,7 g.; obole persique (Pl. 85, 25).
Cf. BMC Cyprus, p. 55, no 45-48, pl. XI, 8-10; Traité II, 2, no 1144-1147.
26. D. Id.; pas de grènetis.
R. Roue à quatre rayons.

12. J'attribue les petites monnaies avec au droit une tête juvénile ou celle d'Héraklès coiffé d'une dépouille de lion (no 25-30) à Evagoras Ier (cf. BMC Cyprus, p. xcvi, c, cii). E. Babelon, Traité II, 2, col. 703-706, les avait attribuées aux princes phéniciens précédant Evagoras Ier, parce qu'une autre série, avec une tête de bélier au droit et une tête juvénile au revers leur était attribuée. Les lettres qui accompagnent ce type avaient été interprétées comme grecques et phéniciennes mais H. A. Troxell, Carians in Miniature, dans Festschrift L. Mildenberg, Wetteren 1984, p. 253-254, les a identifiées comme cariennes et elle attribue la série à la Carie, en se fondant aussi sur le lieu de trouvaille de ces monnaies qui est précisément la Carie. Les séries avec la tête juvénile et la tête d'Héraklès représentées dans la collection Kyrou ont pour la plupart été trouvées à Chypre même, de sorte que leur origine chypriote ne fait pas de doute. Puisque Héraklès se trouve aussi sur des monnaies inscrites d'Evagoras Ier (cf. BMC Cyprus, p. cii, 56-58, no 51-60 et Traité II, 2, no 1150-1159), il est très probable que les petites dénominations avec un droit semblable et au revers une roue (no 29-30) ont été frappées par le même roi. Ce revers à la roue est aussi lié à un droit figurant une tête juvénile imberbe (parfois interprétée comme celle d'Héraklès) (no 26-28), qui à son tour est lié à un revers lisse (no 25). Par conséquent, les monnaies sont bien liées les unes aux autres et donc probablement émises par la même autorité, le roi Evagoras Ier, depuis 411 av. J.-C.

- AR; 0,4 g.; hémiobole (Pl. 86, 1).
Coll. Weber, no 7727 : cet exemplaire; cf. BMC Cyprus, p. 55, no 49, pl. XI, 11; Traité II, 2, no 1148.
27. D. Id.; grènetis.
R. Roue à quatre rayons (très effacée).
AR; 0,4 g.; hémiobole (Pl. 86, 2).
Cf. no 26.
28. D. Id.; pas de grènetis.
R. Roue à quatre rayons.
AR; 0,5 g.; hémiobole (Pl. 86, 3).
Cf. no 26.
29. D. Tête d'Héraklès, coiffé d'une peau de lion, à dr.
R. Roue à quatre rayons; entre deux rayons \neq , ba.
AR; 0,5 g.; hémiobole (Pl. 86, 4).
Cf. Traité II, 2, no 1149, pl. CXXVII, 21 : mêmes coins¹³.
30. D. Id.
R. Id., mais pas de lettre ou de syllabe entre les rayons.
AR; 0,4 g.; hémiobole (Pl. 86, 5).
Cf. BMC Cyprus, p. cii § 68, p. 55, no 50; Traité II, 2, no 1149.
- Evagoras II : 361-351 av. J.-C.
31. D. Tête d'Athéna à g., dans un casque attique orné d'une cimière et d'un plumet.
R. Etoile à huit rayons.
AR; 0,5 g.; obole rhodienne (Pl. 86, 6).
Cf. BMC Cyprus, p. cvi, 5.
32. D. Tête d'Athéna à g., ornée d'un casque.
R. Etoile à huit rayons grossissants vers le centre.
AR; 0,5 g.; obole rhodienne (Pl. 86, 7).
Cf. no 31 mais style du droit très différent.
33. D. Tête d'Aphrodite à g., diadème dans les cheveux, portant une boucle d'oreille ronde; cercle linéaire.
R. Tête d'Athéna dans un casque attique orné d'un panache, dans un cercle linéaire¹⁴.

13. Le \neq , ba, entre les rayons est bien clair : cf. BMC Cyprus, p. cii n. 5 contrairement à E. Babelon, Traité II, 2, no 1149 et n. 5 qui lit \neq (tsadé phénicien). Sur une monnaie du trésor de Meniko un Σ est clair. Le type est toute fois très différent du notre : cf. J. et V. Karagorghis, The Meniko Hoard of Silver Coins, dans Opuscula Atheniensia 5 (1965), p. 17.

14. Je n'ai pas repéré de monnaie semblable dans les grandes collections numismatiques. Le type du droit se rapproche du type monétaire de revers de certains téfrobobles de Pnytagoras : BMC Cyprus, pl. XXIV, 20; le type du revers ressemble plutôt à celui d'Evagoras II, par exemple Traité II, 2, pl. CXXIX, 13. A qui faut-il attribuer cette monnaie anépigraphe? La ressemblance des types avec ceux des monnaies de Pnytagoras et d'Evagoras II n'est probablement pas arbitraire. Il se peut que ce spécimen ait été frappé quand les deux rois se combattaient, soit quand Evagoras II est chassé du trône par Pnytagoras (Diodore de Sicile XVI 46.2) soit quand Pnytagoras s'est révolté contre le Grand Roi; celui-ci envoya, dans l'île, en riposte, le dynaste de Carie, Idrieus assisté de Phocion d'Athènes et d'Evagoras II lui-même : Diodore de Sicile XVI 46.1-3. L'emploi des types des deux rois sur une seule monnaie, même pas inscrite —ce qui est contre toute habitude à cette époque— exprime peut-être l'ambiguïté qui règne dans l'île vers 350 av. J.-C. Cette hypothèse n'est toutefois pas vérifiable.

- AR. ; 0,7 g. ; obole rhodienne ; ↓ (Pl. 86, 8).
34. D. Tête d'Aphrodite coiffée d'une couronne tourelée à g., dans un cercle linéaire.
R. Tête de satrape à g. ; dans le champ à g., étoile à dix rayons.
AR ; 0,5 g. ; obole rhodienne ; ↓ (Pl. 86, 9).
Cf. BMC Cyprus, p. cx, no 15, pl. XXIV, 19 ; Traité II, 2, no 1182.
35. D. Lion marchant à g. ; au-dessus, tête de bélier à g. ; grènetis.
R. Cheval marchant à g. sur une ligne d'exergue perlée ; au-dessus, étoile à six rayons ; dans le champ à g., croix ansée.
AE ; 2,1 g. ; ↓ (Pl. 86, 10).
Cf. BMC Cyprus, p. cvii, 8 ; Traité II, 2, no 1180 bis.
36. D. Id.
R. Id. ; étoile à huit rayons ; croix ansée en partie hors flan.
AE ; 2,7 g. ; ↓ (Pl. 86, 11).
Cf. no 35.
- Pnytagoras : 351-332 av. J.-C.
37. D. Tête d'Aphrodite à g., ornée d'un bandeau dans les cheveux qui retombent dans la nuque ; à dr. ΠΝ, pn.
R. Tête d'Artémis à dr., les cheveux enroulés sur le front et dans la nuque.
AR ; 2,1 g. ; tétrbole rhodien ; ↑ (Pl. 86, 12).
Cf. Destrooper-Georgiades (2) ; BMC Cyprus, p. 63-64, no 80-84.
38. D. Id. ; inscription hors flan.
R. Id. ; à g. [B] A.
AR ; 2,1 g. ; tétrbole rhodien ; ↑ (Pl. 86, 13).
Cf. Destrooper-Georgiades (2), p. 44, no 13, pl. IV, 13 = CM 1941/XII-18/1a (mêmes coins).
- Vers 330-310 av. J.-C.
39. D. Tête d'Athéna dans un casque attique orné d'un cimier avec panache à g.
R. Protomé de taureau à g.
AE ; 2,7 g. ; → (Pl. 86, 14).
Cf. BMC Cyprus, p. cviii, 12 ; Traité II, 2, no 1194¹⁵.
40. D. Id.
R. Id. ; dans le champ à g. ⚡, S.
AE ; 2,1 g. ; ↗ (Pl. 86, 15).
Cf. no 39.
41. D. Tête d'Athéna coiffée d'un casque attique avec cimier à g.
R. Proue à g. ; dans le champ à g., ⚡ ⚡ ⚡.
AE ; 2,1 g. ; ↑ (Pl. 86, 16).
Cf. BMC Cyprus, p. cviii, no 11 ; Traité II, 2 no 1193¹⁶.

15. Ces monnaies ne sont pas précisément datées. G. F. Hill, dans BMC Cyprus, p. cviii, attribue le type sous réserve à Evagoras II ; E. Babelon, Traité II, 2, col. 729-730, les classifie parmi celles d'Evagoras II et de ses successeurs. Je les daterais approximativement de l'époque d'Alexandre par le style du droit, proche de celui d'autres monnaies de Salamine avec au revers une proue (cf. no 41-42), qui datent de 322-312/10 av. J.-C. (cf. n. 16) ; cf. A. Destrooper-Georgiades, Archéologie, numismatique et la mission suédoise à Chypre, dans *Archaeologia Cyprica* I, 1985, p. 106 n. 90.

16. Ces monnaies ont traditionnellement été attribuées à Evagoras II et ses successeurs (cf. n. 15), mais un

42. D. Id.
R. Id.; dans le champ à g., \uparrow $\varepsilon\alpha$.
AE; 2,8 g.; \rightarrow (Pl. 86, 17).
Cf. no 41.

*Soloi*¹⁷

- c. 330-312 av. J.-C.
43. D. Tête d'Aphrodite à g.
R. Dans une couronne de laurier, une croix ansée.
AE; 2,7 g.; \uparrow (Pl. 86, 18).
Cf. BMC Cyprus, p. lxii, no p; Traité II, 2, no 1347.
44. D. Id.
R. Id.
AE; 2,7 g.; \downarrow (Pl. 86, 19).
Cf. no 43.

*Atelier chypriote indéterminé*¹⁸

Fin VIème-début Vème siècle av. J.-C.

45. D. Protomé de taureau à g.
R. Carré creux; dedans, objet ovale indéterminable.
AR; 0,2 g.; tartémorion (Pl. 86, 20).

Monnaies des Ptolémées frappées à Chypre*Ptolémée Ier 311/10-306/5*

46. D. Tête d'Aphrodite à dr., coiffée d'une haute couronne ornée de rosettes, les cheveux tombant dans la nuque.
R. Aigle, les ailes fermées, debout à g. sur un foudre; à dr. \perp ΠΤΟΛΕΜΑΙ - [OY]; à g., inscription effacée.
AE; 9,7 g.; \rightarrow (Pl. 86, 21).
Cf. I. N. Svoronos, Τα νομίσματα του κράτους των Πτολεμαίων. Athènes 1904, vol.

tel exemplaire trouvé récemment est surfrappé sur un bronze d'Alexandre le Grand: B. Helly, Salamis II, p. 243-246, 253-256, qui date le type après la mort d'Alexandre, vers 322-312 av. J.-C.

17. Les bronzes avec tête d'Aphrodite et croix ansée dans une couronne de laurier sont attribuées à Marion par E. Babelon, Traité II, 2, no 1347 tandis que G. F. Hill, BMC Cyprus, p. lxii, suggère qu'elles puissent aussi être frappées à Soloi. A la lumière du lieu de trouvaille de ces pièces, Soloi pourrait en effet être la ville émettrice: voir mon étude sur ce type, à paraître prochainement.

18. Je n'ai pas repéré de monnaie semblable dans les grandes collections. Son attribution à Chypre est plausible. En effet, une tête de taureau se trouve au revers de monnaies avec au droit une tête de lion, qui sont certainement frappées à Chypre puisqu'elles portent des légendes en syllabaire chypriote (cf. BMC Cyprus, p. xlvi et 69, no 3-4). Toutefois, sur de petites dénominations de Chersonessos en Carie une tête de taureau est aussi représentée, généralement au revers, dans un carré creux: H. A. Cahn, Knidos. Die Münzen des sechsten und des fünften Jahrhunderts v. Chr., Berlin 1970, p. 203-206, pl. 9-10, et une seule fois au droit, tandis qu'au revers une tête de Gorgone est figurée dans un carré creux: H. A. Troxell, Greek Accessions. Asia Minor to India, dans MN 22 (1977), p. 14-15 et pl. II, 4.

2, no 74-78 ; SNG Cop., The Ptolemies, no 642 : atelier chypriote indéterminé ; B. Helly, Salamis II, p. 249 : atelier Salamine ; D. H. Cox, Coins from the Excavations at Curium 1932-1953 dans Numismatic Notes and Monographs 145, 1959, p. 7, 94-95, no 31 : atelier Paphos.

47. D. Id.

R. Id. ; inscription oblitérée.

AE ; 10,0 g. ; ↑ (Pl. 86, 22).

Cf. no 46.

Monnaies romaines frappées à Chypre

Drusus c. 22 ap. J.-C.

48. D. Tête de Drusus Junior à dr. ; inscription DRVSUS CAESAR, effacée.

R. Temple d'Aphrodite de Paphos, au centre bétyle conique, flanqué d'une colonne de chaque côté ; devant, cour sémi-circulaire pavée à g., Zeus Salaminios à g., vêtu d'un chiton et d'un himation, tient dans la main dr. avancée une phiale la main g. repose sur un sceptre court.

AE ; 5,9 g. ; ↑ (Pl. 86, 23).

Cf. BMC Cyprus, p. 74, no 7, pl. XIV, 6 : même coin de revers ; M. Grant, The Coinage of Tiberius in Cyprus, University of Melbourne, Cyprus Expedition, Publication no 1, 1957, p. 3, no 11.

49. D. Tête de Drusus Junior à dr ; à dr. ⤴ DRVSV(S) ; à g. inscription effacée.

R. Temple d'Aphrodite de Paphos, flanqué d'une colonne de chaque côté, au centre bétyle conique ; devant, cour sémi-circulaire pavée.

AE ; 3,5 g. ; ↑ (Pl. 86, 24).

Cf. BMC Cyprus, p. 75 no 9, pl. XIV, 8 : mêmes coins ; M. Grant, op. cit., no 48, p. 3, no 10.

Titus 77/78 ap. J.-C.

50. D. Tête laurée de Titus à g. ; ⤴ AYTOKPATOP TITOC KAICAP.

R. Temple d'Aphrodite de Paphos, bétyle conique dans la partie centrale, les deux ailes plus basses en partie fermées ; autour ETOYC NEOY IEPOY ; en bas ☉ (année 9).

AR ; 5,8 g. ; ↑ (Pl. 86, 25).

Cf. BMC Cyprus, p. 80, no 80.

ANNE DESTROOPER-GEORGIADES

«ΘΗΣΑΥΡΟΣ» ΑΣΠΡΩΝ ΤΡΑΧΕΩΝ/1983 ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΤΑ

(Πί ν. 87-88)

Στον *D. M. Metcalf*
για τα όσα έχει προσφέρει στη Βυζαντινή Νομισματική

Εξήντα χρόνια μετά τη δημοσίευση από το H. Mattingly του γνωστού «θησαυρού» της Άρτας¹, η αρχαιολογική σκαπάνη της 8ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ευτύχησε το 1983 να φέρει στο φως στην ίδια αυτή πόλη ένα δεύτερο «θησαυρό», πλουσιότερο σε αριθμό νομισμάτων και της ίδιας περίπου σύνθεσης με εκείνο². Τα 132 άσπρα τραχέα του νέου αυτού «ευρήματος», σύμφωνα με τα οψιμότερα χρονολογικά νομίσματά του, θα πρέπει να είχαν αποκρυβεί στα χρόνια της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, το πιο πιθανό μάλιστα, λίγα χρόνια μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261. Στα ίδια αυτά χρόνια

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ANK	Αρχείο Νομισματικής Κυκλοφορίας (Νομισματικό Μουσείο Αθηνών)
Bendall - Donald 1974	S. Bendall - P. J. Donald, <i>The Billon Trachea of Michael VIII Palaeologos (1258-1282)</i> , 1974
BSt	Balkan Studies
CH	Coin Hoards
GMH	Gambridge Mediaeval History IV, 1, 1975 ²
Grierson 1982	Ph. Grierson, <i>Byzantine Coins</i> , 1982
Hendy 1969	M. Hendy, <i>Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081-1261)</i> , 1969
ΘΕΣ	Θεσσαλονίκη
ΚΩΝ	Κωνσταντινούπολη
Metcalf 1979	D. M. Metcalf, <i>Coinage in South-Eastern Europe (820-1393)</i> , 1979
Metcalf, Crusades 1983	D. M. Metcalf, <i>Coinage of the Crusades and the Latin East</i> , 1983
NC	Numismatic Chronicle
NCirc	Numismatic Circular
Protonotarios 1983	P. Protonotarios, <i>Le monnayage du «Despotat» d'Épire</i> , RN XXV (1983), σ. 83-99.
Πρωτονοτάριος 1982	Π. Πρωτονοτάριος, <i>Η νομισματοκοπία του Βυζαντινού Κράτους της Ηπείρου</i> , <i>Ηπειρωτικά Χρονικά</i> 24 (1982), σ. 130-150.

1. NC 1923, σ. 30-46, πίν. III. Αναθεώρηση της σύνθεσης του «θησαυρού» αυτού με νεότερα δεδομένα επιχειρεί ο S. Bendall στο βιβλίο των S. Bendall - P. J. Donald, *The Billon Trachea of Michael VIII Palaeologos (1258-1282)*, 1974, XII-XIV (βλ. ωστόσο παρακάτω υποσημ. 10). Δωρεά του F. W. Hasluck ο «θησαυρός» του 1923(;) απόκειται σήμερα στο British Museum (Department of Coins and Medals). Το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών, χάρη στην καλοσύνη του Δρ. M. Price, διαθέτει σειρά εκμαγείων των νομισμάτων που τον απαρτίζουν (74 τεμάχια).

2. Τα νομίσματα βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του οικοπέδου Χρηστογιώργου, ΑΔ 38 (1983): Χρονικά (υπό εκτύπωση). Ευχαριστίες εκφράζονται στην Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Β. Παπαδοπούλου για την άδεια δημοσίευσης του «θησαυρού», καθώς και για τις σχετικές πληροφορίες αναφορικά με τις συνθήκες ανεύρεσής του. Οι φωτογραφίες οφείλονται στον υπάλληλο του Νομισματικού Μουσείου κ. Β. Σοφικίτη.

εξάλλου θα θάφτηκε και ο τρίτος γνωστός σήμερα παλαιολόγειος «θησαυρός» από την Ήπειρο — αυτός με το συμβατικό όνομα «θησαυρός Ιωαννίνων»³ — άσχετα αν η σύνθεσή του διαφέρει από εκείνη των δύο «θησαυρών» της Άρτας.

Η κατά αυτοκράτορες (ή εκδότριες αρχές) και νομισματοκοπεία ποσοτική κατανομή των νομισμάτων του «θησαυρού» Άρτα/1983 παρουσιάζει την ακόλουθη εικόνα⁴:

Πιστές απομιμήσεις

Τύπος Α πρβλ. Hendy 1969, σ. 218, πίν. 24, 1-9 1

Τύπος Β πρβλ. Hendy 1969, σ. 218, πίν. 24, 10-14 1

Λατινικές απομιμήσεις

Μεγάλο μέγεθος : Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης/Τύπος Α
πρβλ. Hendy 1969, σ. 191, πίν. 25, 6-10 1

Μικρό μέγεθος : Τύπος Α πρβλ. Hendy 1969, σ. 198, πίν. 29, 1-3 1

Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας

Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης (1224-1230)

Τύπος Α πρβλ. Hendy 1969, σ. 269, πίν. 37, 7-9 1

Τύπος C πρβλ. Hendy 1969, σ. 269-270, πίν. 38, 1-2 1

Τύπος D πρβλ. Hendy 1969, σ. 270, πίν. 38, 3-4 1

Τύπος E πρβλ. Hendy 1969, σ. 270, πίν. 38, 5 1

Τύπος G πρβλ. Hendy 1969, σ. 271, πίν. 38, 8-9 2

Τύπος [H] πρβλ. NC 1923, Class XVIII 5

Μανουήλ Κομνηνός Δούκας

Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης (1230-1237)

Τύπος Β πρβλ. Hendy 1969, σ. 275-276, πίν. 39, 4-5 2

Τύπος G πρβλ. Hendy 1969, σ. 277, πίν. 39, 10-11 1

Ιωάννης Κομνηνός Δούκας

Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης (1237-1242, 1242-1244)

Τύπος Β πρβλ. Hendy 1969, σ. 279-280, πίν. 40, 2 1

Ιωάννης Γ' Βατάτζης

Νομισματοκοπείο Μαγνησίας (1222-1246)

Τύπος [M] πρβλ. —. 1

Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης (1246-1254)

Τύπος Β πρβλ. Hendy 1969, σ. 290, πίν. 42, 3-4 4

Τύπος C πρβλ. Hendy 1969, σ. 290-291, πίν. 42, 5-6 12

Τύπος E πρβλ. Hendy 1969, σ. 291, πίν. 42, 9-10 8

Τύπος F πρβλ. Hendy 1969, σ. 291-292, πίν. 42, 11-12 2

3. Ο «θησαυρός» εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, αποτελείται από 135 άσπρα τραχέα και αναμένει την τελική του δημοσίευση από τον καθηγητή T. Hackens, τον οποίο και ευχαριστώ για την άδεια αναφοράς στο «εύρημα». Το Νομισματικό Μουσείο διαθέτει σειρά εκμαγείων του «θησαυρού». Η συμβατική του ονομασία οφείλεται στο γεγονός ότι από το αρχείο του Μουσείου Ιωαννίνων απουσιάζουν πληροφορίες για τον τόπο και το χρόνο ανεύρεσής του.

4. Η αρίθμηση των διαφόρων τύπων σε αγκύλες συνεχίζει κατά περίπτωση εκείνη που εισήγαγε ο Hendy στο οριακό σύγγραμμά του *Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081-1261)*, 1969.

Τύπος Η	πρβλ. Hendy 1969, σ. 292, πίν. 43, 3-4	6
Τύπος Ι	πρβλ. Hendy 1969, σ. 293, πίν. 43, 5-6	4
Τύπος [L]	πρβλ. NCirc 1978, σ. 307 (Π ί ν. 87, 1)	1
<i>Θεόδωρος Β' Λούκας Λιάσκαρις</i>		
Νομισματοκοπείο Μαγνησίας (1254-1258)		
Τύπος [F]	πρβλ. —.	1
Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης (1254-1258)		
Τύπος 1	πρβλ. Hendy 1969, σ. 295, πίν. 43, 10	18
Τύπος 2	πρβλ. NCirc 1978, σ. 307 (Π ί ν. 87, 2)	1
<i>Θεόδωρος Κομνηνός Λούκας</i>		
Νομισματοκοπείο Άρτας (1227-1230)		
Τύπος —	πρβλ. Πρωτονοτάριος 1982, Protonotarios 1983	1
<i>Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος</i>		
Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (1261-1282)		
Τύπος 1	πρβλ. Bendall - Donald 1974, αριθ. C.1	3
Τύπος 2	πρβλ. Bendall - Donald 1974, αριθ. C.2	2
Τύπος 20	πρβλ. Bendall - Donald 1974, αριθ. C.20 (Π ί ν. 87, 3)	1
Τύπος 23	πρβλ. Bendall - Donald 1974, αριθ. C.23	18
Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης (1261-1282)		
Τύπος 2	πρβλ. Bendall - Donald 1974, αριθ. T.2	17
Τύπος 3	πρβλ. Bendall - Donald 1974, αριθ. T.3	2
Τύπος 4	πρβλ. Bendall - Donald 1974, αριθ. T.4	13
Τύπος 16	πρβλ. Bendall - Donald 1974, αριθ. T.16	2
<i>Ivan II Asen</i>		
Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης (1218-1241) (;)		
Τύπος 1	πρβλ. Hendy 1969, σ. 296-297, πίν. 46, 10-11	4
<i>Απροσδιόμιστα/φθασμένα</i>		2

Στο νέο «θησαυρό» από την ηπειρωτική πρωτεύουσα, εκτός από τους κοινούς στη βιβλιογραφία τύπους, επισημάνθηκαν και άλλοι άγνωστοι ή ιδιαίτερα σπάνιοι.

Πρόκειται για ένα άσπρο τραχύ (σε πέντε τεμάχια) (Π ί ν. 88, 1-4) που θα πρέπει να αποδοθεί στο Θεόδωρο Κομνηνό Δούκα και, φυσικά, στο Νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης. Όμοια τραχέα, εκτός εκείνου του «θησαυρού» Αρτα/1923 (NC 1923, Class XVIII)⁵, στα οποία διατηρείται καλύτερα η παράσταση και η επιγραφή, επισημάνθηκαν στη Συλλογή Η. Καντά (ένα τεμάχιο)⁶ και στα προσκτήματα του Νομισματικού Μουσείου του έτους 1967 (ένα τεμάχιο)⁷.

5. Η απόδοση της κοπής από το Mattingly, ό.π., σ. 41-42, έστω και με ερωτηματικό, στο Μανουήλ Άγγελο, δεν ευσταθεί.

6. Η συλλογή Η. Καντά που φυλάσσεται στο Νομισματικό Μουσείο και αριθμεί 1.300 περίπου χάλκινα βυζαντινά νομίσματα (βλ. ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 7, BCH 86 (1962), σ. 428-429), πρόκειται νά δημοσιευθεί στο προσεχές μέλλον από τους Γ. Τουράτσουλο, Η. Κούλη και Α. Γαλάνη σε αυτοτελή τόμο.

7. Αριθ. ευρ. 965/1967. Το νόμισμα αποτελεί δωρεά του Π. Πρωτονοτάριου και απεικονίζεται στο ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 15, Πίν. 7, 15.

Ο γενικός τύπος, όπως προκύπτει από τη συγκριτική μελέτη των παραδειγμάτων που σώζονται, έχει ως εξής:

Ε) Ο αυτοκράτορας κατενώπιον κρατά σταυροφόρο σφαίρα και λάβαρο. Αρ. τέσσερις στιγμές σε ρομβοειδή διάταξη: Δεξ. το χέρι του Θεού. Επιγραφή κυκλωτερός από δεξιά προς αριστερά: ΘΕΟΔΩΡΙC - [ΔΕC]ΠΟΤΙC Ο Δ ΚΑC

Ο) Ο άγιος Δημήτριος κατενώπιον σε προτομή κρατά αστροφόρο ασπίδα και ξίφος. Επιγραφή σε κατακόρυφη διάταξη: Αρ. / Δ / Η, δεξ. ΜΙ / ΙΟ / C

Πρόκειται για ένα ακόμα άσπρο τραχύ (σε ένα τεμάχιο Πί ν. 88, 5) που θα μπορούσε να προσγραφεί στις εκδόσεις του Νομισματοκοπείου της Μαγνησίας για τον Ιωάννη Γ' Βατάτζη. Για μια παρόμοια ταύτιση συνηγορούν η γενική φυσιογνωμία του νομίσματος, η τεχνοτροπία της παράστασης και των δύο όψεων (πρβλ. Hendy 1969, πίν. 33, 13), τέλος αυτό το ίδιο το όνομα του αυτοκράτορα⁸.

Ο γενικός τύπος, όπως εξάγεται από την αντιπαράθεση του νομίσματος αυτού με το ομοίό του στο «θησαυρό Ιωαννίνων», έχει ως εξής:

Ε) Ο αυτοκράτορας κατενώπιον κρατά σταυροφόρο σφαίρα και σκήπτρο.

Επιγραφή: αρ. ΙΩ / Δ / Ε / C, δεξ. Π / Ο / Τ

Ο) Η Θεοτόκος κατενώπιον σε προτομή, δεομένη.

Επιγραφή: Π - ΘΥ

Τρίτο στη σειρά έρχεται ένα άλλο άσπρο τραχύ, του ίδιου περίπου τύπου με το προηγούμενο (πιθανότατα δίπαιστο) (Πί ν. 88, 6) που θα μπορούσε ωστόσο να αποδοθεί στην παραγωγή του Νομισματοκοπείου της Μαγνησίας για το Θεόδωρο Β' Δούκα Λάσκαρι, για λόγους που αναφέρονται στο γενικότερο χαρακτήρα του νομίσματος⁹.

Ε) Ο αυτοκράτορας κατενώπιον κρατά σταυροφόρο σφαίρα και λάβαρο-σκήπτρο.

Επιγραφή: αρ. Β, δεξ. Λ

Ο) Η Θεοτόκος κατενώπιον σε προτομή, δεομένη.

Επιγραφή: Π - ΘΥ

Τέλος, στο Νομισματοκοπείο της Άρτας (ή ίσως της Θεσσαλονίκης) αρμόζει να καταταγεί και έκδοση του Θεοδώρου Κομνηνού Δούκα να αποτελεί το άσπρο τραχύ (ένα τεμάχιο) (Πί ν. 88, 7) του τύπου:

Ε) Αυτοκράτορας αρ. με ακακία και δεξ. στρατιωτικός άγιος (άγιος Δημήτριος;) με δόρυ, όρθιοι κατενώπιον, κρατούν ανάμεσά τους ξίφος με σταυροφόρο (;) κύκλο στην κορυφή της λαβής.

Επιγραφή: λείπει (;).

8. Ο S. Bendall σε επιστολή του της 25.8.87 είχε την καλοσύνη να με πληροφορήσει ότι στο Dossier του T. Bertelè έχουν καταχωρηθεί δύο παρόμοια τραχέα, τα οποία ο μεγάλος Ιταλός νομισματολόγος προσέγραφε στο Νομισματοκοπείο της Νικαίας. Ο ίδιος, ωστόσο, απορρίπτοντας μια ανατολική προέλευση πιστεύει ότι τόσο το νόμισμα αυτό όσο και το επόμενο είναι εκδόσεις του Ιωάννη Γ' Βατάτζη. Ένα ακόμα τραχύ του τύπου που περιγράφεται εδώ, εντοπίστηκε πρόσφατα σε κατάσταση από την περιοχή Καρδίτσας. Ευχαριστώ το Λ. Χατζηαγγελάκη της ΙΓ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (Βόλος) για την άδεια χρησιμοποίησης της πληροφορίας.

9. Όμοιο τραχύ βρέθηκε πρόσφατα στα Σέρβια Κοζάνης (Πί ν. 88, 8). Ευχαριστίες εκφράζονται στη φίλη Δ. Ευγενίδου της ΙΙης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (Βέροια) για την παραχώρηση του δικαιώματος απεικόνισης και αναφοράς του νομίσματος.

Ο) Η Θεοτόκος κατενώπιον, ολόσωμη, δεομένη. Αρ. και δεξ. από ένα αστέρι.

Επιγραφή: λείπει (·).

Το νόμισμα αυτό ως κατασκευή και εικονογραφία προσομοιάζει ιδιαίτερα στις κοπές που ο Hendy 1969, πίν. 38, 5 (κυρίως) και 38, 3-4 (λιγότερο) αποδίδει στη Θεσσαλονίκη, αλλά ο Protonotarios 1983, σ. 91, πίν. XVII, 8 τοποθετεί μαζί με άλλες στην Άρτα ή τη Θεσσαλονίκη στο διάστημα 1224-1227, τότε δηλαδή που ο Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας ήταν κύριος του ενοποιημένου κράτους Ηπείρου-Μακεδονίας.

Αν συγκρίνει κανείς τους τρεις ηπειρωτικούς «θησαυρούς» μεταξύ τους από την άποψη της σύνθεσής τους, παρατηρεί μια αξιοπρόσεκτη παραλληλία εκδόσεων και τύπων ανάμεσα στους δύο «θησαυρούς» από την Άρτα (1923 και 1983): και οι δύο περιλαμβάνουν Πιστές όσο και Λατινικές απομιμήσεις, με τις οποίες και αρχίζει ο κατάλογος των νομισμάτων που περιέχουν¹⁰. Και στους δύο η παρουσία των δεσποτών της Θεσσαλονίκης είναι συνεχής

10. Η σωστή ανάλυση του «θησαυρού» Άρτα/1923 —διαφορετική σε ορισμένα σημεία από εκείνη που προτείνει ο S. Bendall (S. Bendall - P. J. Donald, *The Billon Trachea of Michael VIII Palaeologos (1258-1281)* 1974, σ. XII-XIV) έχει ως εξής:

Πιστές απομιμήσεις

Τύπος Β πρβλ. Hendy 1969, σ. 218, πίν. 24, 10-14 1

Λατινικές απομιμήσεις

Μεγάλο μέγεθος. Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης/Τύπος Β
Πρβλ. Hendy 1969, σ. 197, πίν. 28, 5-8 1

Θεόδωρος Β' Δούκας Λάσκαρις

Νομισματοκοπείο Μαγνησίας (1254-1258)
Τύπος Β πρβλ. Hendy 1969, σ. 258, πίν. 35, 7-8 1

Τύπος [Ε] πρβλ. Hendy 1969, σ. 407 1

Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας

Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης (1224-1230)
Τύπος F πρβλ. Hendy 1969, σ. 270-271, πίν. 38, 6-7 1

Τύπος [Η] πρβλ. NC 1923, Class XVIII (βλ. και παραπάνω) 1

Μανουήλ Κομνηνός Δούκας

Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης (1230-1237)
Τύπος Α πρβλ. Hendy 1969, σ. 275, πίν. 39, 3 1

Τύπος G πρβλ. Hendy 1969, σ. 277, πίν. 39, 10-11 1

Ιωάννης Κομνηνός Δούκας

Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης (1237-1242, 1242-1244)
Τύπος Β (Σειρά Ι) πρβλ. Hendy 1969, σ. 279-280, πίν. 40, 2 1

Ιωάννης Ι' Βατάτζης

Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης (1246-1254)
Τύπος Β πρβλ. Hendy 1969, σ. 290, πίν. 42, 3-4 1

Τύπος C πρβλ. Hendy 1969, σ. 290-291, πίν. 42, 5-6 6

Τύπος E πρβλ. Hendy 1969, σ. 291, πίν. 42, 11-12 1

Τύπος F πρβλ. Hendy 1969, σ. 291-292, πίν. 42, 11-12 1

Τύπος G πρβλ. Hendy 1969, σ. 292, πίν. 43, 1-2 1

Τύπος H πρβλ. Hendy 1969, σ. 292, πίν. 43, 3-4 4

Θεόδωρος Β' Δούκας Λάσκαρις

Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης (1254-1258)
Τύπος [Ι] πρβλ. Hendy 1969, σ. 295, πίν. 43, 10 8

και αδιάλειπτη. Και στους δύο εκπροσωπείται —έστω και σε περιορισμένο ποσοστό— η παραγωγή του λεγόμενου Δεσποτάτου της Ηπείρου¹¹. Αντίθετα, ο «θησαυρός Ιωαννίνων» αποκλίνει από το παραπάνω σχήμα, άσχετα αν ο χρόνος απόκρυψής του συμπίπτει, όπως σημειώθηκε, με εκείνο των δύο άλλων. Παρόλο ότι η σειρά των εκδόσεων που περιέχει δεν παρουσιάζει χρονολογικά χάσματα, σαφής παραμένει η εντύπωση ότι το «εύρημα» αποτελείται από δύο τμήματα: ένα πρωιμότερο και πλουσιότερο σε αριθμό νομισμάτων, που αρχίζει με τον Ιωάννη Β΄ Κομνηνό και τελειώνει με τον Αλέξιο Γ΄ Άγγελο, ή (έστω) με Πιστές απομιμήσεις. Και ένα άλλο, οψιμότερο, που αρχίζει με το Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι, ή (έστω) με Πιστές απομιμήσεις και τελειώνει με το Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο. Στην περίπτωση πάντως εκείνη που τα νομίσματα του «θησαυρού Ιωαννίνων» αποτελούν το περιεχόμενο ενός και του αυτού «ευρήματος», ενδιαφέρον θα παρουσίαζε το γεγονός της κυκλοφορίας, ακόμα και μετά τα μέσα του 13ου, εκδόσεων του β΄ μισού του 12ου αι. μ.Χ.¹².

Τίθεται λοιπόν για ακόμα μια φορά το πρόβλημα του χαρακτήρα της νομισματικής κυκλοφορίας κατά το 13ο αι. μ.Χ. —και ιδιαίτερα μέχρι και το γ΄, το αργότερο, τέταρτο του αιώνα—, του είδους και της προέλευσης δηλαδή των εν χρήσει νομισμάτων και της γεωγραφικής τους κατανομής σε μια διασπασμένη και, οπωσδήποτε, σε εχθρικές μεταξύ τους ηγεμονίες κατακερματισμένη περιοχή, όπου η εναλλαγή των καταστάσεων ήταν εξαιρετικά ραγδαία, η αβεβαιότητα στο εσωτερικό καθεμιάς πολιτικής ενότητας έντονη και τα συμφέροντα —πολιτικά και οικονομικά— των δυναστικών οίκων της εποχής τόσο πολύπλοκα όσο και διάφανα στους στόχους τους: η επανάκτηση της Κωνσταντινούπολης για τους Βυζαντινούς, η διατήρηση της Κωνσταντινουπόλης για τους Φράγκους, η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης για τους Βουλγάρους¹³.

Μιχαήλ Β΄ και Νικηφόρος

Νομισματοκοπείο Άρτας (1231-1268) (κυρίως 1265 κ.ε.)

Τύπος 1 πρβλ. NC 1923, Class VIII, πίν. III, 5. Πρωτονοτάριος 1982, σ. 145, πίν. 15, 18.

Proto-notarios 1983, σ. 95, πίν. XVIII, 14

1

Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος

Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (1261-1282)

Τύπος 1 πρβλ. Bendall - Donald 1974, αριθ. C.1

3

Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης (1261-1282)

Τύπος 2 πρβλ. Bendall - Donald 1974, αριθ. T.2

13

Τύπος 3 πρβλ. Bendall - Donald 1974, αριθ. T.3

3

Τύπος 4 πρβλ. Bendall - Donald 1974, αριθ. T.4

6

Τύπος 16 πρβλ. Bendall - Donald 1974, αριθ. T.16

7

Ivan II Asen (1218-1241)

Τύπος 1 πρβλ. Hendy 1969, σ. 296-297

2

11. Για την ονομασία και τη νομισματοκοπία του κράτους της Ηπείρου βλ. Πρωτονοτάριος 1982, σ. 130-150, πίν. 14-15. Proto-notarios 1983, σ. 83-99, πίν. XVII-XVIII.

12. Η θεώρηση του «θησαυρού Ιωαννίνων» ως κλειστού ευρήματος προϋποθέτει ασφαλώς τη συγκρότησή του σε δύο δόσεις.

13. Για την εποχή βλ. D. M. Nicol, *The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires (1204-1261)*, CMH IV, 1, σ. 275-330. Ο ίδιος, *The Despotate of Epirus*, 1957. J. Longnon, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, 1949.—Στο τέλος του άρθρου, με μορφή παραρτήματος, επιχειρείται μια αναθεώρηση της νομισματικής κυκλοφορίας, συγκεκριμένα των τραχέων από κράμα, στο βορειοελλαδικό χώρο με βάση την ευρηματική μαρτυρία.

Σχετικά με τη νομισματοκοπία του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, ο «θησαυρός» Άρτα/1983, σε συνδυασμό με τους «θησαυρούς» Άρτα/1923, «Capstan Navy Cut»/προ του 1909¹⁴, «Ιωάννινα»/(;) και «Μακεδονία»/1974-75¹⁵, επιβεβαίωσε την άποψη του Bendall (Bendall - Donald 1974, XIV) ότι οι εκδόσεις T.2, T.3, T.4 και T.16 του Νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης και C.1 του Νομισματοκοπείου Κωνσταντινούπολης είναι πρώιμες. Σ' αυτές θα πρέπει οπωσδήποτε να προστεθούν και οι εκδόσεις T.12 και C.2, C.20 και C.23 που συνοδεύουν στα παραπάνω «ευρήματα» τις προηγούμενες¹⁶. Άσχετα πάντως αν και με την ανεύρεση του νέου «θησαυρού» από την Άρτα, αλλά και των υπολοίπων νέων το πρόβλημα της νομισματοκοπίας του Μιχαήλ Η΄ στη Θεσσαλονίκη για το διάστημα 1258-1261 δε βρίσκει τη λύση του, η παράλληλη και πρώιμη κυκλοφορία των εκδόσεων C.1, C.2, C.20 και C.23 από τη μια και T.2, T.3, T.4, T.12 και T.16 από την άλλη πρέπει να θεωρηθεί σίγουρη¹⁷.

Με την ομαδοποίηση των εκδόσεων αυτών θα ήταν δυνατή και μια πρώτη διερεύνηση του εικονογραφικού προγράμματος της νομισματοκοπίας του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, τουλάχιστο για τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του.

Παρατηρείται λοιπόν ότι οι πρώτες εκδόσεις του Νομισματοκοπείου της Κωνσταντινούπολης, δηλαδή οι C.1, C.2, [C.5= Seaby - Bendall - O'Hara, *Byzantine Coins and their Values* 1987, 2262], C.20 και [C.30=NCirc 1976, 93], συνεχίζουν κατά το ποσοστό που χρησιμοποιούν sigla ως μυστικά (;) σύμβολα (K - Χ, A-A, P-H, B - Β, Η-Π), αρχές της νομισματοκοπίας της αυτοκρατορίας της Νικαίας (Νομισματοκοπείο Μαγνησίας). Μεταφέρουν τρόπον τινά στη νέα πρωτεύουσα τα χαρακτηριστικά της παλιάς. Από τη μεριά τους, οι εκδόσεις της Θεσσαλονίκης είτε συνεχίζουν στις κυρτές όψεις των νομισμάτων τους να απεικονίζουν τον προστάτη της πόλης άγιο Δημήτριο σε συνθέσεις που έχουν τις καταβολές τους στη νομισματοκοπία της προηγούμενης περιόδου (T.2, T.3, T.4, T.12 και [T.17=NCirc 1976, 93], είτε δανείζονται, επαναλαμβάνουν και επανωξάνουν θέματα (θηρεούς) από τη θεματογραφία του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρι (T.16)¹⁸.

Η ένταση της παραγωγής κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ και στα δύο Νομισματοκοπεία —από το 1261 τουλάχιστο— θα πρέπει να δικαιολογηθεί από μια ευνόητη, οπωσδήποτε, πρόθεση της κεντρικής εξουσίας να αντικαταστήσει με νέους τύπους

14. A. Walker, *Hesperia* 47 (1978), σ. 48. Ο «θησαυρός» έχει δύο φορές αποδελτιωθεί από το CH με διαφορετικά πάντοτε στοιχεία: CH V (1979), σ. 226 (χρονολογία απόκρυψης, περίπου 1265 μ.Χ.) και CH III (1977), σ. 252 (χρονολογία απόκρυψης 1260-1270 μ.Χ.).

15. ANK («θησαυρός» στην κατοχή των κληρονόμων Ασκαρίδη, πρόσφατο —1988— πρόσκτημα του Νομισματικού Μουσείου).

16. Η άποψη του J. Touratsoglou, *ΑΔ* 26 (1971): Μελέται, σ. 193 κ.ε. στο μέτρο ότι η έκδοση T.16 ανήκει «to the latest years» της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄, ύστερα από την ευρηματική μαρτυρία, δεν μπορεί να ευσταθεί. Την πρώιμη ταφή του «θησαυρού» Άρτα/1923 υποστηρίζει και ο Metcalf 1979, σ. 137-138 και σημ. 24 («shortly after the recapture of Constantinople»). Ωστόσο, για την απόκρυψή του, δε θα μπορούσε κανείς να μη λάβει υπόψη του τη θέση του Protonotarios 1983, σ. 96, ότι ο τύπος NC 1923, πίν. III, 5 (Class VIII), θα πρέπει να χρονολογηθεί μετά το 1265 μ.Χ.

17. Στους «θησαυρούς» της πρώιμης παλαιολόγειας περιόδου από το βορειοελλαδικό χώρο απουσιάζουν εκδόσεις του Νομισματοκοπείου της Μαγνησίας για το Μιχαήλ Η΄.

18. Την απόδοση τόσο της έκδοσης T.16 όσο και των T.6 (πατριαρχικός σταυρός), T.15 (αγκυρωτός σταυρός) και U.T. 2 (άστρο) στο Νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης είχε προτείνει παλιότερα και ο J. Touratsoglou, *ΑΔ* 26 (1971): Μελέται, σ. 191. Στην ίδια πρώιμη φάση, παρά την έλλειψη κάποιας «έξωθεν επιβεβαίωσης», θά πρέπει να προσγραφούν και οι εκδόσεις T.7 (ελληνικός σταυρός), T.8 (φερωτός πατριαρχικός σταυρός), T.8A και C.28.

την πληθώρα των εκδόσεων που κυκλοφορούσαν ως την επανάκτηση της βασιλίδος των πόλεων. Το νομισματικό μωσαϊκό δείχνουν παραστατικά οι «θησαυροί» Άρτα/1923, Άρτα/1983, «Ιωάννινα»/(:) και «Μακεδονία»/1974-75. Τη νέα πολιτική μαρτυρεί το «εύρημα» «Carstan Navy Cut»/προ του 1909¹⁹.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Μια πρώτη διαπίστωση από την ανάλυση των «θησαυρών» άσπρων τραχέων από το βορειοελλαδικό χώρο με χρόνο απόκρυψης το β' μισό του 12ου αι. μ.Χ. ως και τα τέλη περίπου του γ' τετάρτου του 13ου (Κομνηνοί - Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος) είναι ότι από τα σαράντα δύο σήμερα γνωστά «ευρήματα», τα τριάντα επτά —η συντριπτική δηλαδή πλειονότητα— προέρχονται από μακεδονικές/θρακικές περιοχές. Ιδιαίτερα μάλιστα από τη Μακεδονία (35 περιπτώσεις).

Αναφορικά τώρα με την εποχή απόκρυψης, μόνο επτά καταχώσθηκαν πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους της τέταρτης Σταυροφορίας και την κατάλυση του βυζαντινού κράτους. Και ενώ η βασιλεία του Μιχαήλ Η' είδε να αποκρύπτονται τέσσερις «θησαυροί», οι ταραγμένοι χρόνοι από το 1204 ως και το 1261 υπήρξαν μάρτυρες κατάχωσης τριάντα συνόλων. Συνόλων που προέρχονται κυρίως και πάλι από τη Μακεδονία. Ειδικότερα —αναφορικά πάντα με τη χρονολογία απόκρυψης— στο διάστημα από τη λατινική κατάκτηση ως την επανάκτηση της Κωνσταντινούπολης, οι «θησαυροί» που θάφτηκαν πριν το 1208 (έτος στέψης του Θεόδωρου Α' Λάσκαρι) δεν ξεπερνούν τους πέντε. Αντίθετα, εκείνοι που απεκρύβησαν από τη χρονολογία αυτή ως την κατάλυση του λατινικού βασιλείου της Θεσσαλονίκης από τον ηγεμόνα της Ηπείρου Θεόδωρο Κομνηνό Δούκα το 1224 ή την προσάρτηση του δεσποτάτου της Θεσσαλονίκης από την αυτοκρατορία της Νικαίας το 1226, είναι οι πολυπληθέστεροι: δεκαοκτώ στο σύνολό τους. Ο αριθμός μειώνεται στους οκτώ για την επόμενη περίοδο ως το 1261²⁰. Παρατηρείται δηλαδή μια καθόλα φυσική συσσώρευση «ευρημάτων» σε εκείνο ακριβώς το χρονικό διάστημα, όπου αναμενόταν ένα παρόμοιο φαινόμενο.

Σχετικά με την ταυτότητα και το είδος των διαφόρων τραχέων που κυκλοφορούν στο βορειοελλαδικό χώρο την εποχή αυτή²¹, η σχεδόν αδιάλειπτη παρουσία εκδόσεων των Κομνηνών και των Αγγέλων μαρτυρεί ότι οι κοπές της προκατοχικής περιόδου, σε καμία περίπτωση δεν έχασαν την αγοραστική τους αξία κάτω από το νέο καθεστώς πραγμάτων και ότι

19. Βλ. και Παράρτημα.

20. Δυστυχώς και μετά την έκδοση του χρήσιμου τευχιδίου για τη νομισματική του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου από τους Bendall - Donald 1974 (πρβλ. και τις προσθήκες και διορθώσεις των συγγραφέων στο NCirc 1976 και 1977), το ερώτημα κατά πόσον κόπηκαν νομίσματα στη Θεσσαλονίκη πριν από το 1261 παραμένει ακόμα χωρίς ικανοποιητική απάντηση (πρβλ. και Hendy 1969, σ. 295). Τελευταία ωστόσο ο S. Bendall, A. Private Collection of Palaeologan Coins, 1988, σ. 18 κ.ε. και ιδιαίτερα σ. 24 κ.ε. φαίνεται να κλίνει προς την άποψη ότι ο Μιχαήλ Η' έκοψε τραχέα στη Θεσσαλονίκη μόνο μετά το 1261 μ.Χ. Ο Grierson 1982, σ. 253 που και αυτός, όπως ο Hendy και ο Bendall, ξεχωρίζει ορισμένους τύπους από τη νομισματοκοπία του Μιχαήλ Η' για να τους αποδώσει στο Νομισματοκοπείο της Μαγνησίας για το διάστημα 1258-1261, αποφεύγει να προσγράψει τραχέα στο Νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης για το ίδιο διάστημα.

21. Η Μ. Caramessini-Oeconomides, Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines. Communications II, A (1981), σ. 121-128 πρώτη επιχείρησε συγκροτημένη διερεύνηση της νομισματικής κυκλοφορίας στον ελλαδικό χώρο κατά το 13ο αι. μ.Χ.

συνέχισαν να πλουτίζουν τους αποταμιευτικούς «θησαυρούς» ακόμα και μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261²². Αξιοπρόσκεκτη είναι επίσης και η σταθερή συμμετοχή στα «ευρήματα» —έστω και σε μικρές ποσότητες— τραχέων του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι. Η τακτική τους παρουσία ως και τα τέλη περίπου της δεύτερης δεκαετίας του 13ου αι. μ.Χ.²³, επιβεβαιώνει ακριβώς, σε αντίθεση προς την περίπτωση του κράτους της Ηπείρου, κοπές των ηγεμόνων του οποίου σπανίζουν, εκείνη την ιδιαίτερη ακτινοβολία της αυτοκρατορίας της Νικαίας και τον αποφασιστικό ρόλο που διαδραμάτισε αυτή στον πολιτιστικό και οικονομικό τομέα και στο στίβο της πολιτικής άμιλλας για επικράτηση.

Αναφορικά με την κυκλοφορία, αλλά και με τη χρονολόγηση των διαφόρων τύπων των Λατινικών απομιμήσεων, τα νεότερα «ευρήματα» προστιθέμενα στα παλιά, επιβεβαιώνουν τις παρατηρήσεις που κατά καιρούς διατύπωσαν αρκετοί ερευνητές που ασχολήθηκαν με το θέμα —ότι δηλαδή οι εκδόσεις του Νομισματοκοπείου της Κωνσταντινούπολης D-U και (V) είναι όψιμες, απαντούν κυρίως σε «θησαυρούς» του βορειοελλαδικού (και του ανατολικοβαλκανικού) χώρου και θα πρέπει μάλλον να αποτελούν παραγωγή του βουλγαρικού κράτους²⁴.

22. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι στη διοικητική περιφέρεια ΕΛΛΑΣ-ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ σ' όλη τη διάρκεια του 11ου-12ου αι. μ.Χ. κυκλοφορούσαν αποκλειστικά και μόνο τεταρτηρά. Αντίθετα, στην περιφέρεια ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ-ΣΤΡΥΜΩΝ-ΒΟΛΕΡΟΝ τραχέα από κράμα. Η κατάσταση αλλάζει ριζικά κατά τον επόμενο, 13ο αι. μ.Χ., οπότε αφενός συνυπάρχουν τραχέα με τεταρτηρά (μόνο στους «θησαυρούς» των βορείων και ανατολικών περιοχών και σε ελάχιστες περιπτώσεις), αφετέρου διαπιστώνεται ότι η κυκλοφορία των τραχέων γενικεύεται τώρα σ' όλες τις πρώην περιφέρειες. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι τα τεταρτηρά που ο Hendy 1969, πίν. 27, 12-13 και 28, 11-14 αποδίδει αντίστοιχα στα λατινικά βασίλεια της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης ουδέποτε εντοπίστηκαν σε μεικτούς «θησαυρούς» της εποχής. Ίσως και γι' αυτό ο Grierson 1982, σ. 235 προσγράφει έναν τύπο στον Αλέξιο Δ΄. Γενικά για την κυκλοφορία του 12ου και 13ου αι. μ.Χ. βλ. Ι. Τουράτσογλου - Η. Κούλη - Α. Γαλάνη, Ο θησαυρός «Κομοτηνής»/1979 (;): Συμβολή στην κυκλοφορία των τεταρτηρών του 1Β΄ αι. μ.Χ., Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών. «Βυζαντινή Θράκη», Κομοτηνή 28-31 Μαΐου 1987, ByzF XIV 1 (1989), σ. 367 - 428. Για την κοινωνικοοικονομική δομή και την κατάσταση του βυζαντινού κράτους κατά τους χρόνους αυτούς βλ. Véra Hrochová, Les villes byzantines aux 11e-13e siècles : phénomène centrifuge ou centripète dans l'évolution de la société byzantine? Πρακτικά του XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, I. Histoire, 1976.

Οι οποιοδήποτε διοικητικής (;) φύσης «περιορισμοί» στην κυκλοφορία των διαφόρων κατηγοριών των χάλκινων νομισμάτων κατά τη διάρκεια της βασιλείας των Κομνηνών και των Αγγέλων —αναφορικά με τη γεωγραφική τους κατανομή— δεν αφορούν και δεν επηρεάζουν τα υπέρπυρα της εποχής. Οι «θησαυροί» Δελέντζικο/1927, Βραστά/1968, Καστοριά/1945 (AE 1974, σ. 92-101), Φανάριο, Ιθάμη/1900 (Metcalf, Crusades 1983, σ. 95, αριθ. 109), Αθήνα/1928 (Metcalf, ό.π., αριθ. 110), Αθήνα/1862 (Λογοδοσία Πρυτάνεων 1861/62, σ. 83), Δράμα/1949 (Metcalf, ό.π., αριθ. 106), Σέλτσι/1938 (BCH 1938, σ. 447, αριθ. 11), Ερυμάνθεια/1955 (Metcalf, ό.π., αριθ. 105) για παράδειγμα, προσφέρουν την καλύτερη απόδειξη για τη διαπίστωση αυτή και δεν μπορεί παρά να αποτελούν περιπτώσεις αποθησαυρισμού πολύτιμου μετάλλου (bullion). Η ιδιαιτερότητα του ρόλου των χρυσών νομισμάτων στην οικονομική ζωή όχι μόνο του 12ου και του 13ου αι. μ.Χ., αλλά και των επόμενων αιώνων, φαίνεται από το γεγονός ότι υπέρπυρα βυζαντινά απαντούν και σε «θησαυρούς» μεικτής σύνθεσης, όπου υπερτερούν κατά κανόνα οι ξένες κοπές (Κόρινθος/1934 (Metcalf, Crusades 1983, σ. 97, αριθ. 112), Θεσσαλία/1949 (Metcalf, ό.π., αριθ. 113), Δελφοί, Α/1894 (Metcalf, ό.π., σ. 98, αριθ. 153), Κόρινθος/1907 (Metcalf, ό.π., σ. 94, αριθ. 74) κτλ.).

23. Η κυκλοφορία βέβαια των νομισμάτων του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι συνεχίζεται και στα κατοπινά χρόνια. Τραχέα του ιδρυτή της αυτοκρατορίας της Νικαίας μαρτυρούνται σε «θησαυρούς» με χρονολογία απόκρουσης ως και την έκτη δεκαετία του αιώνα. Για τη διάδοση των νομισμάτων του αυτοκράτορα αυτού βλ. NCirc 1977, 103 κ.ε.

24. D. M. Metcalf, NC 13 (1973), σ. 144 κ.ε. (1218-1241: χρόνοι βασιλείας Ivan II Asen). J. Touratsoglou, BSt 14 (1973), σ. 136 (1230-1260). Ο ίδιος, AAA VII (1974), σ. 434 (πρβλ. και Metcalf 1979, σ. 126). Επιφυλάξεις εκφράζει ο S. Bendall, NC 18 (1978), σ. 112, ενώ ο Grierson 1982, σ. 238 και 269 δε βρίσκει πειστικά τα επιχει-

Ο πίνακας που ακολουθεί (Πίνακας Ι), στον οποίο καταχωρούνται κατά «θησαυρούς» από το βορειοελλαδικό χώρο, ταξινομημένους σύμφωνα με τη χρονολογία απόκρυψής τους οι Λατινικές απομιμήσεις μεγάλου και μικρού μεγέθους (σε αντιπαραβολή προς τις Πιστές απομιμήσεις), φανερώνει παραστατικά τη σταδιακή εμφάνιση —άρα και έκδοση— των Λατινικών απομιμήσεων. Φανερώνει επίσης το σύγχρονο της κυκλοφορίας των Λατινικών απομιμήσεων μεγάλου και μικρού μεγέθους, ιδιαίτερα μάλιστα το πρώιμο των δεύτερων, παρόλο ότι αυτό αμφισβητήθηκε στο παρελθόν²⁵.

Συνδυάζοντας και άλλες παρατηρήσεις που διατυπώθηκαν παλιότερα με βάση κυρίως επικεκομμένα τραχέα, η πιθανή (προτεινόμενη) χρονολογία έκδοσης καθεμιάς από τις Λατινικές απομιμήσεις θα μπορούσε να παρουσιάζει την εικόνα του Πίνακα ΙΙ²⁶. Οπότε, με χρονολογική σειρά, η όλη παραγωγή θα παρουσίαζε τη διάρθρωση του Πίνακα ΙΙΙ.

Από το παραπάνω σχήμα διαγράφεται ότι το Νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης κυκλοφόρησε τις τρεις πρώτες εκδόσεις του (Α,Β,С) το αργότερο ως το 1219. Στο ίδιο περίπου διάστημα (το αργότερο ως το 1224) το Νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης θέτει σε κυκλοφορία τρεις και εκείνο εκδόσεις (Α,Β,С)²⁷ με τις οποίες και ολοκληρώνει την παραγωγή του, αφού το 1224 το βασίλειο της Μακεδονίας περιέρχεται στην εξουσία του κράτους της Ηπείρου. Ως την ίδια όμως εποχή εκδίδονται και όλες ανεξαιρέτως οι Λατινικές απομιμήσεις μικρού μεγέθους (Α-Γ), γεγονός που ενισχύει οπωσδήποτε την απόδοσή τους, ως μικρότερων υποδιαίρέσεων, είτε στο Νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης είτε (το πιο πιθανό) σ' εκείνο της Θεσσαλονίκης —πάντως όχι σε κάποιο ελλαδικό, όπως έχει υποστηριχθεί από ορισμένους²⁸. Οι εκδόσεις D-V των Λατινικών απομιμήσεων μεγάλου μεγέθους που

ρήματα του Metcalf (NC). Αντίθετος στη βουλγαρική προέλευση των ύστερων Λατινικών απομιμήσεων εμφανίζεται και ο I. Jordanov, *Byzantinobulgarica* VI (1980), σ. 178-179. Τελευταία ο K. Dotchev, *Numismatika* 1985 (4), σ. 6-19 υποστήριξε ότι οι εκδόσεις D-U κυκλοφόρησαν στο Dubrovnik, απ' όπου δια της εμπορικής οδού, εισήλθαν στο χώρο του βουλγαρικού κράτους.

25. Ο Hendy 1969, σ. 212 κ.ε. ακολουθούμενος από τους S. Bendall, NC 18 (1978), σ. 112 και Grierson 1982, σ. 271 πιστεύει ότι οι Λατινικές απομιμήσεις μικρού μεγέθους είναι μεταγενέστερες των μεγάλων, τις οποίες και αντιγράφουν. Αντίθετης γνώμης είναι ο J. Touratsoglou, BSt 14 (1973), σ. 137 (πρβλ. και C. Morrisson, NC 11 (1971), σ. 363). Εξάλλου, επικοπές, όπως εκείνη που παρατηρήθηκε στο «θησαυρό» «Κοζάνη» IV/; (BSt 14 (1973), σ. 136 και 151) δε συνηγορούν για τη θέση του Grierson, ό.π., σύμφωνα με την οποία οι μικρού μεγέθους Λατινικές απομιμήσεις θα πρέπει να αποδοθούν σε κάποιο ελλαδικό νομισματοκοπείο και συγκεκριμένα στο πριγκιπάτο της Αχαΐας.

26. Ενδιαφέρον για τη χρονολογική κατάταξη των Λατινικών απομιμήσεων παρουσιάζουν οι επικοπές: ΚΩΝ C πάνω σε Θεόδωρο Α' Λάσκαρι (Θήβα/1967).

ΘΕΣ Β πάνω σε ΘΕΣ Α («Κοζάνη» IV/;).

Μικρό μέγεθος C πάνω σε ΘΕΣ C (Dolna Kabda/1961).

Μικρό μέγεθος E πάνω σε ΘΕΣ Β («Κοζάνη» IV/;).

Μικρό μέγεθος E πάνω σε ΘΕΣ Α (Θράκη/1962).

Μικρό μέγεθος E πάνω σε μικρό μέγεθος D (Θράκη/1962 και Θήβα/1967).

Μικρό μέγεθος E πάνω σε μικρό μέγεθος A (Θήβα/1967).

Προσπάθειες χρονολόγησης των Λατινικών απομιμήσεων κατέβυλαν οι: Hendy 1969, σ. 209, J. Touratsoglou, BSt 14 (1973), σ. 136 και 160 (πίν. ΙΙΙ), Metcalf 1979, σ. 126, 128 κ.ε., 135, I. Jordanov, *Byzantinobulgarica* VI (1980), σ. 177, Μ. Οικονομίδου, *Βυζαντινά* 13 (1985), σ. 995. Πρβλ. και Γ. Τουράτσογλου, *ΑΑΑ* VIII (1975), σ. 126.

27. Η κοπή C κατά Metcalf 1979, σ. 135 θα πρέπει να απέχει χρονολογικά από τις δύο πρώτες. Ο ίδιος εκφράζει και επιφυλάξεις κατά πόσο το λατινικό βασίλειο της Θεσσαλονίκης έκοψε νομίσματα.

28. Της άποψης αυτής είναι η Μ. Οικονομίδου, *Βυζαντινά* 13 (1985), σ. 997 (Θήβα) και ο Grierson 1982, σ. 172 (Αχαΐα).

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι. ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΛΑΤΙΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΙΣΤΩΝ ΑΠΟΜΙΜΗΣΕΩΝ ΣΤΟΥΣ «ΘΗΣΑΥΡΟΥΣ» ΑΣΠΡΩΝ ΤΡΑΧΕΩΝ ΤΟΥ 13ου ΑΙ. Μ.Χ. ΑΠΟ ΤΟ ΒΟΡΕΙΟΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ

Όνομασία έτος ανεύρεσης «θησαυρού»	Λατινικές απομιμήσεις			Πιστές απομιμήσεις			Χρονολογία απόκρυψης	Βιβλιογραφία
	μεγάλο μέγεθος		μικρό μέγεθος	Α	Β	C		
	ΚΩΝ	ΘΕΣ						
«Μακεδονία» 1958	A		A, D	A		C	-1208	BSt 14 (1973), σ. 151-52
«Κεντρ. Μακεδονία» 1971-72	A		A	A	B	C	-1208	BSt 14 (1973), σ. 154-55
Λιανή 1973	A		A	A		C	-1208	AAA VII (1974), σ. 433-35
Αιανή 1969	A		A	A	B	C	1208→	BSt 14 (1973), σ. 141-42
«Μακεδονία» ;	A		A	A		C	1208→	BSt 14 (1973), σ. 153-54
Κολχικό 1961	A		A	A		C	1208→	BSt 14 (1973), σ. 147-48
Ξηρολίμνη 1936	A		A				1208→	ANK
«Κοζάνη» IV ;	A	A, B	A, D, E, G	A		C	1208-1219=	BSt 14 (1973), σ. 150-51
Δράμα 1982	A		A, G	A		C	1208-1219=	BSt 14 (1973), σ. 142-43
«Κοζάνη» I ;	A	B	A, D, G				1208-1219=	BSt 14 (1973), σ. 148
«Κοζάνη» II ;	A	A, B	A, D, G	A		C	1208-1219=	BSt 14 (1973), σ. 149
«Θράκη» 1962	A		A, D, E, G	A		C	1208-1219=	BSt 14 (1973), σ. 157
Βραστά/ 1974	A	A, B	A, B, D, E, G				1214 ; -1219	AAA VIII (1975), σ. 124-29
«Κοζάνη» III ;	A	A, B	A, D, E, G	A		C	-1219→	BSt 14 (1973), σ. 149-50
Βόλακας 1973	A		A, D, G	A	B	C	-1219→	ANK
Λευκοχώρι 1955	A		A, G	A		C	-1219→	ANK
Πύδνα 1985	A	A	A, D, G		B ;		-1219→	ANK
«Βέροια» -1963		B	A, G	A	B		-1219→	BSt 14 (1973), σ. 134 σημ. 2
Νεάπολη 1964 ;	A, C	A	A, B, D, E, F, G			C	1219-1222 ;	BSt 14 (1973), σ. 155
Θεσσαλονίκη 1976-77	A, B, C D, E, F	C					1220-1230	CH IV (1978), αριθ. 206
Έδεσσα 1968			A			C	1230→	ΑΔ 28 (1973), σ. 64-70
«Θεσσαλονίκη» 1963	Q		A, B, C, G			C	1230→	ANK
Θεσσαλονίκη 1977	A, D, G	B				C	1230→	CH IV (1978), αριθ. 205
Σέρρες 1977	A, G, P					C	1235-1244 ;	CH IV (1978), αριθ. 208
Σέρρες Ζ' 1960	R		A, D, E				1237-1245	ΑΔ 31 (1980), σ. 38-39
«Θεσσαλονίκη» 1975	C, D, F G, J, K O, P, R U	A, B, C	A, B, C D, E, F G, T	A		C	1240-1260	CH V (1979), αριθ. 224
Σέρρες Η' 1960 ;	A, F, N O, P, R T, U	B	A, B, D E, G				-1245→	ΑΔ 31 (1980), σ. 39-48
«Ιωάννινα» ;						C	1261→	ANK
«Μακεδονία» 1974-75	A		A	A	B		1261→	ANK
Άρτα 1983	A		A	A	B		1261→	ANK
Άρτα 1923		B					1261→	NC 1923, σ. 31-46

ο Hendy αποδίδει στο Νομισματοκοπέιο της Κωνσταντινούπολης²⁹, απαντούν σχεδόν αποκλειστικά σε «θησαυρούς» με προέλευση την Ανατολική Μακεδονία και τη σημερινή Βουλγαρία. Θα πρέπει να χρονολογηθούν στους μετά το 1230 χρόνους, στο διάστημα δηλαδή του απόγειου της δύναμης του δεύτερου βουλγαρικού κράτους. Οπότε, ορθά προτάθηκε τόσο η όψιμή τους κυκλοφορία όσο και η απόδοσή τους στη δραστηριότητα του Βουλγαρικού Νομισματοκοπέιου³⁰.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ. ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΤΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΤΥΠΩΝ ΤΩΝ ΛΑΤΙΝΙΚΩΝ ΑΠΟΜΙΜΗΣΕΩΝ

ΚΩΝ	Χρονολογία έκδοσης	ΘΕΣ	Χρονολογία έκδοσης	μικρό μέγεθος	Χρονολογία έκδοσης
A	1204-1208 ;	A	→1208	A	→1208
B	1204 5-1218 ;	B	→1208	B	→1214 ;
C	1218. 19 ;	C	→1224 ;	C	1218/ 19→
D, E, F	→1220→			D	→1208
G	→1230			E	1208-1219
H, I, J, K	;			F	1219-1244
L	→1230 ; →			G	→1219
M	;				
N, O, P	→1244 ;				
Q	;				
R	→1237→				
S	;				
T	→1240-1260 ;				
U	→1244				
V	→1244 ; →				

Αν στον Πίνακα Ι με τους βορειοελλαδικούς «θησαυρούς», καταταγμένους σύμφωνα με το περιεχόμενό τους σε Πιστές και Λατινικές απομιμήσεις, αντιπαραθέσει κανείς στη συνέχεια έναν άλλο πίνακα με «θησαυρούς» από το νοτιοελλαδικό χώρο (δεκαπέντε στο σύνολό τους)³¹ ταξινομημένους με τις ίδιες αρχές, θα παρατηρήσει μια αξιοπρόσεκτη ομοιότητα αναφορικά με τη σύνθεσή τους (Πίνακας ΙV).

29. Hendy 1969, σ. 215 κ.ε.

30. Η προσγραφή των ύστερων Λατινικών απομιμήσεων μεγάλου μεγέθους στο Νομισματοκοπέιο της Κωνσταντινούπολης, σε μια περίοδο μάλιστα που το λατινικό βασίλειο του Βοσπόρου είχε να αντιμετωπίσει δυσεπίλυτα οικονομικά προβλήματα, δεν είναι δυνατό τώρα πια να ισχύει. Για την απόδοσή τους στο βουλγαρικό κράτος βλ. παραπάνω.

31. Ούτε ο «θησαυρός» από το «Βόλο», ούτε όμως και εκείνος από το «Ρέθυμνο» (πρβλ. Βυζαντινά 13 (1985), σ. 995 σημ. 16 και Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines. Communications II, A (1981),

Και σ' αυτούς οι μεγάλου μεγέθους απομιμήσεις της Κωνσταντινούπολης (σε μικρότερο βέβαια ποσοστό εξαιτίας της απόστασης και περιοριζόμενες στην κοπή Α), της Θεσσαλονίκης (Α,Β,С), καθώς και οι μικρού μεγέθους (Α-Г) είναι πρώιμες, σύγχρονες μεταξύ τους και δεν ξεπερνούν, σχετικά με το χρόνο της έκδοσής τους, το χρονολογικό όριο της κατάληψης

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ. ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΤΑΞΗ
ΤΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΤΥΠΩΝ ΤΩΝ ΛΑΤΙΝΙΚΩΝ
ΑΠΟΜΙΜΗΣΕΩΝ

Χρονολογία κοπής	Λατινικές απομιμήσεις		
	ΚΩΝ	ΘΕΣ	μικρό μέγεθος
1204-1208 ;	Α		
1204 5-1218 ;	Β		
—1208		Α	Α, D
—1208—		Β	
1208-1219			Ε
—1214 ;			Β
1218 19 ;	С		
1218 19—			С
—1219			Г
1219—			Г
—1220 ; - 1224 ;		С	
—1220—	Δ, Ε, Γ		
—1230	Г		
1230-1260 (περίπου)	Η, Ι, Ζ, Κ, Λ, Μ, Ν, Ο, Ρ, Q, Ρ, S, Τ, Υ, V		

της Θεσσαλονίκης από το Θεόδωρο Κομνηνό Δούκα. Και σ' αυτούς τα τραχέα των τύπων D-U (και V), όπου υπάρχουν, εισέρχονται στην κυκλοφορία όψιμα—πιθανότατα μετά την άνοδο του Ivan II Asen στο θρόνο. Η σποραδική τους, πάντως, παρουσία στα νοτιοελλαδικά «ευρήματα» (π.χ. Θήβα/1967) μαρτυρεί ακριβώς τη βορειοανατολική τους προέλευση.

σ. 123) συνυπολογίστηκαν στα εξεταζόμενα σύνολα, για το λόγο ότι παραμένουν ακόμα αδημοσίευτοι.—Ευχαριστίες εκφράζονται στον κ. Χρ. Βαλλιάνο για τη δυνατότητα αναφοράς, στο «θησαυρό» Μάλες/1986 (;) τμήμα του οποίου απόκειται στο Εθνολογικό Μουσείο Κρήτης, στους Βόρους Ηρακλείου. Πρόσφατα ένα άλλο τμήμα αποκτήθηκε από το Νομισματικό Μουσείο.

ΠΙΝΑΚΑΣ IV. ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΛΑΤΙΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΙΣΤΩΝ ΑΠΟΜΙΜΗΣΕΩΝ ΣΤΟΥΣ «ΘΗΣΑΥΡΟΥΣ» ΑΣΠΙΡΩΝ ΤΡΑΧΕΩΝ ΤΟΥ 13ου ΑΙ. Μ.Χ. ΑΠΟ ΤΟ ΝΟΤΙΟΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ

Όνομασία : έτος ανεύρεσης «θησαυρού»	Λατινικές απομιμήσεις			Πιστές απομιμήσεις			Χρονολογία απόκρυψης	Βιβλιογραφία
	μεγάλο μέγεθος		μικρό μέγεθος	Α	Β	C		
	ΚΩΝ	ΘΕΣ						
Νάξος : —1947	A	—	—	A	B	—	—1208	ANK
«Αρκαδία» 1958 :	A	B	A, D	A	B	C	—1208	Hendy 1969, σ. 325-26
Αμοργός 1908-9	A	A	A	A	B	C	—1208	ANK
Λιβάδι Ελασσόνας / 1974	—	—	A	A	—	C	—1208	Βυζαντινά 13 (1985), σ. 985-86
«Κρήτη» 1932	—	—	A	—	B	—	—1208	ANK
Νάουσα Πάροι, 1924	A	A	A	A	B	C	1208→	BSt 13 (1973), σ. 132, σημ. 2
Μικρό Ελευθεροχώρι 1971	A	—	A	A	B	C	1208→	Βυζαντινά 13 (1985), σ. 986-89
Μάλες Ιεράπετρας 1986 :	—	—	B	A	—	C	—1214 :	ANK
Σπάρτη 1957	—	—	A, E, G	—	B	—	—1219→	ANK
Καρατσόλ (Αργυροπούλι) 1888	A	A	A, B, D, E, G	A	B	C	—1219→	ΑΔ 4 (1888), σ. 37, αριθ. 9 και σ. 42, αριθ. 18
Γωνιά Θήρας 1909-10	A, B	A, B	A, B, G	A	B	C	—1219→	ANK
Κόρινθος III —1962	—	—	A, D, E, F, G	—	B	—	—1219→	Hendy 1969, σ. 335
«Θεσσαλία» 1957	A	—	A, D, E, G	A	B	C	—1219→	Hendy 1969, σ. 387-88
Θήβα 1967	B, C, D, O, R	B, C	A, B, C, D, E, F, G	—	B	C	1222-1250 :	Βυζαντινά 13 (1985), σ. 989-94
«Capstan Navy Cut» —1909	—	—	—	—	—	—	1261→	Hesperia 47 (1978), σ. 48

Οι ομοιότητες, ωστόσο, ανάμεσα στους βορειοελλαδικούς «θησαυρούς» και σε εκείνους από τη νότιο Ελλάδα δεν περιορίζονται μονάχα σε ό,τι αφορά στη σύνθεσή τους. Οι ίδιες διαπιστώσεις, στις οποίες κατέληξε η έρευνα για τους πρώτους αναφορικά με την εποχή απόκρυψής τους, ισχύουν και για τους δεύτερους: πληθώρα «θησαυρών» για το διάστημα 1208-1224/1226, ελάχιστοι για την περίοδο 1204-1208 και μόνο ένας για τα χρόνια που ακολουθούν την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από το Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο.

Εξετάζοντας στη συνέχεια τη συμπεριφορά των Πιστών απομιμήσεων, η συνεχής και κατά κάποιο τρόπο αδιάλειπτη παρουσία τους στους «θησαυρούς» ως και τα πρώτα χρόνια μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς (βλ. Πίνακα V και σύγκρινε με Πίνακα IV) θέτει το εξής εύλογο ερώτημα: άν, όπως υποστηρίζει ο Hendy 1969, σ. 221-222 και επαναλαμβάνουν όσοι τον ακολουθούν (Yordanov, Grierson), οι Πιστές απομιμήσεις πρέπει να θεωρηθούν ως οι πρώτες βουλγαρικές εκδόσεις³² —άσχετα κατά πό-

32. Ο I. Yordanov, Numismatika 3 (1978), σ. 3-17 μελετώντας ογδόντα «θησαυρούς» από τη Χερσόνησο του Αίμου καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «ce monnayage (οι Πιστές απομιμήσεις) est apparu dans les régions du territoire actuel de la Bulgarie» και ότι οι τρεις τύποι Α, Β, και C χρονολογούνται αντίστοιχα στο 1200, 1204 και 1210. Τη βουλγαρική καταγωγή των Πιστών απομιμήσεων δε δέχεται και η Μ. Oeconomides, Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines. Communications II, A (1981), σ. 123-124 επιβεβαιώνοντας προγενέστερες απόψεις του Metcalf και του Τουράτσογλου. Ο Τουράτσογλου, ΑΔ 28 (1973): Μελέται, σ. 67-69 (πρβλ. και ο ίδιος, AAA VIII (1976), σ. 125), αποδίδει στην ίδια εκδότρια αρχή τις Πιστές απομιμήσεις κατ' τις αντίστοιχές τους Λατινικές, πρόταση που δεν αποδέχεται ο Metcalf 1979, σ. 111 σημ. 39.

σο επίσημες ή ανεπίσημες—, τότε πώς δικαιολογείται η κυκλοφορία από το ίδιο αυτό βουλγαρικό κράτος α) και δεκαεννέα (D-V) επιπλέον σειρών ανώνυμων (στην πραγματικότητα) τραχέων (αλλά και τεταρτηρών) στο διάστημα από το 1220 και εξής—χωρίς βέβαια να αποσυρθούν οι Πιστές απομιμήσεις— και πώς αιτιολογείται β) η σειρά, μάλλον από το 1230 και μετά, επώνυμων τακτικών εκδόσεων για τους τσάρους του; Παρόμοια νομισματοκοπία, αντάξια ενός μεγάλου, κραταιού και εύρωστου οικονομικά κράτους και όχι μιας νεοπαγούς και όπως αποδείχτηκε, εύθραυστης ηγεμονίας, ούτε και με τις ευτυχέστερες στιγμές του βυζαντινού κράτους δε θα μπορούσε να συγκριθεί. Εξάλλου αυτή η ίδια η πληθώρα εκδόσεων σε διαφορετικά συστήματα και αρχές (Πιστές απομιμήσεις, μη Πιστές απομιμήσεις = ύστερες Λατινικές απομιμήσεις, πρωτότυπες κοπές), εκδόσεων αλληπάλληλων και επάλληλων, δύσκολα είναι κατανοητή και δύσκολα εντάσσεται στην παραγωγή ενός και του αυτού Νομισματοκοπείου. Και αν ακόμα καθεμιά από τις ενότητες αυτές αποτελούσε στη συγκεκριμένη εποχή που τέθηκε σε κυκλοφορία, αντίγραφο, περισσότερο ή λιγότερο πιστό, ξένων σ' αυτή προτύπων, παλιότερων χρόνων ή και σύγχρονων με την κοπή, και πάλι η απόδοσή τους σε κοινή πηγή θα πρέπει να δημιουργεί πλείστες όσες απορίες³³.

Οι «θησαυροί» άσπρων τραχέων από τον ελλαδικό χώρο—τόσο το βόρειο όσο και το νότιο³⁴— φανερώνουν παραστατικά, περισσότερο μάλιστα από τα αντίστοιχα σύνολα άλλων περιοχών, αυτή τη σταδιακή είσοδο στη νομισματική κυκλοφορία της εποχής, εκδόσεων, για τις οποίες η νεότερη έρευνα έχει προτείνει διάφορες και διαφορετικές μεταξύ τους αποδόσεις αναφορικά με τις υπεύθυνες αρχές κοπής τους.

Οι διαπιστώσεις στις οποίες κατέληξε η έρευνα των ελλαδικών «θησαυρών» και που πολύ απέχουν από το να είναι απλές υποθέσεις ή προκατασκευασμένες θεωρίες, αφού βασίζονται σε παρατηρήσεις στατιστικής, συνιστούν οπωσδήποτε ένα σταθερό υπόβαθρο για μια επανεξέταση του προβλήματος με κριτήρια που να αντλούν την αξιοπιστία τους από την ιστορική πραγματικότητα και αποτελούν ένα από τα δεδομένα, τα οποία θα πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη για οποιαδήποτε συνθετική στο μέλλον μελέτη της οικονομίας της εποχής³⁵.

33. H D. Gaj-Popovic, Actes du 9e Congrès International de Numismatique (Berne 1979), 1982, σ. 865-866, δε δέχεται την ύπαρξη των Πιστών απομιμήσεων και των Λατινικών παραλλήλων τους και πιστεύει ότι οι «ομάδες» αυτές των εκδόσεων αποτέλεσαν την παραγωγή περιφερειακών Νομισματοκοπειών επί βασιλείας Κομνηνών και Αγγέλων για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση αναγκών μισθοδοσίας στα απειλούμενα από τα εχθρικά στίφη σύνορα ή την καταστολή κινημάτων στο εσωτερικό. Ως επιχειρήματα προβάλλει την αδυναμία της κεντρικής εξουσίας να τροφοδοτήσει απευθείας τις ευπαθείς περιοχές, τη λειτουργία και στο παρελθόν (ρωμαϊκοί χρόνοι) τοπικών νομισματοκοπειών στα Βαλκάνια—κυρίως στη γειτονία μεταλλείων—, τέλος, την έκδοση από τα νεοπαγή κράτη της Σερβίας και της Βουλγαρίας ιδίων αυτοτελών σειρών για τους ηγεμόνες τους. Η θεωρία, ωστόσο, αυτή που κατά κάποιο τρόπο αναπέμπει την έρευνα στα κείμενά του Wroth και στις προ του Hendy απόψεις του Metcalf, δεν είναι δυνατό να ευσταθεί. Καταρχήν δε δικαιολογεί τις περιπτώσεις ανεύρεσης στους «θησαυρούς» που απεκρύβησαν επί Αλεξίου Γ' Αγγέλου, τραχέων του Θεοδώρου Α' Λάσκαρι. Δε δικαιολογεί επίσης τις διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις δύο «ομάδες» απομιμήσεων ούτε και εξηγεί τις διάφορες επικοπές.

34. Βλ. και παραπάνω σ. 222-223.

35. Προσωπικές και αντιεπιστημονικού χαρακτήρα παρατηρήσεις, όπως εκείνη του M. Hendy, Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450, 1985, σ. 520 σημ. 358 δεν προωθούν, ασφαλώς, την έρευνα και οπωσδήποτε δεν πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη από τους θιασώτες του ουμανισμού (πρβλ. και κριτική της C. Morrisson, RN 29 (1987), σ. 249).

ΠΙΝΑΚΑΣ V. ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΑΣΠΡΩΝ ΤΡΑΧΕΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ-ΑΓΓΕΛΩΝ, ΛΑΤΙΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΙΣΤΩΝ ΑΠΟΜΙΜΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΛΟΙΠΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΣΤΟΥΣ «ΘΗΣΑΥΡΟΥΣ» ΤΡΑΧΕΩΝ ΤΟΥ 12ου-13ου ΑΙ. Μ.Χ. ΑΠΟ ΤΟ ΒΟΡΕΙΟΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΠΕΡΙΠΟΥ 1180-1220

Όνομασία/ θέση/ έτος ανεύρεσης «θησαυρού»	Κομνηνοί (Κ)		Πιστές (Π) απομιμήσεις	Λατινικές απομιμήσεις		Νίκαια-Μαγνησία	Λοιπά	Χρονολογία απόκρυψης
	Άγγελοι (Α)			Μ(εγάλο) μέγεθος	μ(ικρό) μέγεθος			
«Μακεδονία» 1959 ;	Κ	—	—	—	—	—	—	—1180—
Θεσσαλονίκη 1966	Κ	—	—	—	—	—	—	—1180—
Γερακινή/ 1932	Κ	—	—	—	—	—	—	—1185—
Περιστερώνας/ 1979	Κ	Α	—	—	—	—	—	—1203—
Σέρρες ΣΤ'/ 1960 ;	Κ	Α	—	—	—	—	—	—1203—
Γερακαριό/ 1972	Κ	Α	—	—	—	—	Θεόδωρος Μαγκαφάς	—1203—
Νέο Ρύσσιο/ 1940/44	—	Α	—	—	—	—	—	—1203—
Νησί Χειμαδίτιδος/ 1983	—	Α	Π	—	—	—	—	—1204—
Επισκοπή/ 1970	Κ	Α	Π	—	—	—	—	—1204—
«Μακεδονία», 1958	Κ	Α	Π	Μ	μ	—	—	—1208
«Κεντρ. Μακεδονία», 1971, 72	Κ	Α	Π	Μ	μ	—	—	—1208
Αιανή/ 1973	—	Α	Π	Μ	μ	—	—	—1208
Αιανή/ 1969	Κ	Α	Π	Μ	μ	—	—	1208—
«Μακεδονία» ;	Κ	Α	Π	Μ	μ	Θεόδωρος Α' Λάσκαρις	—	1208—
Κολχικό/ 1961	Κ	Α	Π	Μ	μ	Θεόδωρος Α' Λάσκαρις	—	1208—
Ξηρολίμνη/ 1936	Κ	Α	Π	Μ	μ	Θεόδωρος Α' Λάσκαρις	—	1208—
«Μέτσοβο»/ —1979	—	Α	Π	Μ	μ	Θεόδωρος Α' Λάσκαρις	—	1208—
«Κοζάνη» IV/ ;	Κ	Α	Π	Μ	μ	Θεόδωρος Α' Λάσκαρις	—	1208-1219 [≡]
Δράμα/ 1962	Κ	Α	Π	Μ	μ	Θεόδωρος Α' Λάσκαρις	—	1208-1219 [≡]
«Κοζάνη» I ;	—	Α	Π	Μ	μ	—	—	1208-1219 [≡]
«Κοζάνη» II ;	—	Α	Π	Μ	μ	—	—	1208-1219 [≡]
«Θράκη»/ 1962	—	Α	Π	Μ	μ	—	—	1208-1219 [≡]
Βραστά/ 1974	—	Α	Π	Μ	μ	Θεόδωρος Α' Λάσκαρις	—	1214-1219
«Κοζάνη» II ;	—	Α	Π	Μ	μ	—	—	1219
Βάλακας/ 1973	Κ	Α	Π	Μ	μ	Θεόδωρος Α' Λάσκαρις	—	—1219—
Λευκοχώρι/ 1955	—	Α	Π	Μ	μ	Θεόδωρος Α' Λάσκαρις	—	—1219—
Πύδνα/ 1985	—	Α	Π	Μ	μ	Θεόδωρος Α' Λάσκαρις	—	—1219—
Βέροια/ 1963	Κ	Α	Π	Μ	μ	—	—	—1219—
Νεάπολις/ 1964 ;	—	—	Π	Μ	μ	—	—	1219-1222 ;
Θεσσαλονίκη/ 1976/77	—	—	—	Μ	—	Θεόδωρος Α' Λάσκαρις	—	1220-1230

ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΠΕΡΙΠΟΥ 1230-ΠΕΡΙΠΟΥ 1261

Όνομασία θέσης έτος αναεύρεσης «θησαυρού»	Κομνηνοί (Κ) Άγγελοι (Α)		Πιστές απομιμήσεις (Π)	Λατινικές απομιμήσεις (Μ(εγάλο) μέγεθος μ(ικρό) μέγεθος)		Νίκαια-Μαγνησία Άρτα	Θεσσαλονίκη	Λοιπά	Χρονολογία απόκρισης
Έδεσσα 1968	Κ		Π		μ	—	Μανουήλ Κομνηνός Δούκας		—1230
Θεσσαλονίκη 1963			Π	Μ	μ				—1230
Θεσσαλονίκη 1977			Π	Μ					—1230
Σέρρες 1977			Π	Μ		—	Μανουήλ Κομνηνός Δούκας		1235-1244 :
Σέρρες Ζ' 1960 :	Κ	—	Π	Μ	μ	—	Μανουήλ Κομνηνός Δούκας Ιωάννης Κομνηνός Δούκας		1237-1245
Θεσσαλονίκη (περίχωρη) —1975			Π	Μ	μ	Θεόδωρος Α' Λάσκαρις	Μανουήλ Κομνηνός Δούκας Ιωάννης Κομνηνός Δούκας Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας	Ivan II Asen Ανδρόνικος Α' Τραπεζούντος	1240-1260
Ιωάννινα 1983							Ιωάννης Γ' Βατάτζης		1245—
Σέρρες Η' 1960 :		Α	Π	Μ	μ	Θεόδωρος Α' Λάσκαρις	Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας Μανουήλ Κομνηνός Δούκας Ιωάννης Κομνηνός Δούκας		—1245—
«Ιωάννινα» :	Κ	Α	Π	—	—	Θεόδωρος Α' Λάσκαρις	Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας Ιωάννης Κομνηνός Δούκας Θεόδωρος Β' Λάσκαρις	Ivan II Asen Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος	1261—
Μακεδονία 1974-75	Κ	Α	Π	Μ	μ			Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος	1261—
Άρτα 1983			Π	Μ	μ	Ιωάννης Γ' Βατάτζης Θεόδωρος Β' Λάσκαρις Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας (Άρτα)	Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας Μανουήλ Κομνηνός Δούκας Ιωάννης Κομνηνός Δούκας Ιωάννης Γ' Βατάτζης Θεόδωρος Β' Λάσκαρις	Ivan II Asen Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος	1261—
Άρτα 1923			Π	Μ	—	Θεόδωρος Β' Λάσκαρις Μιχαήλ και Νικηφόρος (Άρτα)	Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας Μανουήλ Κομνηνός Δούκας Ιωάννης Κομνηνός Δούκας Ιωάννης Γ' Βατάτζης Θεόδωρος Β' Λάσκαρις	Ivan II Asen Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος	1261 -

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Χάρη στην καλοσύνη του κ. Α. Τζαμαλή έγινε δυνατό να ληφθεί υπόψη το υπό εκτύπωση στον 8ο τόμο των Νομισματικών Χρονικών άρθρο του D. M. Metcalf, *The Value of the Amorgos and Thira Hoards as a Test Case for the Interpretation of Sub-Byzantine Trachea in the Years around 1204*.

Τα κύρια σημεία της μελέτης αυτής συνοψίζονται στα παρακάτω:

Α. Σχετικά με τις Πιστές απομιμήσεις, γίνεται αποδεκτή παλιότερη πρόταση-υπόθεση του J. Touratsoglou, *ΑΔ* 28 (1973): Μελέται, σ. 64-70 και του ίδιου, *BSt* 14 (1973), σ. 140, ότι η κατηγορία αυτή των τραχέων αποτελεί την πρώτη προσπάθεια νομισματοκοπίας των Λατίνων στη «Ρωμανία» μετά την ευνοϊκή γι' αυτούς έκβαση της τέταρτης Σταυροφορίας. Αποτέλεσμα της ταύτισης αυτής είναι να μετατοπιστεί η χρονολογία έναρξης κυκλοφορίας των Λατινικών απομιμήσεων μεγάλου μεγέθους του Τύπου Α του Νομισματοκοπείου της Κωνσταντινούπολης σε εποχή αρκετά μεταγενέστερη του 1204.

Β. Σχετικά με τις Λατινικές απομιμήσεις, για λόγους που αναφέρονται στην κυκλοφορία και στη γεωγραφική κατανομή, οι τύποι που ο Hendy 1969 αποδίδει στο Νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης (Α, Β, C) θα πρέπει μάλλον να αποδοθούν στη δραστηριότητα των Βενετών ως κληρονόμων μέρους της βυζαντινής αυτοκρατορίας μετά τη γνωστή *Partitio*.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ

TOMBES GEOMETRIQUES A TRAGANA EN LOCRIDE ORIENTALE

(Figs 1-23; Pls 1-32)

De la fin de 1982 au début de 1983, on a procédé à la fouille de 36 tombes situées au Sud du village moderne de Tragana en Locride orientale qui, dans l'Antiquité, faisait partie du pays des Locriens Opontiens. Il s'agit de tombes d'une nécropole géométrique.

Le terrain fouillé comprenait 14 tombes à pithos et 1 tombe à ciste, situées au niveau inférieur, et de 21 amphores dont 16 contenaient des sépultures d'enfants et les 5 autres les restes carbonisés d'adultes. Presque toutes les tombes étaient orientées vers l'Est.

Les sépultures auxquelles étaient associés principalement des vases céramiques mais aussi des bijoux et des phiales de bronze et des armes en fer, se datent du Géométrique Moyen à la fin du Géométrique Récent.

La tombe la plus riche, qui est la tombe à pithos Π-9, est celle d'une jeune femme parée de tous ses bijoux : 12 bracelets le long des bras, 20 bagues aux doigts et un collier de 375 perles autour du cou. A gauche de la tête étaient groupées 8 épingles assez longues et 8 fibules (6 fibules à plaque de types «helladique» et «attico-béotien» et 2 autres en forme de huit). Sur ses pieds se trouvaient 2 phiales en bronze placées l'une dans l'autre; celle qui se trouvait au-dessus, une phiale à omphalos importée probablement de l'un des pays de Syrie du Nord, portait, sous le bord, le nom de son premier propriétaire, un certain «Muwazi» (au génitif «Muwazisa»), en écriture hiéroglyphique syllabique néo-hittite.

Les trouvailles de cette nécropole, quoique incomplètement fouillée, nous donnent, pour la première fois, des informations sur la production d'ateliers locaux de Locride Opontienne, surtout en ce qui concerne les produits céramiques, mais aussi très probablement pour le bronze. Et, d'un point de vue général, elles nous font saisir que la Locride orientale avait dû occuper une place importante parmi les autres centres locaux déjà connus et bien définis du monde géométrique.

ARTEMIS ONASSOGLOU

EXCAVATION OF GRAVES AT ERETRIA

(Figs 1-4; Pls 33-42)

A rescue excavation conducted in 1980 by the Ephoria of Antiquities of Euboea at Eretria, in a building lot outside the ancient city wall, uncovered a 5th c. B.C. cemetery with, chiefly, chytia burials (19), tile burials (3), clay larnakes (3), and 1 cremation.

The peculiar nature of the ground on the shore of Eretria with its mixture of sand and sea salts has formed an almost impenetrable stratum that made excavating difficult. The grave goods, chiefly lekythoi, were sparse and of poor quality, of the kind mass-produced in Attic workshops and destined for the cities belonging to the Athenian League.

Most of the lekythoi belong to the Cock Group and the Megaira workshop; 5 aryballoid lekythoi were also found, and 4 of Corinthian type. 1 lekythos and 1 oinochoe of the Athens 581 Group, 1 white lekythos, 2 feeding-bottles, and fragments of vases attributed to the Athena, Haemon and Phanyllis painters.

The nature both of the finds and the graves suggest that it was a children's cemetery.

AIKATERINI VLAVIANOU-TSALIKI

ZWEI SM III BESTATTUNGEN BEIM DORF VOLIONES, BEZIRK AMARI

(A b b. 1-15; T a f. 43-50)

Dieser Artikel behandelt zwei Urnenbestattungen, die ans Ende der spätminoischen Phase IIIB oder in die Übergangszeit von dieser zur Phase SM IIIC datiert werden. Diese Totenurnen wurden beim Pflügen eines Feldes im Gebiet Metochi oder Bololas gefunden, etwa 1 km in gerader Linie südöstlich des Dorfes Voliones oder Voleones, Bezirk Amari, Präfektur Rethymnon. Sie stellen die ersten Altertümer der minoischen Zeit dar, die im Umkreis dieses Ortes ans Licht gekommen sind. Beide Urnen bestehen aus Ton und sind kistenförmig. Sie waren in einfachen Schächten im sandigen Boden unweit voneinander entfernt und unterschiedlich orientiert beigesetzt. (A b b. 3).

Die erste Urne (Nr. 3145) (A b b. 4-5; T a f. 43 β-γ, 44) ist auf der einen Langseite mit einem Schachbrettmuster verziert, auf der anderen mit Halbkreisen und einem Zweig mit dreifachem, wellenförmigem Stiel und dreieckigem Abschluß und auf der erhaltenen Schmalseite mit einem senkrechten, schlangenförmigen Band. Zwei kleine Bruchstücke, die von dieser Urne stammen, aber nicht darangeklebt wurden, sind mit einem Zweig, einer palmenartigen Pflanze und einem an beiden Seiten konkaven Altar geschmückt. Die zu dieser Bestattung gehörenden Grabbeigaben bestehen aus einem Thymiatherion mit einfachem Bandmuster (Nr. 3082) (A b b. 6; T a f. 45 β-γ), das unter dem Boden der Urne gefunden wurde, einer unvollständigen kleinen Büggelkanne mit einem Streifen aus Rhomben und Schlaufen in der Henkelzone, ein Produkt der «Werkstatt von Kydonia» (Nr. 3084) (A b b. 7; T a f. 45 α), und einer zweiten, ebenfalls unvollständigen kleinen Büggelkanne mit kompaktem Hals unter der Scheibe und konzentrischen Halbkreisen als Dekor (Nr. 3083) (A b b. 8; T a f. 46 α-β). Zu den Beigaben dieser Bestattung zählen ferner zwei Perlen aus Sardonyx, die eine in Form einer abgeplatteten Kugel (Nr. M.E. 4) (A b b. 9; T a f. 45 β, links) und die andere in Zylinderform (Nr. M.E. 5) (A b b. 9; T a f. 45 β, rechts), sowie ein mandelförmiger Talisman-Siegelstein aus Sardonyx mit der Darstellung eines Schiffes (T a f. 46 γ-ε).

Der Dekor der zweiten Urne (Nr. 3146) (A b b. 10; T a f. 47, 48 α) ist auf den Langseiten wegen des mangelhaften Zustandes der Wände nur sehr fragmentarisch erhalten. Auf den beiden Schmalseiten sind zwei nebeneinanderstehende Atläre mit je zwei Einbuchtungen und papyrusartigen Füllornamenten abgebildet. Die Grabbeigaben bestehen aus zwei Tongefäßen, einer Kanne mit zwei figürlichen Henkeln auf der Schulter und drei minoischen Blüten und einer Seeanemone als Hauptdekor, ebenfalls ein Produkt der «Werkstatt von Kydonia» (Nr. 3080) (A b b. 11; T a f. 48 γ-δ), sowie einer kleinen Bügelkanne mit einer Wellenlinie in der Schulterzone (Nr. 3081) (A b b. 12; T a f. 48 β).

In einem Absatz am Ende des Artikels wird die Keramik erwähnt, die auf der Fläche des heutigen Feldweges im Gebiet Metochi bei Volionos, in einer Entfernung von etwa 100 m. südwestlich der beiden Urnenbestattungen, aufgesammelt wurde. Diese Keramik (A b b. 13-16; T a f. 49, 50) besteht aus Scherben, die vor allem von Gebrauchsgeschirr stammen und anscheinend in die Zeit MM III - SM I gehören außer einigen runden Beinen von Dreifuß-Kochgefäßen, die möglicherweise in die Phase SM III zu datieren sind.

MELPO POLOJIORGHII

SOME CORRECTIONS ON A REPRESENTATION OF HERCULES LABOURS: TWO COPTIC TEXTILES

(Fig. 1; Pls 51-52)

The paper deals with the representation of Hercules' twelve labours on two identical, but not equally preserved, 4th c. A.D. coptic textiles, one at the Ermitage (Fig. 1) the other at the Metropolitan Museum (Pl. 2).

Scholars who have previously published them proposed erroneous interpretations, even if slightly different ones; their major mistakes concern the labours in the sixth and eighth places (from the upper left corner and counter-clock-wise), which are thought to figure respectively that of Diomedes' horses and the wrestle with either Cacus or Antaeus; both diverge from what is thought to have been the canonical selection.

The former is, in the contrary, proposed here and namely (in the same order): Lion, Amazone, Keryneian Stag., Hydra, Stymphalian Birds, Hercules and the Geryon's cows, Kerberos, Hercules fighting with Diomedes himself, Bull, Augean stables, Boar and Hesperides' tree. The author refers to other examples in ancient art which depict: a) the Geryon labour not by Hercules' wrestle with the three-bodied or three-headed monster, but by Hercules with the cattle during his way back to Mycenae and b) the Diomedes labour by the fighting between the two heroes with not even a horse represented, which is the case too of the textiles considered.

ARIS LAZARIDIS

RED-FIGURED LEKYTHOI WITH PLAIN BLACK SHOULDERS

(Pls 53-56)

This study deals with 115 red-figured lekythoi of the Late Archaic period, which have plain black shoulders instead of the commonest type with shoulders decorated with red-figured palmettes.

Most of these lekythoi derive from the Berlin Painter's hand, from members of his «School», from painters influenced by the Berlin Painter (Painter of Palermo 4, Tithonos Painter) as well as from other famous vase-painters who, in some cases only seem to have been influenced by the Berlin Painter's work. Most probably the Berlin Painter has initiated experiments in the decoration of his red-figured lekythoi, omitting the palmettes of the shoulders and, using initially but thereafter omitting even the ornamental band at the shoulder-body junction of these vases, thus establishing for this type of red-figured lekythoi the bare decoration of which he was very fond. This type of decoration became accepted especially among painters connected in some way with him, during the first decades of the 5th c. B.C. —figured the floruit of the Berlin Painter's career— but never reached the popularity of the more ornate type of red-figured lekythos, that with palmettes on the shoulder.

*ELEFTHERIA SERBETI-PAPOUTSAKI*REPRESENTATIONS OF WARRIORS AND HUNTERS
ON BYZANTINE VASES

(Fig. 1; Pls 57-62)

Throughout the period of its production, from the 7th to the 15 c., Byzantine pottery was decorated, chiefly on the interior, with motifs from the animal and vegetable kingdom and the world of geometric shapes, rendered in a stylized manner.

Human representations were at first rare and isolated; the earliest examples were made by the technique of stamping and date to ca. 800-900.

Later, around the end of the 12th c., human representations became predominant and supplanted all the other forms of stylized decoration. The figures mainly depicted were warriors and hunters with long curly hair falling onto their shoulders, wearing characteristic dress. They decorated the interior of shallow plates with open sides and low ring bases or goblets with high feet and deep round sides. Such vessels have been found in the Athenian Agora, and at Corinth, Thebes, Sparta, etc.

The decoration is developed freely, covering the interior surface of the vase, and is not confined within a central medallion or a decorative band around the rim. This free development of the subject on the vase, the frequency of human representations and the stratigraphic evidence from excavations in the Agora (coins of the period of Manuel I. Comnenus) and at Corinth

constitute the characteristics of a group of pottery first identified by Charles Morgan and named by him the Free Style Group.

In the group may be classified the sherds T. 2543, T. 2546, T. 2552, T. 2554, T. 2561 and T. 128 in the Byzantine Museum, most of which came from Thebes. They can also, in the absence of stratigraphic data, be dated to the last decades of the 12th c. on the grounds of shape, technique and decoration. These sherds are from shallow plates with low ring bases, and their decoration preserves parts of human figures wearing either a full-length fitted garment, a skirt with folds and a sleeved cloak, or a cuirass. Their weapons consist of shields of different sizes, swords and pointed spears.

The decoration is effected by a combination of incision and flat relief, and the glaze varies from ochre to Nile green and Naples yellow. The costumes and weapons of the figures, as well as the successful rendering of fast movement, lead to the conclusion that they are men hunting or fighting with imaginary beasts.

Similar subjects are met with on ivory consular diptychs (5th-6th c.), on the frescoes of the stairways of Ayia Sophia at Kiev (early 11th c.), in manuscripts, etc., although these cannot be compared with the pottery representations either in the rendering of the figures or in their chronology.

One may reasonably ask, then: what was the late 12th c. craftsman trying to convey in this group of vases?

Memories of a splendid Hippodrome where wild animal hunts or battles were enacted? Memories of the Acritic songs and the 10th c. epic of Digenis Acritas? Or are they perhaps just a continuation of the long tradition of imitating earlier models?

† *EVANGELIA IOANNIDAKI-DOSTOGLU*

NEOLITHIC POTTERY FROM AREIA IN THE ARGOLID

(Figs 1-6; Pls 63-70)

This article describes the Neolithic pottery from a trial excavation at Areia in the Argolid. The building lot excavated was on the small hill of Ai-Vlassis, whose importance as a prehistoric site is apparent from bibliographical references and, in particular, rescue excavations by the 4th Ephoria of Prehistoric and Classical Antiquities.

The excavation revealed no traces of habitation or use remaining when the place was abandoned. The find did not represent a settlement site, but contained the remains and refuse of the more extensive habitation area after it ceased to function. The chief finds were the pottery, which dates from the Neolithic to the Geometric period.

The study of the pottery was based only on sherds, as it was impossible to restore any whole vessels. A quantitative approach to the material, using a numerical count, was applied initially to the whole of the pottery and subsequently to the Neolithic pottery (see Figs 1, 2 and 3). A po-

lythetic criterion (see n. 9) was employed for separating the pottery types, which produced the following:

1. Coarse ware: 67.27 %.
2. Black burnished: 18.13 % 1.4 % of the total had painted or burnished decoration.
3. Grey ware: 2.13 %.
4. Urfirnis: 7.41 %.

Three groups were distinguished:

- a. plain monochrome (4.82 %),
 - b. decorated (0.51 %). Chiefly linear designs: combination of parallel lines and net and ladder patterns (fig. 4 and 8).
 - c. Pattern Burnished (2.08 %). Careless linear decoration, both random and deliberate.
5. Matt Painted: 4.09 %. Chiefly linear patterns (Pls 67 α-δ, 68 α).
 6. Polychrome: 0.97 %. This ware is similar to that of the matt-painted, but is decorated with more than one colour (Pls 68 β-γ, 69 α).

Geographically Areia forms part of a wider area over which a strong Neolithic presence is apparent, the northwest Peloponnese, with important sites and evidence of contact and communication with other regions, chiefly Central Greece (Fig. 6). The pottery found at Areia is known from all these sites, either in toto or in part, and represents basic types of the Middle and Late Neolithic periods. A comparison of the Areia material with that from the other sites gives the following chronological sequences: occupation starting in the transition from Middle to Late Neolithic, and peaking in the early Late Neolithic. The predominant fine pottery is the Black Burnished, which coexisted with the last phase of the Urfirnis and the first phase of Matt Painted. This chronological period is contemporary with the «Vothrosphase» at Elateia, the Late Neolithic IB phase at the west end of the Forum at Corinth and levels IVa-IIIa at Franchthi. Here too we probably have the same smooth Middle to Late Neolithic transition that was recognized at Franchthi, with the successive coexistence of the Black Burnished-Urfirnis-Matt Painted wares. The end of the occupation of this site coincides with the end of the early Late Neolithic phase, as the Grey and Polychrome wares were beginning to appear.

ELISSAVET HADZIPOULIOU

L'ÉGLISE DE SAINT JEAN-BAPTISTE A VASSILAKI EN LACONIE

(Figs 1-2; Pls 71-80)

Près du village de Vassilaki en Laconie, plus précisément du lieu - dit de Vigla, se trouve la petite église byzantine de saint Jean-Baptiste.

Cette église appartient au type architectural de la basilique simple à une seule nef, surmontée d'une coupole et se terminant par une abside semi-circulaire. A l'intérieur, dans les longs murs, deux arcs aveugles se répondent symétriquement, tandis que la voûte est portée par une trompe qui s'appuie sur des pilastres.

La construction allie des blocs de poros taillés et de grandes pierres travaillées; aux jointures sont intercalées des rangées irrégulières de briques.

L'église est réduite pratiquement à un état de ruines.

Toutefois, à l'intérieur, quelques fragments de la peinture murale sont conservés : dans le quart de sphère que forme l'abside, on reconnaît en haut la Déisis, en bas les Pères de l'église vus de face (Vlassios, Basile, Nicolas, Jean Chrysostome. Les autres ne peuvent être identifiés en raison du mauvais état de conservation des peintures). Dans la voûte est représentée l'Ascension. Sur les pilastres qui renforcent la trompe se développe le motif de la croix ornée de feuilles. L'intérieur de la trompe porte la figure non identifiée d'un saint en prières. Le premier arc aveugle, à gauche de l'entrée, est décoré de feuilles en forme de coeur.

Une étude approfondie du style de la décoration murale de l'église a montré qu'il s'agissait d'une oeuvre locale due à un artiste de talent, alliant l'inspiration des modèles anciens aux nouvelles tendances qui se manifestent dans la peinture murale de la première moitié du XIIIème siècle.

Les fresques illustrent deux courants stylistiques différents : un style plus conservateur qui caractérise les figures de la Déisis et des hiérarques et un style plus proche de la conception esthétique de l'art du XIIIème siècle qu'expriment les personnages de l'Ascension.

Les caractéristiques majeures de l'art de ces deux groupes de fresques —allongement des figures : coexistence de deux manières, linéaire et picturale ; caractère nettement expressif— et la comparaison avec des témoignages datés d'un art pictural local de qualité —notamment Haghia Trias de Kranidion, saint Jean-Baptiste de Kastania en Messenie (dans le Magne?), saint Jean Kalyvitis de Psachna en Eubée— permettent de dater les peintures murales de saint Jean-Baptiste de Vassilaki en Laconie de la première moitié du XIIIème siècle.

KALLIOPI DIAMANTI

GRAVE STELE IN CHALKIS MUSEUM

(Pls 81-84)

In 1979 a relief grave stele of the «naiskos» type in Pentelic marble (inv. no. 4758) was found by chance at Phylla on Euboea, near Chalkis. The top is broken and the head of the relief figure and the capping are missing (pres. h. 1.08, w. 0.58-0.65, th. 0.10-0.13 m.).

A naked youth of the wrestler-hunter type is shown walking towards the right holding a strigil and a bird accompanied by his dog.

The subject matter places the relief in the Ionian Hunde-Jägerstelen circle and has 4th century iconographic parallels from the Ionian region and Boeotia.

The figure in its stance and structure is characterized by the rules of chiasmus. The workmanship is of good quality, although it shows some weaknesses in the adaptation of the design to the relief surface. Using stylistic comparisons with Attic reliefs (e.g. the London stele), the Chalkis stele can be dated to the 2nd quarter of the 4th c., and specifically to ca. 360 B.C.

The work belongs in the framework of Euboean sculpture and is considered to be the product of a local workshop with influences from Ionian iconographic models and influenced stylistically by Attic 4th c. art.

A stele of an athlete from Yialtra of Aidipsos is also presented, an earlier find with a thematic and stylistic similarity to the Chalkis one.

CHRISTINA VLASSOPOULOU

THE ARTA/1983 HOARD OF BILLON TRACHEA

(Pls 87-88)

A new hoard of billon trachea, found during the excavation of building lot in Arta/1983, is analysed and its composition compared with that of the old 1923 hoard from the same city (NC 1923, 30-46, pl. III) and the unpublished hoard with the conventional name of Ioannina / (?). The new types contained in the hoard are indicated and attributed, and some rare issues are commented on.

The 1983 Arta hoard, whose concealment took place a few years after the retaking of Constantinople by the Byzantines in 1261, is the occasion for a review, in the form of a supplement, of the circulation in Greece of the, chiefly, bronze coins (billon trachea), based on the known 12th and 13th c. hoards from Greece. A statistical examination of the material has led to the following findings:

1. Comnenus and Angelus issues continue to enrich the hoards even after 1261.
2. The D-V types of large module Latin imitatives of the Constantinople Mint mainly occur in Northern Greek (and East Balkan) hoards, are late., and must be the product of the Bulgarian State.
3. The Latin imitatives of large and small module are contemporary.
4. The direct copies (Hendy's Bulgarian imitatives) which circulated up to and after 1261, parallel from one period and after with the D-V issues of Latin imitatives of large module and the issues of the Tsar Ivan II Asen, can only doubtfully be regarded as the product of the Bulgarian State.

YANNIS TOURATSOGLU

ΠΙΝΑΚΕΣ

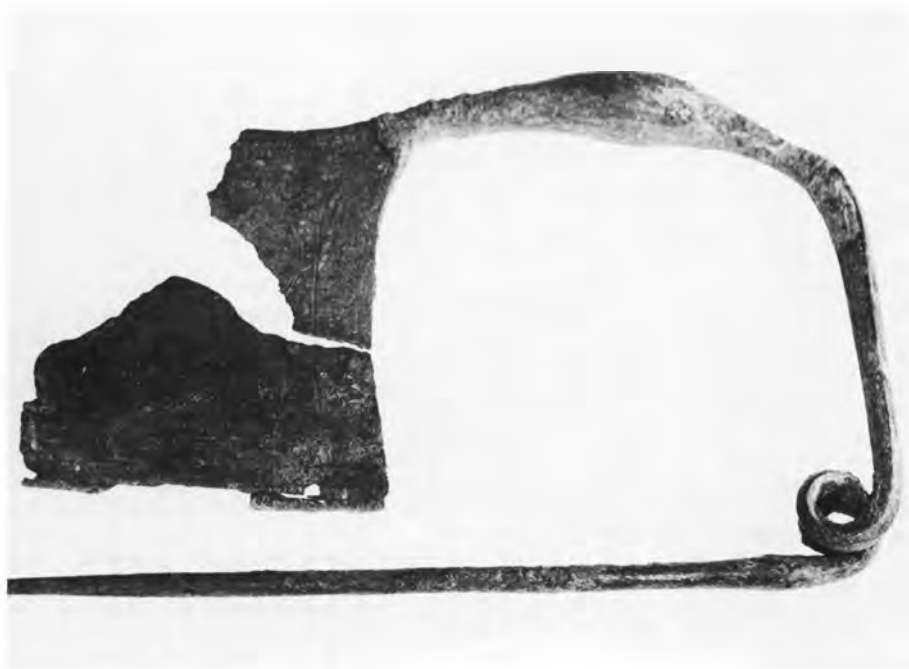
Τραγάνα: α) Ο οικισμός και η θέση των τάφων, β-γ) Γενική άποψη της ανασκαφής από Α. και Δ.
ΑΡΤΕΜΙΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Τραγάνα. Ευρήματα τάφου Π-1: α) Προχοΐσκη αριθ. 1, β) Αρύβαλλος αριθ. 3 και προχοΐσκη αριθ. 2, γ-δ) Πόρπη αριθ. 4, α' και β' όψη.

ΑΡΤΕΜΙΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

Τραγάνα: α) Πόρπη αριθ. 5, από τον τάφο Π-1 (α' όψη), β) Το ταφικό πιθάρι Π-2, όπως βρέθηκε στην κοινοτική τάφρο.

ΑΡΤΕΜΙΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

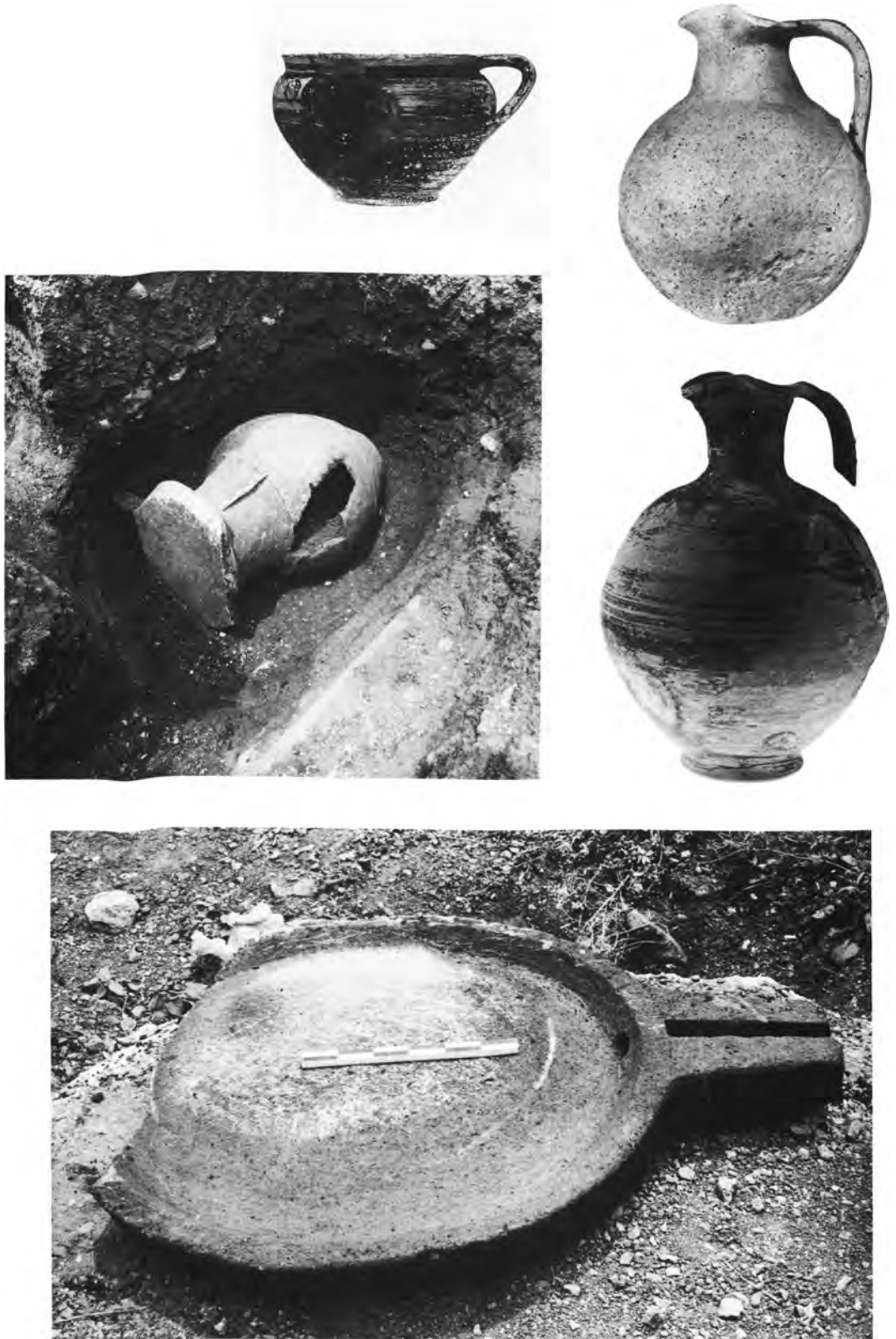

Τραγάνα: α) Βραχιόλι αριθ. 9, από τον τάφο Π-1, β) Αρύβαλλος αριθ. 2 και μικύλλη πρόχους αριθ. 3, από τον τάφο Π-2, γ-ε) Αρύβαλλος αριθ. 3, σκύφος αριθ. 1, πρόχους αριθ. 2, αντίστοιχα, από τον τάφο Π-3.

Τραγάνα. Τάφος Κ-1: α-β) Αρύβαλλοι αριθ. 1, 2, γ) Κύαθος αριθ. 3, δ) Χάλκινο δαχτυλίδι αριθ. 6, ε) Στρεπτό βραχιόλι αριθ. 14, στ-ζ) Τεμάχια χάλκινου σωληνωτού ελάσματος αριθ. 20.

ΑΡΤΕΜΙΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

Τραγιάνα. Τάφος Π-8: α) Κύαθος αριθ. 2, β) Χειροποίητη οينوχόη αριθ. 1, γ) Το ταφικό πιθάρι από ΒΑ., δ) Οينوχόη αριθ. 3, ε) Η καλυπτήρια πλάκα-ληνός του ταφικού πιθαριού.

Τραγάνα: α) Ο εγχυτρισμός E-15 από Δ., β) Ο εγχυτρισμός E-16 από Ν.

Τραγάνα. Εγχυτρισμός Ε-2: α) Βραχιόλι αριθ. 2, β) Το εσωτερικό του εγχυτρισμού, γ) Περίαπτο αριθ. 4, δ) Ο εγχυτρισμός από ΝΑ.

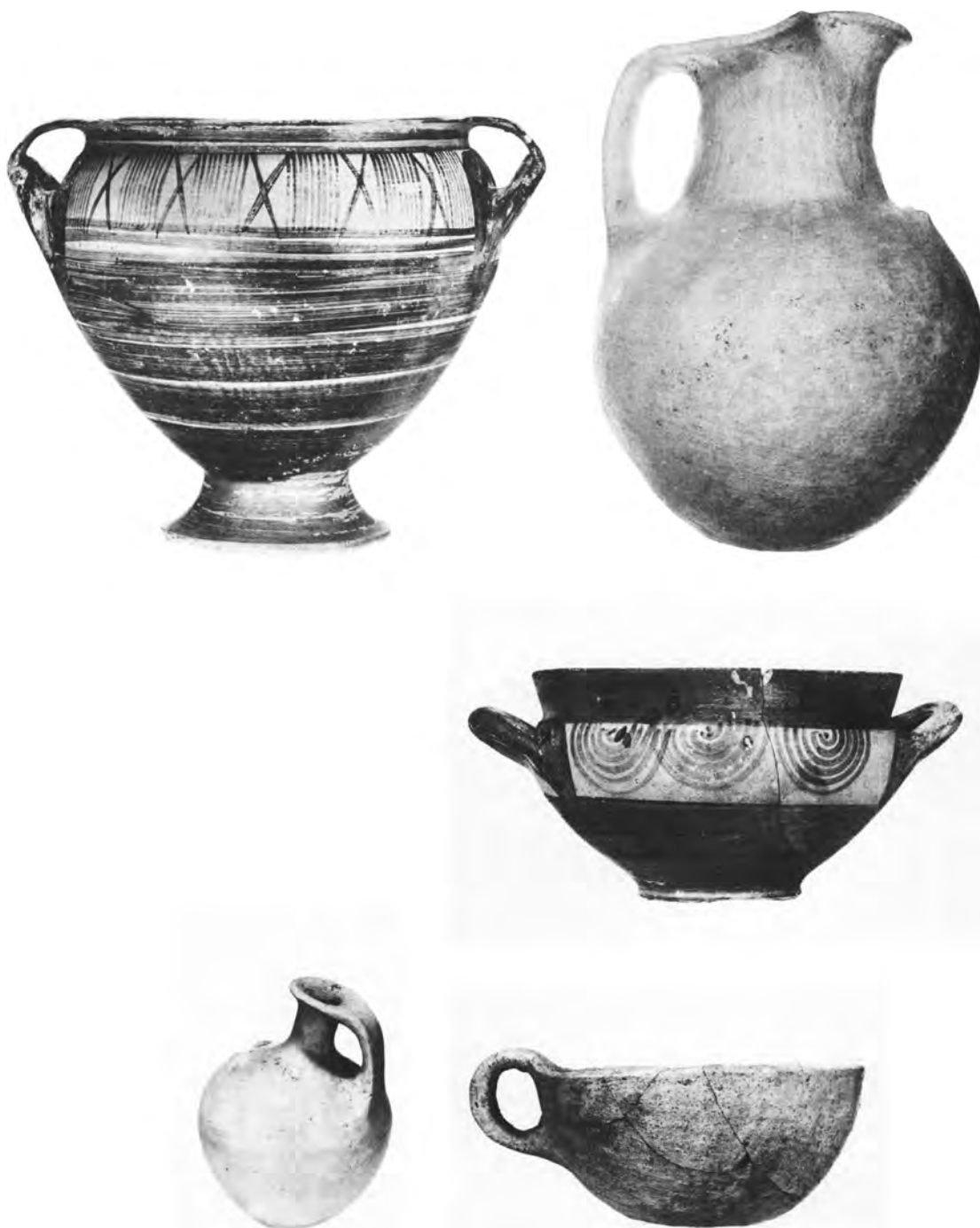

Τραγιάνα: α-β) Ο εγχυτρισμός Ε-3 από Ν. και το αγγείο του εγχυτρισμού συγκολλημένο, αντίστοιχα, γ) Το ταφικό πιθάρι Π-9 κατά χώραν.

ΑΡΤΕΜΙΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

Τραγάνα. Τάφος Π-9: α) Οι χάλκινες φιάλες αριθ. 58, 59, όπως βρέθηκαν, β) Η βάση της ομφαλωτής φιάλης αριθ. 59, με ίχνη υφάσματος, γ) Ο σκελετός της νεαρής γυναίκας κατά χώραν, δ) Τεμάχια απανθρακωμένης ύλης που βρέθηκαν ανάμεσα στις φιάλες.

Τραγάνα. Τάφος Π-9: α) Κρατήρας αριθ. 1, β) Πρόχους αριθ. 2, γ) Σκύφος αριθ. 3, δ) Αρύβαλλος αριθ. 4, ε) Κύαθος αριθ. 5.

Τραγάνα. Τάφος Π-9: α-β) Τοξωτή πόρπη αριθ. 6, α' όψη.

ΑΡΤΕΜΙΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

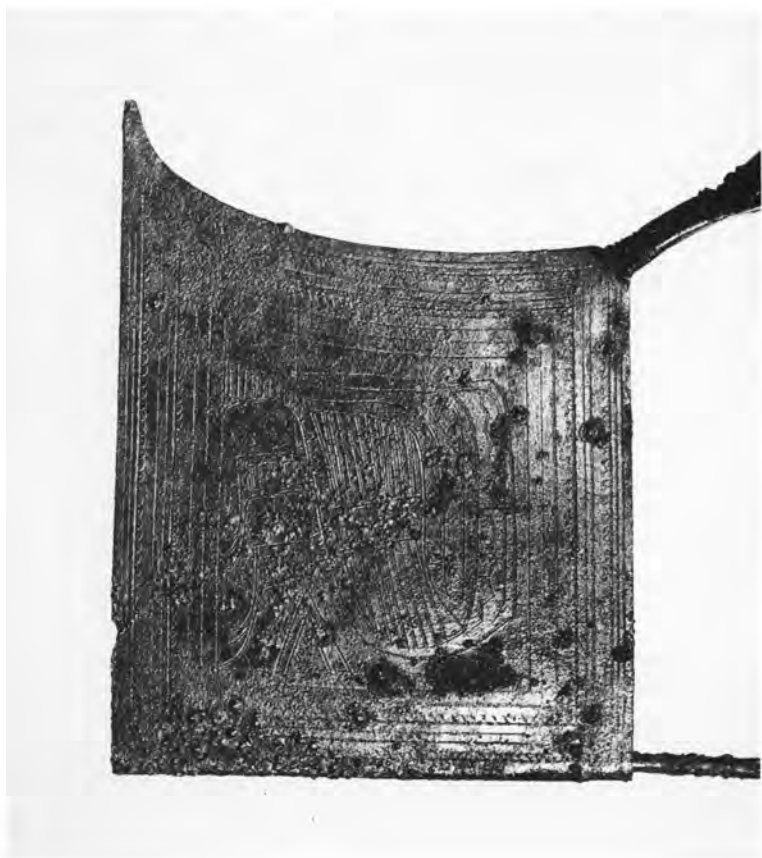

Τραγάνα. Τάφος Π-9: α-β) Τοξωτή πόρπη αριθ. 7, β' όψη.

Τραγάνα. Τάφος Π-9: Τοξωτή πόρπη αριθ. 7, α' όψη.

ΑΡΤΕΜΙΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

Τραγάνα. Τάφος Π-9: α-β) Τοξωτή πόρπη αριθ. 8, α' όψη.

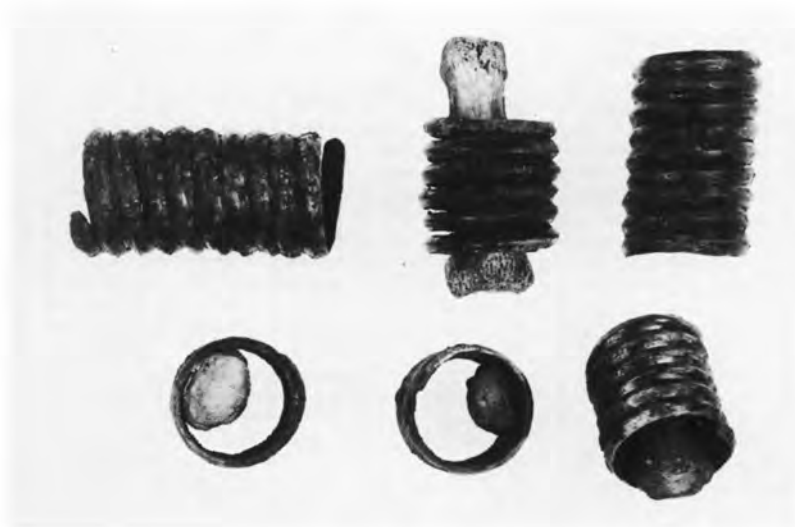
ΑΡΤΕΜΙΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

Τραγάνα. Τάφος Π-9: α-β) Τοξωτή πόρπη αριθ. 9, β' όψη.

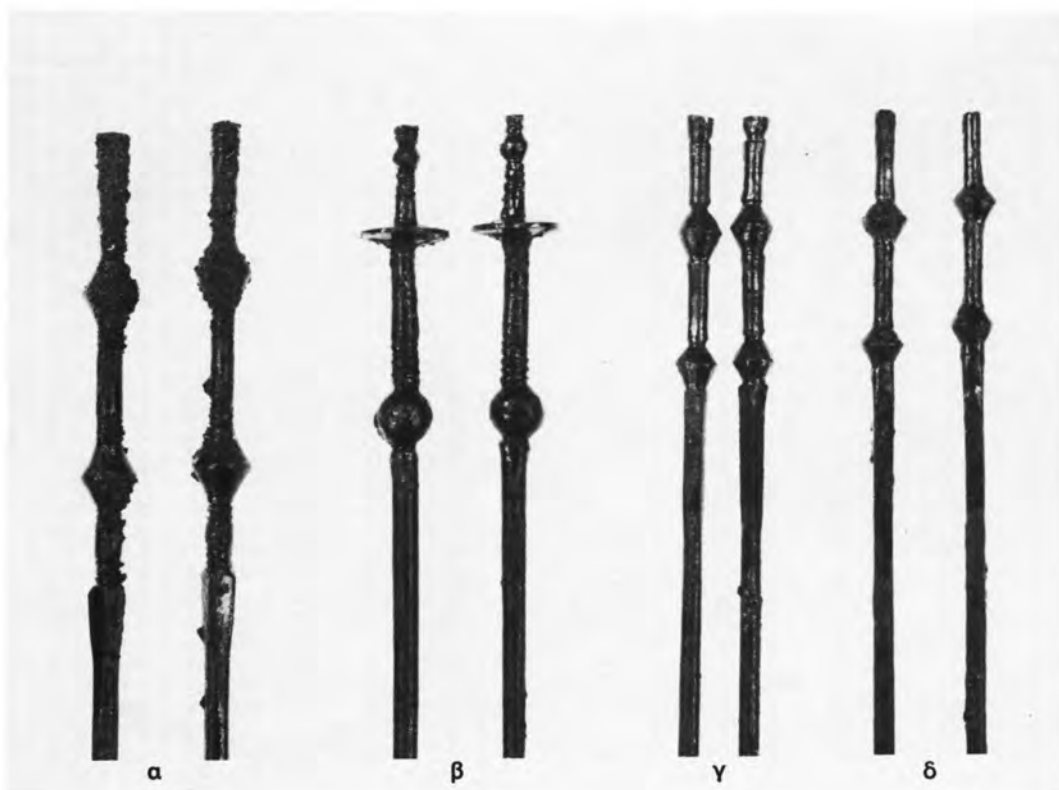
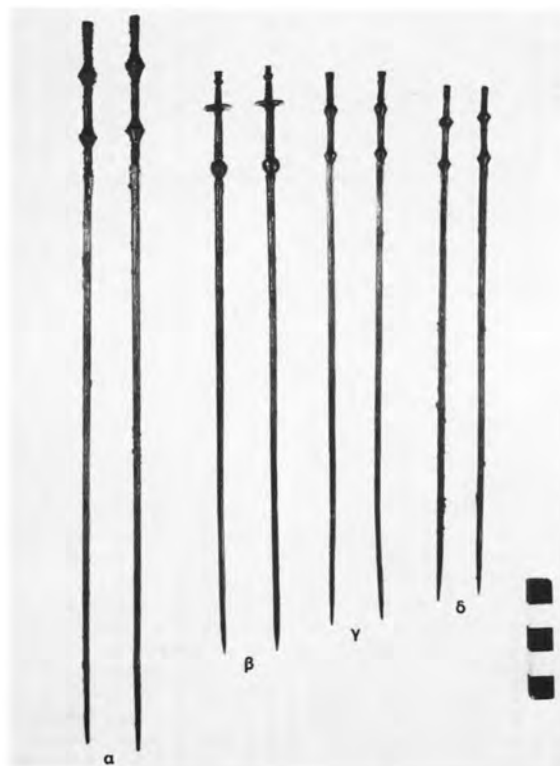
Τραγάνα. Τάφος Π-9: α) Πόρπη αριθ. 10, β) Οκτώσχημη πόρπη αριθ. 12, γ) Χάλκινα δαχτυλίδια αριθ. 14-19, δ) Χάλκινα δαχτυλίδια αριθ. 20-23.

Τραγάνα. Τάφος Π-9: α) Χάλκινα δαχτυλίδια αριθ. 24-29, β) Χάλκινα δαχτυλίδια αριθ. 31, 32, 30, γ-στ) Χάλκινα ταινιωτά βραχιόλια αριθ. 35, 36, 37, 38.

Τραγάνα. Τάφος Π-9: α) Στρεπτά βραχιόλια αριθ. 43-46, β-γ) Βραχιόλι αριθ. 41, δ) Βραχιόλι αριθ. 39, ε) Τμήμα περιδεραιού αριθ. 56.

Τραγάνα. Τάφος Π-9: α-β) Τέσσερα ζευγάρια περονών (α: αριθ. 54, 55, β: αριθ. 48, 49, γ: αριθ. 50, 51, δ: αριθ. 52, 53).

Τραγάνα. Τάφος Π-9: α) Χάλκινη φιάλη αριθ. 58, β-γ) Χάλκινη ομφαλωτή φιάλη αριθ. 59, δ) Η επιγραφή κάτω από το χείλος της φιάλης αριθ. 59.

Τραγιάνα. Τάφος Π-10: α-β) Το ταφικό πιθάρι από Ν. και το εσωτερικό του, αντίστοιχα, γ) Ο αμφορέας αριθ. 1, έξω από το ταφικό πιθάρι.

ΑΡΤΕΜΙΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

Τραγάνα. Τάφος Π-10: α) Κύαθος αριθ. 2, β) Πρόχους αριθ. 3, γ) Σιδερένιο ξίφος αριθ. 5, δ) Σιδερένια αιχμή δόρατος αριθ. 6.

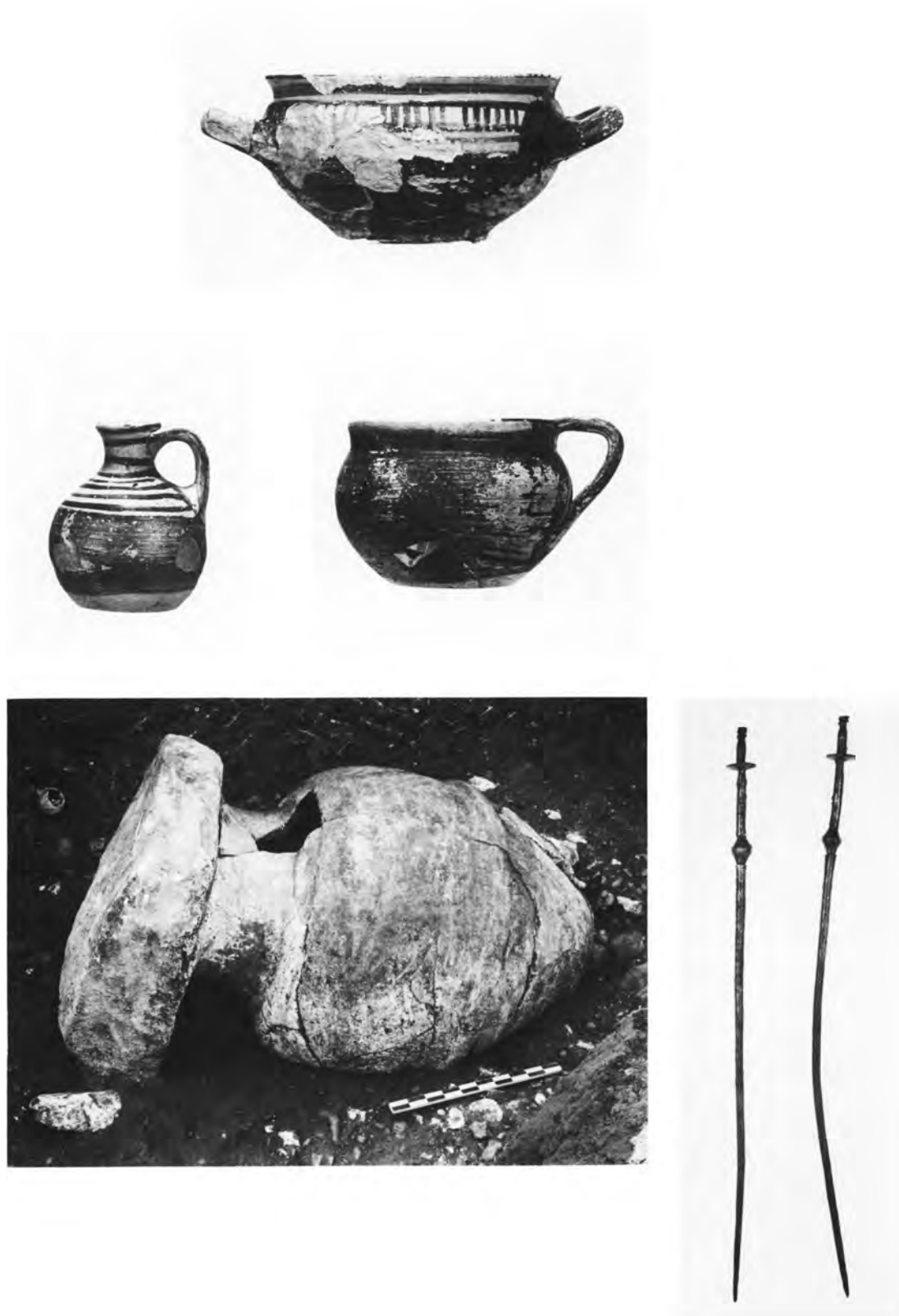
Τραγάνα: α-β) Η συστάδα των εγχυτρισμών και των τειφροδόχων αγγείων T-1, T-2, E-4, E-5 και E-6 από Δ. και ΝΔ., αντίστοιχα.

ΑΡΤΕΜΙΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

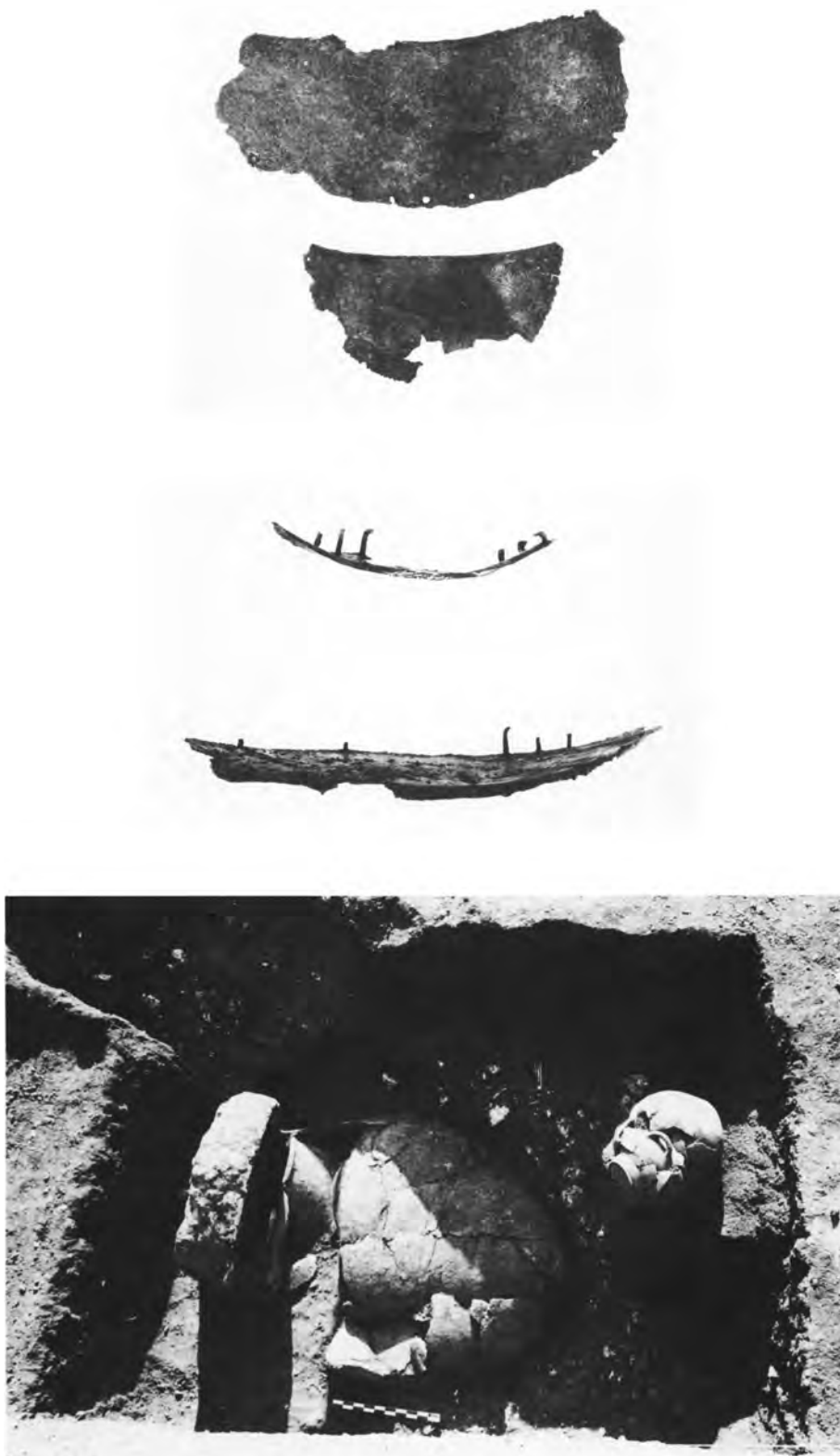

Τραγιάνα: α) Σκύφος αριθ. 2, από τον τάφο T-2, β) Κρατήρας αριθ. 1, από τον τάφο T-3, γ) Το τεφροδόχο αγγείο T-2, δ) Το τεφροδόχο αγγείο T-3.

ΑΡΤΕΜΙΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

Τραγάνα. Τάφος Π-11: α) Σκύφος αριθ. 2, β) Αρύβαλλος αριθ. 3, γ) Κύαθος αριθ. 1, δ) Το ταφικό πιθάρι από Β., ε) Χάλκινες περόνες αριθ. 5.

Τραγιάνα. Τάφος Π-12: α-β) Χάλκινα ελάσματα αριθ. 1, γ) Το ταφικό πιθάρι Π-12 και σε ψηλότερο επίπεδο το τεφροδόχο αγγείο Τ-3.

Τραγάνα: α-β) Το ταφικό πιθάρι Π-13 από Β. και το εσωτερικό του, αντίστοιχα.

ΑΡΤΕΜΙΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

Τραγιάνα: α) Τρία αγγεία της συστάδας T-4, T-5, E-7. Πάνω στο T-5 τεμάχια πιθαμφορέα από κατεστραμμένο προφανώς εγχυτρισμό, β) Ο εγχυτρισμός E-9 από Β., μετά τον καθαρισμό, γ) Ο εγχυτρισμός E-10 από Β.

ΑΡΤΕΜΙΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

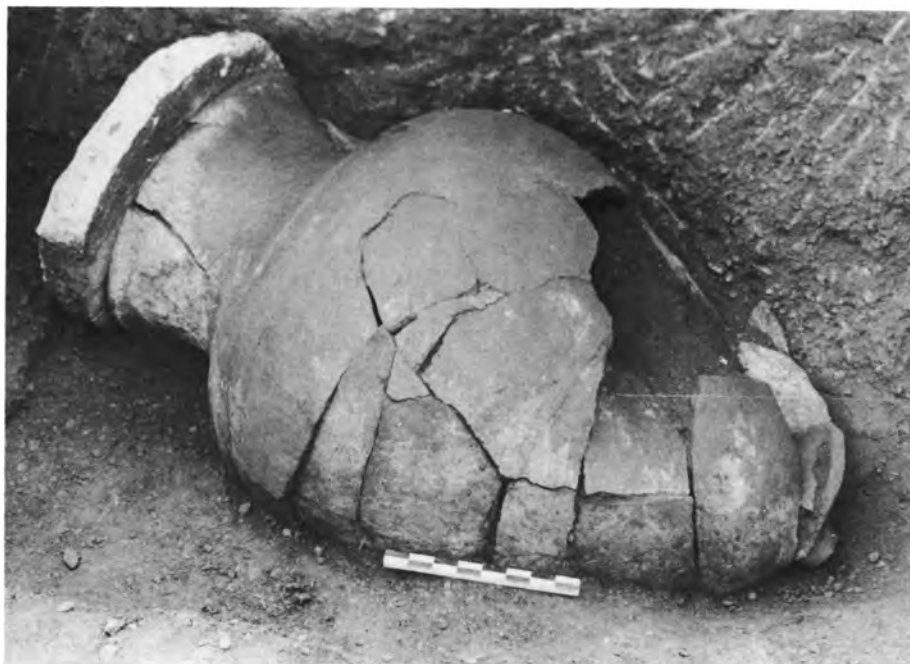
Τραγάνα: α) Ο εγχυτρισμός E-13 από Δ., β) Οι εγχυτρισμοί E-11 (αριστερά), E-12 (δεξιά), E-13 (στο βάθος) από ΒΔ.

ΑΡΤΕΜΙΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

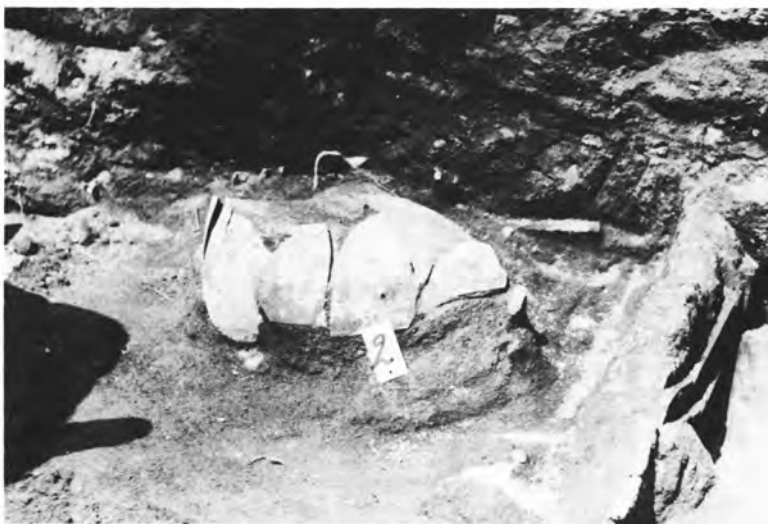
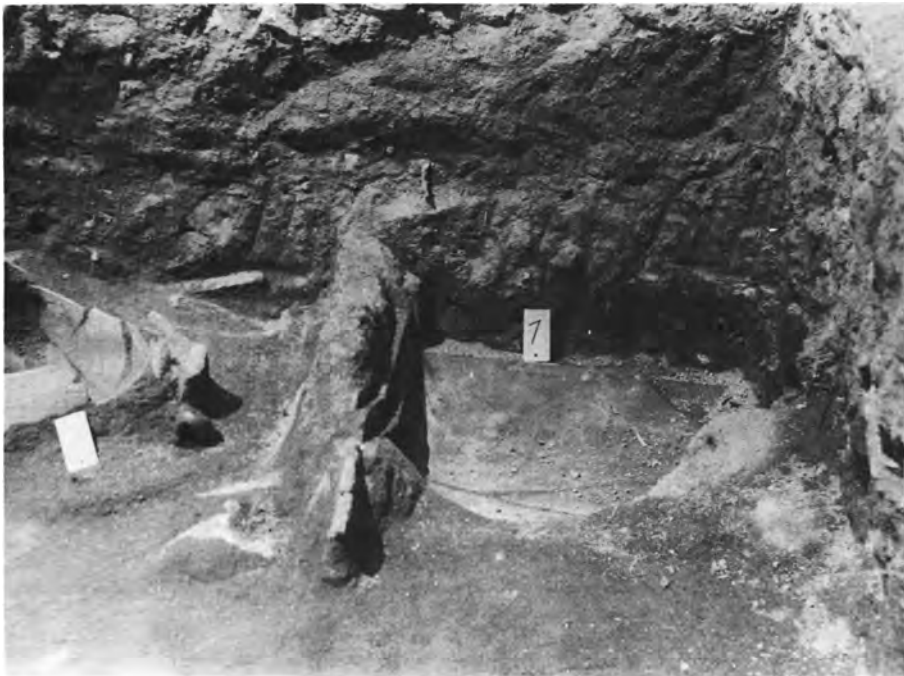
Τραγάνα: α) Το τεφροδόχο αγγείο T-4, β) Ο ταφικός αμφορέας T-5, γ) Σιδερένιο μαχαιρίδιο αριθ. 1, από το τεφροδόχο αγγείο T-4, δ) Σιδερένια μάχαιρα αριθ. 2, από το τεφροδόχο αγγείο T-4.

ΑΡΤΕΜΙΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

Τραγάνα: α-β) Το ταφικό πιθάρι Π-14 από Β. και το εσωτερικό του, αντίστοιχα.

ΑΡΤΕΜΙΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

Ερέτρια: α) Η πήλινη λάρνακα του τάφου 1, β) Ο εγχυτρισμός του τάφου 2.

Ερέτρια: α) Θήλαστρο από τον εγχυτρισμό 2, β-ε) Κτερίσματα από το τετράγωνο 1, στ) Η πήλινη λάρνακα του τάφου 4, πριν από τον καθαρισμό.

Ερέτρια: α-γ) Λήκυθοι από τον τάφο 4, δ) Τάφος 7. Εγχυτρισμός σε δύο πιθάρια.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΒΛΑΒΙΑΝΟΥ-ΤΣΑΛΙΚΗ

Ερέτρια: α, γ) Λήκυθοι από τον τάφο 4, β) Λήκυθος από την πυρά (τάφος 8).

Ερέτρια: α-β) Λήκυθος και κύλικα από την ταφή 18, γ) Οι εγχυτρισμοί 11, 12, 13, 14, δ) Η λεκάνη του εγχυτρισμού 11, ε) Ο κρατήρας του εγχυτρισμού 12.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΒΛΑΒΙΑΝΟΥ-ΤΣΑΛΙΚΗ

Ερέτρια: α-β) Λήκυθος από τον τάφο 20, γ-ε) Κτερίσματα του εγχυτρισμού 20, στ) Οι εγχυτρισμοί 14, 15, 16, 17.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΒΛΑΒΙΑΝΟΥ-ΤΣΑΛΙΚΗ

Ερέτρια: α) Τμήμα ληκύθου από το τετράγωνο 3, β) Οι κεραμοσκεπείς τάφοι 23, 25 και οι εγχυτρισμοί 24, 26 και 27.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΒΛΑΒΙΑΝΟΥ-ΤΣΑΛΙΚΗ

Ερέτρια: α-γ) Αγγεία από την ταφή 24, δ-στ) Αγγεία από την ταφή 26, ζ-θ) Αγγεία από την ταφή 27.
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΒΛΑΒΙΑΝΟΥ-ΤΣΑΛΙΚΗ

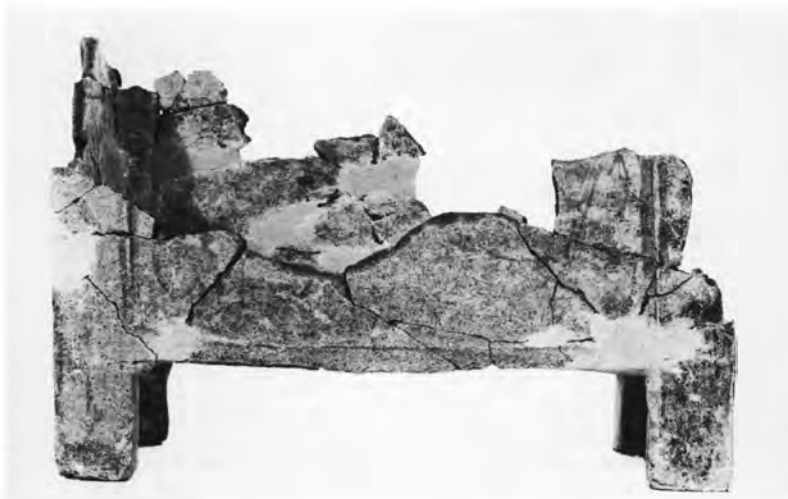
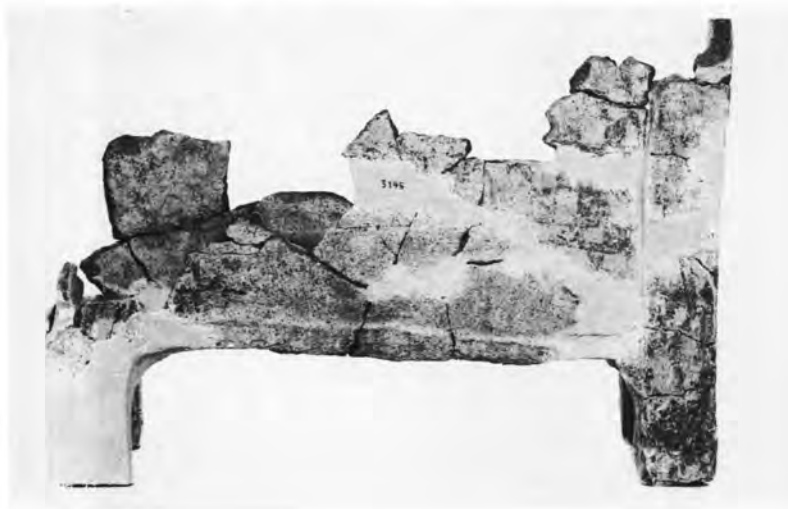
Ερέτρια: α-β) Αγγεία από την επίχωση του τετραγώνου 4, γ) Αγγεία από το τετράγωνο 4, δ) Αγγεία από την εκσκαφή των πεδίων.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΒΛΑΒΙΑΝΟΥ-ΤΣΑΛΙΚΗ

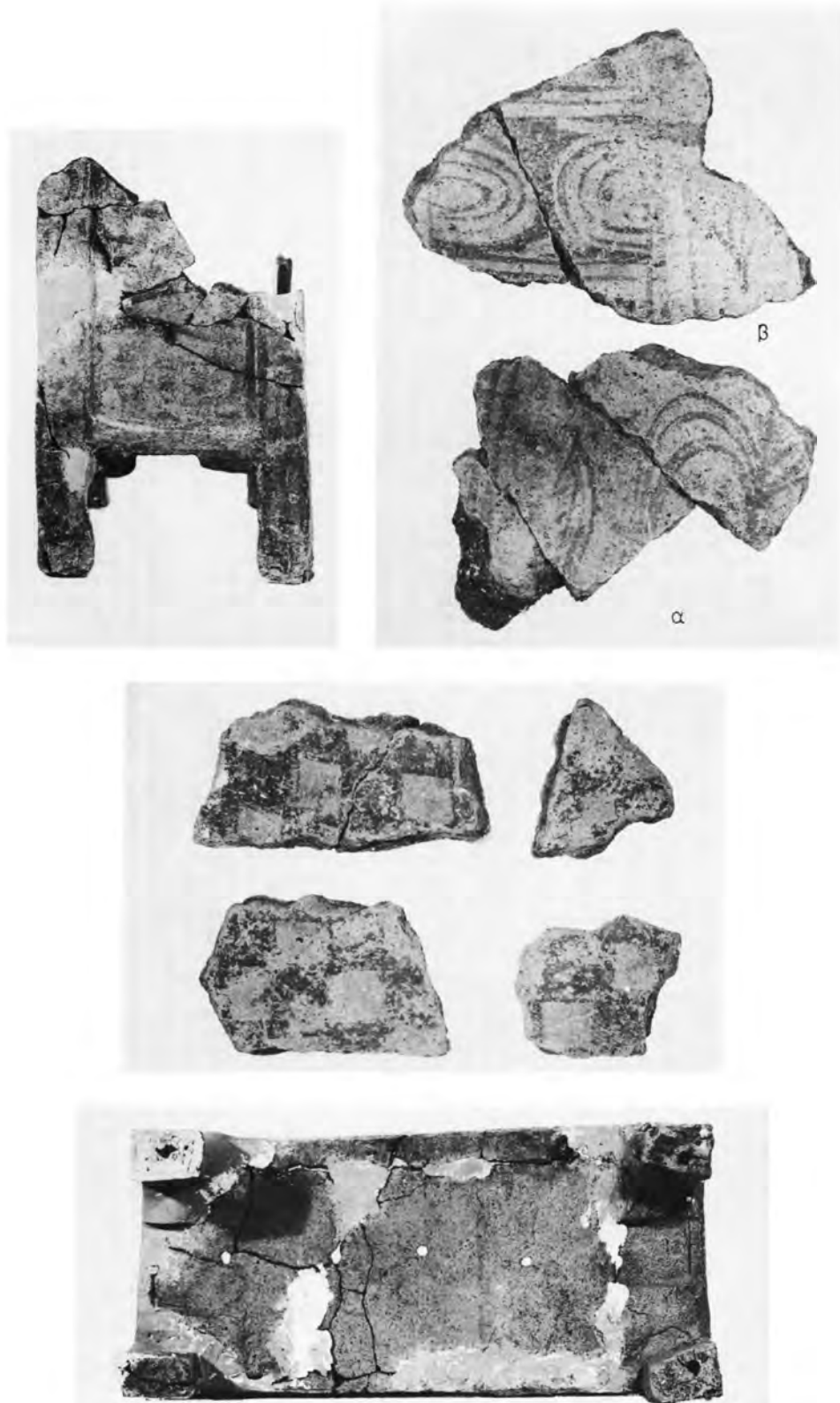
Ερέτρια: α) Όστρακο ερυθρόμορφου αγγείου από το τετράγωνο 4, β-ε) Ευρήματα από την εκσκαφή των πεδίων.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΒΛΑΒΙΑΝΟΥ-ΤΣΑΛΙΚΗ

Βολιάνες Αμαρίου: α) Ταφή 1 από Δ., β-γ) Οι μακριές πλευρές της λάρνακας αριθ. ευρ. 3145.

ΜΕΛΠΩ ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Βολιώνες Αμαρίου. Η λάρνακα αριθ. ευρ. 3145 της ταφής 1: α) Η στενή πλευρά της λάρνακας, β-γ) Όστρακα από τη λάρνακα, δ) Η κάτω επιφάνεια της λάρνακας.

ΜΕΛΠΩ ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Βολιάνες Αμαρίου. Ταφή 1: α) Ψευδόστομος αμοφορίσκος αριθ. ευρ. 3084, β) Χάνδρες Μ.Ε. 4 και 5, γ-δ) Θυματήριο αριθ. ευρ. 3082.

ΜΕΛΠΩ ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Βολιώνες Αμαρίου. Ταφή 1: α-β) Ψευδόστομος αμφορίσκος αριθ. ευρ. 3083, γ-ε) Σφραγιδόλιθος από σαρδόνυχα αριθ. ευρ. Σ 124.

ΜΕΛΠΩ ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Βολιώνες Αμαρίου: α-δ) Η λάρνακα αριθ. ευρ. 3146 της ταφής 2.

ΜΕΛΠΩ ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Βολιώνες Αμαρίου. Ταφή 2: α) Όστρακα από τη λάρνακα αριθ. ευρ. 3146, β) Ψευδόστομος αμφορίσκος αριθ. ευρ. 3081, γ-δ) Πρόχους αριθ. ευρ. 3080.

ΜΕΛΠΩ ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

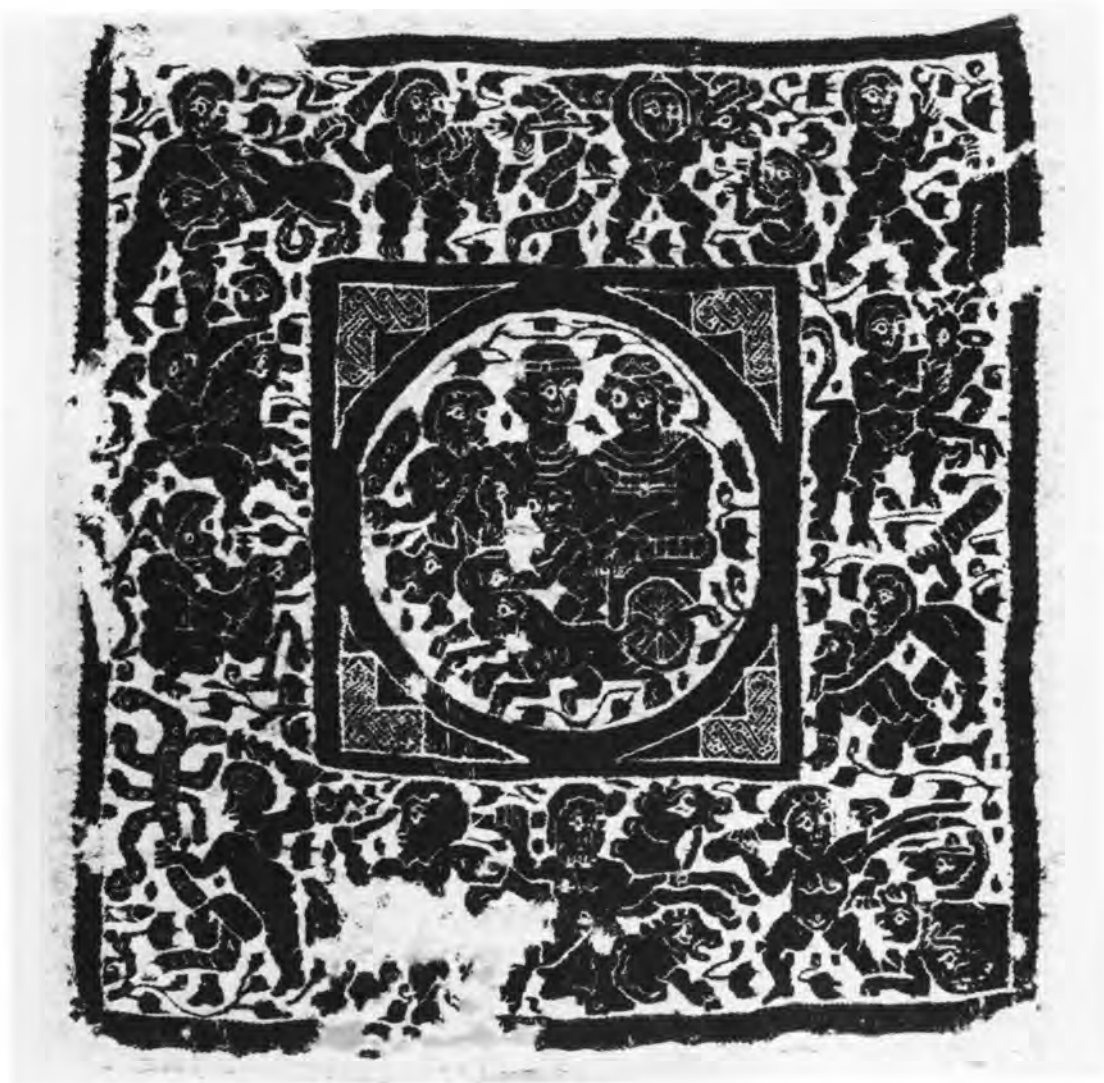
Βολιόνες Αμαρίου: α-γ) Πόδια από τριποδικά μαγειρικά σκεύη από την περισυλλογή κατά την επέκταση του αγροτικού δρόμου.

ΜΕΛΠΩ ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

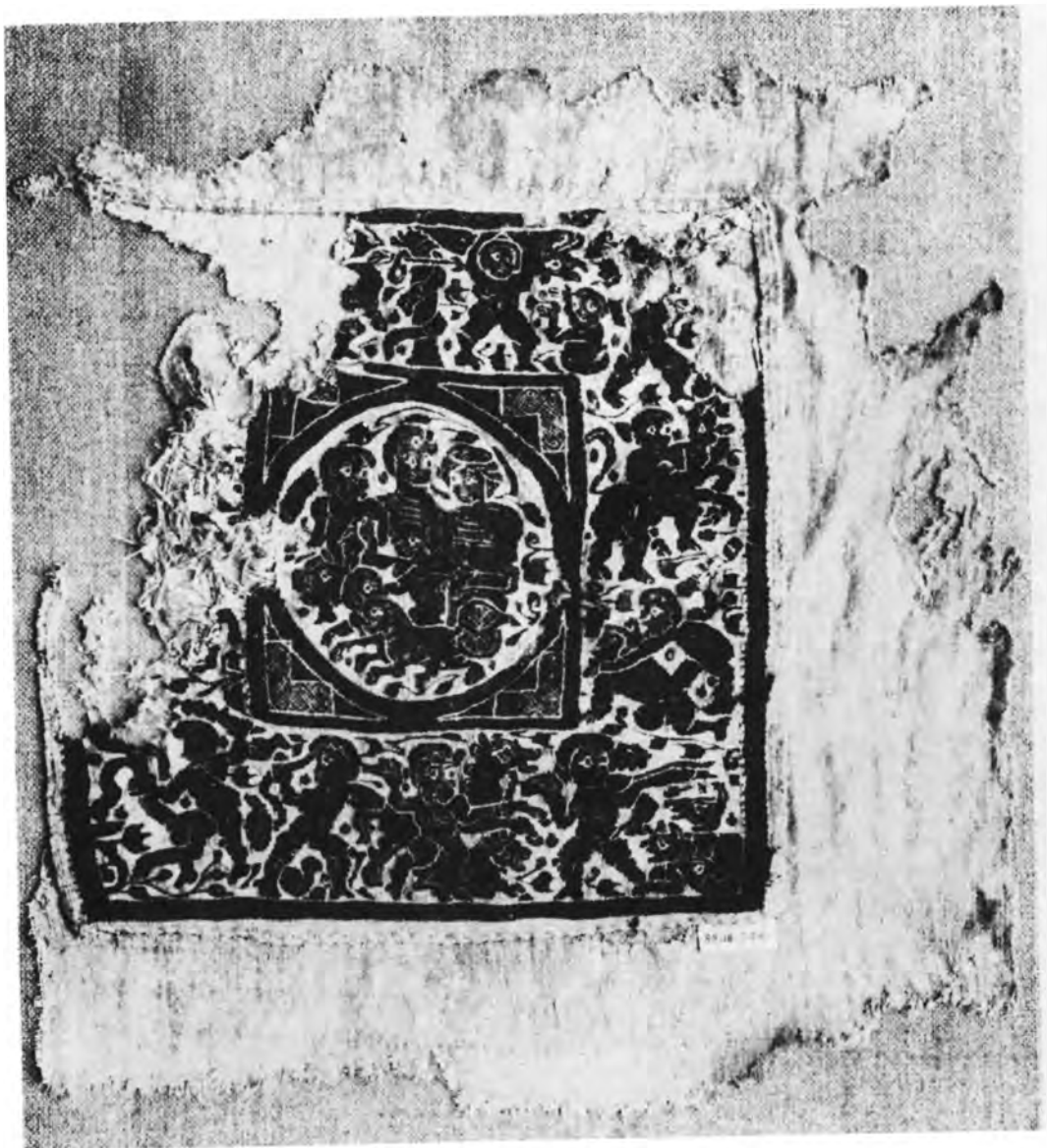
Βολιάνες Αμαρίου. Περισυλλογή κατά την επέκταση του αγροτικού δρόμου: α) Πόδια από τριποδικά μαγειρικά σκεύη, β-γ) Όστρακα από πιθάρια.

ΜΕΛΠΩ ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Λένινγκραντ, Μουσείο Ermitage. Το αριθ. 11337 κοπτικό ύφασμα.

ΑΡΗΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum. Το αριθ. 13646 g κοπτικό ύφασμα.

ΑΡΗΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

Ερυθρόμορφη λήκυθος του ζωγράφου του Βερολίνου (αριθ. Κατ. 22). Βασιλεία, Antikenmuseum, Συλλογή Ludwig, αριθ. 41.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΟΥΤΣΑΚΗ-ΣΕΡΜΠΕΤΗ

Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 1647. Ερυθρόμορφη λήκυθος συγγενής στην τεχνοτροπία του ζωγράφου του Πιστοζένου (αριθ. Κατ. 103).

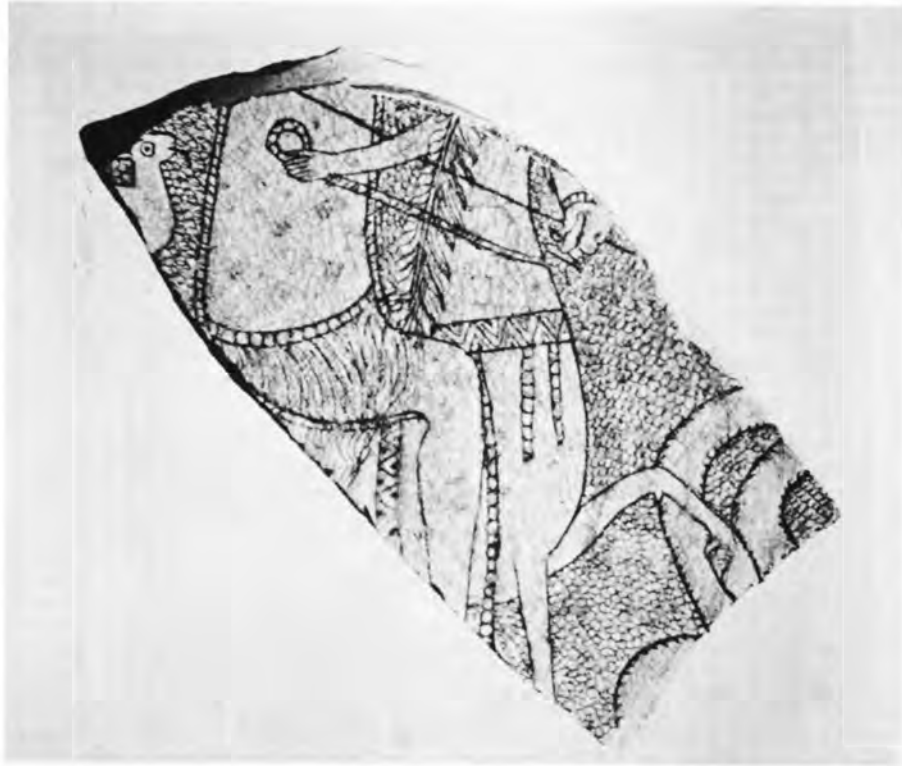
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΟΥΤΣΑΚΗ-ΣΕΡΜΠΕΤΗ

α) Γενεύη, Συλλογή R.d.C. Ερυθρόμορφη λήκυθος του ζωγράφου της Providence (αριθ. Κατ. 27),
β) Μόναχο, Museum Antiker Kleinkunst, αριθ. 2477. Ερυθρόμορφη λήκυθος του ζωγράφου Ερμώνακτος
(αριθ. Κατ. 38).

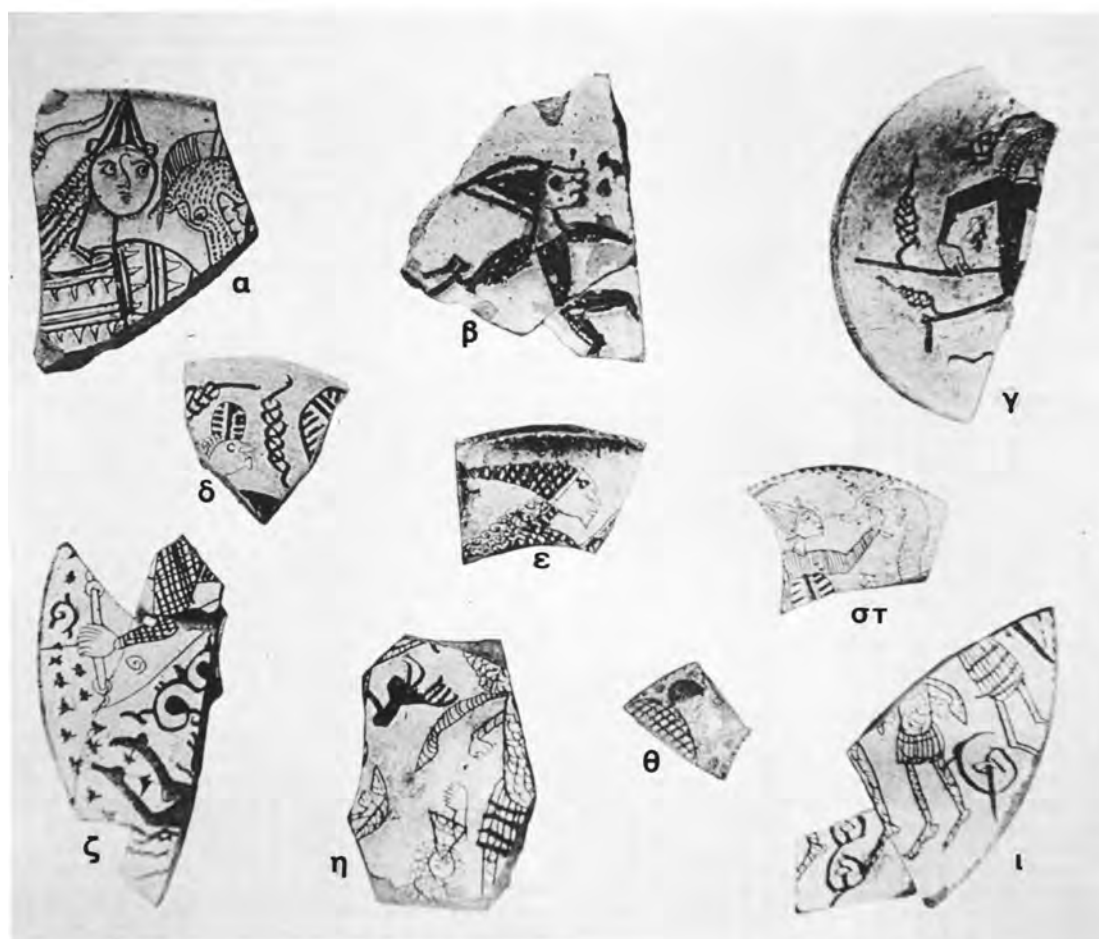
α) Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 12394. Ερυθρόμορφη λήκυθος του ζωγράφου του Βερολίνου (αριθ. Κατ. 7), β) Λονδίνο, Οίκος Δημοπρασιών Sotheby's. Έργο άγνωστου ζωγράφου (αριθ. Κατ. 114).

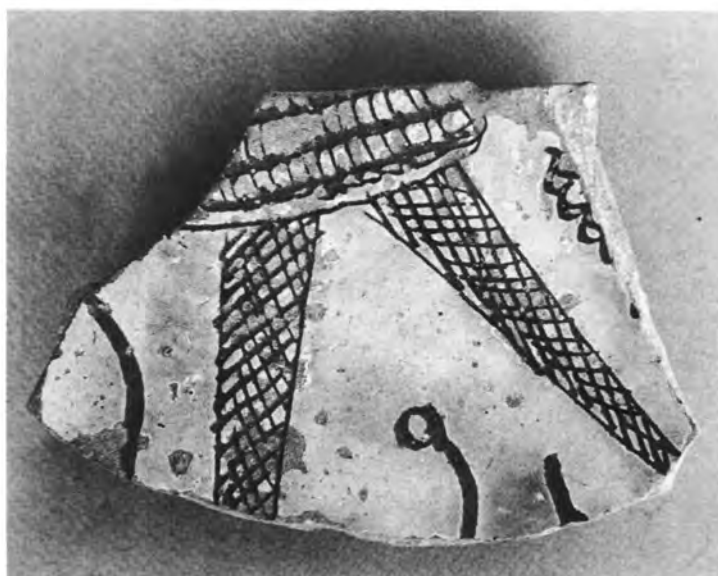
α) Μουσείο Κορίνθου. Όστρακο από πινάκιο αριθ. 1181, β-γ) Βυζαντινό Μουσείο. Όστρακα από πινάκια, Τ. 2543 και Τ. 2554.

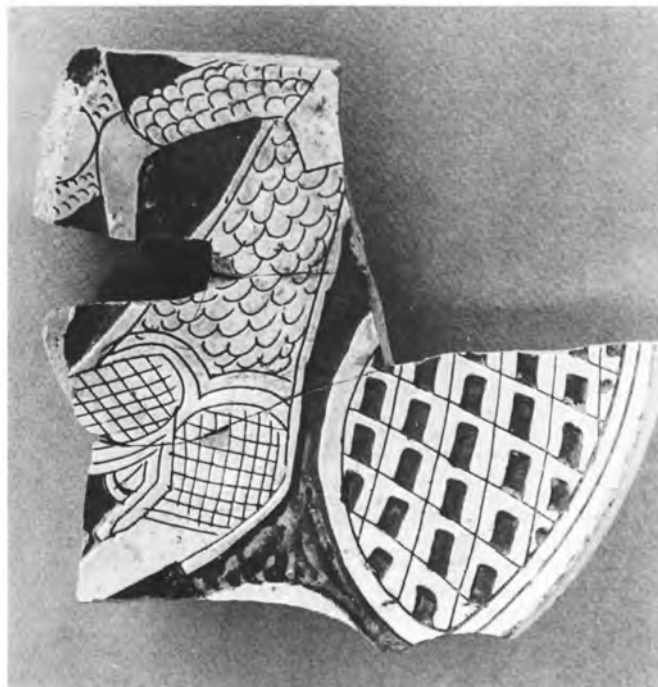
α-β) Βυζαντινό Μουσείο. Τμήμα αγγείου με ψηλό πόδι Τ. 2546, γ) Λένινγκραντ, Μουσείο Ermitage, αριθ. ω10. Ελεφάντινο υπατικό δίπτυχο, 5ου αι. μ.Χ.

α) Μουσείο Σπάρτης. Ώστρακο από τις ανασκαφές της ακρόπολης, β) Μουσείο Κορίνθου. Ώστρακα από πινάκια (α: αριθ. 1532, β: αριθ. 1514, γ: αριθ. 1508, δ: αριθ. 1527, ε: αριθ. 1525, στ: αριθ. 1535, ζ: αριθ. 1515, η: αριθ. 1547, θ: αριθ. 1569, ι: αριθ. 1565).

α-β) Βυζαντινό Μουσείο. Θραύσμα ρηγού πινάκιου Τ. 2552, γ-δ) Μουσείο Κορίνθου. Όστρακα από πινάκια αριθ. 1531 και 1502.

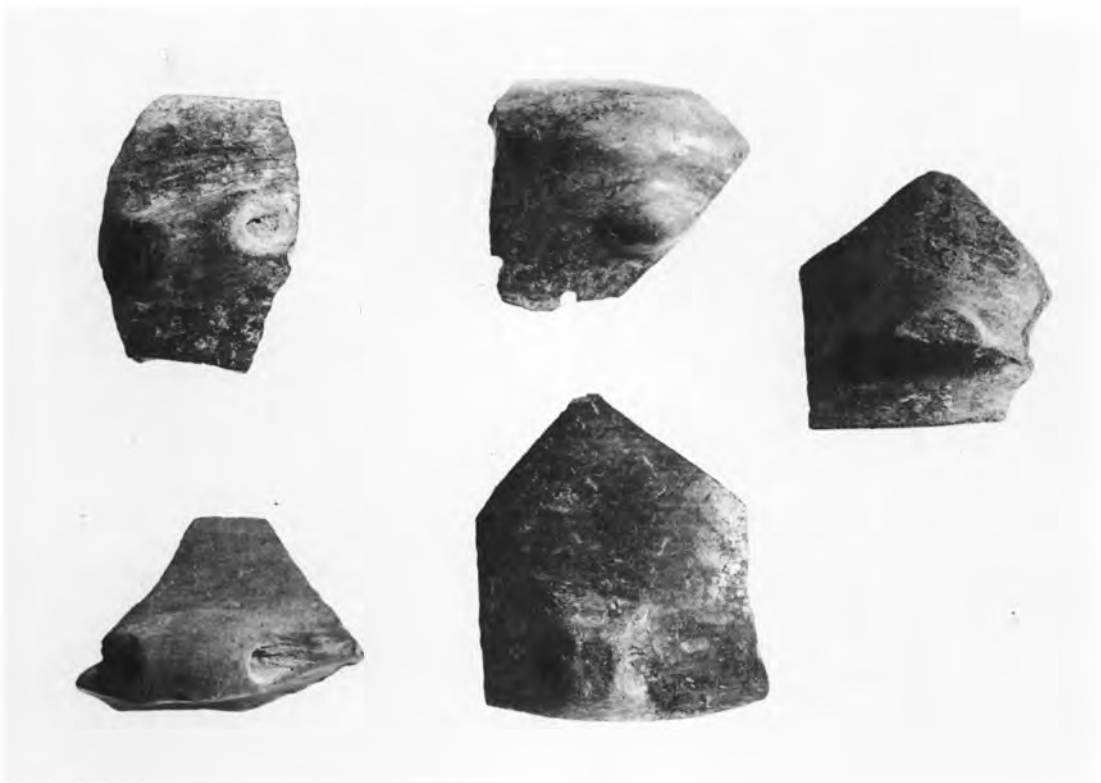

α) Βυζαντινό Μουσείο. Θραύσμα από ρηχό πινάκιο T. 2561, β-γ) Βυζαντινό Μουσείο. Τμήμα ρηχού πινακίου T. 128.

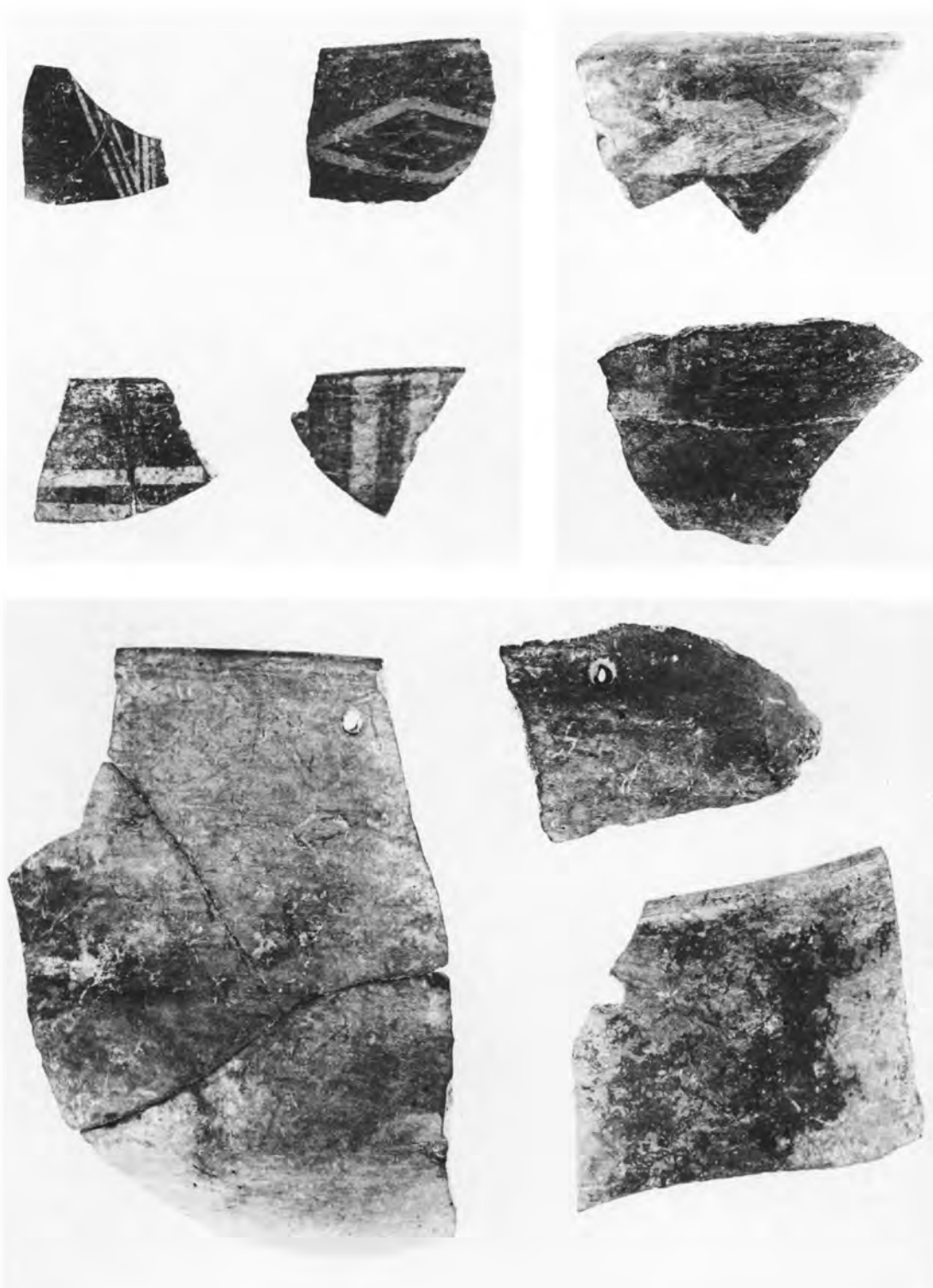

Λένινγκραντ, Μουσείο Ermitage. Πινάκιο αριθ. X728, 12ου αι.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ

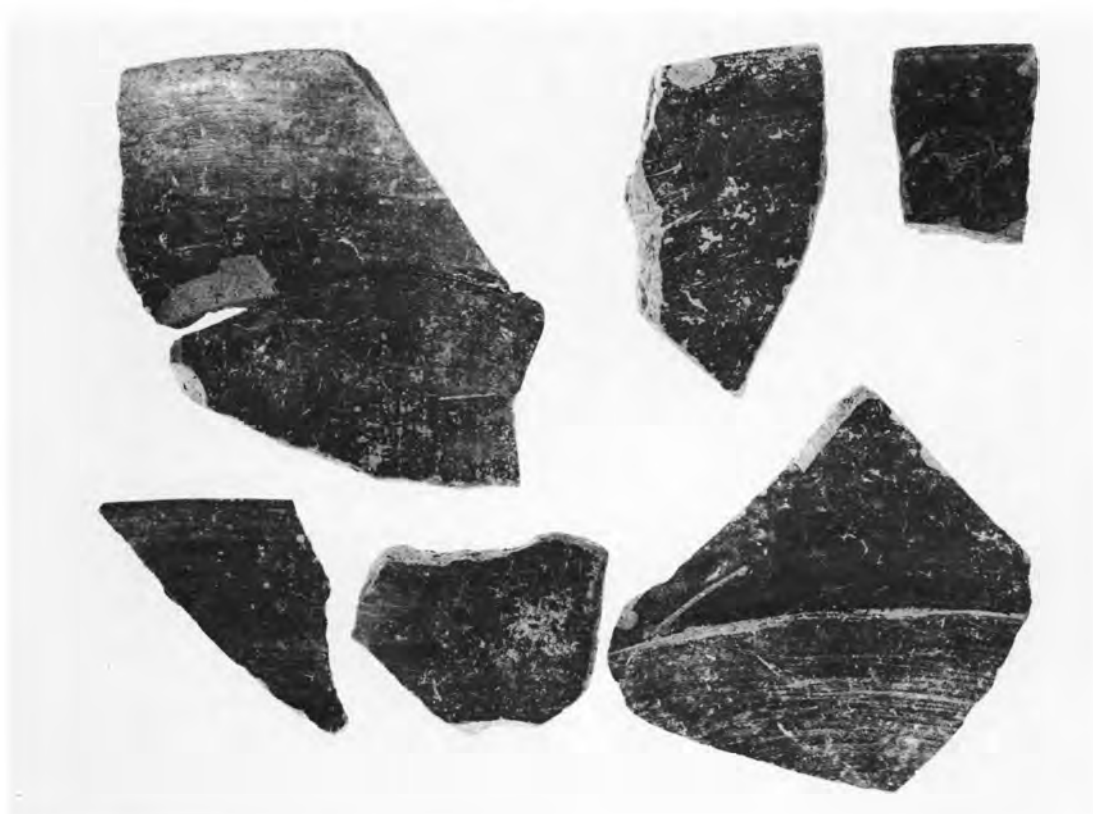

Άρεια Αργολίδας: α) Όστρακο χονδροειδούς αγγείου σε δεύτερη χρήση, β) Ζωόμορφη (:) λαβή μελανού στιλβωτού αγγείου, γ) Λαβές και αποφύσεις μελανών στιλβωτών αγγείων.

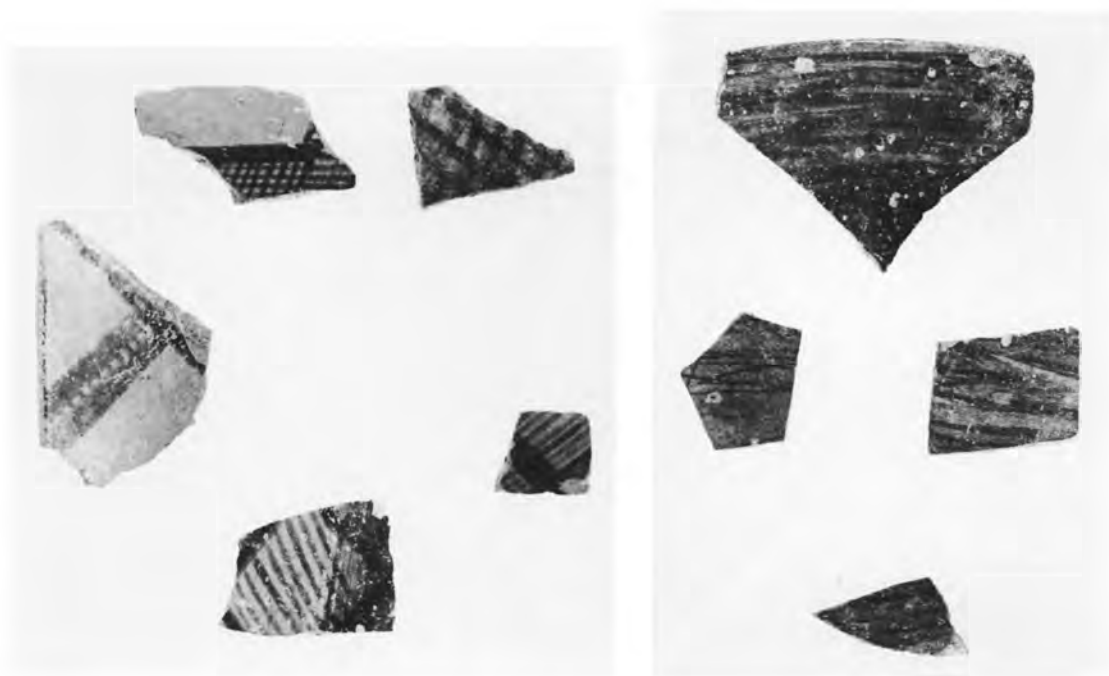

Άρεια Αργολίδας: α-γ) Όστρακα μελανών στιλβωτών αγγείων με γραπτή διακόσμηση, με στιλβωτή διακόσμηση, με οπές επιδιόρθωσης, αντίστοιχα.

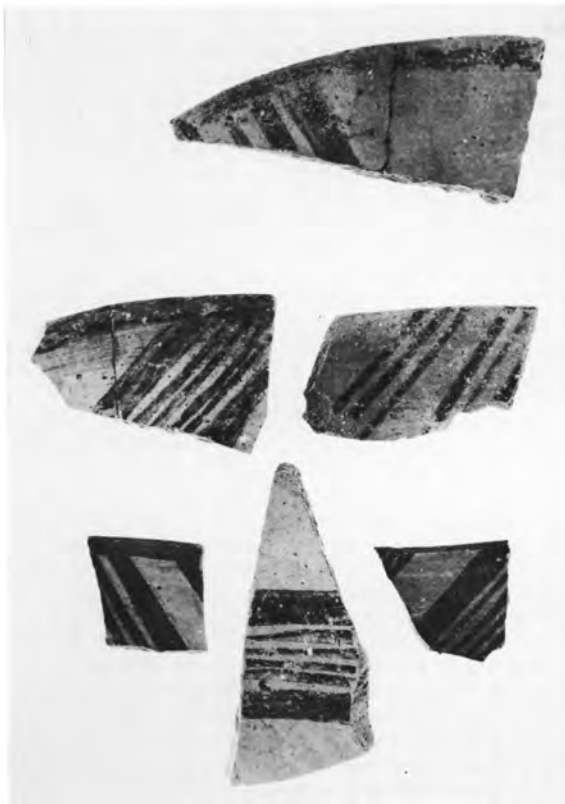
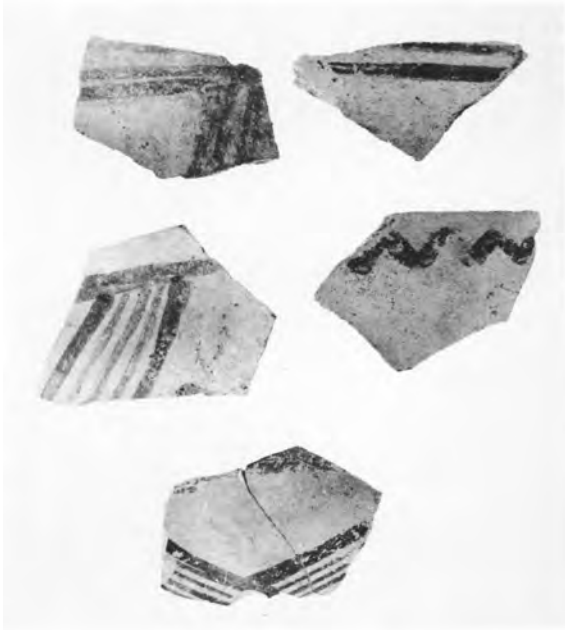
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ-ΚΑΛΛΙΡΗ

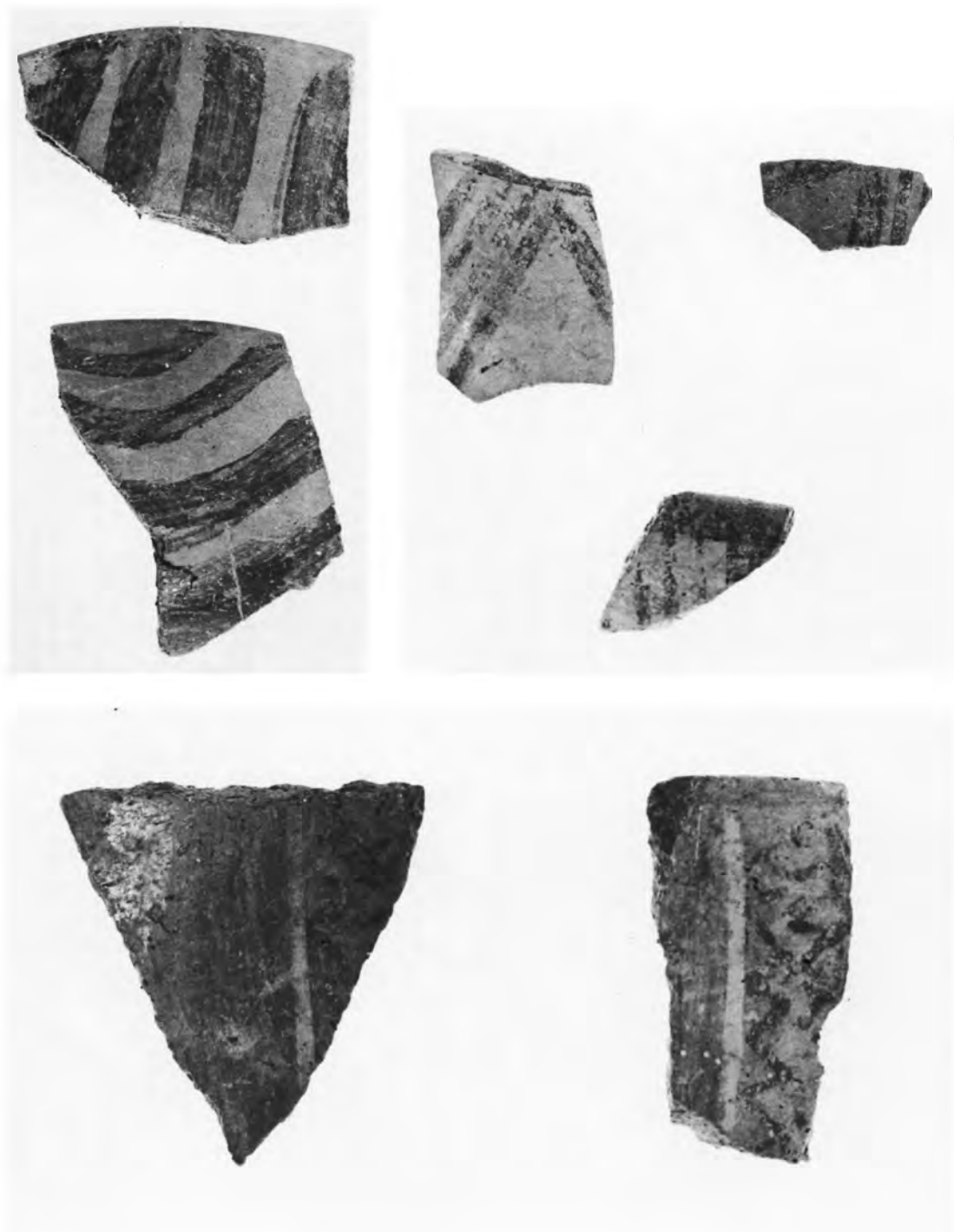
Άρεια Αργολίδας: α) Τμήμα τετραποδικού σκεύους, β) Όστρακα μονόχρωμων Urfinis αγγείων.
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ-ΚΑΛΛΙΡΗ

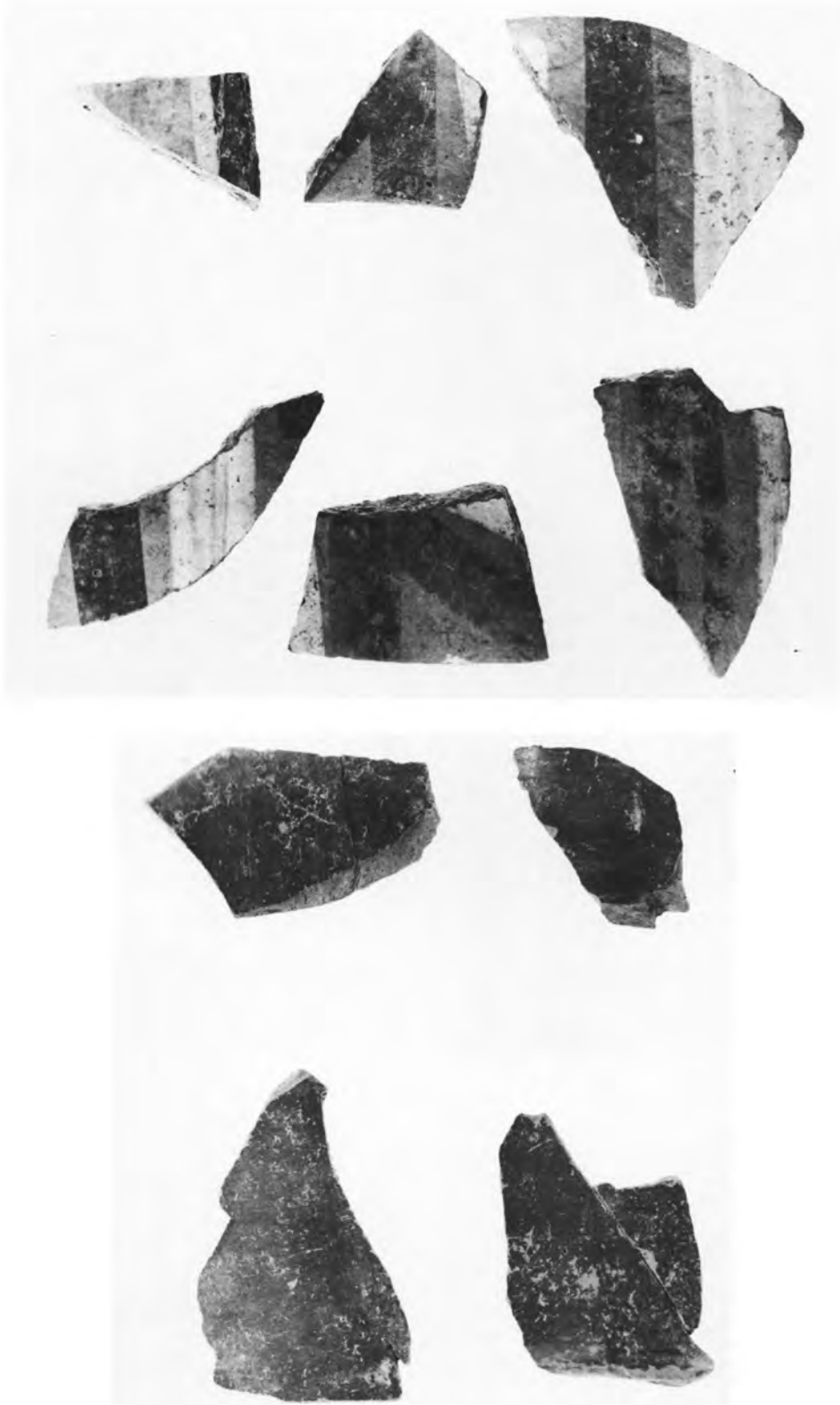
Άρεια Αργολίδας: α-γ) Όστρακα Urfirnis αγγείων, διακοσμημένων και στιλβωτών, αντίστοιχα,
δ) Πώμα αμαυρόχρωμου αγγείου.

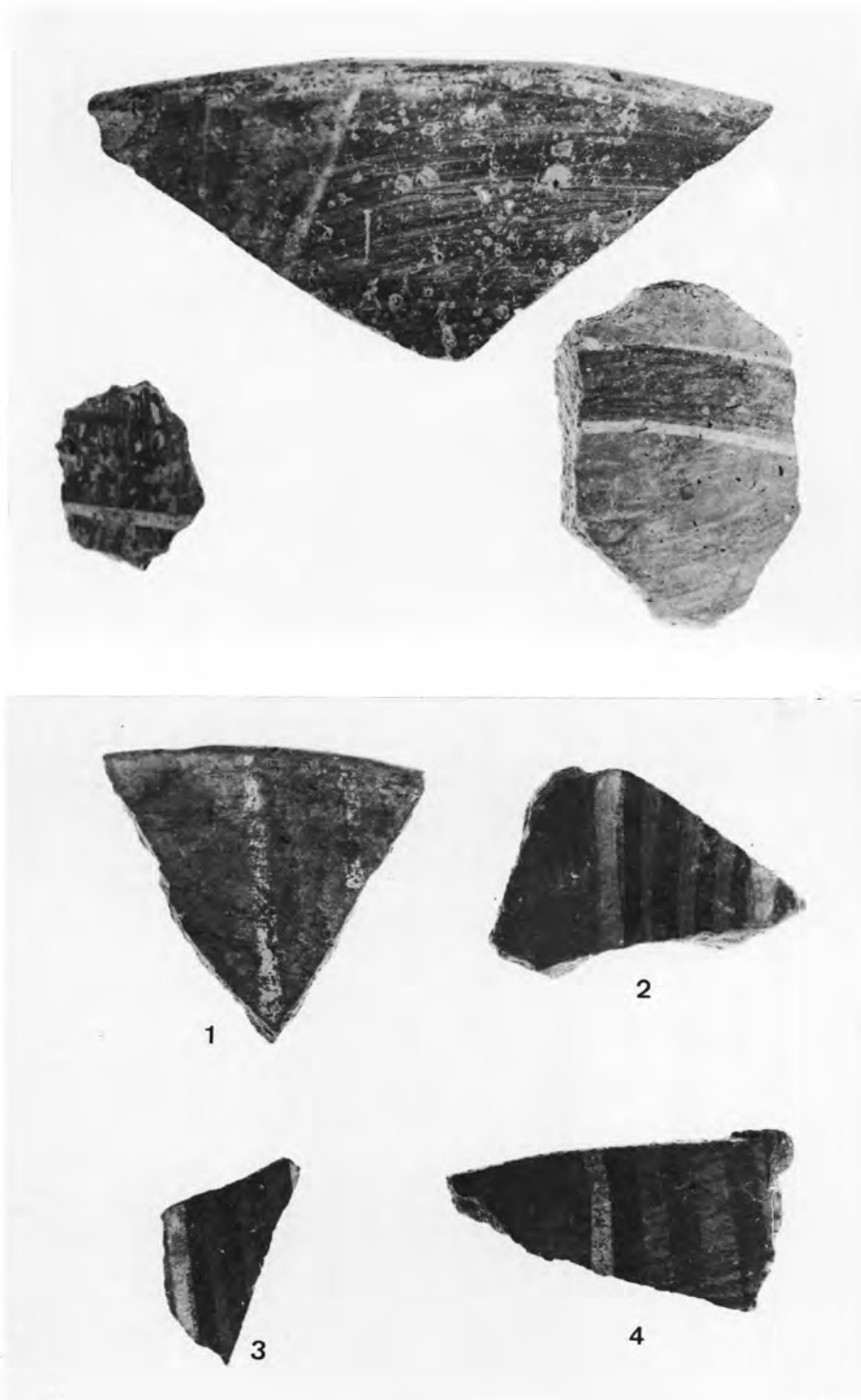
Άρεια Αργολίδας: α-δ) Όστρακα αμαυρόχρωμων αγγείων.

Άρεια Αργολίδας: α) Όστρακα αμαυρόχρωμων αγγείων, β-γ) Όστρακα πολύχρωμων αγγείων.
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ-ΚΑΛΛΙΡΗ

Άρεια Αργολίδας: α) Όστρακα πολύχρωμων αγγείων, β) Όστρακα ερυθρών στιλπνών αγγείων.
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ-ΚΑΛΛΙΡΗ

Άρεια Αργολίδας: α-β) Όστρακα πολύχρωμων αγγείων.

Βασιλάκι Λακωνίας. Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου: α) Ο ναός από ΝΑ., β) Δυτική όψη.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

Βασιλάκι Λακωνίας. Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου: α) Η βόρεια πλευρά με τα τυφλά αψιδώματα, β) Γλυπτό κομμάτι από σαρκοφάγο ρωμαϊκών χρόνων, εντοιχισμένο στην Αγία Τράπεζα.

Βασιλάκι Λακωνίας. Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου: α-β) Η Δέηση στην κόγχη του Ιερού και λεπτομέρεια του Χριστού.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

Βασιλάκι Λακωνίας, Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου: α-β) Δέηση. Η Παναγία και ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

Βασιλάκι Λακωνίας, Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου: α-β) Δέηση. Σεραφείμ δεξιά και αριστερά του θρόνου, αντίστοιχα.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

Βασιλάκι Λακωνίας, Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου: α-β) Ιεράρχες στην κόγχη του Ιερού και ο άγιος Βλάσιος (λεπτομέρεια).

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

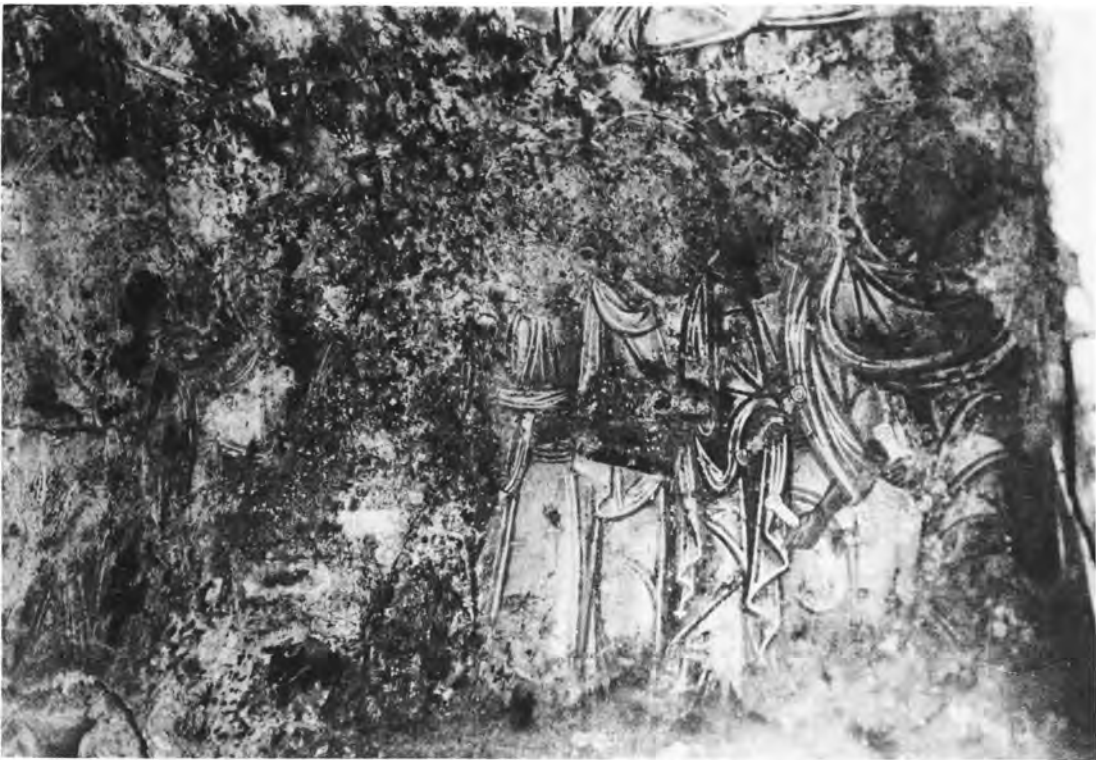
Βασιλάκι Λακωνίας. Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου: Η Ανάληψη. Ο Χριστός.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

Βασιλάκι Λακωνίας. Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου: Η Ανάληψη. Βόρειο ημιχόριο.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

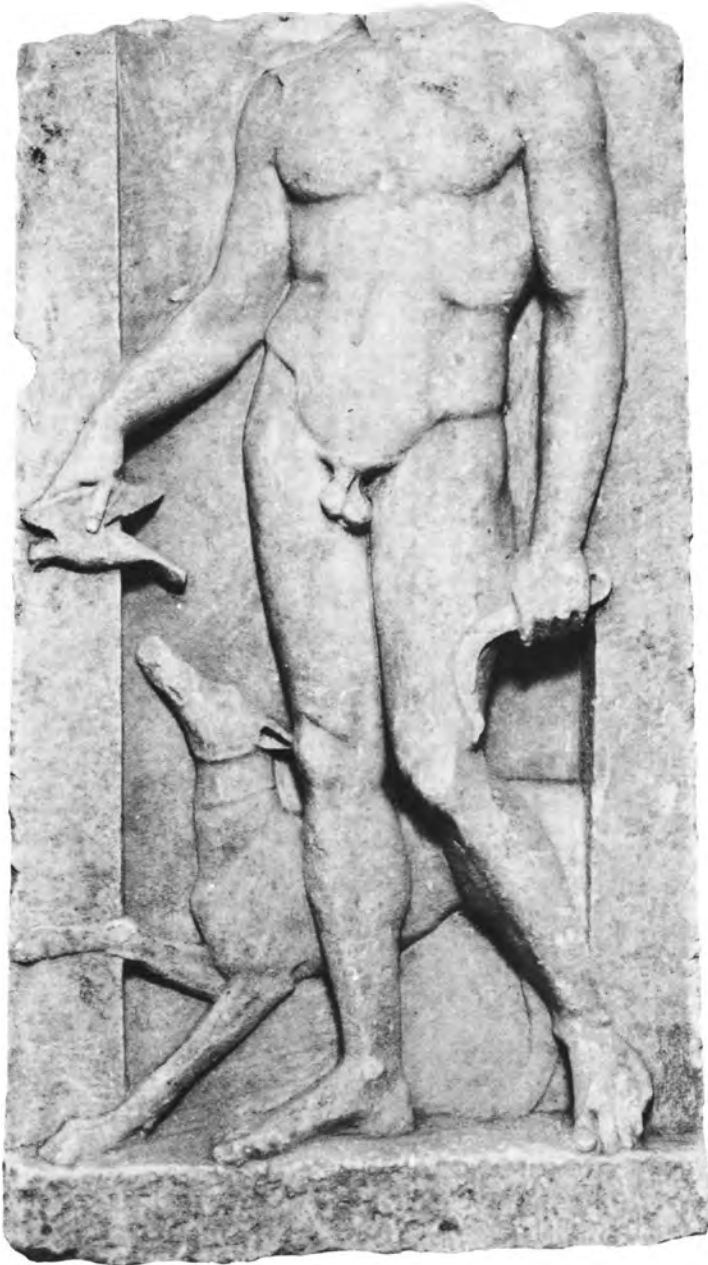
Βασιλάκι Λακωνίας, Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου: Η Ανάληψη. Νότιο ημιχόριο.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

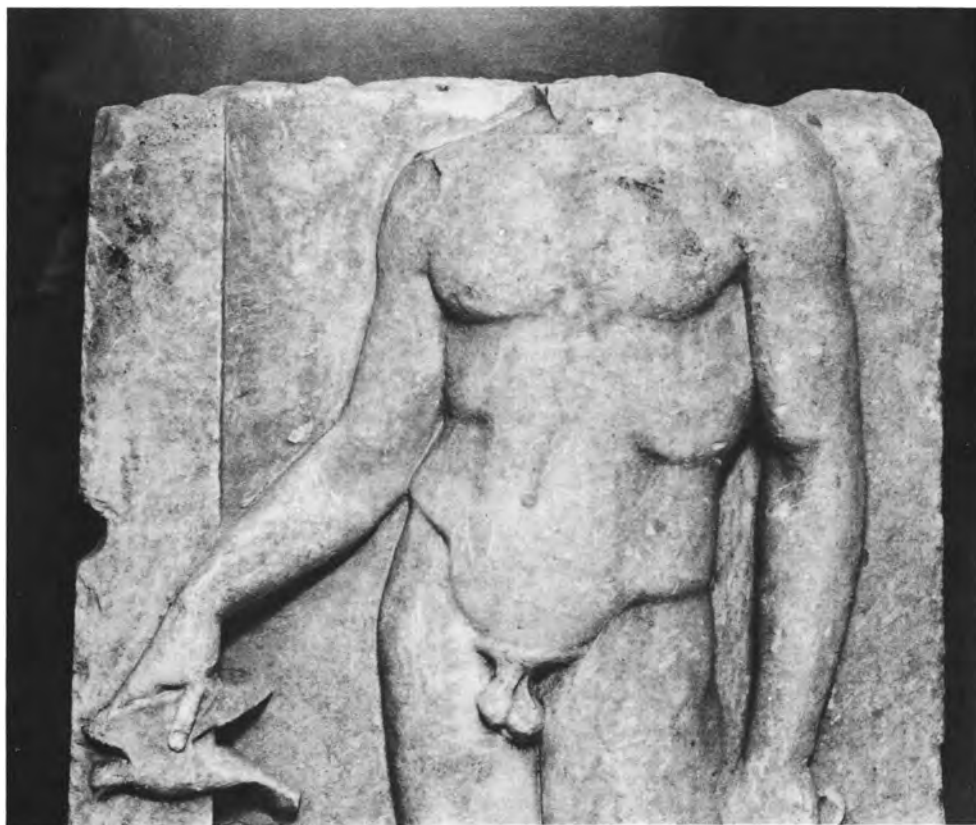
Βασιλάκι Λακωνίας. Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου: α) Η Ανάληψη. Ο άγγελος που κρατά τη δόξα,
β) Ο σταυρός της βόρειας παραστάδας.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

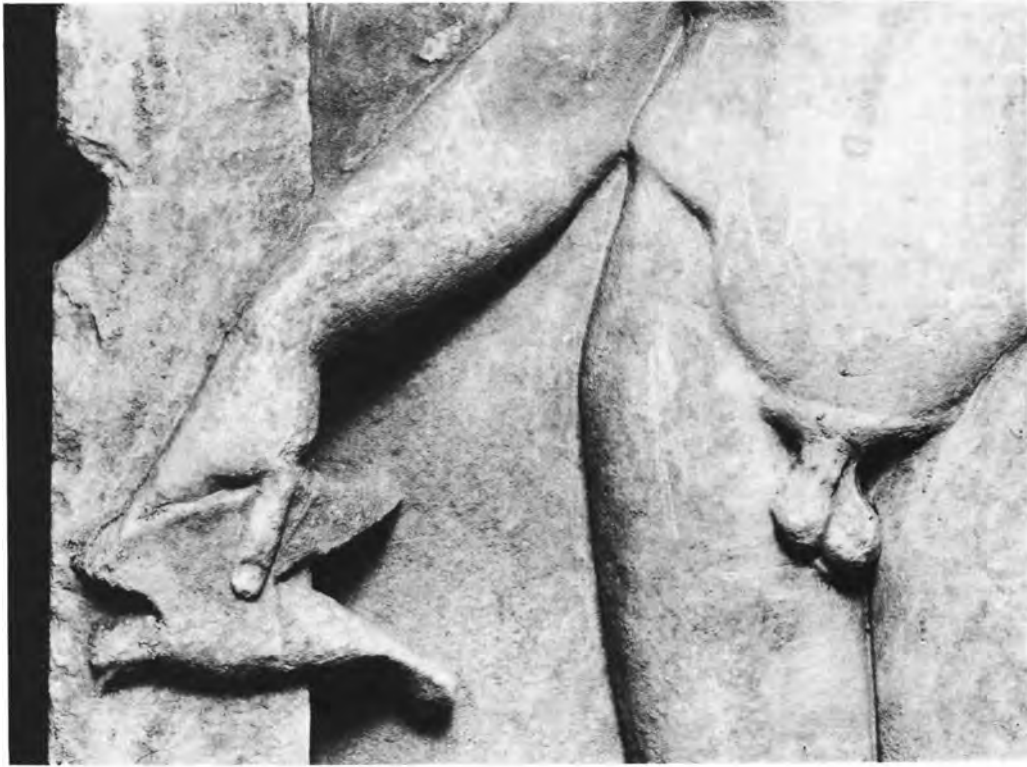
Μουσείο Χαλκίδας. Επιτύμβια στήλη αριθ. ευρ. 4758.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ

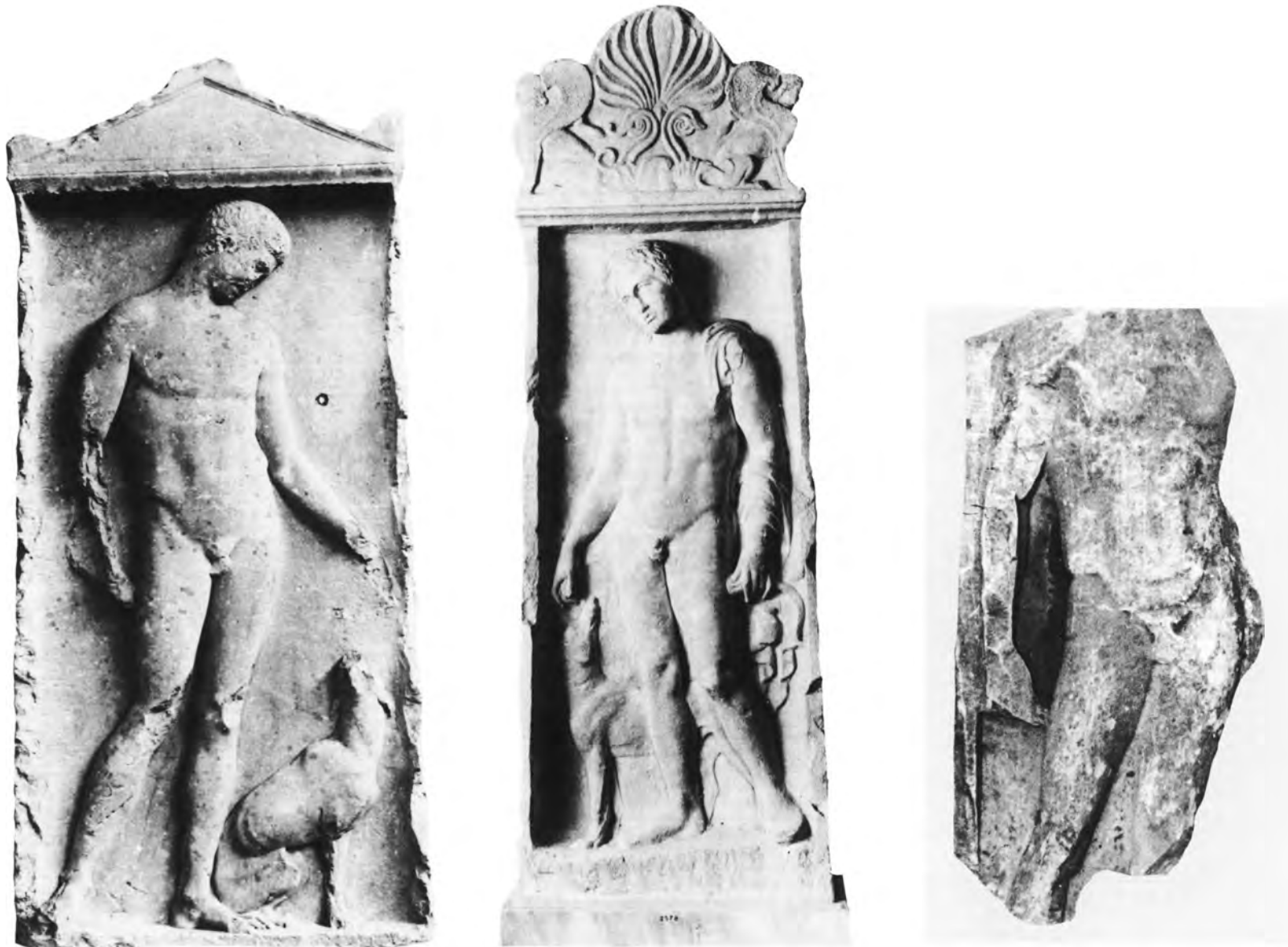
α-β) Μουσείο Χαλκίδας. Επιτύμβια στήλη αριθ. ευρ. 4758, λεπτομέρειες.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ

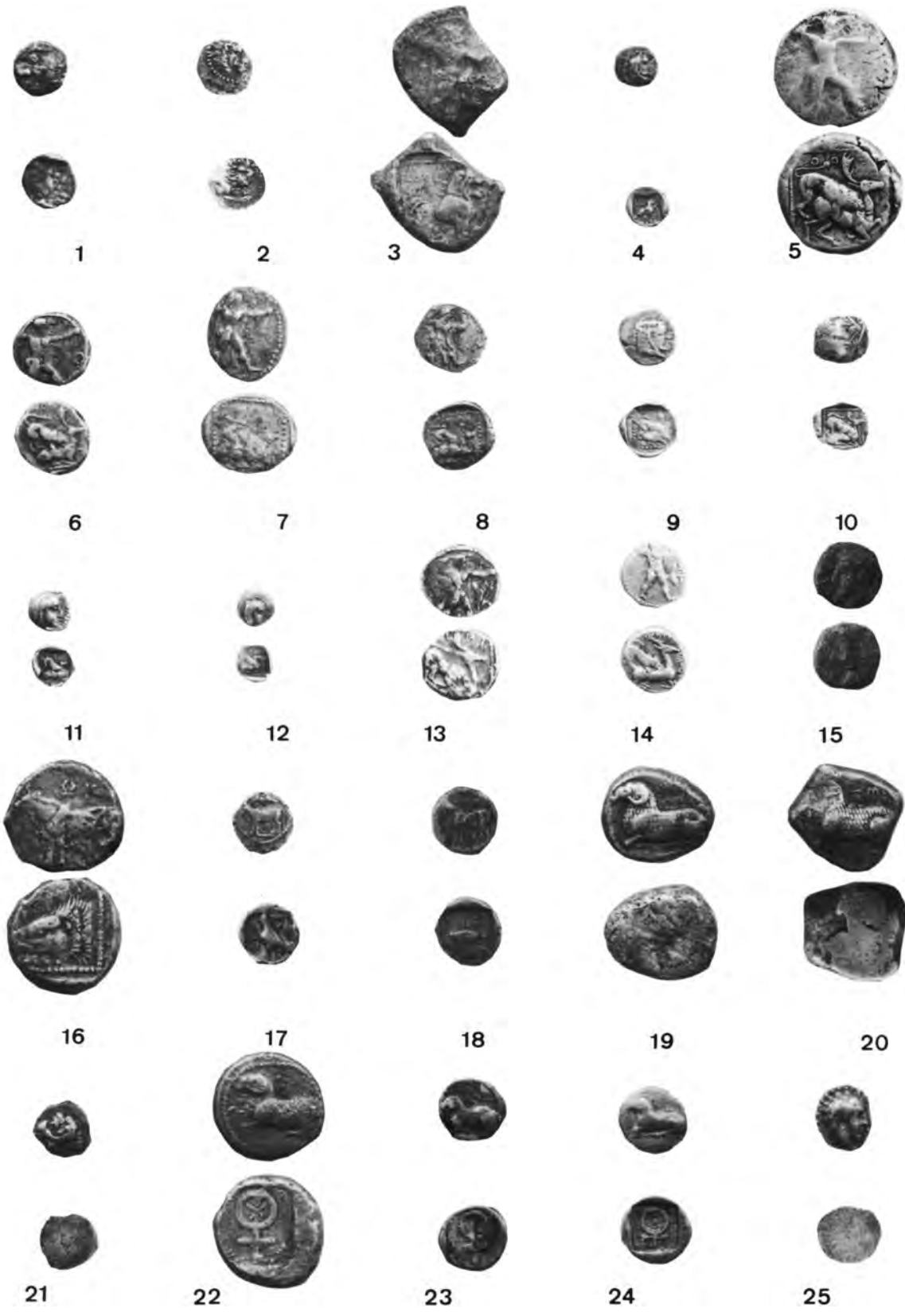

α-β) Μουσείο Χαλκίδας, Επιτύμβια στήλη αριθ. ευρ. 4758, λεπτομέρειες.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ

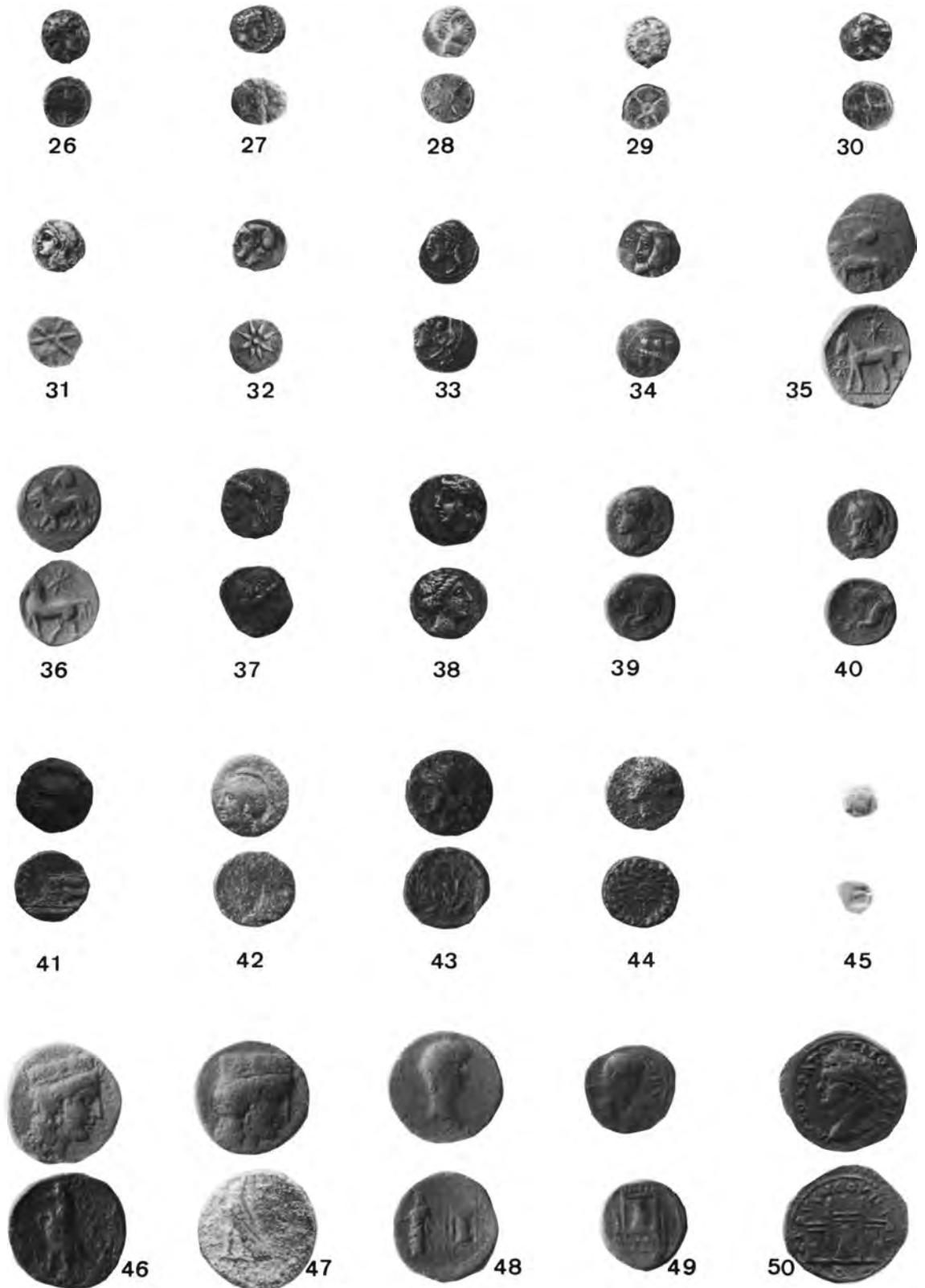

α) Στήλη Θεσπιών. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 892, β) Στήλη Στεφάνου από την Τανάγρα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 2578, γ) Στήλη Γιάλτρων Αιδηψού. Αρχαιολογική Συλλογή Αιδηψού, αριθ. ευρ. 7.

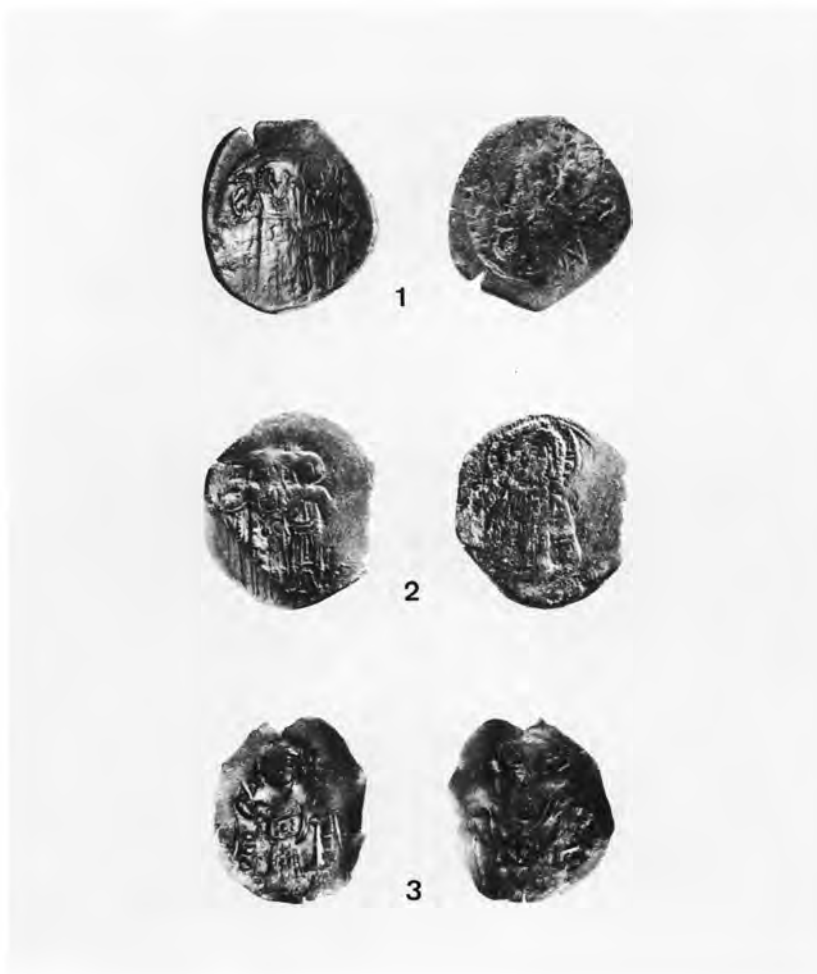

Collection A. Kyrou. Monnaies classiques: 1-2 Amathonte; 3-14 Kition; 15 Lapéthos; 16-18 Paphos; 19-25 Salamine.

ANNE DESTROOPER-GEORGIADES

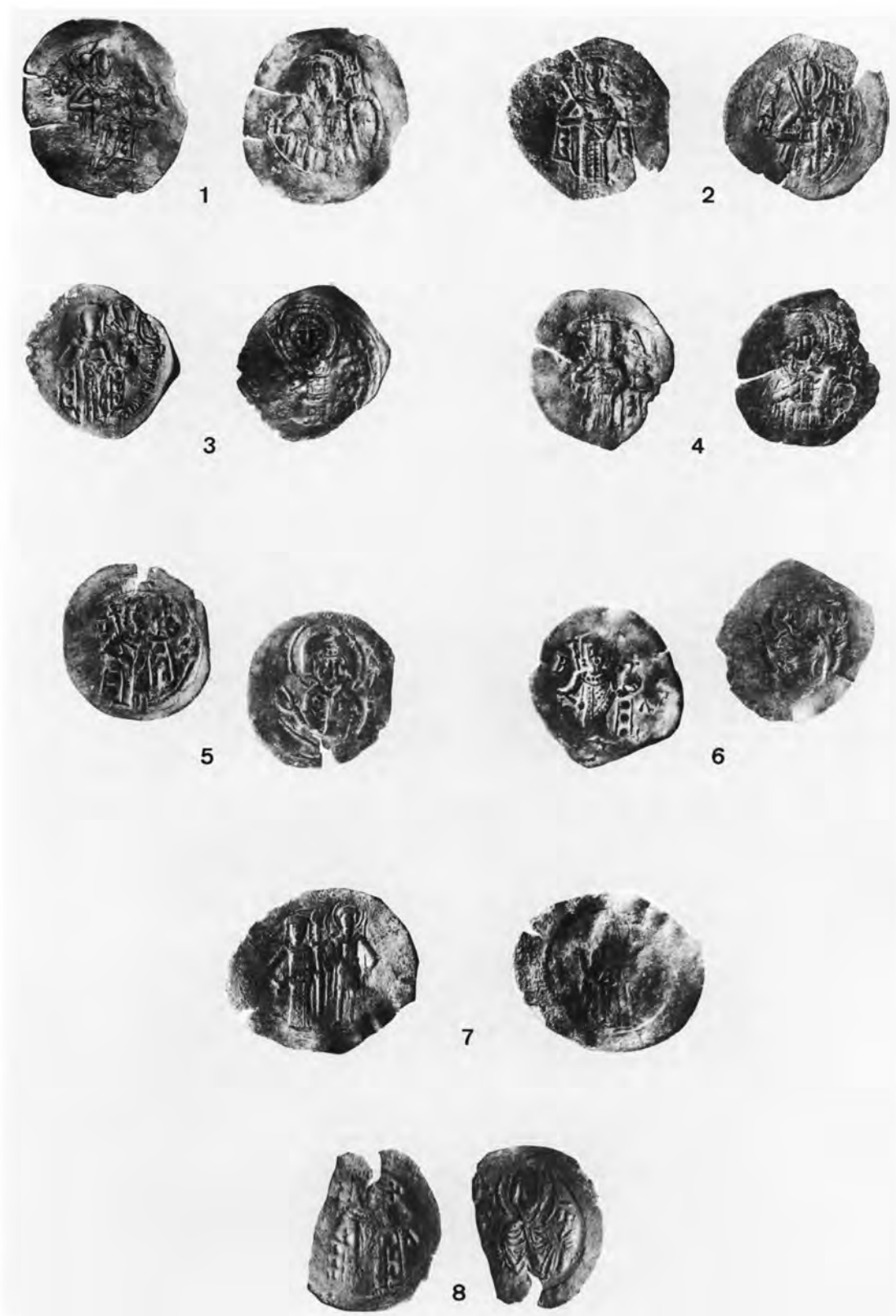

Collection A. Kyrou. Monnaies classiques(?): 26-42 Salamine; 43-44 Soloi; 45: Atelier chypriote indéterminé. Monnaies hellénistiques: 46-47 Ptolémée Ier. Monnaies romaines: 48-49 Drusus; 50 Titus.

Θησαυρός άσπρων τραχέων: 1) Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης. Θεσσαλονίκη. Τύπος L, 2) Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις. Θεσσαλονίκη. Τύπος 2, 3) Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος. Κωνσταντινούπολη. Τύπος 20.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

Θησαυρός άσπρων τραχέων: 1-4) Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας. Θεσσαλονίκη. Τύπος Η, 5) Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης. Μαγνησία. Τύπος Μ, 6) Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις. Μαγνησία. Τύπος F, 7) Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας. Άρτα, 8) Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις. Μαγνησία. Τύπος F (προέλευση: Σέρβια Κοζάνης).

